

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ II

МАТЕРІАЛИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
за 1945—1946 рр.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КІЇВ — 1949

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:

Дійсний член АН УРСР П. Єфименко
(відповідальний редактор)

Член-кореспондент АН УРСР Л. Славін,
М. Рудинський.

ПЕРЕДМОВА

В II томі „Археологічних пам'яток УРСР“ публікується друга група звітів експедицій Інституту археології Академії наук УРСР за 1945—1946 рр.¹⁾ присвячена вивченю стародавніх міст Причорномор'я, пам'яток скіфо-сарматського часу, епохи міді-бронзи, неоліту і палеоліту на території УРСР.

Незважаючи на труднощі післявоєнного часу, досліди 1945—1946 рр., дякуючи підтримці Уряду УРСР, були проведені в широких масштабах з постановкою цілого ряду нових наукових проблем. Розкопки проведено, з одного боку, на визначних пам'ятках території УРСР, що їх дослідження розпочато ще перед війною, як Ольвія, о. Березань, комплекс пам'яток скіфського часу в басейні р. Тясмин і в околицях Нікополя, трипільське поселення біля с. Володимиривки, Кіровоградської області та інші. З другого боку ці розкопи були пов'язані з роботами по відбудові соціалістичного господарства. Серед них слід підкреслити великі по масштабу і по науковому значенню дослідні роботи в порожистій частині Дніпра, в зв'язку з відбудовою Дніпрогесу.

Крім того, було організовано ряд нових розвідкових експедицій в різних областях УРСР і розпочаті розкопки нових визначних пам'яток (Тірас та інші).

Дослідження Ольвії, Тіраса і на о. Березані подали нові матеріали до вивчення будівництва наших греко-скіфських міст і поселень, їх фортифікації, планування, міського господарства і т. ін. Варті особливої уваги нові матеріали про скіфське населення цих міст та їх периферії, а також культурні шари слов'янського населення, виявлені на о. Березані і в давньому Білгороді.

¹ Першу групу звітів експедиції 1945—1946 рр., що вивчала слов'янські міста, поселення і могильники, надруковано в I томі „Археологічних пам'яток УРСР“.

Дослідження пам'яток первісно-общинного ладу на території УРСР дало багато принципово нового. В першу чергу слід відзначити відкриття нижньопалеолітичного стійбища в урочищі Круглик біля с. Федорівки, Запорізької області — першої пам'ятки цього часу на території УРСР.

Дослідження епіпалеолітичних, ранньонеолітичних, неолітичних і періоду бронзи пам'яток порожистої частини Дніпра дали можливість встановити культурно-історичну стратиграфію для цієї частини території УРСР, а також пов'язати стадіально ці пам'ятки з пам'ятками трипільської культури.

СКІФО-САРМАТСЬКІ ЧАСИ

Л. СЛАВІН
(Київ)

РОЗКОПКИ ОЛЬВІЇ в 1946 р.

Після п'ятирічної перерви, викликаної нападом фашистської Німеччини в літку 1946 р., відновилися археологічні дослідження в Ольвії.

Розташована на території, в 1941—1944 рр. тимчасово зайнятій військами фашистської Німеччини та її сателітів, Ольвія зазнала варварського руйнування і пограбування з боку окупантів¹.

Треба було не тільки відновити розкопки Ольвії, але й організувати великий комплекс робіт, щоб відбудувати споруди і служби заповідника, його устаткування і розкопувальний інвентар. Треба було привести всі раніше розкопані ділянки стародавнього міста в експозиційний стан; реставрувати всі ті стародавні будівельні рештки, відкриті попередніми розкопками, які ще можна було врятувати. Треба було організувати серйозні роботи по консервації пам'яток.

Зважаючи на все це і враховуючи потребу форсувати роботи по вивченню Ольвії, з огляду на велике її наукове значення і наступний ювілей століття з початку ольвійських розкопок, Рада Міністрів УРСР ухвалила на клопотання президії Академії наук УРСР 1 квітня 1946 р. постанову про виділення Державного історичного заповідника „Ольвія“ в окрему інституцію Академії наук УРСР. Це забезпечило Ольвійський заповідник серйозною матеріальною базою, яка дозволила йому вже в 1946 р. приступити до розгортання роботи в усіх напрямах його діяльності.

Дослідження Ольвії організується тепер на інших началах, ніж це мало місце раніше. Насамперед це стосується до основної цілеспрямованості робіт по вивченню Ольвії як греко-скіфського міста, яке було значним центром Причорноморської Скіфії.

По-перше, це виявляється в збільшенні робіт по всебічному вивченню життя і культури скіфського населення самої Ольвії, яке відігравало в ній, як це тепер вже добре відомо на основі письмових джерел та речових пам'яток, дуже значну роль.

По-друге, це виявилось в організації робіт по вивченню ольвійської периферії — всіх тих численних, в основному, скіфських городищ, посе-

¹ „Археологія“, I, 1947, стор. 192—194.

лень і могильників, які знаходяться в прилеглих до Ольвії районах Бузького і Дніпровського лиманів.

Широке розгортання цих робіт можна буде почати з 1947 р. Однак і те, що вже намітилось в цьому році, свідчить про нові великі перспективи ольвійської дослідної справи.

Нижче публікуються в стисклому вигляді результати проведених в 1946 р. перших післявоєнних розкопок в самій Ольвії.

Розкопки 1946 р. були зосереджені в таких пунктах:

1. В нижньому місті, де продовжувано (на ділянці НГ) розкриття оборонних споруд і міських кварталів післягетського (римського) часу.

2. У верхньому місті, де продовжувано (на ділянці А) розкриття міських кварталів елліністичного часу і розпочато розкопки міста догетського часу на нових ділянках (Д і Е).

3. В некрополі Ольвії, де відновлено розкопки могил на двох ділянках.

Розкопки нижнього міста (рис. 1)

Оборонні споруди. У північно-західному кутку нової смуги, прирізаної в 1946 р. до ділянки НГ, відкрито нову (другу) куртину оборонного муру, який захищав південну частину нижнього міста в післягетську епоху. Ця нова куртина бере свій початок від північно-західного кутка башти, відкритої в 1940 р., і має напрям на захід, до схилу у бік верхнього міста. Нововідкрита куртина висунута на 4,1 м вперед (північніше) від лінії, раніше (в 1935—1940 рр.) відкритої куртини, що йде від нинішнього берегового обрізу до башти. Таким чином, нова куртина утворює одну лінію з північною стіною башти, яка збереглася дуже погано.

Кладку нової куртини оборонного муру виконано таким чином: північний бік муру утворює мурування в 0,6 м завширшки (від якого збереглося 10 рядків кладки в 1,6 м заввишки; південний бік муру (збереглося 2—4 ряди кладки на протязі 1,5 м, в 0,63 м заввишки) прибудовано, щоб замінити цей основний мур; підошва південного боку муру залягає на 0,8 м вище від підошви північного боку. Очевидно, кладку цього боку муру зроблено безпосередньо на сучасному тій добі рівні, без заглиблення якоїсь частини її для фундаменту.

Основна частина мурування нової куртини стіни, так само, як і раніше відкриті частини, була вибрана каменоломами, про що свідчить траншея, закладена для видобування каміння, що її відзначено під час розкопок і в цьому місці.

Дальший напрям кріпосного муру — по схилу в бік верхнього міста — поки що встановити не можна.

Як і раніше відкриті частини кріпосного муру, куртина, виявлена розкопками 1946 р., датується кінцем I—II ст. ст. н. е.

Будинок № 6. Основним результатом розкопок 1946 р. у нижньому місті було майже повне розкриття двох будинків післягетського часу, розташованих один за одним в напрямі з півночі на південь, які займають майже весь простір західної смуги відкритої нині частини ділянки НГ. Розкопувати ці два будинки почала ще попередня археологічна експедиція (1940 р.). Через те, що відкрита частина цих будинків

ще не опублікована, подаємо короткий опис планування і будови обох будинків в цілому.

Обидва будинки збереглися непогано: є рештки майже всіх стін, які подекуди збереглися висотою до 1,5—2 м; в цілому ряді місць фрагментарно збереглися рештки глинобитних долівок приміщення, кам'яного брукування двориків, печей-вогнищ та інших елементів цих будинків.

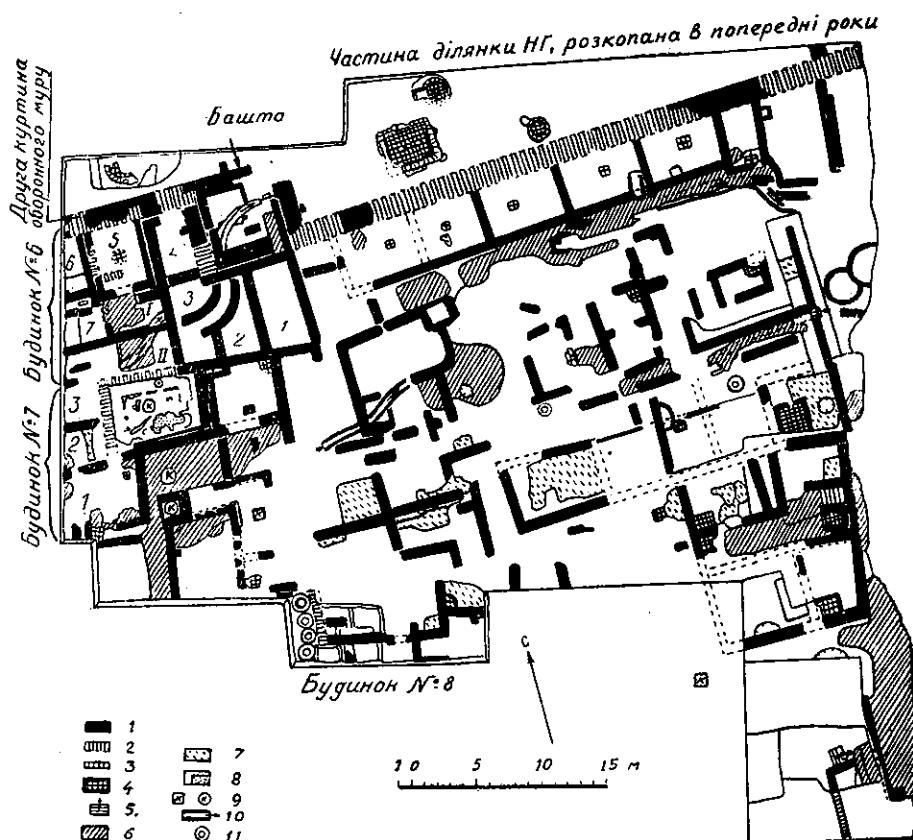

Рис. 1. Ділянка НГ. Схематичний план відкритих розкопками залишків стародавніх будівель і оборонних споруджень.

1 — кам'яні кладки; 2 — сліди вибраних кладок; 3 — кладки з сирцевих цеглин; 4 — печі й вогнища; 5 — сходи; 6 — кам'яна вимостка; 7 — долівки; 8 — вимостики з голиша; 9 — колодязь; 10 — водостоки; 11 — піфоси.

Північну половину північно-західного кутка ділянки НГ займає будинок № 6. Розкопки розкрили його майже цілком. В нерозкопаному борті лишається тільки крайня західна частина будинку. Будинок складається із 7 приміщень і 2 двориків, які займають разом територію в 12 м (з півночі на південь) на 19,4 м (із заходу на схід). Однією з особливостей цього будинку є те, що: а) на півночі частина його приміщень прилягає до кріпосного муру і використовує його як крайню свою північну стіну; б) на

півдні весь будинок прилягає безпосередньо до сусіднього з ним великого будинку і використовує більшу стіну його як свою крайню південну стіну.

Відкриту частину будинку можна віднести до двох будівельних періодів, які розрізняються по двох, різної висоти, рівнях залягання підошов стін, брукування двориків і глиnobитних долівок у приміщеннях. Різниця між цими двома рівнями становить щось 0,9 м. Вивчення будівельних решток цього будинку і супровідних речових знахідок дозволяє припустити, що це — залишки приватного житлового будинку не дуже заможного ольвіополіта.

Приміщення № 1 є крайнім на сході; його довжина 6,45 м, ширина 3,4 м. На одному рівні більш раннього часу тут залягають підошви стін східної, північної і північної половини західної стіни. Всі ці стіни зв'язані між собою способом переплетення. Інші стіни збудовані на інших рівнях, розташованих вище попередніх, які треба віднести на цій підставі до другого періоду існування будинку. Вздовж північної стіни приміщення збереглась частина глиnobитної долівки (на рівні 0,25 м. від підошви північної стіни), а також нижня частина піду печі, яка прилягала безпосередньо до цієї стіни, часів першого будівельного періоду.

Приміщення № 2 розташоване на захід від приміщення № 1. Розміри і будова цього приміщення лишаються не зовсім ясними, тому що всю центральну його частину займає кілька кладок пізнього будівельного періоду, які лежать на вищому рівні. Потреба в збереженні цих кладок *in situ* змусила лишити більшу частину приміщення № 2 нерозкопаною. Розміри приміщення № 2 можна тому визначити лише приблизно в $7,43 \times 3,2$ м.

Розміри приміщення № 3, розташованого на захід від приміщення № 2, — 6×3 м. Відкриті частини стін приміщень № 2 і 3 служили нашому будинку в I і II будівельних періодах. Решток глиnobитних долівок і печей, які свідчили б про рівні I і II будівельних періодів, у цих приміщеннях не виявлено. Проте лінія перебудови окремих стін і деякі інші дані вказують на ті ж рівні двох будівельних періодів, які були визначені і в першому приміщенні.

Приміщення № 4 розташоване на північ від приміщення № 3. Від приміщення № 4 збереглися лише південна і західна стіни. Тому про форми і розміри цього приміщення можна говорити лише здогадно. Очевидно, приміщення № 4 займало кут, утворюваний західною стіною башти, який був, можливо, водночас і східною стіною приміщення № 4 і початком цієї куртини оборонного муру, що починалася від західного кінця північної стіни башти. В тому, що це приміщення, як і сусідне на заході — № 5, використовувало кріпосний мур як свою північну стіну, можна бути цілком певним, оскільки ряд стін будинку впирається безпосередньо в лінію кріпосного муру. Очевидно, наш будівник діяв у цьому відношенні вже за встановленим в цю епоху в Ольвії звичаем. Вкажемо на таку аналогію. Трохи на схід від цього будинку, до першої куртини оборонного муру з боку міста було впритул прибудовано шість приміщень, які використовували кріпосний мур як свою північну стіну. Якщо наші припущення щодо приміщення № 4 правильні, його довжину можна визначити в 4,57 м, ширину в 3,6 м.

Приміщення № 5 розташоване на захід від приміщення № 4. Приміщення це мало не однакові розміри в I і II будівельних періодах, бо

Західна стіна цього періоду, як виявилося, не була використана у ІІ періоді, а будівник ІІ періоду відсунув лінію своєї стіни на 0,62 м на захід від східного чільного боку стіни I періоду. Отже, розміри приміщення № 5 у I періоді були: довжина 3,88 м, ширина 4,95 м; у ІІ будівельному періоді: довжина 4,53 м, ширина 4,95 м.

Два останні приміщення нашого будинку — № 6 і 7 — розташовані так: приміщення № 6 — на захід від приміщення № 5; приміщення № 7 — на південь від приміщення № 6. Обидва приміщення відкриті не цілком; в нерозкритій своїй частині вони йдуть під нерозкопаний західний борт ділянки. Тому про ці приміщення можна говорити лише здогадно. Приміщення № 6 мало дещо більші розміри в I будівельному періоді; в ІІ будівельному періоді воно було трохи зменшене. У південній стіні збереглася частина прогону дверей (0,88 м завширшки), через яку це приміщення сполучалося з приміщенням № 7. Приміщення № 7, очевидно, існувало тільки у ІІ будівельному періоді. У приміщеннях № 6 і 7 збереглася також частина глинобитної долівки.

До складу комплексу цього будинку входять два дворики, вимощені плитами; один з них належить до I, другий до ІІ будівельного періоду. Дворик I будівельного періоду розташований в кутку, утвореному приміщеннями № 3, 5 і 7. Довжина дворика 4,1 м, ширина 2,85 м. Крім північної сторони, цей дворик огорожений кладками стін, відповідних приміщень. Брук цього дворика (від якого не збереглася тільки східна частина) непогано складений з каміння, здебільшого неправильної форми, але щільно пригнаного один до одного. Дворик II будівельного періоду з якихось міркувань був споруджений на південь від дворика попереднього часу, на площі якого в пізнішу епоху, мабуть, стояло одно з приміщень будинку. Брук пізнішого дворика (розміри його 4,4 м завдовжки і 2,65 м завширшки) складається з великих плит і каменів середнього розміру, здебільшого неправильної форми, які дещо гірше, порівняно з північним вимостом, пригнані один до одного.

Як була використана площа пізнього дворика в епоху першого періоду, сказати важко. Тут могло бути приміщення, тут міг бути й другий дворик. Рівень брукования у другому дворику на 0,9 м вищий від бруку давнішого за часом дворика. Очевидно, саме ці два рівні були основними в історії нашого будинку. Так, глинобитна долівка у приміщеннях № 6 і 7 ІІ періоду зроблена на рівні брукования верхнього дворика. Рівні підошов усіх кладок, як основних, починаючи від першого будівельного періоду, так і перебудованих або добудованих стін, цілком відповідають цим двом рівням. А втім, треба відзначити, що підошви стін, розташовані зі сходу на захід, йдуть поступово підвищуючись в напрямі на захід. Це пояснюється тим, що в цьому місці рельєф місцевості починає підвищуватися у бік схилів, які ведуть до верхнього міста.

Де міг бути вхід до будинку № 6? Ні з північної, ні з південної сторони входу бути не могло: тут будинок прилягає безпосередньо на північ — до оборонного муру і башти, на півдні — до будинку № 7. Таким чином, вхід міг бути або із західної сторони будинку, зовнішня стінка якого ще не відкрита, або з південно-східної сторони будинку, де проходила одна з вулиць нижнього міста.

Будинок № 7 (рис. 2) прилягає з півдня безпосередньо до будинку № 6. Будинок № 7 ще не цілком розкритий: зовсім невелика крайня західна

їого частини лишається в ще не розкопаному західному борті ділянки. В межах відкритої частини ділянки будинок займає площу у 18, 20 м (схід—захід) × 11,9 м (північ—південь) і складається із 6 приміщень і 3 двориків.

Вивчення будівельних решток цього будинку показує, що вони, так само, як і будинок № 6, належать до двох будівельних періодів, які характеризуються неоднаковими рівнями підошов кладок, брукуванням двориків, глинобитних долівок і печей.

Головний вхід у цей будинок веде з півдня, де були дві вулиці, бруковані кам'яними плитами; одна з них йшла вздовж південної частини будинку з заходу на схід і недалеко від головного входу в будинок повертала на південь, ідучи в нерозкопаний борт ділянки НГ. Ширина входу 1,2 м. Через головний вхід, очевидно, входили у вузький коридор, розміри якого можна визначити лише приблизно: він мав 10,3 м завдовжки, при ширині в 1,85 м. З цього коридора можна було ввійти в приміщення, розташовані у східній і західній половинах будинку.

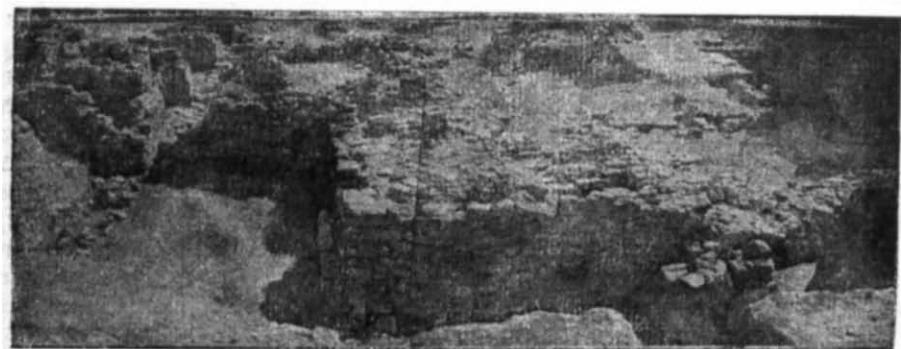

Рис. 2. Ділянка НГ. Залишки стін і вимощувань будинку № 7.
Вид з північного заходу.

Частину цього будинку, розташовану на захід від коридора, не можна відтворити у всіх деталях, по-перше, тому, що ця частина будинку збереглася значно гірше, по-друге, тому, що якраз ця частина будинку лишається не до кінця розкопаною. Можна припустити, що тут було три приміщення, розташованих одно за одним. Перше приміщення займає південно-західну частину будинку. Його довжина 4,4 м. Воно, як видно з будови та інвентаря, мало, очевидно, господарське призначення; долівка була викладена камінням, вкритим, крім того, глинобитним обмазенням. Тут же в кутку, на рівні долівки, збереглися рештки печі.

Описаний вище коридор і перше приміщення належать до II будівельного періоду. Що було тут у I будівельному періоді, встановити неможливо. Ми можемо лише, виходячи з розкопуваних і частково залишених *in situ* ґрунтів, сказати, що на рівні, де могли бути рештки I будівельного періоду, виявлені сліди згарища (багато горілої черепиці із слідами вугілля, попелу, обпаленої глини). Під час цієї пожежі наш будинок в першому періоді свого існування цілком або частково згорів.

Приміщення № 2 розташоване коло першого приміщення на північ від нього. Його довжина 3,53 м. Від I будівельного періоду тут збереглася частина глиnobитної долівки і рештки поду печі.

Приміщення № 3, що займає північно-західну частину будинку, так сильно зруйноване, що ні про його розміри, ні про його будову нічого сказати не можна.

На схід від цих приміщень, зразу ж за коридором, розміщені: а) парадне приміщення, долівка якого була вистелена мозаїкою, б) три дворики, вимощені кам'яними плитами, на південь і південний схід від парадного приміщення з мозаїкою.

Парадне приміщення з мозаїкою, очевидно, мало розміри $6,4 \times 4,5$ м. Збереглися три його стіни: північна, східна і південна (останні дві збереглися особливо добре). Західна стіна цього приміщення не збереглася; по цій стороні можна припустити існування колон, споруджених на межі коридора з цим приміщенням. Втім, прямих вказівок про це під час розкопок не виявлено. Мозаїчне покриття зроблено в I будівельний період існування приміщень. Викладене з дрібної різникользорової річкової гальки, воно збереглося так погано, що відтворити хоча б у загальних рисах характер і зміст зображення не вдалося.

Ніяких даних про те, чи існувало це приміщення з мозаїкою у II будівельному періоді, як і про те, що саме могло тут бути, якщо парадного приміщення в цей час тут не було, не встановлено.

Дворики цього приміщення, які займають всю південно-східну частину комплексу, значно відрізняються від інших двориків, відомих нам з Ольвії з попередніх розкопок. Приблизні розміри всіх цих трьох двориків такі: довжина (схід—захід) 11,4 м, ширина (північ—південь) 5,5 м. У східній частині є два маленьких дворики (розміри їх — $4,3 \times 2,5$ м і $4,2 \times 2,3$ м); один великий дворик розташований на захід від малих двориків, розміри його $5,74 \times 5,5$ м. Дворики відокремлені один від одного стінками; в них збереглися прогони дверей, через які вони сполучалися один з одним. Всі три дворики бруковані кам'яними плитами неправильної форми, великого і середнього розміру; нерідко трапляється й дрібне каміння, що утворює нелоганий брук, який не скрізь, правда, однаково добре зберігся.

Всі три дворики існували і в I і в II будівельному періодах. Про це свідчать два рівні забрукування цих двориків: верхній рівень II будівельного періоду зберігся майже на всій площі двориків; а там, де верхній брук не зберігся (південно-західний і північно-східний кути великого двора), виступають окремі частини бруку I будівельного періоду (приблизно, на 0,4 м нижче від рівня верхнього бруку). Великий дворик мав господарське призначення. У західній половині двора було два сховища у формі колодязя. Південне сховище має характер підвального приміщення. Верхня його частина має чотирикутну форму ($1,7 \times 1,7$ м), утворену чотирма кам'яними стінами, а нижня являє собою круглу яму, обкладену камінням ($1,05 \times 0,9$ м). Північне сховище має характер ями ($1,55 \times 1,25$ м), обкладеної камінням, починаючи з самого рівня замостя.

Хоча прямих вказівок на це під час розкопок і не виявлено, могло бути, що два менші дворики не мали покриття, а третій, великий дворик господарського призначення, значна частина якого була зайнята сховищем, міг бути перекритий.

У північно-східній частині будинку є велике приміщення розмірами в $6,5 \times 4,2$ м. У східній стіні цього приміщення зберігся прогін від входу (ширина — 1,43 м), через який можна було б безпосередньо сполучатися з вулицею, яка, можливо, проходила тут на схід від будинку. Приблизно на рівні порога цього входу, в кутку приміщення була збудована велика піч. Це приміщення сполучалося з двориком. З великого дворика вхід вів у парадне приміщення з мозаїкою. Це приміщення, в свою чергу, було з'язане проходами з усіма приміщеннями західної сторони будинку.

Техніка складання обох будинків — № 6 і 7 — майже однакова. Добре обтесаного каміння тут не застосовано ні разу. Все каміння, використане на будівництво, обтесано і оброблено грубо, з розрахунком на штукатурку. Велике каміння вжито, головним чином, при муруванні фундаменту, а на стіни використано одночасно каміння великого, середнього й малого розмірів. Краще й чистіше обтесане каміння кладеться з чільного боку. Всі стіни складені на глині. Трохи ретельніше вимуровані стіни будинку № 7.

Вище вже зазначалось, що під час розкопок були зроблені спостереження про два періоди існування будинків № 6 і № 7. У I період вони були збудовані. У II періоді, коли минуло вже чимало часу, будинки зазнали капітального перебудування; в них значно піднято рівні долівки приміщень і брукування двориків.

Як слід датувати ці періоди? Будинок № 7 збудований раніше від будинку № 6. І будівельний період будинку № 7 можна датувати кінцем I — початком II ст. ст. н. е.; II будівельний період датується II ст. н. е. На II століття припадає I період життя будинку № 6; II його будівельний період датується II — початком III ст. ст. н. е.

Ці датування ґрунтуються, з одного боку, на комплексах знахідок, виявлених у відповідних умовах, з другого — на спостереженнях над п'єредбудовою будинків і над співвідношеннями рівнів фундаментів стін, глинобитних долівок і кам'яних забрукувань. Крім спостережень, вже викладених вище, слід згадати ще два моменти. Будинок № 6 упирається південною стороною в будинок № 7, який, виходить, вже існував до збудування будинку № 6. Будинок № 7 стоїть майже безпосередньо над шаром дагетського часу, в той час як будинок № 6 збудований на значно вищому рівні, що слід пояснити не тільки тим, що тут починається схил у верхнє місто, але й пізнішим, порівняно з будинком № 7, часом спорудження будинку № 6.

Будинок № 8. Протягом 6 років (1935—1940) розкопки на ділянці НГ велися широкою площею в межах культурного шару післягетського часу. В результаті цієї роботи тут була розкрита значна частина площини з великою кількістю решток міських кварталів пізньої Ольвії (І—ІІІ ст. ст. н. е.). В процесі цих дослідів відчувалася потреба поставити контрольні розкопи для вивчення всієї стратиграфічної колонки дагетського часу в цьому місці нижнього міста.

Для цього був вибраний ряд пунктів, дослідження яких було доведено до материка. Один розкоп був закладений на квадраті 6-му у південно-східному кутку ділянки НГ, другий — у квадратах 2-му і 3-му (на північ від будинку пекарні) коло східного (берегового) борту ділянки НГ. Але найзначніші рештки (з погляду перспективності при майбутніх дослідженнях) були виявлені в пункті, розташованому коло південного

борту ділянки НГ, площею 7×5 м (квадрати 42св — 32лз). Верхній шар цього пункту потужністю в 2,4 м, датований післягетською епохою, був розкопаний в цьому місці у 1939 р. Таким чином, розкопки 1946 р. почалися з цього горизонту.

Рештки, відкриті тут розкопками, можна віднести до трьох періодів: післягетського, елліністичного і класичного. Рештки післягетського часу займають основну площину цього пункту. Лише в північно-східній частині пункту, що виявилася вільною від будівельних решток післягетського часу, пощастило заглибитися до рівня ґрутових вод (6 м від сучасної поверхні або 3,6 м під початого в цьому році на даному пункті горизонту). Тут виявлено фрагментарні рештки будівель елліністичного часу і речові знахідки класичного часу.

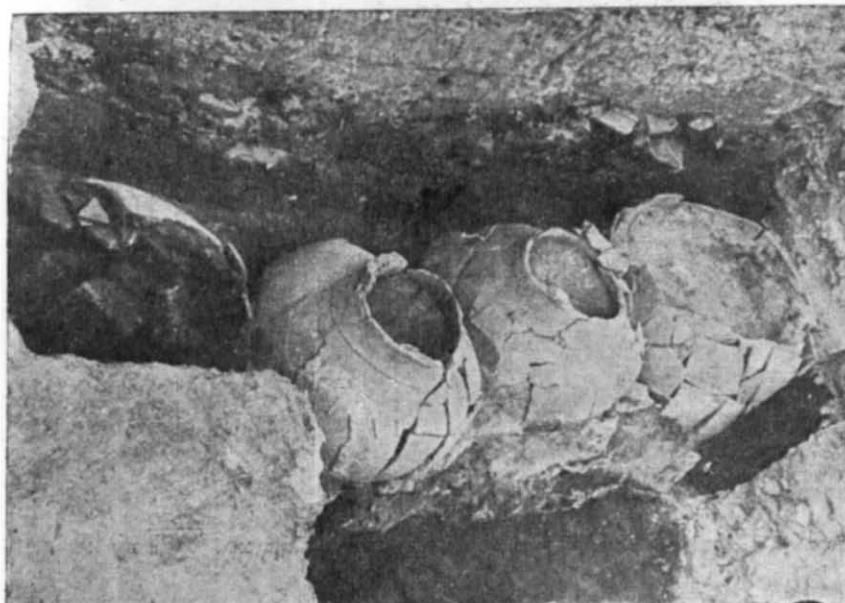

Рис. 3. Ділянка НГ. Піфоси в підвальном приміщенні будинку № 8.
Вид зверху.

Будівельні рештки післягетського часу в цьому пункті являють собою частину великого будинку, продовження якого йде в усі боки, які лишаються поки що нерозкопаними. У межах відкритої частини будинку встановлюється північно-західна частина одного і південно-західна частина другого приміщення, які розташовані одно за одним з півночі на південь і займають східну частину розкопу, і північно-східна частина третього приміщення, що займає західну частину розкопу.

Найбільший інтерес становить відкрита частина третього приміщення: як виявилося, вона цілком зайнята чотирма великими піфосами, поставленими поруч, впритул один за одним, в напрямі з півночі на південь (рис. 3 і 4). Перед нами, безсумнівно, частина великого підвального приміщення, призначеного для збереження значних запасів, можливо,

товарного призначення, можливо, харчових запасів заможного ольвіополіта.

Всі піфоси були роздавлені землею. Але вони не розвалилися тільки тому, що були цілком вкопані у землю і тому, що вони в той же час були цілком заповнені землею із середини. Тріщини пройшли вздовж і впоперек піфосів. Два піфоси (№ 1 і 3) майже цілком збереглися в фрагментах *in situ*, немає лише більшої частини їх вінців. Два інші піфоси —

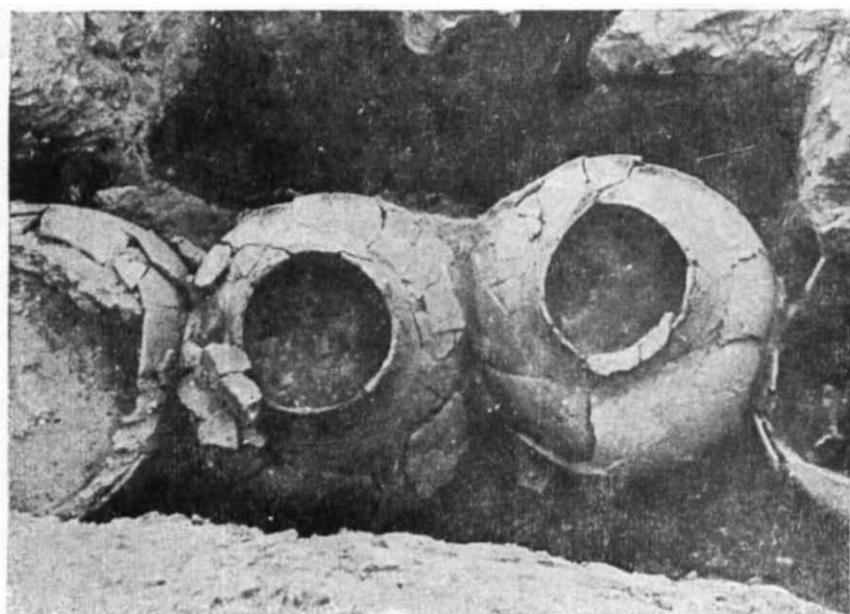

Рис. 4. Ділянка НГ. Піфоси в підвальному приміщенні будинку № 8.
Вид зверху.

перший з півночі (№ 4) і перший з півдня (№ 2) збереглися фрагментарно, лише в межах нижніх своїх половин.

Піфоси № 1 і 3 дали тріщини ще в давнину і тоді ж вони були стягнуті на місці тріщин свинцевими скріпами двох типів — скоб і піронів (рис. 5).

На рівні верхньої частини вичеревка піфосів у західному борті розкопу виступає шар згарища потужністю в 0,67 м з великою кількістю горілих решток перекриття покрівлі та інших частин будинку. Під час цієї пожежі згорів наш будинок і, у всякому разі, приміщення з піфосами. Можливо, наші піфоси були роздавлені під час цієї пожежі, коли на них падали зруйновані частини будинку і речі з відповідних приміщень надземного поверху. Цікаво, що в одному з піфосів були виявлені численні куски валнякової надгробної стелі, яку пощастило цілком реставрувати.

Вивчення відкритих кладок цього будинку показує, що поряд із стінами, зробленими в типовій для післягетського часу техніці мурування,

є й кладки типово елліністичного характеру. Можливо, що будинок з піфосами, який можна датувати I — початком II ст.ст. н. е., використав для своєї підвалної частини рештки стін елліністичного будинку, що збереглися в цьому місці. Це припущення тим імовірніше, що за кілька метрів на північ від цього розкопу і на незначній глибині

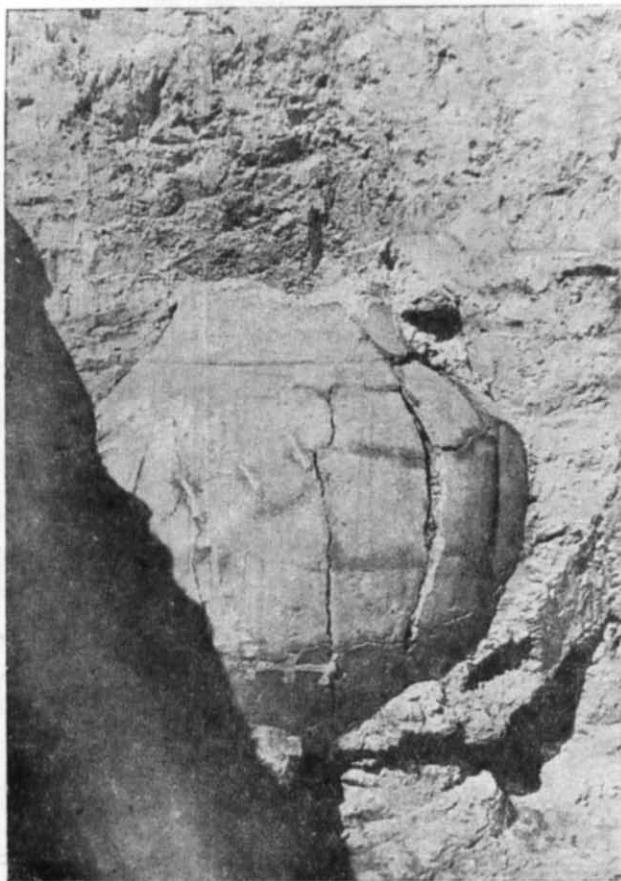

Рис. 5. Ділянка НГ. Піфос з свинцовими зкріпами з будинку № 8.

почали виявлятися рештки великого, багатого елліністичного будинку: частина великого, добре забрукованого дворика, прекрасний глибокий колодязь чотирикутної форми, добре викладений з великих обтесаних плит, скріплений масивними свинцевими піронами і кладки стін.

Даліші розкопки, що іх буде розгорнуто в цьому місці, поза всяким сумнівом, закінчаться відкриттям дуже значних і цікавих будівель стародавньої Ольвії.

Розкопки верхнього міста

Ділянка А (рис. 6). Розкопки 1946 р. розкривали далі великий будинок кінця IV—II ст. ст. до н. е. із західної сторони Зевсова кургана.

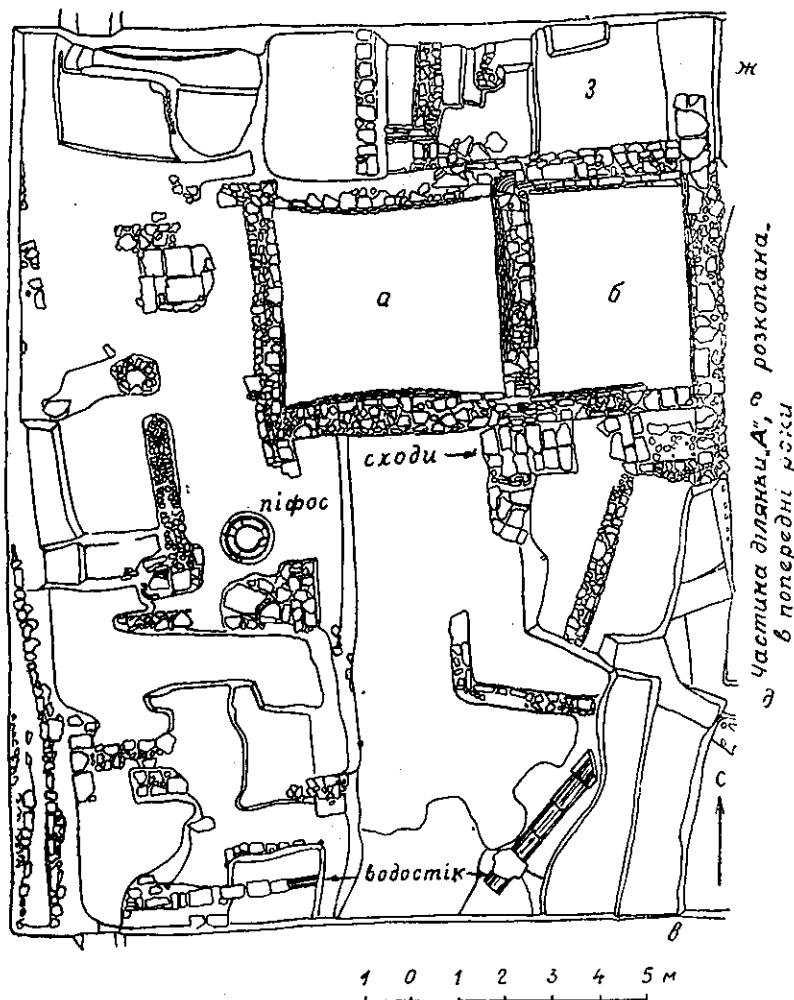

Рис. 6. Ділянка А. Схематичний план відкритих розкопками стін і вимощувань будинку елліністичного часу.

над відомою з літератури „полігональною“ кладкою. Розкопки цього будинку почала остання довоєнна експедиція 1940 р. В результаті робіт 1946 р. будинок був розкритий у значнішій своїй частині (рис. 7).

Вивчення будівельних і речових решток цього розкопу дозволяють встановити три будівельні періоди:

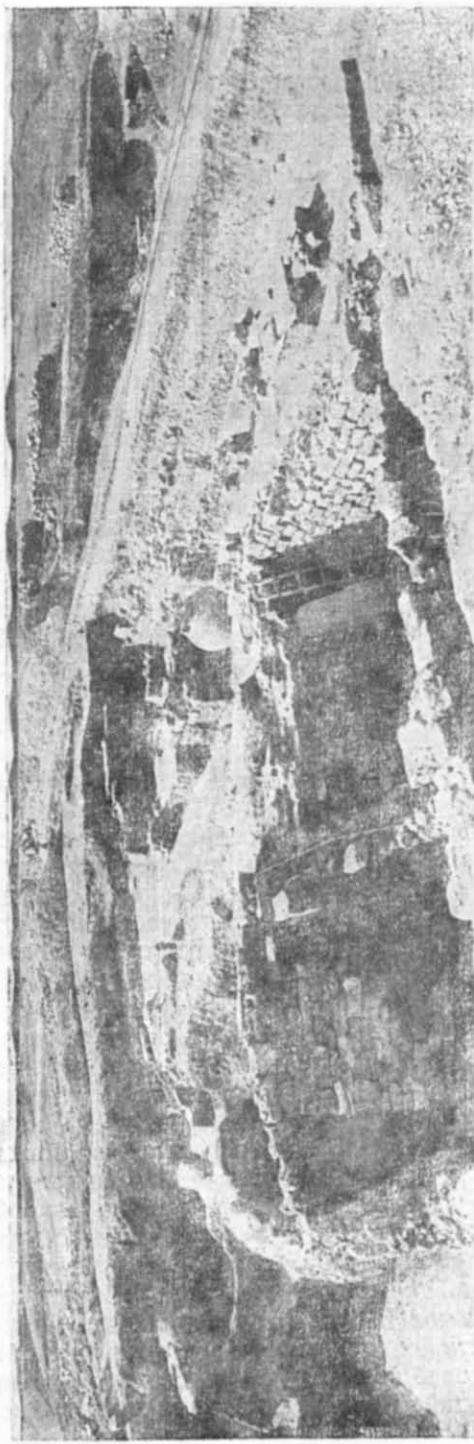

Рис. 7. Загальний вигляд будинку на ділянці А з північного сходу.

I період — час нівелювання місцевості на всій території і первісного збудування будинку — кінець IV — початок III ст. ст. до н. е.

II період — час деякої перебудови будинків у III—II ст. ст. до н. е.

III період — пізньоелліністичний (передгетський) час, до якого треба віднести всі найпізніші будівельні і речові залишки.

Відкритий тут будинок складався не менш, як з 8 приміщень (2 з них мали підвальну і надземну частини) і великого двору, що займав всю західну сторону і південно-західну частину комплексу. Фундаменти і стіни обох двоповерхових приміщень складені з каміння. Цілком збереглися кладки стін підвального поверху, а подекуди і частини стін надземного поверху.

Фундаментами стін інших приміщень є субструкції, на яких клалися кам'яні стіни.

У трьох випадках на субструкціях збереглися частини нижніх рядів мурування. В усіх інших місцях збереглися тільки субструкції, на підставі яких ми й міркуємо згодом про накреслене вище планування нашого будинку.

Де був вхід у цей будинок, ми поки що сказати не можемо, бо й досі не відкрито ні одної зовнішньої стінки цього комплексу. Виходячи з того, що дворик розташований у західній половині будинку, можна припустити, що вхід у будинок був з південно-західної або західної сторони.

Вхід з вулиці, за аналогією з іншими ольвійськими будинками, вів у двір. Тут, у південній, більшій своїми розмірами, частині двору збереглися рештки забрукування із щебеню двох рівнів — нижнього, давнішого, що відповідав часові спорудження будинку в IV—III ст. ст.; і верхнього, дещо пізнішого, що належить III—II ст. ст. до н. е.

Нижній брук із щебеню покладений на глиняну трамбовку, що, очевидно, перекриває всю площину двору (зраз установлюється скрізь на всій західній частині двору). Цікаво відзначити, що ця глиняна трамбовка була покладена

над зневільованою на момент спорудження нашого будинку площею. Доказ цього в тому, що скрізь, де треба було заглибитися під рівень трамбовки, у масовій кількості виявлявся речовий матеріал класичного часу при невеликому вкрапленні ранньоелліністичних речей. Не включена можливість, що трамбовка правила спочатку за поміст у дворі і лише через деякий час її було забруковано щебенем.

У південній частині двору відкрито водостік (рис. 8), очевидно, для виводу з двору дощової води. Водостічний жолоб, півкруглий в перерізі, був акуратно вирізаний у великих плоских плитах і перекривався вели-

Рис. 8. Ділянка А. Водостічний канал.

кими кам'яними ж плитами. Напрям водостока на північний схід, в бік одного з приміщень східної частини будинку, дає привід для припущення, що це приміщення могло мати господарське призначення і що в ньому міг бути резервуар для збереження дощової води, потрібної у господарстві, для худоби тощо.

У західній частині дворика відкрито верхню половину великого піфоса (очевидно, відпилену), поставлену своїми бортами на кам'яну підставку, викладену черепицею. Піфос призначався для збереження соленої або в'яленої риби (в ньому виявлено велику кількість риб'ячих кісток).

Можна думати, що входи з двору вели в приміщення „в“, „г“ і „д“ надземного поверху, які безпосередньо прилягали до нього, і в приміщення „а“ і „б“ підвального поверху. Тут же були сходи, що вели у підвальне приміщення „а“ і „б“. Сходи ці були, як видно, зроблені у невеликому коридорі такої ж ширини, як і самі сходи. Цей коридороподібний спуск, можливо, був перекритий покрівлею для того, щоб не допустити дощової води і снігу в підвальні приміщення. З лівої (північної) сторони нижньої площаці сходів був вхід у підвальне приміщення „б“. Вперше в практиці ольвійських розкопок тут був виявлений цілий прогін дверей, причому у верхній частині збереглося каміння над дверною коробкою. На той час, коли дверна коробка зотліла, її простір заповнила земля, накидана сюди в пізньоелліністичний час, коли, очевидно, цими дверима, як і сходами, зовсім не користувалися. Ось чому каміння й лежало на своєму місці в землі.

Підвальне приміщення „б“, безперечно, було житловою кімнатою, в якій жили взимку. Про це свідчить і вікно (повний прогін якого так само вперше у практиці ольвійських розкопок зберігся і був відкритий тут дослідниками) у західній частині південної стіни, яке виходило на третій східець сходів і старанне викладання стін (особливо північної і східної) цього приміщення з добре обтесаних плит, здебільшого правильної форми.

Не так ясно уявляється нам призначення підвального приміщення „а“. Стіни цього приміщення викладено дещо гірше, порівняно з приміщенням „б“, але все ж досить добре для того, щоб це могло бути житлове приміщення, і надто вже розкішне для того, щоб це було приміщення господарське. Хоч обидва приміщення належать до одного початкового будівельного періоду, збудовані вони неодноразово і неоднаково. Приміщення „б“ збудовано пізніше: північна (рис. 9) і південна стіни цього приміщення виступають дещо всередину від лінії таких же стін у приміщенні „а“; північна стіна приміщення „б“ зроблена далеко тоншою проти всіх інших стін, викладених досить широкими для того, щоб бути основою для стін надземного поверху. Хоча в приміщенні немає дверей, і в стіні, яка перегороджує ці два приміщення, немає ніяких слідів проходу, нам уявляється більш імовірним житлове призначення цього підвального комплексу. Крім раніше вже висловлених міркувань на користь цього припущення, слід зауважити, що під час розкопок не виявлено ніяких слідів використання цього приміщення як господарського підвалу. Мешканці цього будинку могли проходити в це утеплене житлове приміщення по дерев'яних сходах, які вели безпосередньо з надzemного поверху.

Над більшою частиною стін у підвальних приміщеннях збереглися рештки нижніх рядів стін надzemного поверху. Майже в усіх випадках ці стіни будуються з невеликим відступом від внутрішнього боку стін підвалного поверху. Стіни підвалного поверху ширші, стіни надzemного поверху викладені вужче, ніж підвальні. Зовнішній бік підвальних стін має бутовий характер; це виправдано тим, що підвальні стіни спущені в землю і безпосередньо прилягають до земляних бортів. Зовнішній бік надzemного поверху добре викладений з обробленого каміння правильної форми; таке личкування збереглося на південному кінці західної стіни приміщення „б“, на північній і південній стінах приміщення „а“.

Нарешті, треба зауважити, що при викладанні стін приміщення „а“ і „б“ застосовано при повторному використовуванні цілий ряд цікавих архітектурних фрагментів — частин колон, карнизів і т. д. від якогось більшого будинку, можливо, громадського призначення, що існував раніше.

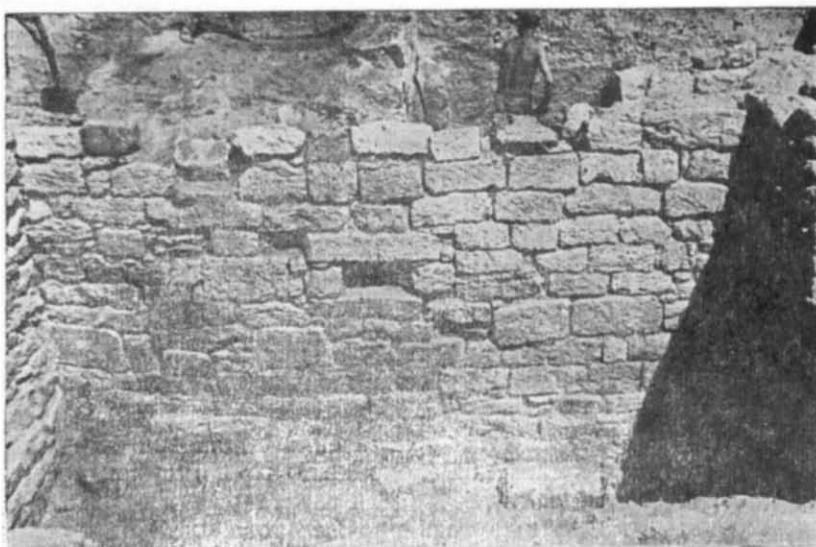

Рис. 9. Ділянка А. Північна стіна підвального приміщення „а“.

Контури і розміри всіх інших приміщень цього будинку ми відтворюємо лише здогадно, головним чином, на підставі субструкцій і решток кладок, що збереглися в окремих місцях. Точно встановити межі й розміри приміщень поки що неможливо: хоча розкоп і доведено вздовж усіх стін будинку майже до зовнішніх його меж, через технічні умови, жодної зовнішньої стіни будинку тимчасом не відкрито.

Невеликі розмірами приміщення „в“ і „г“ південно-східної частини будинку, очевидно, були витягнуті в напрямі з півночі на південь. Приміщення „д“, „е“ і „ж“ займали східний бік будинку. Приміщення „д“ було велике і, можливо, мало таку площину, як приміщення „в“ і „г“ разом. Розташоване на північ від приміщення „д“, приміщення „е“ було порівняно вузьке і витягнуте в напрямі з заходу на схід. Приміщення „ж“,

розташоване у північно-східному кутку будинку, було трохи менше від приміщення „д“. Останнє приміщення „з“ було розташоване на північній межі будинку, в бік півночі від підвальних приміщень „а“ і „б“. Приміщення „з“ було прибудоване до нашого будинку у пізній період його існування, можливо, в II ст. до н. е., коли будинок був дещо розширений в напрямі на північ.

У північно-західній частині будинку відкрито ряд решток мурування, які дозволяють припускати, що тут на пізньому етапі існування будинку, можливо, було кілька невеликих приміщень господарського призначення.

Поза сумнівом, будинок був приватним мешканням дуже заможного ольвіополіта.

Під шарами елліністичного часу, пов’язаними з описаним вище будинком, залягають шари архаїчного і класичного часу. До архаїчного шару, що залягає над материком, належать рештки будинку, спорудженого з кам’яних і сирцевих стін (одна із стін саме цього будинку відома в літературі під назвою полігональної) і значна кількість керамічних фрагментів другої половини VI і початку V ст. ст. до н. е.

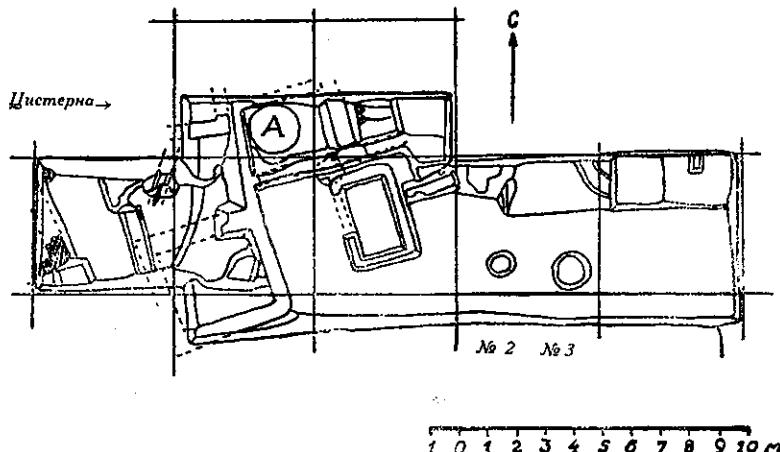

Рис. 10. Ділянка Д. Схематичний план відкритих розкопками залишків стародавніх будівель.

До класичного шару, що залягає над шаром архаїчним, належать кілька кладок, які збереглися фрагментарно в різних місцях, і значна кількість речових знахідок, датованих другою половиною V і першою половиною IV ст. ст. до н. е.

Ділянка Д. Щоб розширити ділянку А на захід, у бік Заячої балки, в 1946 р. були відновлені розкопки на ділянці Д, яку почав розкопувати Б. В. Фармаковський ще в 1926 р. Ділянка ця була значно розширенена, і роботи на ній провадилися скрізь, де було можливо, до материка.

Розкопки 1946 р. на ділянці Д відкрили чимало будівельних і речових решток, які належать до всіх періодів існування дотезької Ольвії — від другої половини VI до I ст. ст. до н. е. (рис. 10).

Шар архаїчного часу (VI — початок V ст. ст. до н. е.) порівняно добре представлений на цій ділянці виключно речовими знахідками.

У цьому шарі, що залягає безпосередньо на материкову, знайдено чимало керамічних фрагментів юнійських груп: корінфських скіфосів, навкратійського, мілетсько-родоського, клазоменського і давньо-аттічного посуду, зокрема — чорнофігурного. Потужність цього шару в різних місцях розкопу Д неоднакова.

До шару класичного часу — другої половини V — першої половини IV ст. ст. до н. е. належать будівельні рештки і численні речові знахідки. До будівельних решток цього шару належить південно-східний ріг приміщення, що виступає коло західного борту ділянки, а також комплекс ям-льохів та цистерна якогось великого виробництва, що було розташоване на цій ділянці в V—IV ст. ст. до н. е. Розкопки найближчих років, коли буде розкрито всі рештки цього великого виробничого будинку, з'ясують характер виробництва, будову цієї споруди та інші питання, пов'язані з нею. Поки що ми обмежимося лише короткими відомостями про ті частини цього комплексу, які були відкриті в 1946 р., і деякими припущеннями з приводу них.

Йдеться тут про три земляні ями-льохи і одну цистерну у східній половині досліджуваної в 1946 р. площі ділянки.

Найбільший інтерес мають ями-льохи № 2 і 3 округлої колодязево-подібної форми, з яких одна — № 3 — має глибину 4,8 м, друга, № 2 (меншого розміру), 2,7 м. Верхня частина обох ям припадає на шар материкової полівки; самі ж ями викопані в материкову. Діаметр більшої ями: у верхній частині 1,35 м, у нижній (де вона трохи вужчає) 1,2 м. Діаметр ями № 2 одинаковий на всій її глибині — 0,95 м.

Менша своїми розмірами яма-льох № 2 розташована за 1,5 м на захід від ями № 3 (поруч з нею). Стіни і дно цих ям-льохів обмазані яснозеленою глиною, яка добре збереглася до наших днів.

Яма-льох № 2 заповнена великою кількістю керамічного (переважно амфорного) матеріалу, майже виключно V ст. до н. е., причому, кілька речей ранньоелліністичного часу, виявленіх в ямі № 2, залягали у верхній її частині. Таким чином, яма-льох № 2 перестала існувати в кінці класичної або на самому початку елліністичної епохи, коли вона була засипана.

Заповнення ями-льоху № 3 складалося з сили амфорних уламків, які належали не менш як 75 амфорам. Тут же було й кілька цілих амфор, 2 цілих сіроглинняних глекі одинакової форми, аск, уламки чорнолакового посуду та ін. Вміст ями-льоху № 3 датується V—IV ст. ст. до н. е. Очевидно, нею користувалися ще і в ранньоелліністичну епоху.

Яма-льох № 1 розташована за 6,2 м на північний захід від ями № 2. Цю яму розкопано до 1,9 м, але з технічних причин остаточне розкриття її довелося відкласти на наступний рік.

Цистерна міститься поруч з ямою № 1, на північний захід від неї. З технічних міркувань в 1946 р. було розпочато лише її дослідження, а остаточне розкриття також перенесено на 1947 р. Цистерна має круглу форму. Діаметр її у верхній частині 1,8 м, в напрямі донизу цистерна розширюється. Цистерну викопано в материкову. Її земляні стіни поштукатурені вапняною масою, в якій дуже багато черепашок і піску. Тільки повне розкриття цистерни дозволить точно визначити час її спорудження та призначення. Поки що можна лише припустити, що вона існувала одночасно з ямами-льохами.

Основна маса будівельних решток, виявленіх на ділянці Д, належить великому будинку, який існував тут в ранньо- і пізньоелліністичний час. Розкопки цього року відкрили лише частину будинку, північна й південна його частини лишаються ще не відкриті, бо вони йдуть у відповідні не розкопані борти ділянки.

Вивчення рівнів залягання фундаментів і техніки викладання стін приводить нас до висновку про те, що в житті цього будинку було три будівельних періоди:

I період, коли цей будинок був збудований, — кінець IV — початок III ст. ст. до н. е.

II і III періоди, коли будинок на протязі III і II ст. ст. до н. е. розширявся і перебудовувався.

План будинку в межах відкритої частини складається з таких частин: на західному боці будинку міститься підвальне приміщення „а“, від якого відкрито південно-східний кут у північній частині цього боку і невеликий дворик у центральній частині західного боку, та підвальне приміщення „б“ у південній частині цього боку (рис. 11); східний бік будинку

Рис. 11. Ділянка Д. Будівельні залишки. Вид з заходу.

складається з наземного приміщення у північній і підвального приміщення „В“ у південній частині цього боку. На схід від наземного приміщення відкрито підвальне господарське приміщення або льох, а ще далі на схід — рештки брукованого дворика.

Хоча будинок ще не до кінця розкопаний, і багато в його плані і деталях будівельної техніки з'ясується лише після повного його розкриття, ми все ж нижче подаємо короткі відомості про деякі моменти його побудови.

Підвальне приміщення „А“, двірник західного боку і наземні приміщення припадають на початковий період існування цього будинку. Лицевий бік кладки стін підвалу „А“ звернений всередину приміщення; задня частина має швидше характер забутовки і свідчить про те, що плити були приставлені впритул до земляних стінок.

Дворик, розташований на південь від підвалу „А“, відтворюється нами в цьому місці теоретично, бо ніяких слідів брукування тут не лишалося, і про наявність дворика ми судимо лише на підставі цілого ряду елементів, які можуть мати місце лише у внутрішньому дворику (наявність личкування квадратними плитами в напрямі двору і решток водостока, очевидно, для відведення дощової води).

До II будівельного періоду належить підвальне приміщення „Б“, яке займає ріг західного боку будинку з таким же характером кладки стін, як і в підвалі „А“. Значна товща стін цього підвалу свідчить про те, що тут було і надземне приміщення. Таке ж приміщення могло бути і над підвальним приміщенням „А“.

Нарешті, до III періоду можна віднести підвальне приміщення „В“ ($2,8 \times 1,8$ м), яке займає південно-східний бік комплексу (рис. 12).

Рис. 12. Ділянка Д. Стіни підвального приміщення „В“.

Підошка фундаменту цього підвалу закладена дещо вище від підошви підвалів „А“ (найглибшого на ділянці) і „Б“. Стіни цього підвалу складені в основному з добре оброблених каменів різного розміру, ретельніше ніж у двох інших підвалах. Це підвальне приміщення ми відносимо до описуваного комплексу єлліністичного будинку умовно, бо деяка віддаленість його від уже описаних приміщень, як і дещо відмінна техніка викладання його стін, можливо, пов’язує його з іншим будинком під нерозкопаним південним бортом ділянки.

Рештки інших приміщень (льоху-підвальну із сирцевими стінами, брукованій двір у східній частині будинку тощо) збереглися тільки фрагментарно, — ось чому доцільніше відкласти їх опис до нових польових досліджень чергової експедиції.

До найпізніших часів на цій ділянці Д, можливо, початку І ст. до н. е. — належать відкриті на невеликій глибині від сучасної поверхні (до 0,85 м) підошви кладок і рештки бруку, які припадають на найпізнішу пору життя на цій ділянці. Деякі з цих решток, можливо, зовсім і не зв'язані з основним на цій ділянці будинком, описаним вище.

Результати досліджень 1946 р. на ділянці Д висунули її на одне з перших місць в Ольвії. Наявність потужного архаїчного шару в самому центрі верхнього міста — Ольвії, рештки великого виробничого комплексу класичних часів, великий елліністичний будинок, — все це привертає до себе пильну увагу і робить дальнє дослідження в цьому місці Ольвії надзвичайно перспективним.

Ділянка Е. В 1946 р. були початі розкопки на новій ділянці, яку назваво ділянкою Е. Вона міститься на південній від Зевсова кургану, в середині західного схилу, який веде з верхнього міста в низину. Безпосередньо на верхній частині схилу був закладений східний розкоп цієї ділянки довжиною (з заходу на схід) 30 м, ширину 2,5 м. Залігання культурного шару досягало в цьому розкопі місцями до 0,5 м, місцями до 2,5 м, де починається материковий жовтий ґрунт з білоглазкою. Однак ніяких будівельних залишків тут не було знайдено, якщо не рахувати декількох випадкових облицьованих каменів, виявлених на різній глибині. Тільки на крайньому західному кінці східного розкопу, який знаходився на верхній бровці схилу, були відкриті залишки будівель. Тут і був закладений центральний розкоп даної ділянки. Внаслідок робіт 1946 р. в цьому місці були відкриті три, що йдуть один за одним з півночі на південь, приміщення підвального поверху будинку, який займає частину бровки над західним схилом. Продовження цього будинку веде в нерозкопаний південний борт ділянки. Розміри самого північного приміщення $2,65 \times 3,6$ м; центрального $3,6 \times 3,66$ м; південного $2,62 \times 3,8$ м. Стіни приміщень складені з великих і середніх каменів, причому в основі стін завжди лежать великі плити, що нерідко досягають 0,8 м довжини. Всі стіни прилягають впритул до зразу материка і тому внутрішня частина їх забутована дрібним камінням.

В приміщеннях відкриті залишки глинобитної долівки. Досить незвичайну картину дають знахідки, виявлені в цьому будинку. Перед усім звертає на себе увагу велика кількість мідних монет (250 екз.) та мідних рибок-дельфінчиків (391 екз.); тут же була знайдена велика кількість уламків чорнолакових посудин (взято до опису 386 екз.), бус (106 екз.), мідних та бронзових виробів (689 екз.).

На підставі знахідок наш будинок датується IV—III ст. ст. до н. е. В цілому ряді пунктів ділянки Е розкопки велись до материка і виявили шар пізньоархаїчного і класичного часу, насичений керамічними залишками іонійських (взято 69 екз.), чорнофігурної (128 екз.), червонофігурної (86 екз.) і цілого ряду інших груп, в тому числі і гостродонні амфори, червоноглинняний, сірий кухонний і ліпний посуд.

Таким чином, початок роботи на новій ділянці Е закінчився повним успіхом. Комплекс відкритих тут будівельних і речових залишків, що

датуються VI—I ст. ст. до н. е., висуває нову ділянку Є на одне з перших місць у плані вивчення Ольвії.

Розкопки некрополя Ольвії

В 1946 р. були відновлені розкопки Ольвійського некрополя. Роботи провадились на двох ділянках: 1) на початку західного схилу Заячої балки, де був відкритий великий земляний склеп з дромосом пізньоелліністичного часу; 2) на ділянці на захід від с. Парутіно, між лінією телеграфних стовпів на Очаків і першою, розташованою на південний від неї, дорогою на Широку балку. Тут було відкрито 12 поховань грунтового (у вигляді колодязів) і підбійного типів, серед яких виділяється поховання скіфа V ст. н. е. з мечем, стрілами, гостродонною амфорою і черпаком, а також цілим рядом інших знахідок.

Розкопкам Ольвійського некрополя за останні роки буде присвячена окрема стаття.

Знахідки

Загальна кількість цінних стародавніх виробів усіх груп, відібраних для досліджування, видання або експозиції становить 5827 інвентарних номерів. Ми не маємо можливості в цьому короткому звіті спинятися на характеристиці речових пам'яток 1946 р. Вважаємо за можливе подати нижче невелику таблицю, яка може дати орієнтовне уявлення про основні групи знахідок і їх співвідношення на окремих ділянках. При деякій умовності таких цифрових матеріалів, кількісні дані можуть все-таки дати загальне враження про експедиційну колекцію цього року.

	Назва групи знахідок ¹	Ділянки				Всего
		А	Д	Е	НГ	
1	Іонійські посудини	62	63	69	6	200
2	Чорвофігурні посудини	26	132	128	3	289
3	Червонофігурні посудини	16	11	86	21	134
4	Чорнолакові посудини	142	115	386	58	701
5	Мегарські чашки	9	22	1	21	53
6	Елліністичні посудини інших типів	28	20	35	29	112
7	Червонолакові посудини	19	3	8	197	227
8	Амфори гостродонні	95	87	231	28	441
9	Ручки гостродонних амфор з клеймами	36	56	33	21	162
10	Червоноглиняні посудини	157	93	227	152	629
11	Сіроглияні посудини	23	42	226	148	439
12	Кухонні посудини	16	50	104	54	224
13	Ліпні посудини	17	22	59	38	136
14	Грузила глиняні	1	7	6	29	43
15	Пряслиця глиняні	4	4	2	12	22
16	Заточки глиняні	—	5	1	—	6
17	Вироби з фінікійського скла	1	4	1	1	7
18	Скляні вироби	13	2	11	139	165
19	Намистини (з пасті, скла, глини)	10	28	106	50	194

¹ Головним чином, у фрагментах (крім монет і деяких інших груп).

Продовження

№ п/п	Назва групи знахідок ¹	Ділянки				Всього
		А	Д	Е	НГ	
20	Підвіски з пастою	11	—	1	15	27
21	Теракоти	5	9	13	14	41
22	Розтиралки	—	4	3	—	7
23	Точила кам'яні	—	—	2	5	7
24	Черепиці	22	11	8	9	50
25	Черепашки	4	1	6	1	12
27	Форми для виливання	4	2	1	1	8
26	Штукатурка	81	35	35	12	163
28	Монети мідні	54	110	641	190	995
29	Мідні і бронзові вироби	97	839	689	272	1397
	В тому числі:					
	наконечники стріл	6	87	55	6	154
	голки	—	—	4	1	5
	гвіздки	7	13	34	46	100
	фібули	—	—	3	9	12
	шлак	11	58	6	18	93
30	Залізні вироби	23	104	87	371	585
	В тому числі:					
	гвіздки	14	11	48	246	319
	ножі	—	—	7	5	12
31	Свинцеві вироби	8	6	11	5	30
32	Кістані вироби	10	12	15	25	62

¹ Головним чином, у фрагментах (крім монет і деяких інших груп).

Розкопки Ольвії в 1946 р., організовані історичним заповідником „Ольвія“ АН УРСР, провадились разом з Інститутом археології АН УРСР та Інститутом історії матеріальної культури ім. Н. Я. Марра АН СРСР. В експедиції брали участь Київський, Одеський та Миколаївський історичні музеї, Ленінградський та Кийський університети, Московський педагогічний інститут ім. В. І. Леніна.

Начальниками загонів експедиції були: Р. І. Ветштейн, С. І. Капошина, О. М. Карасьов, О. І. Леві, Б. М. Рабічкін, Ф. М. Штительман.

Раскопки Ольвии в 1946 г.

Резюме

Летом 1946 г. возобновились систематические раскопки Ольвии, прерванные нападением фашистской Германии.

Раскопки были сосредоточены в трех районах:

1. В нижнем городе (участок НГ), где открыта часть куртины крепостной стены и два дома (№ 6 и 7). Дом № 6 состоит из семи помещений и двух двориков; дом № 7 из шести помещений и трех двориков. Оба дома пережили два строительных периода, датируемых: № 6 — II — началом III ст. ст. н. э., № 7 — концом I — II ст. ст. н. э. Таким образом, раскопанные сооружения относятся к послегетскому периоду существования Ольвии.

При закладке разведочных раскопов с целью выяснения стратиграфии слоев на участке НГ, был обнаружен еще один дом — № 8, в одном из подвальных помещений которого были открыты *in situ* четыре больших пифоса, предназначенных для хранения запасов. Дом этот, повидимому, погиб от пожара.

2. В верхнем городе раскопки велись в трех пунктах: прежде всего продолжалось раскрытие городских кварталов додегтского времени на участке А. Закончено раскрытие дома конца IV—II ст. ст. до н. э., начатого исследованием еще в 1940 г. Установлено, что он пережил 3 строительных периода: в конце IV — начале III ст. ст.; в III — II ст. ст. до н. э. и в позднеэллинистическом времени.

Возобновлены работы на участке Д, где открыто много строительных и вещественных остатков, относящихся ко всем периодам додегтской Ольвии. Особый интерес представляют остатки здания классического времени и относящийся к ним комплекс, состоящий из трех ям-подвалов и цистерны. Эллинистическое время представлено здесь большим домом, раскрытым пока только частично.

В 1946 г. были начаты раскопки на новом участке Е, расположенным к югу от Зевсова кургана, на середине западного склона, ведущего из верхнего города в нижний. Здесь открыта северная часть подвального этажа большого здания IV—III вв. до н. э., вытянутого с севера на юг, параллельно склону. Открытая часть постройки имеет три помещения, расположенных одно за другим. Стены помещений выложены весьма тщательно, открыты остатки глинобитного пола. Этот подвальный этаж был построен в котловане, вырытом в мощном культурном слое позднеархаического и классического времени.

3. Возобновлены были и раскопки некрополя Ольвии, где работы производились на двух участках.

Коллекция отобранных находок (насчитывающая 5827 №№) содержит сотни уникальных вещественных памятников всех групп: глиняной посуды, монет, металлических изделий, памятников искусства.

Раскопки 1946 г. дали большой, разнообразный и очень ценный материал, дающий много нового для изучения различных сторон жизни Ольвии.

М. БОЛТЕНКО
(Одеса)

РОЗКОПКИ НА ОСТРОВІ БЕРЕЗАНІ в 1946 р.

Виняткової ваги щодо свого географічного положення перед входом з відкритого моря у Бузько-Дніпровський лиман мініатюрний (856 м завдовжки) острівець Березань не раз уже був об'єктом уваги дослідників-археологів¹ (рис. 1). Систематичні ж, рік у рік, розкопки на острові почав лише з 1904 р. Е. Р. Штерн і провадив до 1913 р. З 1909 р. найближчим співробітником Е. Р. Штерна в розкопках на острові був автор цих рядків, який продовжував там розкопки в 1927—1931 рр. і відновив їх у звітному році.

Радянські розкопки 1927—1931 рр. як настановами і методами своїми, так і висновками дуже відрізняються від дореволюційних розкопок Е. Р. Штерна, який відкрив на острові унікальне (не тільки для Чорного моря) архаїчне іонійське селище VII—V ст. ст. до н. е. і створив легенду про цілковите спустіння острова з V ст. до н. е. в зв'язку з катастрофою (до речі, геологам невідомою), яка перетворила нібито півострів на мініатюрний острівець, надто тісний для того, щоб на ньому могло розгорнутись велике селище, острівець, який після цього почав швидко безлюдніти, і тільки рибалки та мешканці зрослої на той час старогрецької Ольвії відвідували в дальші віки його, щоб віддати тут культову шану „володареві Чорного моря“ (Понтархові) Ахіллу.

Розкопки Е. Штерна, тонкого знавця грецької старовини і її матеріальних пам'яток, характеризуються цілковитою байдужістю до всього місцевого, як того, що передувало стародавнім грекам на наших берегах, так і сучасного їм і більш пізнього. Характерно, що із славної епохи X—XIII ст. ст., коли Березань була засвідчена писаними історичними документами, як важливе місце причалу на великому водному шляху „із варяг в греки“, Е. Штерн не знайшов нічого, крім напису рунами, і досі унікального в межах нашої країни.

¹ Археологічна подорож О. С. Уварова (1848 р.) опублікована в 1851 р. — „Исследование о древностях юга России и берегов Черного моря“; розвідка проф. Р. А. Пренделля в 1884 р., у зв'язку з VI Археологічним з'їздом в Одесі, невелика розкопка Б. Фармаковського в 1896 р., нарешті в 1900—1901 рр. великі розкопки в західній частині острова Г. Л. Скадовського.

Розкопками 1927—1931 рр. встановлено:

1. Відсутність суцільної тривалої перерви в залюдненості острова Березані з V ст. до н. е. і до наших днів; відкриття Штерном на захід від турецьких ровів і валів у північно-східній частині острова (розкопи А, В, С, на „схемі об'єктів археологічного дослідження на о. Березані“) найстарішого юнійського селища VII—VI ст. ст. до н. е., безпосередньо під тонким шаром дерну, пояснюється виключно тим, що верхні шари ґрунту із слідами перебування на острові людини наступних часів були зняті турками, які насипали у північно-східній частині острова вали коло единого причалу, де й зараз пристають веслові, вітрильні і навіть парові судна з невеликою осадкою.

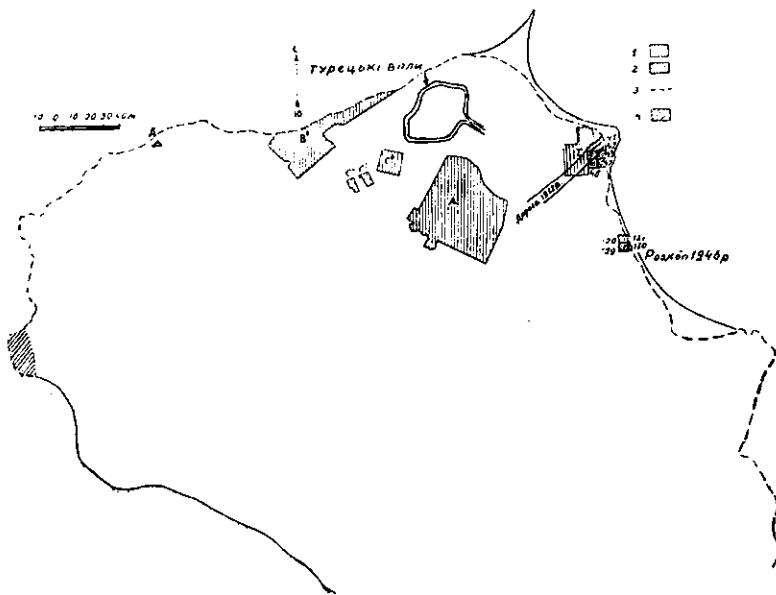

Рис. 1. Схема об'єктів археологічних досліджень на о. Березані.

1 — місця старих розкопок; 2 — місця розкопок 1946 р.; 3 — виходи культурних шарів у береговому обриві; 4 — розкоп Скадовського.

2. Наявність у зоні турецьких валів і на схід від них до причалу культурних шарів від V до III ст. ст. до н. е., потім від початку нашої ери до IV ст. і, нарешті, X—XV ст. ст.

3. Наявність серед населення Березані VII—VI ст. ст. до н. е. впливового й заможного тубільного прошарку, який жив у напівземлянках на північному узбережжі острова і користався поряд з тубільним посудом (сіро-глиняним ліпним з валиками під вінцями і глянсованим чорним тонкостінним з білою інкрустацією) також дорогим посудом — імпортним

грецьким. Цей тубільний прошарок зберіг у собі грубі ітифалічні людські фігурки, носаті й окаті, які, очевидно, правили за ідолівчиків.

Розкопки на о. Березані в 1946 р. відновили планографічні зв'язки із старими розкопками 1931 р. і безпосередньо продовжували їх в кутку розкопа Г, де під час попередніх розкопок вже були зняті верхні (слов'янські) шари, потужністю в 1,5 м.

До вивчених тут об'єктів належать:

1. Рештки слов'янської землянки X—XIII ст. ст. з численними покладами решток рибальства. Ця слов'янська землянка, зруйнувавши стародавні культурні шари римської імператорської епохи (I—IV ст. ст. н. е.) і староіонійської (VII—V ст. ст. до н. е.) на глибині 2,4 м від сучасної поверхні, врізалася далі в материк на глибину 0,5—1 м. На цій глибині на сусідній ділянці залягають на материкові рештки іонійського культурного шару VI—V ст. ст. до н. е. Потужність розкопаних в 1946 р. покладів слов'янської землянки, насичених в основному рештками рибальства, досягає 0,5 м. На сусідній, впритул до неї з заходу, ділянці метра на півтора глибше дна стародавнього культурного шару VI—V ст. ст. до н. е. виявлено піч пізнішого часу, в долівці якої знайдені були, між іншим, фрагменти візантійсько-руської корчаги XII ст., які лежали коло самої вапнякової скелі, що захищала пічку від вітру.

Серед численних решток рибальства на острові в шарі попелу й вугілля переважають кісткові рештки (хребці, зяберні кришки) осетрів, іноді дуже великих, кістки сома, судака (один хребець, за визначенням рибалок, від великого екземпляра вагою понад пуд), камбали і дельфіна.

По всій ділянці розкидане невелике каміння. Трапляються плями перегорілої землі від вогнищ, уламки тонкостінної слов'янської кераміки, отерізаної лунчастою орнаментацією під вінцями (відкритою частиною вгору і праворуч), фрагменти „візантійських“ дрібноребристих амфор та корчаг. З кісток наземних тварин цей дав кістки коня і вівці (або кози), в меншій кількості бика, свині; є й пташині кістки.

Враховуючи загальну потужність стародавнього слов'яно-руського культурного шару, який доходить подекуди майже до 2,5 м, відкриття під час попередніх розкопок 1930—1931 р. напівземлянки, що являє собою залізоробну майстерню з найрізноманітнішими слідами виробничої діяльності, можна ставити питання про зв'язок Березані X—XIII ст. ст. з городами Київської Русі. Не тільки проблема староруського Білобережжя (Барберезе італійських карт XIV—XV ст. ст.), але й Галича, Володимира-Волинського та ін., теж тісно пов'язані з островом Березанню.

2. Стародавня кам'яна споруда VI ст. до н. е., очевидно підвальна частина будівлі, що врізалася тут у вапняковий материк (рис. 2), як це видно із стародавнього ж помосту не пізніше V ст. до н. е., що поруч залягає, вище за неї.

Споруда ця перерізала три споруди попереднього періоду, одну з яких (коли юнійське селище на острові, в зв'язку з ростом великого центру грецького життя на материкові в Ольвії, збезлюділо) використав бідний тубілець, про що свідчать останки людського черепа, попіл, вуглинки та уламки грубої тубільної закопченої кераміки, поруч з ущамками товсто-стінних амфор IV ст. до н. е.

Найбільше значення має розкопка багатошарової напівземлянки, обріз якої над північно-східною бухтою острова видно з берега бухти,

значно південніше від описаних об'єктів. Тут, на глибині 0,9 м від поверхні, виявлено стародавню напівземлянку, довжиною в північно-південному напрямі в 4,85 м. В долівці цієї напівземлянки відкрито було округлу в плані, грушоподібну в перерізі, яму в 0,9 м завглибшки, діаметром 1,2 м вгорі і 1,5 м на дні. Стінки ями коло дна були викладені великим плоским

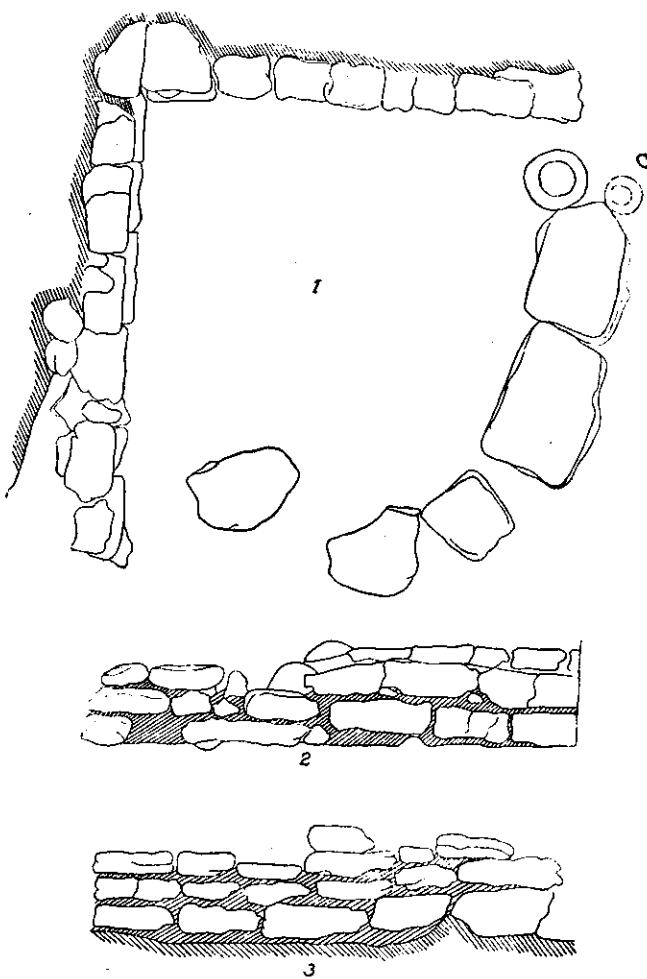

Рис. 2. Острів Березань. Кам'яне спорудження VI ст. до н. е. 1 — план; 2 — південно-східна стіна; 3 — південно-західна стіна.

камінням. Тут, на висоті до 20 см від дна, виявлено, серед інших керамічних уламків і фрагментів староіонійського посуду, чималі фрагменти розписної тонкостінної родосько-іонійської посудини із зображенням еагара (гірського козла), датованого, за Кінком, рубежем VII—VI ст. ст. до н. е., що дозволяє датувати нашу яму і всю напівземлянку початком VI ст. до н. е. Фрагменти звичайного сіроочорного тубільного посуду —

одиничні. На дні знайдено рибальське грузило із зеленого каміння, просвердлене з одного кінця для підвішування. Яма спроявляє враження житлової: на глибині 50—60 см в ній проходив тонкий зольно-вугільний прошарок. Тут трапляються стулки мідій, серед яких є і один екземпляр прісноводної уніо. Серед риб'ячих кісток виділяються кістки осетра. Є кістки великого птаха, серед кісткових решток ссавців визначені кістки 8 особин кози, 3 особин бика, по одній особині коня, собаки й поросята. Ці дані мають бути поповнені аналогічними знахідками коло долівки напівземлянки (нижні 10 см), де поряд з дрібними, втоптаними в долівку і дуже здрібненими фрагментами юнійської кераміки VI ст. до н. е., виявлені кісткові рештки 2 особин кози (1 молода), бика (1 особина), качки, риб'ячі кістки (осетер). Серед стулок молюсків, поряд з домінуючою мідією — кардіум.

Ця юнійська напівземлянка початку VI ст. до н. е. розташувалася на місці стародавньої житлової ями пляшкоподібної форми (рис. 3), яку при спорудженні напівземлянки було засипано і щільно затрамбовано. З глибини 55 см від долівки цієї напівземлянки йде шар вугілля, мідій, риб'ячих кісток і кісток тварин в 14 см завтовшки, в якому багато великих уламків місцевого посуду з валиком під вінцями в різних варіантах, маса фрагментів товстостінних архаїчних грецьких амфор з іржею від вина на внутрішніх стінках і невелике число фрагментів товстостінного грецького посуду, серед яких звертає на себе увагу фрагмент юнійського кіліка VII ст. до н. е. з кінцем видряпаного на ньому напису графіті („ а нещаслива“). Тут же — два уламки залишку ножа. Особливо багатий на знахідки другий вугільний шар, що йде вглиб ями до 0,84 м, під яким проходить прошарок щільної землі коричневого кольору в 7 см завтовшки. За ним іде останній вугільний шар в 5—6 см завтовшки, у південно-східному кутку ями, який залягає на ясножовтому піску. Шар характеризується силою риб'ячих кісток, стулок мідій та великими кістками тварин. Інших знахідок — мало. В глибині ями, на висоті 10 см від її дна, у західній (задній) її частині на протязі 108 см в північно-південному напрямі під західною стінкою пляшкоподібної ями виявлено щільний шар темно-жовтого піску, що йде вглиб на 30 см.

В нижню частину розчищеної нами ями вріався кут іншої, ледве зачепленої розкопками 1946 р., ями, на розкриття якої експедиція не мала часу; цей кут дав архаїчний матеріал, що мало відрізняється від матеріалу, розкритого в пляшкоподібній ямі. З боку долівки напівземлянки ця яма, так само, як і розкрита нашими розкопками, відділена щільним затрамбованим шаром. Низ обох ям був укріплений сторч поставленим плоским камінням і великими фрагментами товстостінних архаїчних грецьких амфор.

Остеологічний матеріал з пляшкоподібної ями на дні дав кістки 2 особин вівці (або кози?), бика, коня і свині (кожного виду від однієї особини), з диких тварин — лиса (1 особина) та кістки осетра, сома й судака.

Вище від цього придонного шару та сама пляшкоподібна яма дає із свійських тварин рештки кісток 3 особин вівці (або кози?), 2 — бика, по 1 особині коня і свині (молода), з диких — зайця (1 особина) і качки (2 особини). Риб'ячі кістки належать двом осетрам, одному сому і двом невизначенім рибам.

Характер заповнення цієї ями не залишає сумнівів у тому, що вона належала тубільному населенню нашого краю в середині другої половини VII ст., яке ловило тут рибу, переважно осетрів, а так само сома, судака та ін. Як видно, в основному це були кінні вівчарі, які розводили також корів і свиней і полювали на водоплавну птицю (качка), зайця і лиса. Споживалися і молюски (мідії та кардіум).

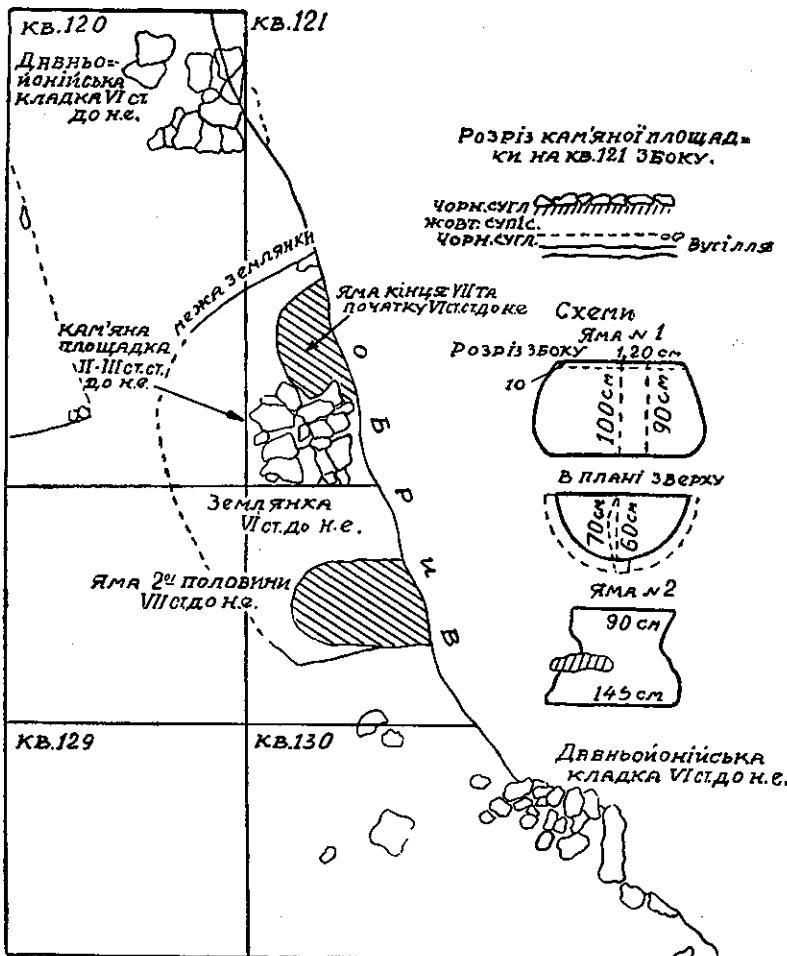

Рис. 3. Острів Березань. Землянка та ями VII—VI ст. ст. до н. е.

Проте яма виникла не раніше, ніж з'явилися тут зайшлі грецькі рибо-промисловці й торгівці. Споживання грецького вина і олії, як видно, знайшло відразу велике поширення серед заможної частини тубільного населення, яке значною мірою стало споживачем і грецького тонкостінного посуду, що, проте, не переважав у посуді, вживаному цією частиною населення.

Не можна ніяк сказати, що це населення було в підлеглому становищі щодо юнян, які ловили тут поруч з ним рибу: можливо, емблема орла

(тубільного) на дельфіні, що скрізь уособлює іонійських мореплавців, яка фігурує на монетах Сінопа, де в VII ст. до н. е. кіммерийці захопили попередню іонійську факторію, емблема, яка повторюється на північному заході Чорномор'я в Ольвії та в Істрі, відбиває в собі ці кіммеро-грецькі відносини на Чорному морі в VII ст. до н. е.

На рубежі VII—VI ст. ст. житлова яма була залишена своїми колишніми господарями, засипана, затрамбована, і на ній виникла напівземлянка іонійця початку VI ст. до н. е. з грушоподібною ямою. Слідів життя цієї напівземлянки в V ст. до н. е. немає. Поступово вона заповнюється землею. Причому звертає на себе увагу майже повний комплект кісток бика, як видно, тут з'їденого, бо кістки його розкидані по всій площі напівземлянки; крім того, тут виявлені ще кістки 4 овець (або кіз), 2 коней, 1 свійської свині. Східний край напівземлянки зруйнований обвалом у бік бухти, західний кут поки що не знайдений. Можливо, що він був у верхній своїй частині зруйнований, очевидно у II — на початку III ст. ст. н. е., рівною кам'яною площею діаметром — в тій частині, що збереглася — до 1 м. Тут трапляються кісткові рештки, подібні до виявлених у напівземлянці, поряд з фрагментами товстостінного посуду римських часів II—III ст. ст. н. е. Знайдено одну мідну монету імператора Антоніна Пія (138—161 рр. н. е.). Цей „римський“ шар перекривається шаром садових слизяків (*Helix*), рідших тут, ніж це спостерігалося на більш північних ділянках. Вище, на глибині 40 см від поверхні, залягає каміння в один-два ряди з нахилем до центру, нижче від них розташованої напівземлянки, як це спостерігається, коли зсуваються або осідають свіжі могили. Тут знову трапляються риб'ячі кістки (переважно осетрові) і кістки тварин (переважно вівці) з уламками тонкостінного слов'янського посуду. Виявлення цих решток лише в північній частині нашого розкопу свідчить або про належність його до однієї плями культурних залишків епохи (як видно, XII ст. н. е.), або ж про те, що слов'янська осілість тут уривалася: на півдні розкопу слов'янських знахідок немає.

Серед знахідок цього роду треба виділити амулет-підвіску з ведмежого зуба із свердлинкою на кінці, обробленою у вигляді дельфіна — емблеми іонійських мореплавців, яка досі була тут відома у вигляді бронзових дельфінчиків, так званих „ольвійських рибок“.

М. БОЛТЕНКО

Раскопки на острове Березани в 1946 г.

Резюме

Систематическое исследование о. Березани начал Э. Штерн, который, однако, обращал внимание только на античные памятники. Из более поздних материалов была опубликована только средневековая руническая надпись. Советские экспедиции установили неоднократную обитаемость Березани от античности до наших дней и весьма значительную роль местного элемента в культуре здешнего поселения античного времени. В 1946 г. раскопана землянка X—XIII ст. ст., нарушившая античные слои. Найденный при этом материал свидетельствует, что у славянского насе-

ления острова этой поры было развито рыболовство. Открыта также каменная постройка VI ст. до н. э. и многослойная землянка с грушевидной ямой на дне и древнеионийской керамикой в заполнении. Эта землянка расположена на месте более древней жилой ямы, содержащей местную архаическую керамику и фрагменты греческой посуды VII ст. до н. э. Дно ее было выстлано камнями. Обитатели землянки занимались рыболовством, разведением овец, коров, свиней и охотились на птицу, зайца, лису.

Выше ионийских слоев располагались слои римский и славянский средневековый.

Л. ДМИТРОВ
(Київ)

БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ

Місто Білгород-Дністровський (кол. Аккерман), розташоване на правому березі Дністровського лиману за 18 км від впадіння його в Чорне море, — одно з найстаріших міст СРСР взагалі і слов'янських міст СРСР зокрема. Почавши своє існування ще задовго до початку нашої ери як антична колонія Тіра, це місто безперервно існує до наших часів, маючи надзвичайно багате історичне минуле і змінюючи не раз протягом цього часу, в силу тих або інших історичних обставин і подій, свою назву — Тіра, Білгород, Аккліба, Маврокастрон, Монкастро, Левкополіс, Феріевар, Четата Альба, Аккерман, — аж поки, нарешті, воно не дістало своєї сучасної назви — Білгород-Дністровський.

Певна річ, що таке багате історичне минуле робить Білгород-Дністровський визначною археологічною пам'яткою і з давніх-давен притягає до себе увагу дослідників. Уже з перших днів свого існування „Одеське товариство історії і старожитностей“ приступило до вивчення, археологічного дослідження і охорони цієї пам'ятки.

І все-таки, незважаючи на свою понад столітню давність, ці розкопки, оскільки вони не були систематичні і планомірні, не дали потрібних повноцінних результатів і далеко не вичерпали всіх тих наукових матеріалів, які заховує у собі ґрунт м. Білгород-Дністровського.

Отже, цілком зрозуміло і природно, що Інститут археології АН УРСР, як тільки, завдяки мудрій політиці радянського уряду і доблесті Радянської Армії, територія Аккермана була повернена СРСР, вважав за свій науковий обов'язок і справу честі радянської археологічної науки розпочати, нарешті, систематичні планомірні археологічні дослідження як території самого міста із стародавньою фортецею в центрі, так і всіх історичних і археологічних пам'яток, які там є. Для цього була організована спеціальна Білгород-Дністровська археологічна експедиція, яка влітку 1945 р. і почала свою роботу.

План роботи експедиції 1945 р. зумовлювався результатами всіх попередніх робіт по дослідженню Тіри—Білгорода—Аккермана і був якнайтісніше пов'язаний з ними. А тому головним завданням експедиції було підсумування результатів польового археологічного дослідження Тіри—Білгорода—Аккермана за всі попередні роки, з одного боку, і з дру-

того — організація і початок систематичних, планомірних археологічних розкопок як території стародавнього міста з некрополем, так і найближчої його периферії.

Роботу свою експедиція почала з ознайомлення і занесення на план (рис. 1) всіх тих місць, де провадилися розвідувальні розкопки раніше, а потім, після обслідування заподіяніх Вітчизняною війною пошкоджень і руйнувань культурних шарів на території фортеці і кріпосної площині, вперше в історії дослідження Тіри—Білгорода—Аккермана були розпочаті систематичні й планомірні археологічні розкопки на його території.

Місце для первого розкопу А в південно-східній частині гласиса проти сучасного порту і в безпосередній близькості від берега Дністров-

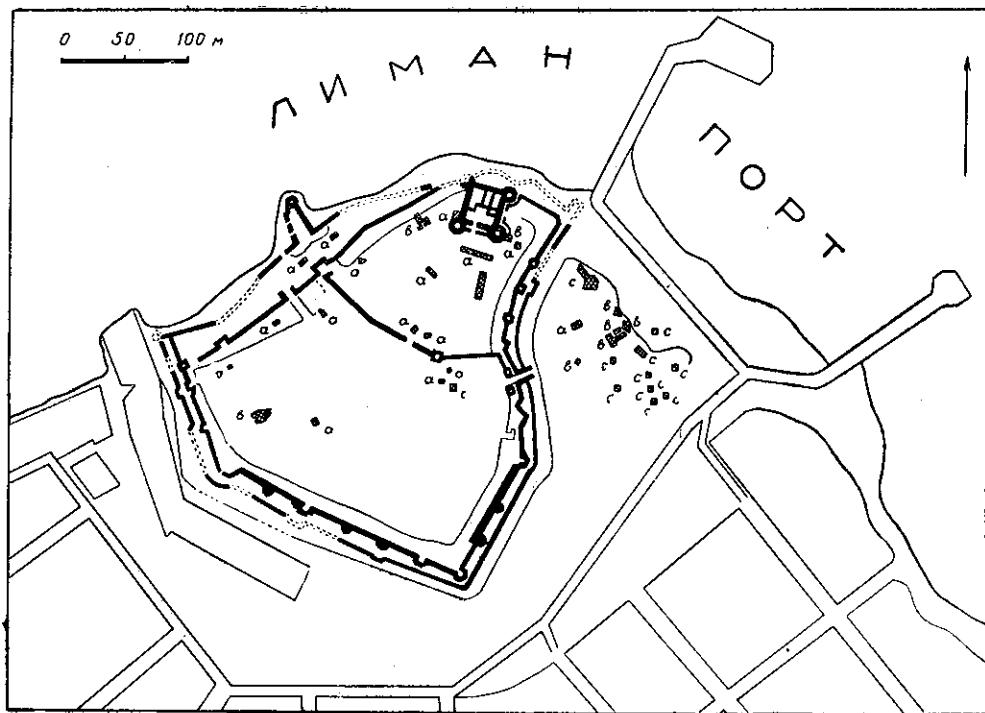

Рис. 1. План Білгород-Дністровської фортеці з зазначенням місць, де провадилися археологічні розкопки. а — місця розкопок дореволюційного часу (1900—1914 рр.); б — місця розкопок (1918—1941 рр.); с — місця розкопок 1945—1946 рр.

ського лиману було вибране аж ніяк не випадково. Вирішальним моментом при виборі місця для розкопу А було старанне безпосереднє ознайомлення з самим місцем та авторитетна думка проф. Б. В. Фармаковського про те, що тут, у південно-східній частині гласиса, є шар (випадково відкритий земляними роботами), однорідний з тим, який відкрито всередині фортеці розкопками проф. Штерна. Крім того, невеликий розкоп, закладений тут у 1940 і 1941 рр. Аккерманським музеєм, давав можливість переконатися в тому, що думка проф. Б. В. Фармаковського цілком справедлива.

Розпочатий у 1945 р. розкоп А, хоч і не міг, через незалежні від експедиції обставини, охопити тоді значну площину (розкопано було лише 300 м²), відразу ж дав можливість виявити ряд архітектурних решток, які йшли в південно-західному і північно-західному напрямі у борт розкопу. Розширений в 1946 р. розкоп А (розкрита площа досягала в цілому

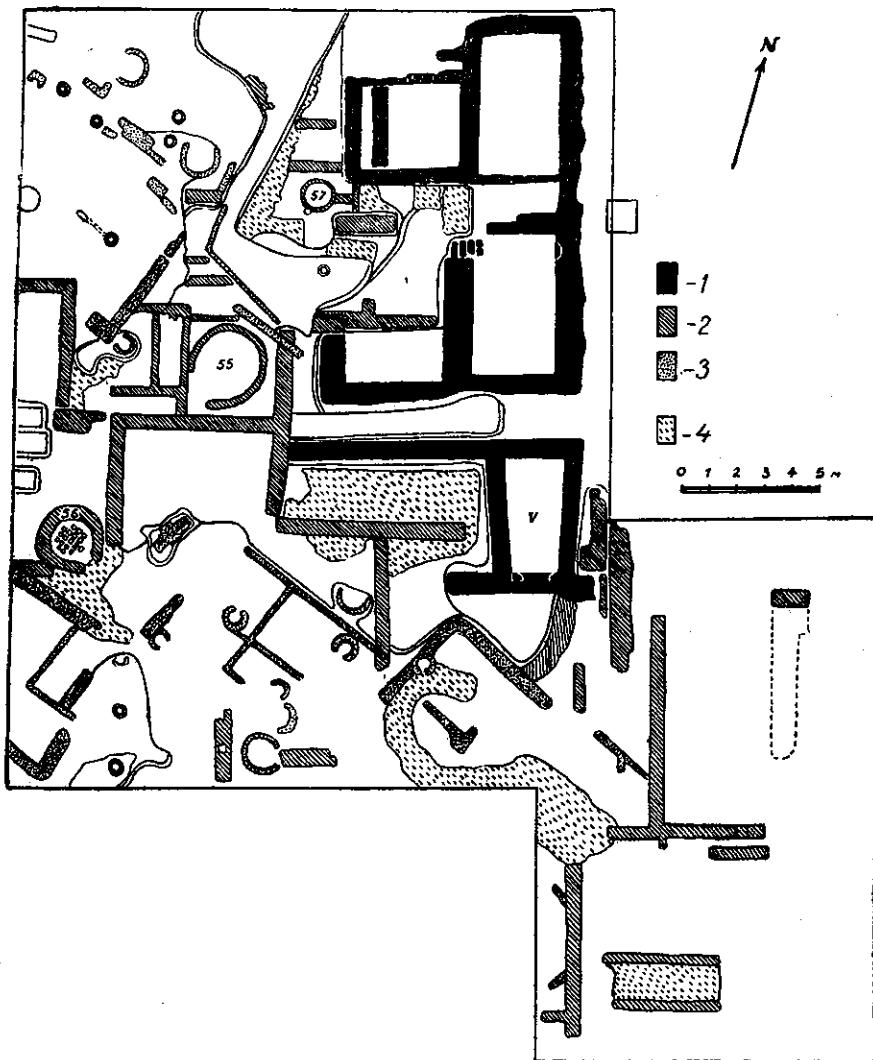

Рис. 2. План розкопок 1945—1946 рр.
1 — кам'яні кладки (I буд. період); 2 — кам'яні кладки (II буд. період);
3 — кам'яні і глинобитні споруди (III буд. період); 4 — вимостки.

1400 м²) виявив ділянку, досить рясно насичену рештками монументальних архітектурних споруд, похованих під товщєю гласиса, в середньому 4—4,5 м (рис. 2, 2а).

На підставі будівельного матеріалу, архітектурної техніки і способів будівництва, а також керамічного й іншого речового матеріалу, виявлені архітектурні рештки можна було орієнтовно, з більшою або меншою певністю, поділити на три будівельні періоди, а саме: середньовічний (XII—XIV ст. ст. н. е.), римський (I—III ст. ст. н. е.) і елліністичний (III—II ст. ст. до н. е.).

Точно можна буде датувати виявлені архітектурні комплекси тільки тоді, коли, з одного боку, будуть виявлені повністю всі розкриті споруди, а з другого — коли можна буде врахувати, після відповідної хімічної очистки, покази нумізматичного матеріалу — 138 монет, виявлених за час роботи експедиції.

Рис. 2а. Вид на розкоп А з північного заходу.

При цьому треба зауважити, що взагалі весь речовий матеріал порівняно мало допомагав датуванню виявлених архітектурних комплексів. Старанне вивчення нашарувань землі у розкритій площі розкопу А показало, що земля гласиса, утвореного, безсумнівно, в результаті спорудження навколо фортеці глибокого (у 21 м завглибшки) рову, аж ніяк не являла собою цілісного „культурного“ шару. Це було те, що, по справедливості, можна назвати мішаним шаром. Дослідникам тут доводилося мати справу не з правильним напластуванням культурних решток, а з строкатою сумішшю речей і їх фрагментів, відділених один від одного більш як тисячолітніми і півторатисячолітніми періодами існування (приблизно від V—IV ст. ст. до н. е. і майже до XIX—XX ст. ст. н. е.). Такий стан речей явно свідчить про те, що шари гласиса не раз перекопувались, в результаті чого фрагменти античного чернолакового посуду, так само як і монети тих же часів, лежали не тільки з фрагментами й монетами римського часу, але, як правило, траплялися навіть у найвищих горизонах гласиса; поряд з ними можна було знайти турецькі люльки, фрагменти характерної східної „полив’яної“ кераміки та ін. Очевидно, тільки під

Гласисом лежить і може бути виявлений цілий, неперекопаний античний шар у своєму чистому первісному вигляді.

З виявленіх роботами Білгород-Дністровської археологічної експедиції АН УРСР 1945—1946 рр. архітектурних решток на найбільшу увагу заслуговує велика споруда, чотирикутна в своєму плані, розташована у східній частині розкопу. Але сказати про неї щось певне й закінчене зараз не можна, бо вона розкрита ще не до кінця, а тільки в деякій своїй частині.

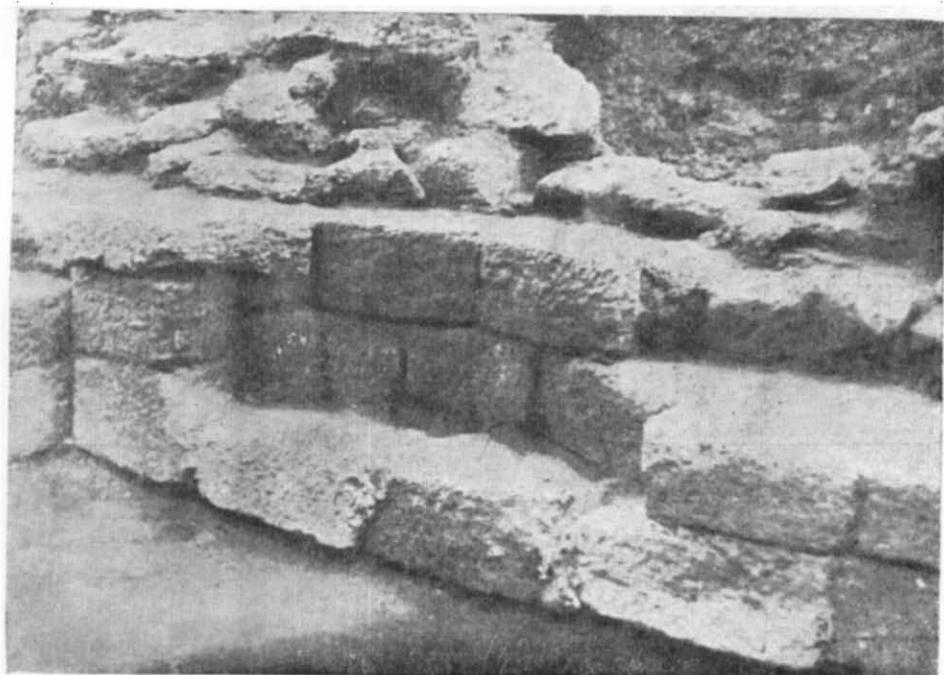

Рис. 3. Велика споруда у північно-східній частині розкопу. Ніша.

Розкопана частина цієї споруди складена з окремих каменів, які формою своєю наближаються до квадрата; камені ці добре обтесані і шільно пригнані один до одного без скріплючого розчину. В одному з приміщень, у східній стінці, є сферична ніша (рис. 3), а в другому, в західній стінці, видно вхід у це приміщення із слідами колишнього двірного отвору з внутрішніми сходами на чотири сходці (рис. 4). Слід відзначити, що описані приміщення з внутрішнього боку мають тільки чисту, гарну обробку каміння, тоді як з протилежного, зовнішнього боку, стіни приміщень і каміння, з яких вони складені, зовсім не оброблені і являють собою щось подібне до забутовки; внаслідок створюється враження, що в даному разі це — підвальне приміщення.

Аналогічний характер має споруда № 5, але вона, на відміну від описаних вище приміщень, складена не з квадратних каменів, а з плоских, добре обтесаних плит більш-менш однакового розміру, покладених пла-

Рис. 4. Велика споруда у північно-східній частині розкопу. Східці.

Рис. 5. Споруда № 5. Південно-західна частина.

зом одна за одною без будь-якого скріплюючого розчину. У південній частині споруди є ніша з архітектурним оформленням у вигляді колонок (рис. 5).

На жаль, немає змоги у цьому попередньому повідомленні детально описати як згадані тут, так і всі інші виявлені архітектурні споруди, хоч вони й цікаві, і варти уваги. Усе ж, вважаємо за необхідне хоча б коротко

Рис. 6. Північно-західна частина розкопу з комплексом печей.

спинитися на питанні про печі і вогнища, ці найголовніші атрибути житлового будівництва, виявлені Білгород-Дністровською експедицією.

Печі щодо структури являли собою велику глиняну посудину, здебільшого конусоподібної форми, закопану в землю з отвором в горі коло поверхні землі. Вони дуже нагадують печі, розкопані у свій час в Ані М. Я. Марром і відомі під назвою „тондир“ с „ак’ом“, тобто „оком“ (димоходом), який звичайно йде від dna тондира на поверхню його; іноді

„ак“ тондира складався з двох труб, вставленіх одна в одну. Більш-менш аналогічну конструкцію мала і більшість печей, виявлених у розкопі А (рис. 6).

Одночасно з печами вказаного типу і конструкції виявлені були печі зовсім іншої системи і способу побудування. Так, наприклад, піч № 55 (рис. 7) була овальної форми. Стіни печі збереглися погано, до висоти

Рис. 7. Частина розкопу з печами № 55 та № 56.

0,1 м. Стінки не випалені. Добре зберігся під печі. Діаметри печі дорівнюють зі сходу на захід 2,2 м, а з півночі на південь 2,8 м. Така велика піч, очевидно, мала якесь громадське призначення, розгадати яке є найближчим черговим завданням експедиції. Челюсті печі із західного боку викладені чотирма плаズом покладеними каменями. Розмір челюстей — 0,6 м. Оточення печі дало знахідки пізнішого римського часу (III ст. н. е.) — ліпного світильника. Перед челюстями знайдено монети й пряслиця.

Не менш цікава є пічна споруда № 56, виявлена недалеко від печі № 55. В основі цієї споруди — кладка сферичної форми в 0,45 м заввишки і 0,45 м завширшки. В кутку коло кладки № 50, що підходить майже впритул до кладки — основи пічної споруди, виявлено посудину з ясно жовтої глини, яка формуєю своєю нагадує римську амфору. Під пічної споруди викладений цегляними плитками, які збереглися на площі майже $1,3 \times 1$ м.

Заслуговує на увагу також піч № 57, у плані своєму майже кругла, з діаметром $1,15 \times 1$ м. Піч збереглася тільки в один ряд каменів із слідами вогню і кіптя на них. Навколо печі виявлено уламки східної кераміки, а також голівку із скляної пасті, про яку мова буде далі.

Питання про співвідношення цих печей і зв'язок з тим або іншим приміщенням, а також датування їх при нинішньому стані розкопу не може бути розв'язане. Для цього треба зробити прирізку з північно-західного боку, щоб виявити цілком всі кладки, які оточують і охоплюють цей комплекс печей.

У процесі розкопування частини гласиса, яка входить у межі розкопу, виявлено могильник або, точніше сказати, кладовище, розташоване майже у всій північно-західній частині розкопу. В цілому виявлено 54 поховання, які залягали у три і навіть чотири яруси. Поховання були чоловічі, жіночі й дитячі. Орієнтовані всі вони із заходу на схід.

Більшість поховань були без труни, майже без будь-якого речового інвентаря. Лише незначна частина цих поховань (швидше, не самі поховання, а земля) містила в собі ті або інші матеріальні рештки, чи то у вигляді невеличких намистинок, чи то турецьких монет, чи то незначної кількості фрагментів східної зеленої кераміки.

В одному похованні, а саме № 47, у небіжчика, приблизно коло пояса, була печатка (рис. 8), яка, до деякої міри, може датувати могильник. Але, звичайно, головним моментом для датування відкритого могильника є міркування стратиграфічного порядку: всі поховання, навіть і останнього, четвертого, яруса, містилися в насипній землі гласиса. А це явно свідчить про те, що кладовище почало існувати значно пізніше того часу, коли міське селище на цьому місці було засипане землею з викопаного кріпосного рову, що оперізував фортецю. Викинута з цього рову земля і була використана на спорудження гласиса, а, значить, і поховала під собою це селище. Отже, виявлений могильник майже з бе зумінніюю певністю можна датувати XVI—XVII ст. ст. н. е.

Під час розкопок — зняття гласиса і зачищення згаданих вище приміщень — виявлено значний щодо кількості і різноманітності щодо форми матеріал. Характерно, що розподіляється він по всій розкритій площі досить рівномірно і не зосереджувався в якихось певних пунктах і місцях. Виявлений матеріал мав на собі сліди тривалого і неодноразового переміщення. Про це свідчить той факт, що з дрібних уламків однорідної кераміки, виявлених в одному шарі, в одному місці, навіть в одному приміщенні, майже не вдалося скласти більших фрагментів, не кажучи вже про цілі посудини. Переважну більшість керамічних виробів виявлено у вигляді дрібних уламків.

У цій попередній публікації немає змоги дати більш або менш повний перелік і характеристику виявленого матеріалу, тому доводиться обмежитися тільки найстисливішим зведенням і сумарною характеристикою його. Навряд чи помилимося ми, сказавши, що весь речовий матеріал виявляє дуже багато спільногого, а, в деяких випадках, навіть тотожного, з матеріалами із Ольвії, Пантікапея та Феодосії. А це, в свою чергу, наочно свідчить про спільність матеріальної культури в усіх перелічених місцях і більш або менш однакові основи їх економічного і політичного буття.

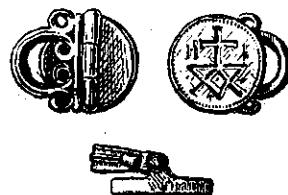

Рис. 8. Печатка з поховання № 47.

Виявлені уламки чорнолакової кераміки як щодо лаку, так і щодо обрисів своїх можна віднести до V—IV ст. ст. до н. е. і пізніше.

Найзначнішу частину керамічного матеріалу становили уламки амфор як з подовженим горлом і довгою ніжкою, які можна датувати елліністичним часом (IV—III ст. ст. до н. е.), так і амфор римського типу, вузькогорлих, з реберчастими ручками (I—III ст. ст. н. е.), а також значну кількість амфор раннього середньовіччя, круглодонних, з горизонтальними жолобками по стінках (VI—VII ст. ст. н. е.).

Розкопками 1945—1946 рр. виявлено чималу кількість амфорних ручок з клеймами, типовими для елліністичної епохи III—II ст. ст. до н. е.

Незрівнянно більше, ніж чорнолакової кераміки, було виявлено фрагментів кераміки червонолакової (I—III ст. ст. н. е.), римських світильників (цілих і фрагментованих), а також фрагментів звичайної, побутового вжитку, кераміки, без розпису і лаку, з червоної і сірої глини. Цікава також наявність уламків місцевої глянсованої кераміки досить високої якості.

Металічні вироби в більшості своїй дійшли до нас у вигляді безформених фрагментів, різних побутових речей, прикрас одягу, пряжок, фібул, підковок та ін.

Монети, що їх, як виявилося, можна визначити без хімічної очистки, належать, в основному, до римських імператорських монет і датуються II—III ст. ст. н. е.; є й чимало турецьких та молдавських монет.

Цими розкопками виявлено, що в тіраському побуті досить поширені були кістяні вироби: проколки, голки, стилі, різні кружечки з кістки, ложки, ручки та багато інших речей хатнього вжитку.

З окремих речей, виявлених експедицією, слід відзначити:

1. Оброблену амфорну стінку невиразної форми, розміром $0,7 \times 75$ см з написом. Напис складається з кілька разів повторених грецьких букв *N*, *ι*, а також і інших букв і знаків (рис. 9).

Рис. 9. Напис на стінці амфори.

2. Головку статуетки із склоподібної пасті — розміром $5 \times 3 \times 6$ см (рис. 10, 2).

3. Глиняний „медальйон“ круглої форми з коричневої глини діаметром 2,5 см, у 3 см завтовшки, з наскрізним круглим отвором і штампованим орнаментом. З лицевого боку — зображення юнака у профіль, а зі споду — зображення елліністичної амфори, з виноградним листям навколо неї (рис. 10, 4).

4. Фрагментовану мармурову статуетку, без голови; по уламку постаменту можна зробити висновок, що це — частина античної групи, яка зображує Асклепія і Гігією (рис. 11).

Ливарну формочку з шиферу для виливання прикрас, як-то намистин, каблучок та ін. (рис. 10, 1).

6. Кам'яну скульптуру, що зображує жіночу фігуру, очевидно місцеву богиню, зроблену з місцевого каменю грубої роботи (рис. 12).

7. Фрагмент мармурової статуєтки у вигляді руки, що тримає кулю (рис. 10, 3).

Остеологічний матеріал, виявлений розкопками 1945—1946 рр., не такий великий і дає мало підстав для точних суджень, тим більше, що

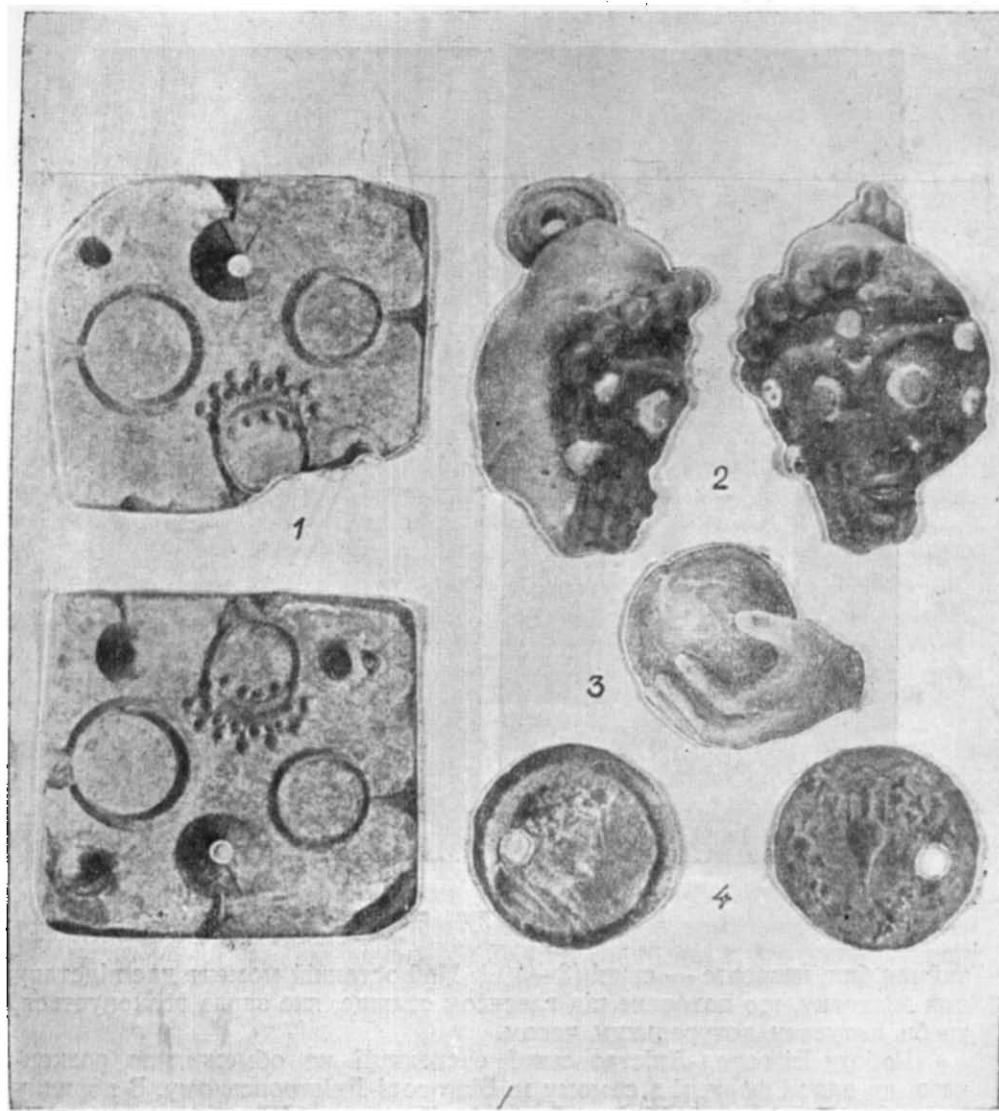

Рис. 10. 1 — ливарна формочка із шиферу (0,5 н. в.); 2 — голівка із склоподібної пасті; 3 — фрагмент мармурової статуєтки (Н. в.); 4 — глиняний медальйон (Н. в.).

про чистоту фауністичної картини не може бути й мови через засміченість і неодноразове перекопування гласиса під час різних земляних робіт.

Проте встановлено, що майже всі остеологічні рештки належать свійським тваринам. Це дає підстави говорити, що в житті мешканців м. Білгорода за досліджуваних періодів тваринництво відігравало провідну роль. При цьому в господарстві білгородців переважає дрібна рогата худоба — вівці і кози (79%), які посідають друге місце; третє місце

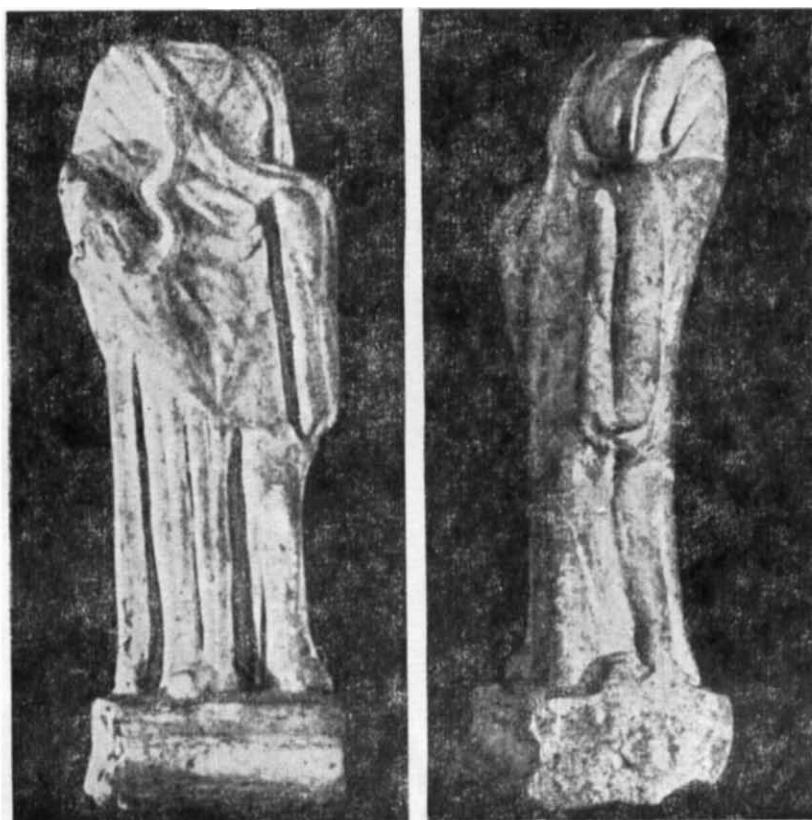

Рис. 11. Мармурова статуетка.

займає бик; четверте — свині (3—4%). Цей останній момент дає підставу для висновку, що поховане під гласисом селище, яке зараз розкопується, треба датувати дотурецьким часом.

Роботи Білгород-Дністровської експедиції не обмежилися розкопками на площі фортеці в самому м. Білгород-Дністровському. В порядку освоєння і вивчення найближчої периферії античної Тіри, експедиція провела розвідку вниз по берегу Дністровського лиману — до м. Шабо та вгору — до с. Сеймен.

В результаті цієї розвідки було оглянуто все узбережжя Дністровського лиману — від м. Шабо до с. Сеймен — і констатовано, що на всьому цьому протязі знаходяться керамічні рештки античного часу. Особлива увага була приділена посаду Папушой, де в районі Кам'яного

мосту виявлені сліди керамічних печей і керамічних фрагментів, які наводять на думку, що тут могло бути керамічне виробництво.

По дорозі в м. Шабо було оглянуто відому з археологічної літератури так звану Скіфську гробницю і вжито відповідних заходів до її охорони. В районі м. Шабо, на південь від нього, поблизу пос. Випасне, оглянуто

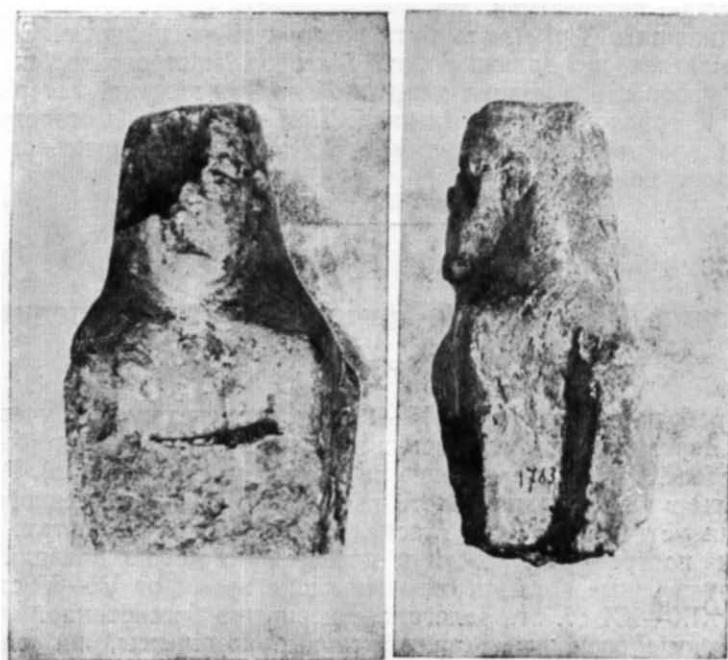

Рис. 12. Кам'яна скульптура, що зображує жіночу фігуру.

відому в археології могилу, про розкопки якої мріяла ще в 1915 р. археологічна комісія: „Якщо взяти до уваги“, — писала комісія у своїй доповідній записці Міністерству внутрішніх справ у зв’язку з питанням про виділення цієї могили в особливий заповідник, — „що нам нічого достовірно не відомо про те, хто саме були кіммерійці, які довго жили в межах Росії, а так само немає відомостей про їх похоронні звичаї та їх предків, то, зрозуміло, яке світове значення може мати наукова розкопка шабської могили, коли дослідникові пощастиТЬ роз’яснити історичні і археологічні питання щодо кіммерійців“¹. В результаті огляду цієї могили був констатований її занедбаний стан і поставлено перед місцевою адміністрацією питання про необхідність занесення могили до реєстру пам’яток, які підлягають охороні.

Закінчуючи цей попередній звіт про роботу Білгород-Дністровської археологічної експедиції 1945—1946 рр., вважаємо за потрібне сказати,

¹ З доповідної записки Археологічної комісії до Міністерства внутрішніх справ від 28 жовтня 1915 р. Див. архів ЛОПІМК ім. Марра, фонди Арх. комісії 217/1915.

що хоча систематичні, планомірні розкопки Тіри, по суті, тільки ще розпочалися, нам вдалося виявити рештки досить значних монументальних комплексів із значним речовим інвентарем.

Цілком абстрактне і невиразне поняття, що досі іменувалось „Тіра“, внаслідок робіт експедиції починає набирати чітких і конкретних обрисів. Виявлення в межах розкопу А певної частини античного міста розкриває широкі дослідчі перспективи.

Дослідження в Тірі мають бути розгорнуті якнайширше. Є всі підстави сподіватися, що дальші роботи Білгород-Дністровської експедиції незабаром увінчаються новими успіхами і дадуть важливі матеріали для з'ясування історичної долі не тільки м. Тіри — одного із стародавніших міст нашої славної батьківщини, але й всього Задністрянського краю, центром якого воно було.

Л. ДМИТРОВ

Белгород-Днестровская археологическая экспедиция

Резюме

План работы экспедиции 1945—1946 г. был составлен с учетом стартых работ дореволюционных русских и румынских археологов (было произведено обследование и занесение на план всех их объектов). Раскопки были начаты в юго-западной части гласиса, против современного порта. Раскопками установлено, что гласис образовался в результате выноса земли при постройке крепости и перекрывает собою древний город. Поэтому культурные остатки, охватывающие время от VI—V ст. ст. до н. э. и до XIX—XX ст. ст., залегали совершенно бессистемно.

Выявленные раскопками архитектурные комплексы, на основании строительного материала, архитектурной техники, а равно керамических и других вещественных остатков, можно было, ориентировочно с большей или меньшей определенностью, разделить на три строительных периода: I — эллинистический (III—II ст. ст. до н. э.), II — римский (I—III ст. ст. н. э.) и III — средневековый (XII—XIV ст. ст. н. э.).

Из архитектурных комплексов, обнаруженных здесь и подвергнутых исследованию, особо интересно четырехугольное сооружение в восточной части раскопа. Большой интерес представляют также расчищенные на раскопе печи, по конструкции напоминающие „тондиры“, найденные при раскопках в Ани.

В насыпной земле гласиса обнаружены погребения XVI—XVII ст. ст.

Вещевой материал состоит из большого количества керамики различных эпох, в том числе амфор, металлических изделий, монет, костяных изделий, обломков скульптуры, костей домашних животных.

Была произведена также и разведка окрестностей Тирана — по берегу Днестровского лимана до Шабо и вверх — до с. Сеймены. Работы будут продолжены в следующие годы.

М. РУДИНСЬКИЙ
(Київ)

МАЧУХСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ІНСТИТУTU АРХЕОЛОГІї (1946 р.)

Завданням Мачухської експедиції Інституту археології АН УРСР було відновити дослідження просторого могильника і кількох зв'язаних з ним, здається, груп попелищ, виявлених автором в 1922 р. за південною околицею м. Мачухи, Полтавського району, в урочищі Таранів яр і досліджуваних ним в 1923—1929 рр.

Урочище Таранів яр — в 18 км на південний схід від Полтави і в 5 км від м. Мачухи у напрямі до Ст. Санджарова — належить до сточища р. Ворскли і південного мису тієї суцільної смуги лісів, що, починаючись у верхів'ях ріки десь на Куршині, поспіль укривала собою за давніх часів її правобережжя, доходячи на півдні до Старого і Нового Санджарова, за якими далі простягаються безкрайні простори степів (рис. 1).

Саме з цього погляду Тараноярський комплекс пам'яток скіфської доби заслуговує на найпильнішу увагу. Це — найпівденніша, мабуть, у межах Полтавського лісостепу пам'ятка скіфської епохи, так яскраво виявленої Більським на Ворсклі і Гришковським на Коломаку городищами, численними групами могил і попелищ — коло В. Будища, Брусії, Диканьки, Мачух, Війтівки, Мантівки, Головача, розкопаною І. Заріцьким Опішлянкою і найяръснішими знахідками речей скіфської доби по дюнах Ворсклового лівобережжя коло Лихачівки на Мерлі і коло Свінківки й Полтави на Коломаку.

Розташування могильника й попелищних груп пояснюється умовами місцевості, що являє собою виразно відокремлену ділянку Мачухсько-Санджарівської рівнини. Площина, що стелиться за південною околицею м. Мачух, кінчается. Два яри — Таранів (з правого боку), коротший і вужчий, та Пасків (з лівого боку) — сходяться тут у вигляді розлогих балок і утворюють найзвужніші дороги вниз до долини ріки. Через обрисований ними з заходу й сходу мис, донедавна вкритий лісом, шляху в долину немає, як не було його звісно, і за давніх-давен. На цьому мисі і розташоване було просторе кладовище того невеликого насе-

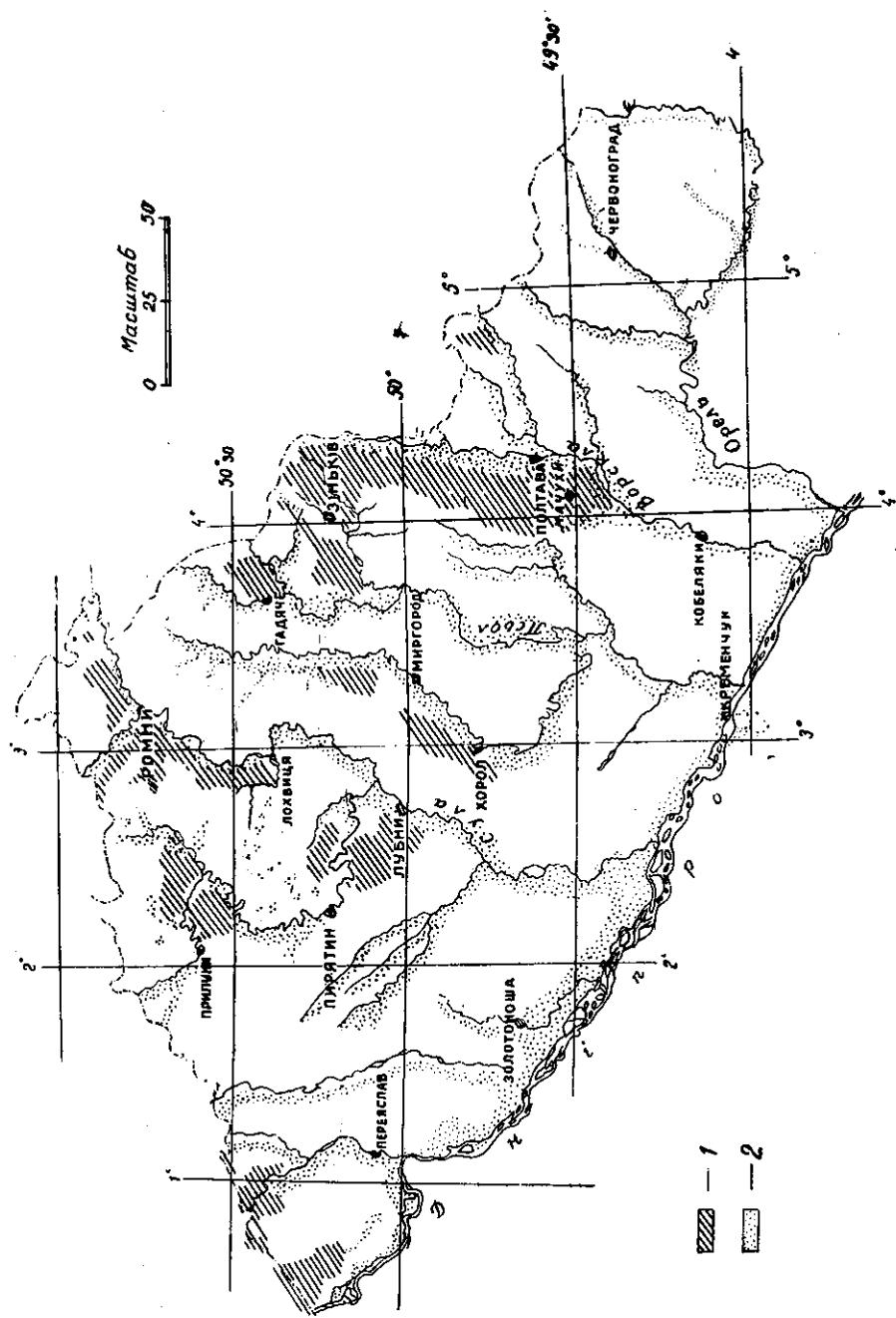

Рис. 1. Карта стародавніх лісів Полтавщини.
 1 — ліси степової (вододільної); 2 — ліси долинні (заплавинні).

лення, що оселилося тут на початку залізної доби і довго не залишало затишного, оточеного лісом, місця (рис. 2).

Варто всякої уваги те, що мис цей, його центр був відведений виключно для „мертвих“. „Живі“ жили по ті боки Таранового і Паскового ярів. Вони документували своє перебування численними попелищами особливо в урочищі Десяте поле — оточений лісом і обернутій на схід поляні на правому боці Таранового яру.

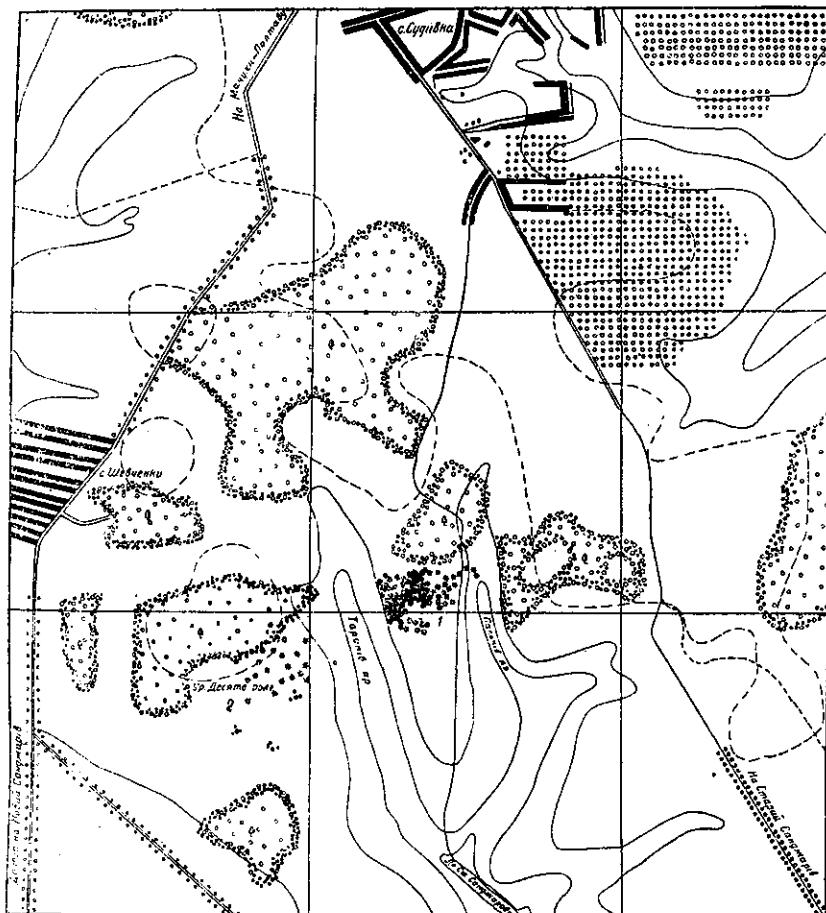

Рис. 2. 1 — Тараноярський могильник; 2 — попелища в урочищі Десяте поле.

Могильник займає чималу просторінь тараноярських нив, щось до 19 га. Інтенсивна щорічна оранка протягом 35 р. (ліс вирубано перед імперіалістичною війною) дедалі більше згладжує і нівелює його поверхню, розтягаючи невисокі загалом могильні насипи. Всередині 1920-х років ми нараховували на ньому до 160 могил. В 1946 р. ми могли налічити на ньому хіба що 100 насипів. Могил у 1,25—1,5 м заввишки відзначено лише кілька. Найвища могила — 2,15 м.

Починаючи дослідження могильника, я ставив собі за завдання ще тільки визначити час його існування, а й „прочитати“ його історію, простежити процес „заростання“ його могильними насипами та їх розташування. Хоч і як це дивно, питанню про розташування могил на площі могильників не приділялося ніякої уваги, а, тимчасом, воно вимагає пильного вивчення. Немає сумніву, що могили насипали в тому чи іншому місці кладовища, керуючись певними міркуваннями, і фактично кожен цвинтар треба розглядати як комплекс кількох чи багатьох могильних груп. Застосований відповідний метод дослідження могильника сприятиме вивчення не тільки культурного рівня, а й суспільної будови тієї людності, яка залишила по собі цей цвинтар. Відміни соціальних і родинних відносин повинні були позначитися не лише на устрою могил та на інвентарі поховань, а й на розташуванні могил на кладовищі і об'єднанні їх у певні, зв'язані між собою, групи.

Зрозуміло, що дійти у цьому питанні якихось висновків можна лише після розкриття значної просторії могильника і значної кількості могил. Тимчасом попередні розкопки Тараноярського могильника були, власне, зондуванням його у різних пунктах його просторової площині, спрямованого, насамперед, на „прочитання“ процесу його поширення. Здається, нам вдалося встановити, що цей процес ішов у напрямі зі сходу на захід і на північний захід. Найстаріші з досліджених тоді могил були розташовані у південно-східній частині кладовища, найпізніші — у західній його ділянці.

Розкопки 1923—1929 рр. дали цілий ряд важливих спостережень.

Найстаріші з досліджених могил засвідчили:

1. Одиночні поховання у ґрунтових ямах, глибиною в середньому в 1 м нижче рівня поля, з орієнтацією похованих лінією північ—півден, головою на південь, з інвентарем, що складався з багато показаного посуду стародавніх форм¹ і залізних речей (вістря на списи в чоловічих похованнях, залізні ножі), при цілковитій відсутності бронзових виробів скіфського типу.

2. Поховання на правому боці з підігнаними ногами (впускне жіноче поховання на горизонті, над південним краєм ями основного чоловічого поховання в могилі II, основне поховання — жіноче — в ґрутовій ямі могили XXV), у супроводі типового посуду стародавніх форм скіфської доби.

У пізніших могилах виявлено:

1. Усталений тип покладання померлих у випростаному стані, на спині, у забрусованих деревом ямах глибиною в 1—1,2 м максимум, з орієнтацією північ—півден, головою на південь, з керамікою пізнього часу (глибокі „чавунуваті“ миски на виразно відзначенному дні, з рівними вінцями, горщики, риночки та інші форми) і типовими виробами скіфської доби (бронзові наконечники до стріл, бронзові окраси відомих типів).

¹ Низькі миски великого діаметру на нічим не відзначенному дні, із загнутими всередину вінцями, прикрашеними наліпками; великі макітрувати посудини з наліпним валиком попід вінцями, пробитим наскрізними дірочками; типові коряки — чорні з блискучою поверхнею, прикрашені геометричним орнаментом, виловненим білою масою, і великі масивні з своєрідним „тараноярським“ оформленням високого держака, що нагадує *ansa cornuta*; келишки з округлим вичеревком і дном, сформованим притисканням пальця, та келишки з рівним дном, що їх вичеревок профілюється як стягтий конус.

2. Колективні поховання — двох і навіть трьох осіб з відмінами в положенні небіжчиків, відповідно до статі (жінка — праворуч від чоловіка, з трохи зігнутими в колінах ногами — в могилі XIII) і соціального стану (джура в скорченому положенні в ногах вояки з уздечкою коло рук — в могилі XIII, підліток у сидячому стані в північно-східному кутку могильної ями, обличчям до похованої молодої жінки — в могилі VIII).

Між цими двома типами поховань, що з них перший треба датувати VII і VI ст. ст., а другий — IV і III ст. ст. до н. е., цікаву переходову форму подали могили в центральній частині могильника і особливо могила XVIII, датована типовим бронзовим люстром ольвійської роботи, що і виявленім у ній похороном (два поховання, одно над одним — основне і впущене — в материковій могилі), і своїм керамічним інвентарем (великі мілкі миски, коряк грушоподібної форми) стоїть на межі VI і V ст. ст. до н. е.².

Таким чином розкопки 1923—1929 рр. приблизно обкрасили час існування могильника (VII—III ст. ст. до н. е.) і, до певної міри, зорієнтували нас у поставленому завданні — простежити процес його поширення. Але ні перше, ні друге питання не були тими дослідженнями розв'язані повністю, не тільки тому, що було розкрито лише близько 20% могильних насипів, а тому, насамперед, що ми й до цього часу не маємо датуючих орієнтирів для визначення найстаріших речових здобутків скіфської доби.

Досліди 1923—1929 рр. дали право на ряд тверджень, що були сформульовані мною так:

1. Тараноярський могильник є крайнє на південному сході кладовище того осілого населення середньої Наддніпрянщини, що його старожитності хибно об'єднували в одне ціле з старожитностями степовиків-скіфів.

2. Маючи осередок своєї культури на Київському Правобережжі, це населення почало колонізацію лісостепового Лівобережжя за давніх-давен і зіткнулося з азійськими прихідцями на межі лісостепу.

3. Це населення було здавна зв'язане із заходом.

4. В міру просування на схід, зв'язки із заходом помітно слабшли і, нарешті, обривалися.

5. Це місцеве осіле населення українського лісостепу протягом багатьох століть свого існування розвивалося у взаємозв'язках з гальштаттом, еллінськими поселеннями і городами Причорномор'я, степовою Скіфією і придунаїськими провінціями античного Риму³.

Перед дальшими дослідженнями в Тарановому яру поставав цілий ряд найцікавіших завдань і, насамперед, виявлення того місцевого суспільно-історичного підложжя, з якого розвинулися, чи на якому відкладалися прояви цієї своєрідної „залізної“ культури лісостепу”.

Зрозуміло, що роботи Мачухської експедиції розраховані в перспективі кількох років. Дослідження могильника — однієї з небагатьох уже пам'яток скіфської доби у лісостеповій смузі, непопсованих аматорськими

² Див. мої „Археологічні зборки Полтавського музею“, Збірник до XXXV-ліття Полт. музею, Полтава, 1928; окр. відбиток стор. 19—22, табл. V—VII.

³ Там же, стор. 22.

розвідками і скарбошукачами, яка дала нам ряд першорядних документів, — має бути продовжене до кінця. На великий жаль, всі здобутки моїх розкопок 1923—1929 рр. вивезені німецькими окупантами та знищенню пожежею зруйнованого ними Полтавського музею.

Виняткової ваги набуває дослідження Тараноярських попелищ, що, зважаючи на зібрані на їх поверхні матеріали, синхронічні могильнику. Простеження процесу їх поширення, себто історії заселення Таранового яру за скіфської доби, є одним з першочергових дослідницьких завдань. Я хотів би застосувати в тих дослідженнях метод розкриття широких площ. Я думаю, що попередні дослідження попелищ, спрямовані на розкриття лише самих горбів попелу з культурними у них залишками, попелищ як таких, що в них деякі з дослідників вбачали навіть „могили“ (Буди, Березівка — на Харківщині, Білогрудівка — на Київщині), проваджувано неправильно. „Попелища“ можуть бути розгадані і будуть розгадані лише тоді, коли буде розкрито і досліджено не тільки самі ці „попелища“ — горби попелу, а й прилеглу до них просторінь.

Відновлюючи дослідження Тараноярського могильника в 1946 р., я вирішив піддати розкопам його північний край. В цьому рішенні я виходив від двох дуже цікавих фактів у розташуванні могил. Неважаючи на те, що з боку півночі територія могильника не має ніякої природної межі (такої, скажімо, як з боку заходу, де її обрисовують схили Таранового яру), могили простягалися тут рівною лінією з заходу на схід, ніби позначаючи і утворюючи цю межу. Тут, на північній межі „ поля мертвих“, майже посередині її, насипано найбільшу і найвищу у ньому могилу, що ніби підкреслює рубіж, за яким вже нікого не ховали. Отож, могильник обернутий на північ. Я не можу не пов'язати цих фактів у розташуванні могил на Тараноярському кладовищі з проблемою „півночі“ і її ролею в світогляді того населення, що протягом багатьох віків уперто ховало своїх небіжчиків лінією північ—півден, головою на півден.

Роботи Мачухської експедиції тривали півтора місяці (з 20/VIII по 10/X 1946 р.). Крім нового обстеження могильника і прилеглої до нього території, внаслідок якого виявлено цікавий підйомний матеріал, здіймання планів могильника і „ поля попелищ“ в урочищі Десяте поле, вздовж північної межі могильника було розкрито 7 могил (за загальною нумерацією XXXII—XXXVIII) і розпочато дослідження одного попелища в урочищі Десяте поле (попелище V).⁴

Могильник

Результати розкопок могильника в 1946 р. мають виключний інтерес.

В питанні зруйнування могил і вкритих ними поховань ми ще раз із усією переконливістю пересвідчилися в тому, що агентами руйнування були чинники природні — ліс насамперед і, головним чином, гризуни та більші представники лісової фауни. Засвоєне багатьма дослідниками скіфських могил твердження про їх пограбування, часто цілком не обґрунтоване, треба піддати рішучому сумнівові. Воно може бути прийняте лише в тих випадках, коли факт пограбування буде прочитаний і відпо-

⁴ В роботах експедиції брали участь наукові співробітники: Є. Я. Рудинська (Київ), М. М. Семенчик (Ромни), Е. І. Мячин (Полтава), Р. В. Репін (Харків), Н. П. Мовчан (Полтава), А. І. Нагній (Полтава) і фотографи: В. М. Магденко і М. В. Поляков (Полтава). Вважаю за приемний обов'язок свій висловити їм мою глибоку подяку.

відним чином документованій. В дослідженіх могилах основні поховання в ґрутових ямах зазнали сильного, а, подекуди, й повного зруйнування. В більшості випадків можна було констатувати лише орієнтацію похованіх (незмінно — головою на південь). Положення небіжчиків встановити не вдалося. Навпаки, впущені в насип поховання і поховання в неглибоких ямах нижче горизонту зруйнування не зазнали, і їх можна було повністю прочитати.

Досліджені могили ствердили ряд спостережень попередніших розкопок і подали нові факти, невідзначенні раніш.

Могила № 3 1946 р. (XXXIV) дала майже цілковите повторення похорону, що його було розкрито в 1923 р. в могилі № 2 (ІІ). Як і там, основне одиночне поховання виявлено в ґрутовій могильній ямі (завдовжки 2,55 м, завширшки 2,25 м, завглибшки 1,1 м), орієнтованій лінією північний захід—південний схід і забрусований деревом. В інвентарі — адагностичні уламки залізного чи залізних виробів у вигляді тоненьких стрижників і окремих кусків заліза. За південно-західним кутом могильної ями було виявлене впущене в насип поховання жінки, покладеної на правому боці з підігнутими ногами і зігнутою в лікті рукою, орієнтоване точно лінією північ—південь, головою на південь (рис. 3). Інвентар — пряслице проти кисті лівої руки і келишок ясної глини типової стародавньої форми в ногах⁵ (рис. 5, 1). Не менш цікавим було цілковите повторення обстановки кенотафи ХХ (1925) в могилі № 5, 1946 р. (XXXVI), що її інвентар так само складався з великої миски стародавньої форми і уламка прищілфованої пісковикової плитки. Різниця зводиться до того, що, замість двох намистинок з білої пасті, що їх було виявлено під обернутою догори дном мискою в кенотафі ХХ, у кенотафі XXXVI коло миски було знайдено кусничок обточеного скла чи скляної намистини яснозеленуватої барви.

Цілковитою новиною була група поховань, виявлених в могилі № 2, 1946 (XXXIII). Основне поховання в ґрутовій ямі (завдовжки 2,45 м, завширшки 2,15 м, завглибшки 1,1 м), забрусований деревом, повністю прочитати не вдалося. Небіжчик (жінка?), для якого було викопано яму, лежав у східній її половині, головою на південь. У північно-західній ділянці ями виявлено зрушенні з місця рештки другого кістяка, що його позиції встановити не пощастило. В інвентарі, коло фрагментів черепної кришки першого кістяка, виявлено разок скляних намистин, вкритих тов-

Рис. 3. Могила XXXIV.

⁵ Інвентар впущеного в насип могили № 2 поховання жінки (над південним краєм могильної ями основного поховання), в тій самій позиції і так само орієнтованого точно лінією північ—південь, головою на південь, складався з пряслиця (проти кисті лівої руки) і двох посудин — великого коряка і келишка стародавньої форми в ногах.

стюю сухою трізациєю, і куски великої скляної намистини яснозеленуватої барви. Над південно-східним кутом ями, на рівні горизонту — ушкоджений (без ручки) мілкий корячок чорного кольору і фрагмент залізного ножа.

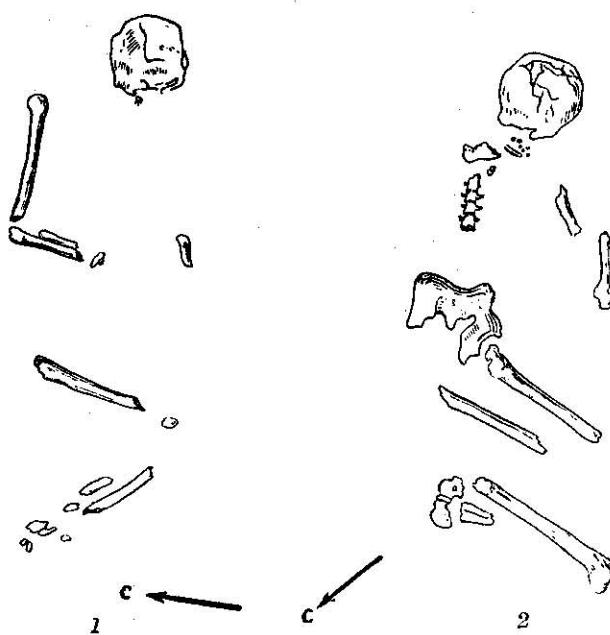

Рис. 4. Могила XXXIII: 1 — впущене поховання № 1; 2 — впущене поховання № 2.

лося ніяких знахідок. На ліктевій кістці правої руки — окис міді чи бронзи, при другому кістяку — поставлений в головах небіжчика над обрізом ями високий горщичок баночкої форми, оздоблений попід вінцями вдавлюванням пальцем і низкою крізних дірочок (рис. 5, 2). Коло черепа —

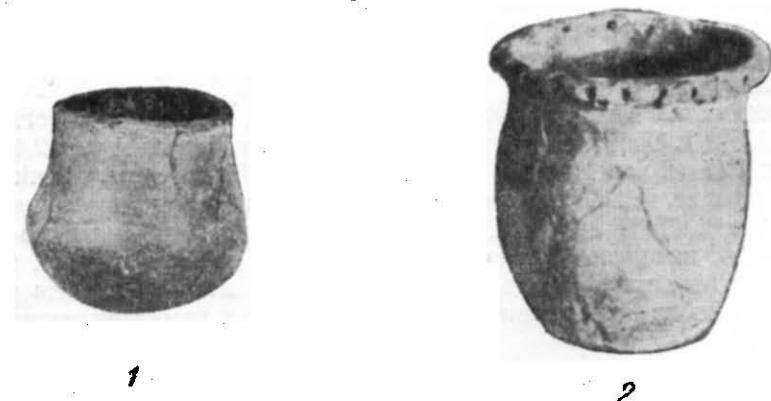

Рис. 5. 1 — Могила XXXIV, (Близько $\frac{1}{3}$ н. в.); 2 — Могила XXXIII. (Трохи менше $\frac{1}{4}$ н. в.).

За північним краєм могильної ями і за північно-східним кутом її, трохи нижче горизонту, виявлено два впущені в насип поховання, за сумнівом, зв'язані з основним: обидва в однаковій позиції — на лівому боці, з підігнутими під прямим кутом ногами і зігнутою в лікті правою рукою. Обернуті обличчям до центрального поховання в ґрутовій ямі, орієнтовані вони різно: перший кістяк (північ) лінією — захід—схід, головою на схід; другий (північний схід) лінією — північний захід — південний схід, головою — на південь (рис. 4). При першому кістяку не трапилися

рештки дрібних пастових намистинок білого кольору і скляної намистинки блакитнуватозеленуватої барви (рис. 4).

Треба підкреслити „спокійність“ позиції цих кістяків, позиції, що цілком повторює поховання з підгнутими ногами в могилах II (1923),

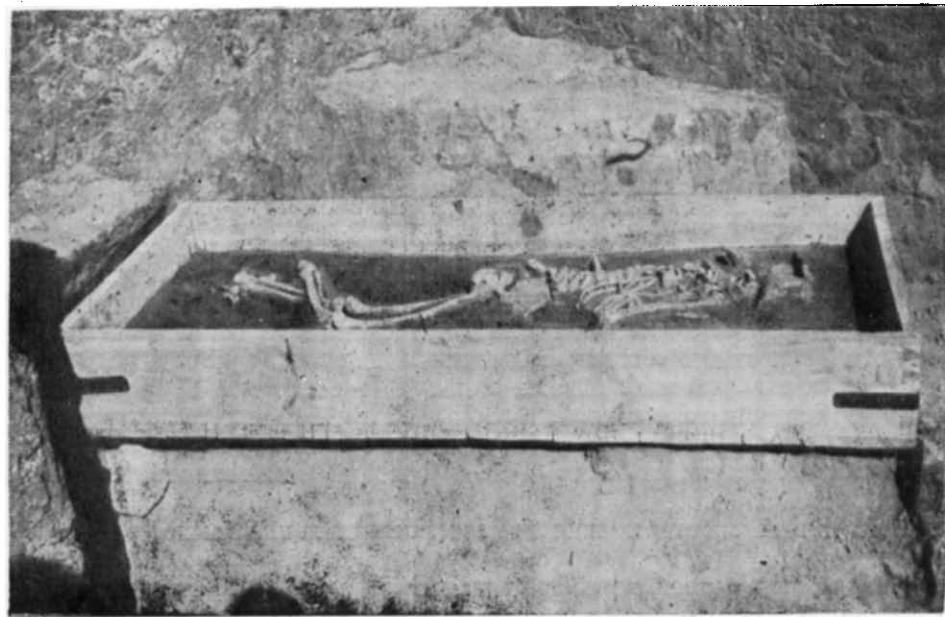

Рис. 6. Могила XXXIII. Впущене поховання № 3.

XXV (1929) і XXXIV (1946), які аж ніяк не можна визначити, як „скорчені“.

Нарешті, ще далі на північний схід, у неглибокій ямі, трохи нижче горизонту (на 0,5 м), було виявлено ще одне поховання в позиції незвичайній і, взагалі, рідко відзначуваній. Кістяк, орієнтований лінією північ, північний захід — південь, південний схід, головою — на південь, лежав на лівому боці і на грудях, лицем до землі. Ноги — ледве зігнуті в колінах. Під п'яткою правої ноги — роздушена посудинка світлої глини з рівною поверхнею, що її не вдається виклести. З лівого боку, на відстані 0,35 м від стоп — купка вугілля. Ліворуч черепа — зруйнована часом черепашка (рис. 7). Поховання вирізано з землею і перевезено до Полтавського музею (рис. 6).

Витлумачення цілого комплексу лишається, тимчасом, поза нашими можливостями, але він дає новий поштовх до давньої назрілої потреби розшифровувати похоронну картину в усій її повноті і в усіх окремих її

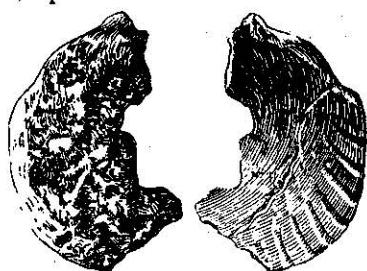

Рис. 7. Могила XXXIII. (Н. в.).

моментах. Перед нами — винятково цікава група поховань скіфського часу з виразними традиціями попередньої доби і її могилами характеру „фамільних усипалень“.

Я завжди думав, що питання про розташування похованих в одній могилі (і позиції їх відносно один одного) заслуговують на якнайпильнішу увагу, і дуже шкода, що над цим питанням дослідники наших „фамільних усипалень“ епохи бронзи не спинилися. Так, чи інакше, позиція „спокійного сна“ двох перших небіжчиків, близчих до центрального поховання, і позиція людини, що впала лиць на груди і на сковане руками обличчя, красномовно засвідчують різні взаємини цієї групи померлих і різне до них ставлення з боку тих, хто їх поховав.

Цікаве спостереження зроблено під час розкопів могили № 7 (1946 р.) (XXXVIII). В інвентарі основного поховання, в ґрутовій ямі із слідами заповолочування стін деревом, при цілковитій відсутності решток кістяка, виявлено велику, обернуту догори дном миску (південно-західний кут ями), широкий низький коряк з відбитим держаком, прикрашений різним геометричним орнаментом (як і завжди, у східній половині ями, майже проти середини східної стінки), мініатюрний келишок (в центрі могильної ями) і при ньому уламки залізних стрижнів (табл. I, рис. 3, 6)⁶. За північним обрізом ями, на рівні давнього поля, було виявлено рештки кістяка, чи, вірніше, рештки частини кістяка, впущеного в насип, накриті обернутою догори дном мискою, коло якої стояв високий банковидний горщик⁷. (Табл. I, рис. 5, 7).

Найцікавіші спостереження подало розкриття найбільшої „великої“ могили.

Як уже згадувалося, вона стоїть на північній межі могильника, майже посередині її. „Велику“ могилу (2,15 м заввишки, з діаметром 36 м) розкрито широким — на 14 м розкопом, закладеним через центральну її частину по діаметру захід—схід. Розкоп розпочато з боку сходу. Ми мали намір провадити його розкопуванням двометрових ділянок запроектованої траншеї з таким розрахунком, щоб, дійшовши до давнього горизонту й дослідивши його поверхню, переходити до розкопування дальшої ділянки, а землю қидати на ділянку вже дослідженню. Для контролювання було кинуто дві перемички, завширшки в 0,5 м: першу по діаметру захід—схід і другу — на відстані 2 м в бік сходу від діаметра північ—південь (рис. 8).

Розкопування насипу провадилося з максимальною уважністю, щоб, насамперед, прочитати його будову і щоб, не порушуючи давньої поверхні поля, не поминути на ній і найменших слідів, залишених будівничими могили.

Як виявилося, наша обережність у розкопуванні „великої“ могили повністю себе віправдала. В будуванні могили ми констатували такі цікаві факти:

1. Могильний насип споруджено двома заходами.

⁶ Виявлений могильний інвентар дуже нагадує інвентар „великої“ могили (№ 6, 1946, XXXVII). Пор. нижче.

⁷ Вишуканістю форми і ретельністю орнаментації ці речі стають на перше місце в чималій узбірці найдавнішої кераміки Тараноярського могильника. Поза сумнівом, посудини ці вийшли з рук одного майстра (пор. однаковий орнаментальний мотив зразків опуклин від надавлювання штампа з середини — попід вінцями миски і попід вінцями горщика).

2. Землю, викинуту з могильної ями (так званий викид), не було змішано з землею для насипу, а вжито для первинного оформлення могили. Частину її було використано на спорудження навколо могильної ями валу з жовтої глини (діаметром зовнішнього кола близько 11 м, завширшки від 3 — до 3,5 м, при висоті 0,5 м), а решту на покриття того невеликого горба чорноземлі (з перепалом і численними вуглинками), що його було насипано поверх накату з грубих деревин, який укривав яму. Ясна річ, висоти й форми цього горба встановити не можна; в значнішій своїй частині він провалився вниз і виповнив собою могильну яму. Найвиразніші рештки цього покриття, цієї „шапки“ з жовтої глини, ми виявили над південним обрізом ями.

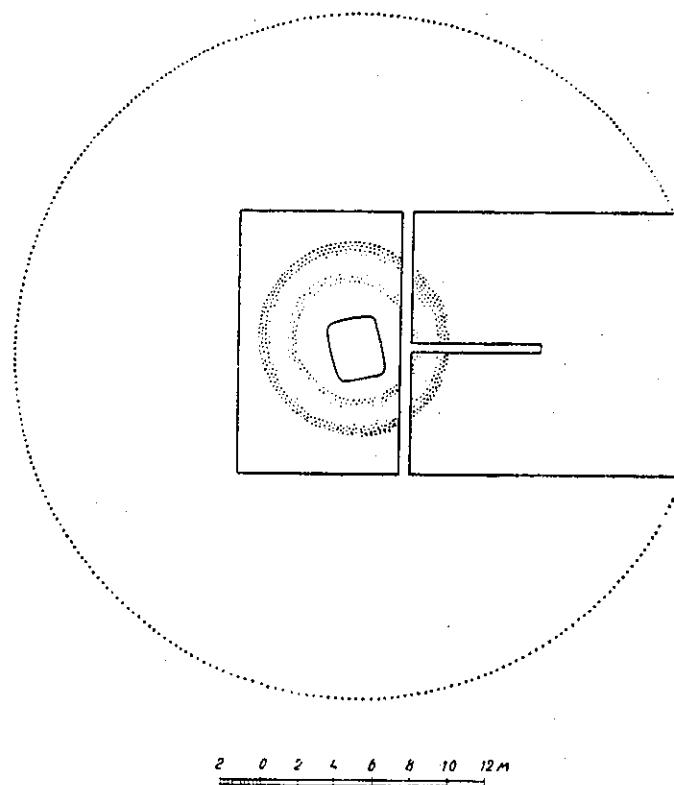

Рис. 8. Схема розкопу могили XXXVII.

Можна говорити з цілковитою певністю, що між цим первинним оформленням могили і спорудженням великого насипу в 2,15 м заввишки, при діаметрі в 36 м, минув якийсь час. При максимальній (я сказав би, граничній) акуратності розчистки „кола з жовтої глини“, слідів виглядывання чи трамбування його поверхні ми не виявили. Але, мені здається, нам не вдалося б розкрити його так чисто, коли б він був закиданий землею великого насипу зразу ж по спорудженні.

3. Правдоподібно, що великий насип було насыпано за мокрої години. Земля насыпу компактніша, суцільніша проти верхнього шару нерушеної ґрунту, що має горошкувату структуру. В нижньому своєму розділі і на споді вона має вкраплені брунатної барви — сліди перегною рослинного покрову.

4. На поверхні „кола з жовтої глини“ ми не виявили жодних слідів, що порушували б його цілість. Ніде й ніяк воно не було попсоване. Це яскраво свідчить про те, що до непорушеності, до цілості цього кільцевого оточення могильної ями ставилися з максимальною увагою і що це було продиктовано вимогами ритуалу і культу.

5. Землю для насыпу брали тут же з прилеглого до ями поля. Внаслідок цього навколо могили і зараз знати кільцеву заглибину до 12 м завширшки. На цьому слід спиниться у зв'язку з питанням про „обведені ровом могили“. Бажаючи бути точними, зазначимо: це, звісно, не рів в точному і повному визначенні поняття. Рів — перепона, огороження, захист. В нашому випадку, (а може, не тільки нашому?) це лише слід, з одного боку, найпростішого і, з другого, — найдоцільнішого спорудження насыпу. Вибирання землі безпосередньо за наміченим колом насыпу, на самперед, мало на меті збільшення висоти насыпу і в результаті — створювалась висота ілюзійна, значно більша від фактичної. Не можна не віддати належного будівничим могили: заміряючи висоту „великої“ могили по колу підошви, ми мæмо 2,75 м, в той час, як справжня її висота — всього 2,15 м.

6. Нам вдалося прочитати спосіб копання могильної ями. Виявляючи її вміст ізстругуванням землі з траншей, закладених уздовж західної і північної стінок могильної ями, ми залишили незайманими південну стінку (на всю її глибину) і східну стінку (з глибини 0,75 м від рівня давнього поля). Південна стінка, як виявилось, була вкрай попсована ходами гризунів. Сліди копання пощастило виявити на східній стіні. Яму було копано кайлами в 6—7 см завширшки способом одвалювання брил землі ударами кайла через 15—20—25 см. Один із слідів цього кайла вирізано. Очевидно, воно мало загнутий кінець. Можна говорити з певністю, що в копанні ями заступ чи лопата не були застосовані. Неправильність конструктур ями, нерівність її стінок, трохи заокруглені кутки, такий само заокруглений переход стінок у дно — наслідок роботи кайлом. Чим було застругане дно ями і як викидали з неї землю — виявить не вдалося.

В будові і внутрішньому оформленні могильної ями виявляються такі особливості. На рівні давнього поля і трохи нижче його (0,2—0,25 м) вона має обриси прямокутника, витягнутого з півночі на південь ($3,2 \times 2,9$ м). В міру заглиблення, співвідношення сторін змінюється. Починаючи з глибини 0,5—0,6 м довші сторони північна і південна, що дорівнюють 3 м. На глибині 1 м нижче горизонту обриси могильної ями наближаються до квадрата (сторони північна і південна — 2,9 м, західна і східна — 2,6 м). Її розміри на дні — 2,7 (захід—схід) \times 2,4 м (північ—південь). В обробці стін не знати повторної вирівнювальної роботи. Нерівності її поверхні після роботи кайлом не були згладжені. Всередині могилу не було заповолочено деревом. Уздовж східного і західного країв ями було покладено дві великі деревини на 5—5,2 м завдовжки, що спиралися своїми кінцями на внутрішні схили „кола з жовтої глини“. Впоперек до них, з таких само товстих (3,5 м завдовжки) дерев-

вин було зроблено накат. Його рештки в нерушенному стані заціліли в південному сегменті „кола з жовтої глини“ у вигляді трьох щільно ізсунутих деревин діаметром 30—35 см. Дно могильної ями вкрито сухою яснобронятою барви (сліди вистилання його якимось деревним чи іншим рослинним матеріалом, розгадати який не дозволяється). На рештках потрухливих деревин накату, за межами ями з західної її сторони, виявлено дві групи керамічних залишків: над північно-західним кутом ями — купи череп'я від двох посудин; за південно-західним кутом ями — фрагменти великої товстостінної посудини типу макітри, цегельної барви з шершавою поверхнею. Могильну яму було виповнено чорноземлем з численними в ній вуглинками. В ній виявлено лише кілька дрібних і цілком адагностичних кісткових грудочок, невеликий фрагмент стегнової кістки і два малі фрагменти черепної кришки (чи черепних кришок) людини. В цій землі трапилося кілька фрагментів кераміки двох гатунків: а) товстостін-

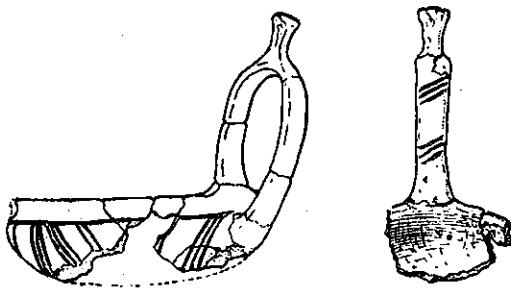

Рис. 9. Могила XXXVII.
(Близько $\frac{1}{4}$ н. в.).

ної кераміки з жовтої глини (жовтоцеглистої барви з обома поверхнями, вигладженими гребінцевим приладом); б) тонкостінного посуду брудно-жовтої барви з рівною лискучою поверхнею, типового для знаходищ скіфської епохи, і один бронзовий „площик“ (вістря листкової форми) з борідкою, вкритий товстим шаром патини яснозеленої барви.

В північно-східному секторі могильної ями, починаючи з глибини 0,6 м нижче горизонту і до дна, виявлено уламки трьох коряків з темної глини різної форми і різної техніки виробу: 1) високого корячка біконічної грушоподібної форми, тонкостінного, добре випаленого, без орнаменту; 2) маленького мілкого корячка з чорною лискованою поверхнею, добrego випалу, без орнаменту; 3) великого мілкого коряка гіршого тіста і слабкого випалу з лискованою поверхнею, прикрашеного нескладним геометричним орнаментом з глибоких потрійних рисок, виповнених білою масою (табл. I, 1, 4; рис. 9).

На дні могильної ями (на глибині 1,6 м нижче горизонту) лежали в північно-західному кутку — купа керамічних фрагментів, а в південно-східному секторі її (одне коло одного) — келишок найдавнішої форми сіро-бронятої барви з добре вигладженою поверхнею, слабкого випалу (табл. I, 2), велика намистина карнеолева і дві залізні шпильки з малень-

ТАБЛИЦЯ I

Тараноярський могильник.

- Могила XXXVII. 1 — корячок чорний лискований. ($\frac{1}{5}$ н. в.);
2 — келишок з добре виглянсаною поверхнею брунатної барви ($\frac{1}{5}$ н. в.);
4 — корячок грушоподібної форми з рівною поверхнею яснокоричневої барви. (бл. $\frac{1}{5}$ н. в.).
- Могила XXXVIII. 3 — великий корячок, прикрашений в нижній частині врізаним геометричним орнаментом. ($\frac{1}{5}$ н. в.).
6 — маленький келишок з глини темного кольору. (бл. $\frac{1}{3}$ н. в.).
- Могила XXXVIII. 5 і 7 — горщичок і миска з поховання виявленого на рівні горизонту, за північним обрізом ями основного поховання. (бл. $\frac{1}{5}$ н. в.).
- Могила XXXVI. 8 — миска з округлим дном на підставці з темної глини, виявлена на рівні давнього горизонту. ($\frac{1}{5}$ н. в.);
10 — велика миска, чорна глянсована, з трьома парами „коло-подібних“ наліпок по вінцях. (бл. $\frac{1}{6}$ н. в.).
- Могила XXXII. 9 — Миска з вигладженою поверхнею яснокоричневої барви з вінцями, дуже загнутими до середини. ($\frac{1}{6}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ I

кими головками, злютовані іржею (рис. 10). Ані найменших слідів кістяка на дні могильної ями не виявлено.

Рис. 10. Могила
XXXVII. (½ в. в.)

Оформлення насипу і форма могильної ями, відсутність заповолочення її стін деревом, при винятково міцному накаті з товстих деревин над нею і, нарешті, інвентар „великої“ могили вирізняють її з-поміж рядових могил Тараноярського могильника з похованням небіжчиків і зв'язують її з його кенотафами.

Для витлумачення картини, виявленої під насипом „великої“ могили, нам бракує аналогій. Зрозуміло, ми далекі від думки піти лінією найменшого опору і посплатися на пресловуте пограбування могил. Для цього в нас немає жодних підстав. Способ пограбування, практикований стародавніми грабіжниками скіфських могил, що йшли до могильної ями з боку, штолнею, закладеною за межами насипу, повинен був зруйнувати одну із стін могильної ями. Розкоп сучасного скарбочукача — зверху вниз — мало того, що порушив би зовнішні обриси могили, повинен був перемішати нашарування насипу і полищити виразні сліди виконаної в ньому дуже глибокої ями ($2,15 + 1,6$ м). Якісь сліди грабіжницької роботи лишилися б і на дні могильної ями. Ні тих, ні других, ні третіх слідів немає. А згадані нами групи речей (роздущені обвалом землі посудини в північно-західному куті ями, а, особливо, група речей в південно-східному

секторі) виявлені незрушеними з місця. Певна річ, ми не можемо твердити, що інвентар могили дійшов до нас у повному своєму складі: хазяйнування гризунів могло перемістити і зруйнувати якісь дрібні речі. Але повного, цілковитого знищення обстановки на дні могильної ями, звісна річ, бути не могло. Факт виявлення цікавого комплексу з цілого келишка, двох цілих при ньому залізних шпильок і намистини в шарі передньо-вистеленого на дні рослинного матеріалу, дуже добрий на те доказ.

Я схильний думати, що й „велику“ могилу треба залічити до числа кенотаф, засвідчених нами в Тараноярському могильнику (могили XXI, XXV і, здається, XXXVIII). Варт підкреслити, що всі вони належать північній частині могильника. Розміри насипу, незвичайне оформлення могильної ями, обведеної колом викинутої з неї глини і вкритої міцним накатом, поверх якого було висипано горб з принесеної звідкись чорноzemлі, з рештками спаленого багаття (можливої вказівки на тілоспалення), велика кількість поставленого посуду (щонайменше 8 посудин, в тому числі 3 коряки, замість одного в рядових могилах), — свідчить про якийсь особливий похоронний обряд, зв'язаний з значною особою, здається, жіночої статі (намистина, якісь нерозгаданого призначення шпильки, келишок, відзначуваний, здебільшого, при жіночих похованнях, як в могилах II, XXV і XXXIV).

Більшість розкритих у 1946 р. поховань відбиває один з найранніших етапів у розвитку тараноярського населення ранньої доби заліза. Зда-

ється, іх можна датувати VII ст. до н. е. На всяке підкреслення заслуговує безсумнівний уже факт, що інвентар, який супроводить виявлені нами поховання на бощі, з підгнутими в колінах ногами і зігнутими руками, засвідчує повний розквіт культури заліза. Чільне місце в ньому належить глиняному посуду тих форм і тієї техніки, що характеризують ранню пору „залізної культури лісостепу“ на всьому обширі її виявлення.

Ми не знаємо ще джерела цього суспільно-історичного формування, що складалося і досягло найвищого свого розвитку в межах середньої Наддніпрянщини в другій половині I тисячоліття до н. е. Ми лише простежуємо його компоненти. Найдавніші зв'язки — зв'язки із заходом, звідки, по всьому, приходить і знайомство з залізом; пізніші — з еллінськими поселеннями Причорномор'я; найпізніші — з степовою Скіфією. Завдання полягає в тому, щоб знайти той місцевий субстрат, що підстелює найстаріші прояви цього суспільно-історичного формування.

Не треба забувати, що це суспільно-історичне формування складається в умовах лісостепу і виявляє себе найвиразніше в лісистих, а не степових територіях. Лісове оточення і дерево, як основний і головніший матеріал в господарстві, — ось ті ознаки, що мають орієнтувати нас у розшукуванню його початків. І, звісно, ні схема Городцева для субстепової смуги, що, до речі сказати, лишається неперевіrenoю протягом півстоліття⁸, ані культури епохи бронзи у лісовому Київо-Волинському Правобережжі в цьому питанні нас не влаштовують. Середня Наддніпрянщина, в лісостеповій і її частині і саме в її територіях, укритих листяним лісом, подасть нам потрібну відповідь.

Свого часу я підкresлював виразну різницю переславсько-лубенських керамічних ансамблів бронзової доби і кераміки бронзової епохи заворсклянсько-орільської частини Полтавщини. Центральна лісова Полтавщина, нинішня Сумщина з лісистими правобережжями Сули, Псла і Ворскла, з одного боку, Канево-Черкасько-Чигиринське пасмо лісових островів Київщини й лісо-степове Поділля, з другого, — от та територія, на якій треба шукати „бронзового“ субстрату „залізної культури лісостепу“.

Попелища в урочищі Десяте поле

Тараноярське „поле попелищ“ зазнало ще більшої, порівнюючи з могильником, нівелляції. Частина попелищ зруйнували садиби Тараноярських хуторян, значну частину розтягла щорічна оранка. На площі близько 10 га ми нанесли на план 22 попелища. Двадцять п'ять років тому їх було значно більше. Якоїсъ видимої системи в розташуванні їх не знати, хоча впадає в око, що вони вкривають заняту ними просторінь більш-менш рівномірно на певному більш-менш значному одне

⁸ Цілком непереконливо звучить западто вже загальне означення „ями“ культура, що, поза сумнівом, виявить себе в цілому ряді регіональних, різних в суті своїй, проявів. Лише, як явище інтуїтивне і як продукт чужого нашому лісостепу укладу, можна розглядати культуру „катакомбну“, що в своїх погребових формах належить степові, який повторює їх і в степових могилах скіфської доби і в степових могилах перших століть н. е. (Кантамирівка, околиці Херсону), і, нарешті, в могилах і могильниках салтівської культури. Зв'язок „зрубної“ культури з старішими похованнями „залізної культури лісостепу“ стоїть під великим знаком запитання.

від одного віддалені. План не виявляє якихось скупчень попелищ в одному місці або їх розкиданості. Перед нами суцільна група попелищ, що вписується в коло з радіусом в 250—300 м. Зараз попелища виявляються на рівній поляні, відкритій в бік Таранового яру і оточений лісом з південного, західного і північного боків. Цілком правдоподібно, що і в давнину природна обстановка була подібна до сучасної. Поселення тоді було обернуте на схід, до Таранового яру, що ним біг потічок, з його доброю питною водою з джерел тальвергу.

Занотовані нами попелища, здебільшого, виявляються в формі сильно розтягнутих, іноді майже непомітних горбиків великого діаметру. Встановити їх обриси вдається далеко не завжди. В деяких випадках більшого зруйнування попелищ розпізнати їх допомагає інше забарвлення ґрунту, насиченого попелом, і більша кількість культурних залишків. Менш зруйновані попелища, ще вкриті землею і тому з малою кількістю культурних решток на поверхні, визначити важче.

Звичайно, на підставі матеріалів, зібраних на поверхні, говорити про вік кожного попелища зокрема чи про їх вікові різниці — не випадає. Тимчасом, можна сказати одно: в попелищах урочища Десяте поле відбилася і та рання доба „залізної культури лісостепу“, що її виявлено в розкопах могильника. „Потолок“ треба шукати, бо встановити його можна тільки розкопами.

Я говорив уже про наші плани дослідження „ поля попелищ“. Розкопам треба піддати не тільки самі горби, а й просторінь поміж ними. Це — план максимум. В розкопах 1946 р. ми обмежилися мінімумом: здійманням плану і першим зондуванням попелища, себто попільного горба, щоб з'ясувати його структуру.

Для зондування було обрано одне з крайніх на захід попелищ, найвиразніше в своїх контурах, позначене на нашему плані № 5. Це — горб більш-менш правильної форми сферичного сегменту з трудно встановлюваним радіусом, приблизно в 13—14 м, при висоті, яку так само важко визначити, десь у 1,3—1,4 м. Він стоїть на узліссі молодого дубового гаю і менше потерпів від оранки, бо, здається, тут почали орати за недавнього, порівняно, часу. В зв'язку з цим і культурні залишки на його поверхні не такі численні. Серед піднятого матеріалу: фрагменти посуду з наліпленим попід вінцями валиком із крізними в ньому дірочками і з оздoboю з самих лише дірочок, фрагменти ручок від корячків, фрагмент ситка, побиті й ціле пряслиця.

Ми розкрили південно-західний сектор попелища, утворений діаметрами північ—південь та захід—схід. Розкриття провадилося пошаровим розкопуванням з відокремленням матеріалу за сіткою квадратів із сторонами в 2 м (квадрати А—З по радіусу захід—схід та I—7 по радіусу північ—південь). В завдання входило: простежити нашарування попелища, зібрати матеріал до характеристики відбитої в ньому матеріальної культури тараноярців скіфської епохи і виявити те стадо, яке використовували вони для своїх потреб.

1. В нашаруваннях попелища, оскільки вдається простежити їх у стінках розкопаного сектора, можна розрізнати такі поверхні (рахуючи від вершини попелища до його підошви): 1 — шар сильно гумусованого попелу горошкуватої структури, приблизно до 0,3 завтовшки (0—0,3 м); 2 — суцільний шар попелу густосірого забарвлення, більш-менш однако-

вої структури, що легко розтирається пальцями, не залишаючи грудочок, завтовшки в 0,75 м. В зразках, взятих з трьох поверхів цього шару — верхнього (0,3—0,55 м), середнього (0,55—0,8 м) і нижнього (0,8—1,05 м) — помітної різниці немає ні в структурі, ні в кольорі. В цьому шарі подекуди трапляються прошарки компактніших напластувань попелу, що утворилися, очевидно, внаслідок діяння якоїсь рідини, що його з cementувала, і виразніше простежувані прошарки з домішкою вуглинок і дрібних грудочок печини. Ні ті, ні другі, проте, не утворюють якогось окремого і суцільного горизонту і виявляються лише місцями. Другий шар повільно переходить у нижній шар III, що відрізняється від верхніх шарів попелу хіба що своїм густішим, брунатним забарвленням, можливо, продиктованим рослинним покровом давнього горизонту (1,05—1,4 м). З глибини 1,4 м — суглинок дрібногорошкуватої структури.

Попелище (попільний горб) наростало протягом довгого часу. Цілком очевидно, що його поверхня зазнавала постійних змін. На нійувесь час утворювалися підвищення і западини, горбки і ями. На неї потрапляли і невеликі партії попелу з малою кількістю культурних залишків, і великі партії попелу без всяких решток, важкі маси покидьків — кісток, каміння, печини, побитого посуду і легкі пригорщі сміття. Наростання попільного горба віdbувалося за різних умов. Висипання сухої покиді і під суху годину на попіл, що не встиг ще злежатися, і викидання покиді з рідиною на поверхню, що зміцніла, мали різні наслідки. Все це достатньою мірою пояснює нерівномірність заповнення попелища культурними залишками і неможливість якось їх стратифікувати. Тимчасом ми не виявили в ньому слідів викладок з каміння чи вимащувань з глини, що засвідчили б якість конструкції. До речі сказати, каміння трапляється в незначній кількості і малими кусками. Так само неясно зустрічаються і шматки печини.

На дні розчищеної нами частини попелища не виявлено слідів врізаних в землю заглибин чи ям від стовпів.

2. Виявлені в попелищі культурні залишки в основному складаються з фрагментів керамічного посуду (приблизно 8.000), побитих порозколюваних (понад 3.000) кісток тварин, кусків каміння пісковикових порід і шматків печини. Серед цієї покиді трапилися в незначній, порівнюючи, кількості побиті й цілі глиняні вироби, кілька кістяних знарядь і металевих речей.

Керамічні рештки складають гомогенний ансамбль. Різниці в складі посуду, виявленого на різних горизонтах, не знати. І на поверхні, і в товщі попелища, і в його базі відзначено: а) уламки великих макітер з наліпленим попід вінцями валиком (найрізноманітнішого оформлення) і крізними в ньому дірочками та уламки менших горщиців без наліпного валика, але з крізними дірочками попід вінцями; в) фрагменти ліскованого посуду чорного кольору і ясної барви всіх форм — мисок, корячків (є й орнаментовані), келишків, риночок, мініатюрних посудинок. Заслуговують на відзначення фрагменти макітер з наліпним валиком по вичеревку (глуб. 0,6 м, 1,0 м), фрагмент чорної посудини, прикрашеної геометричним орнаментом, виповненим білою масою, з наростами по вичеревку (глуб. 1,2 м), найрізноманітніші закінчення високих держаків у корячках (табл. II, рис. 15—17, 19—20), уламки риночок-носаток (глуб. 0,6 м і 0,8 м). Не трапилося жодного фрагмента грецьких амфор.

ТАБЛИЦЯ II

Таранів яр, 1946.

Урочище Десяте поле. Попелище V.

1—4, 6 — обточені;

5 — пооббивані;

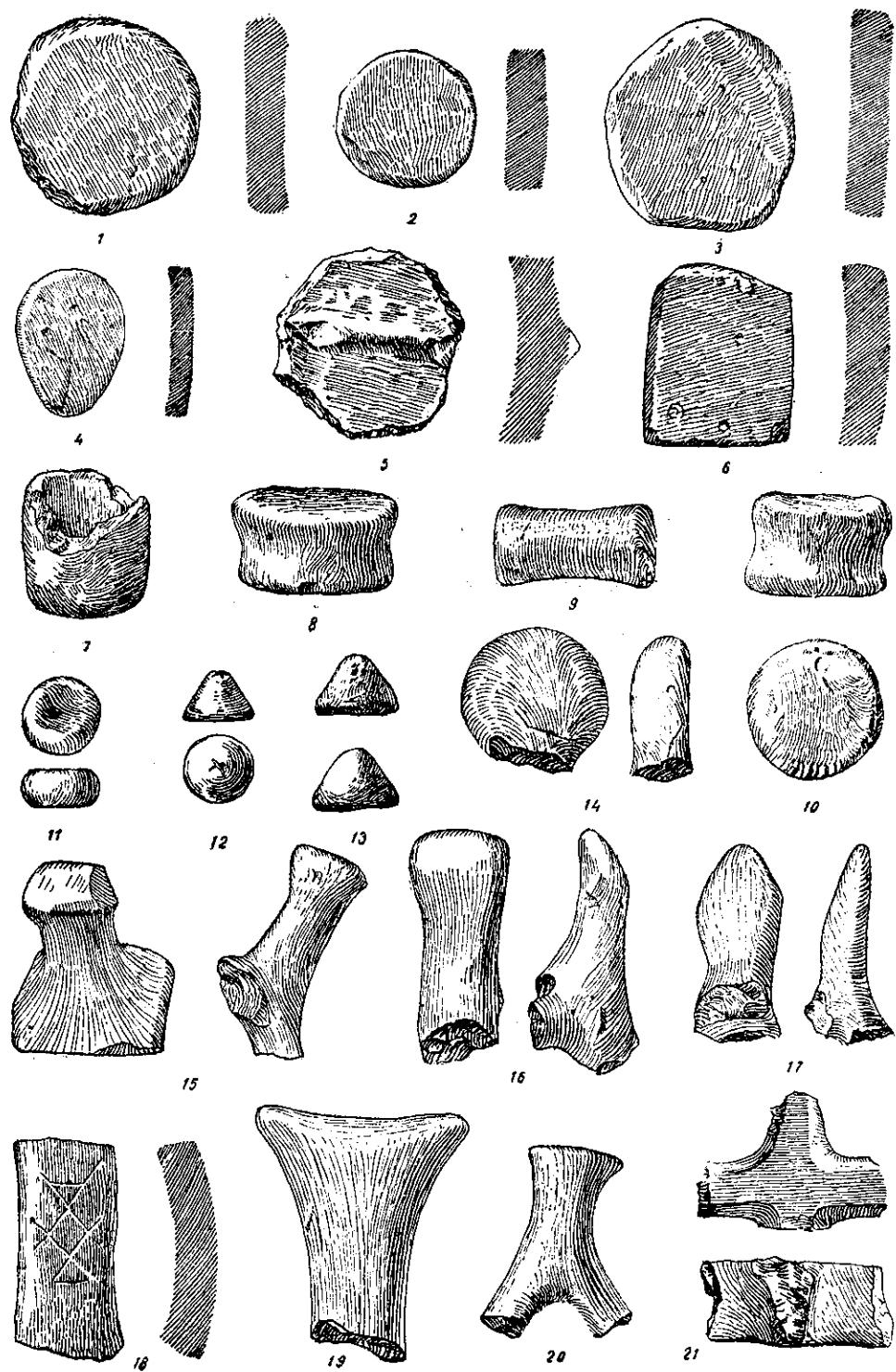
7 — керамічні фрагменти, мініатюрна посудка;

8—10, 11—13 — „шпульки“ та інші вироби для намотування ниток;

14—20 — фрагменти ручок від корячків;

21 — фрагмент хрестоподібної підставки. Глина ($\frac{2}{3}$ н. в.).

ТАВЛИЦЯ II

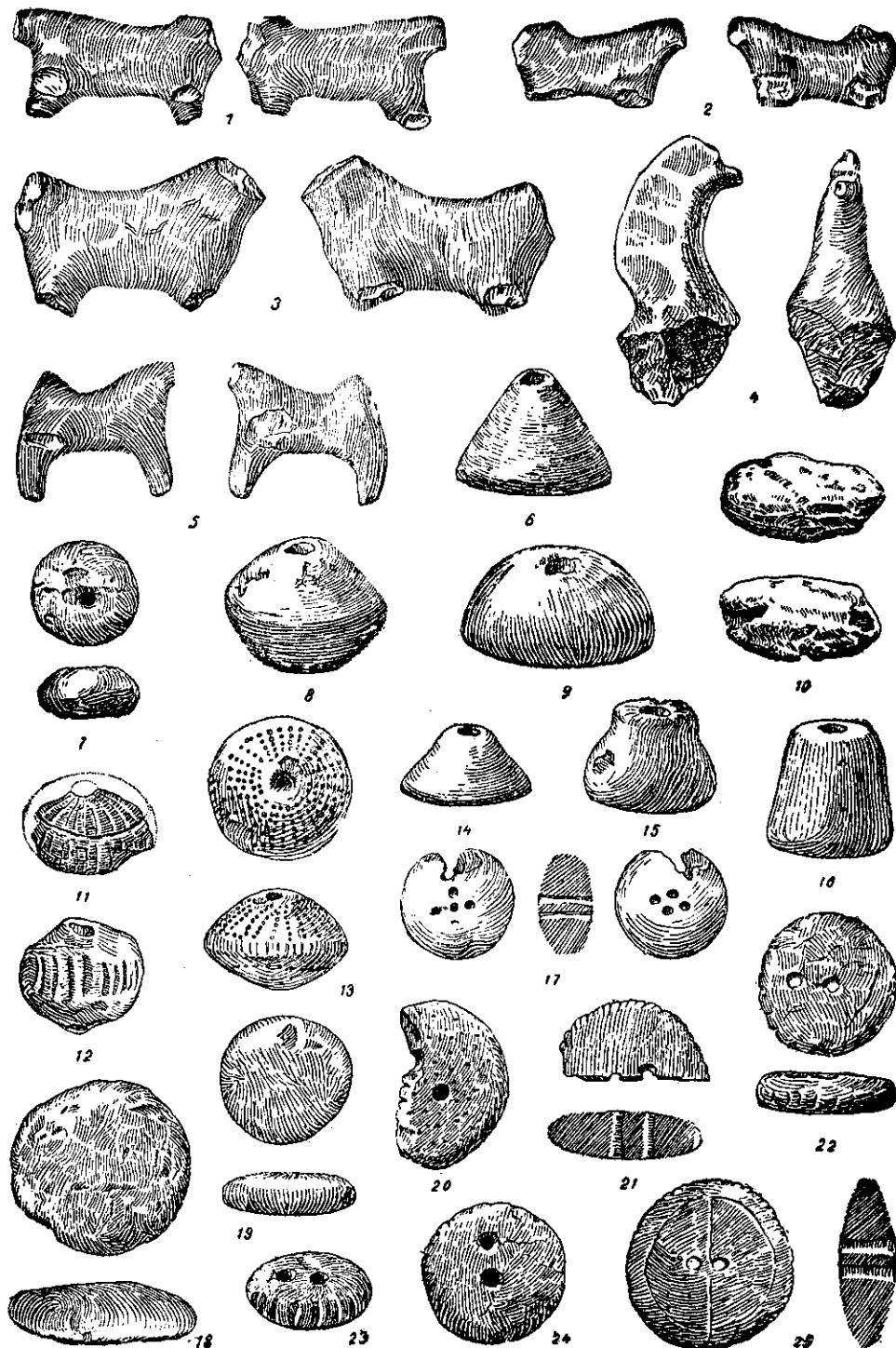

ТАБЛИЦЯ III

Таранів яр, 1946. Урочище Десяте поле.

- 1—5 — фігурки тварин;
6—16 — пряслиця і важки;
7—25 — гудзики і заготовки до їх виробу.
Глина ($\frac{2}{3}$ н. в.).

ТАВЛІЦЯ III

Інші вироби з глини можна об'єднати в три групи. На першому місці стоять речі, пов'язані з прядінням і ткацтвом, насамперед, пряслиця і різноманітні важки (здається, всіх можливих форм), прикрашені іноді наколюванням і різаним орнаментом. Поряд з ними треба поставити різноманітні глиняні вироби для намотування ниток: „шпульки“, круглі й довгасті, цікаві маленькі конуси, що з них один має на вершечку позначений глибокими рисками хрестик (табл. II, рис. 12) і обточені в кружальця, овали і прямокутники керамічні фрагменти (табл. II, рис. 1—4,

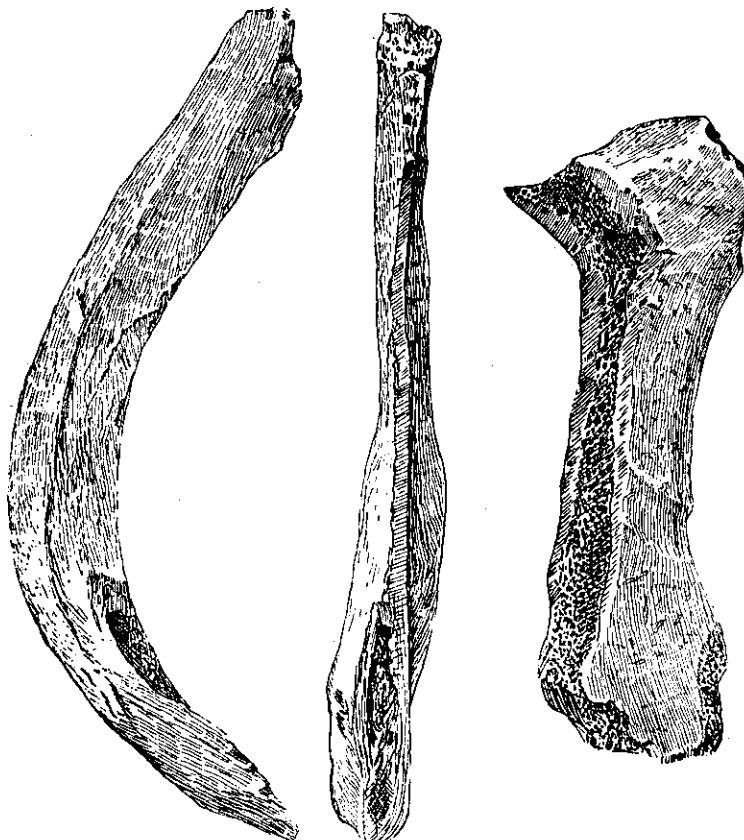

Рис. 11. Таранів яр, 1946 р., Урочище Десяте поле. Попелище V. Різальнє знаряддя з кісток тварин. ($\frac{1}{2}$ н. в.).

6, 8—13). Трапляються просто пооббивані і необточені по краю черепки, що слугували для цієї ж мети (табл. II, рис. 5). Другу групу, за кількістю зібраних зразків, складають різноманітні глиняні гудзики, здебільшого, з двома дірочками, а іноді й з кількома, прикрашені карбуванням краю, наколюваннями крапками і різаними по сирій глині рисками (табл. III, рис. 17, 20—25). Вироблені з добре вимішаної глини, вони мають рівну виглянсовану поверхню. Цікавий зразок цього виробництва маємо у фрагменті гудзика, поданому на нашій таблиці за № 21. Вироблений з прекрасної глини ясної барви, він був ангобований міцнішою білою

глиною, вигладженою до вилиску. Третю групу складають побиті дитячі іграшки: „коники“ (табл. III, рис. 1—3, 5) і „лівник“ (табл. III, рис. 4). Можливо, що ці фігурки зображені й різних тварин, а не тільки коня (з позначеннями карбуванням гривою і хвостом, як на примірнику за № 3), але, правдоподібно, що всі вони є ті самі „коники“, що ними бавляться і сучасні українські діти. З цього погляду особливо цікавий „коник“, поданий у нас за № 5, цілком подібний до типового „свистуна“ наших сучасних гончарів.

Дуже цікаву серію складають кістяні вироби. З кісток робили не тільки всякі проколювачі, шила та стругелі. З деяких трубчастих кісток та спідніх щелепів коня й бика, шляхом сколювання краю і загладжування його, виробляли й прилади для різання (рис. 11). Не зовсім зрозуміло практичне вживання астрагалів (дрібної й великої худоби), сплющених оббивкою з обох боків і зашліфованих (рис. 12). Найцікавіші

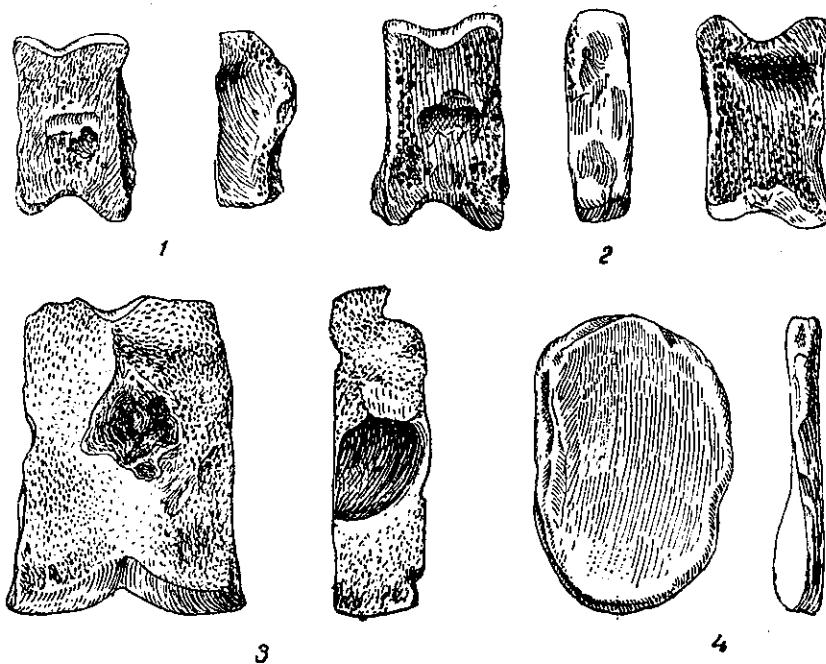

Рис. 12. Таранів яр, 1946 р. Урочище Десяте поле. Попелище V. Пооббивані й пришліфовані астрагали (1—3), кістяна „скребачка“ (4). (Близько 4/5 н. в.).

з кістяних виробів — два одинакові знаряддя, вироблені з уламків черепної кришки великої тварини, в формі неправильного овалу, з добре вигладженими в роботі краями (рис. 12, 4). За аналогією з основним приладдям наших сучасних гончарів, думаю, що це була гончарська „скребачка“.

З металевих речей знайдено: цілий і два уламки типових залізних ножів невеликого розміру (цілий, з насадом, має 13,5 см), одне тригранне бронзове вістря (з гранями листкової форми і довгою руркою) і бронзову шпильку, коротку і з широкою головкою, (завдовжки 9,5 см).

Нішо, здається, не заперечує датуванню попелища кінцем VI ст. до н. е.

3. Надзвичайно цікаву картину подає визначення стада тараноярського населення цієї доби, подане І. Г. Підоплічком, якому висловлюю мою глибоку подяку. В ньому показані: свійська свиня (27 особин), коза (26 особин), бик (11 особин) і кінь (6 особин). Відзначенні кістки осла (1 особина). Вівцю засвідчують рештки 3 особин. „Кістки всіх свійських тварин, крім собаки, мають явні ознаки вживання цих тварин на їжу. Щодо кісток собаки, то деякі теж мають ознаки побиття, але загалом кістки цілі“ (І. Г. Підоплічко). В ряді свійських тварин собаці належить поважне місце (13 особин). З диких тварин відзначено зайця і козулю⁹.

Таким чином, перед нами — осілий побут і плекання худоби, що найкраще ведеться в умовах дубового лісу (свиня), узліссів (коза) і луків (бик, кінь).

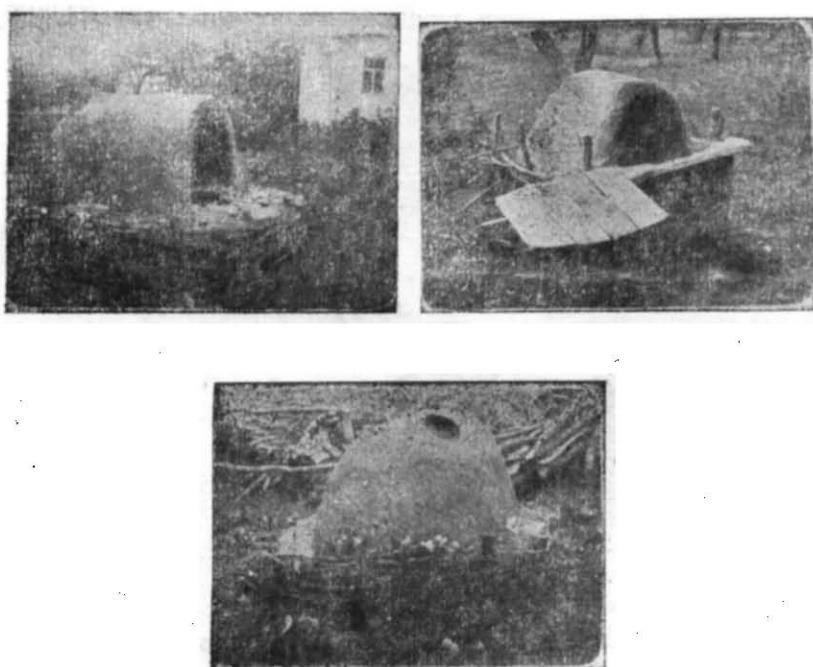

Рис. 13. Літні надвірні печі в с. Судіївці коло м. Мачухи, Полтавського району.

Зрозуміло, що в нас немає ще твердих підстав для якихось певніших висловлювань про досліджуване попелище, його зародок, його первинну форму, його зростання. Тим менше в нас, певна річ, даних до тлумачення пам'ятки. В цьому напрямі висунутого кілька здогадів, що, тимчасом, не ствердженні. Лише в порядку робочої гіпотези, дозволяю собі збільшити їх число ще одним.

Ми знаємо сучасні попелища в недалекій від Таранового яру околиці. Під час нашої подорожі понад Коломаком в 1924 р. ми бачили такі попелища в селах по лівому берегу ріки. Кілька хазяйств виносили попіл і засипали його в одному місці. Звичайно, попільній горб не мав тих пра-

⁹ Серед кістяних решток виявлено 5 фрагментів кісток людини.

вильних обрисів сферичного сегменту, що їх мають попелища скіфської доби. Інакше й бути не могло. Адже попіл зараз кидали на купу з боків. Для того, щоб утворився горб більш-менш правильної циркулярної форми треба, щоб попелище „жило“ і зростало та ширилося з центру, звідки покидає розкидалася б і розсувалася б на боки.

Не виключена можливість, що попелища являють собою залишки багаторічного готування іжі просто неба влітку. З цією метою розпочато вивчення літніх надвірних печей різних форм і різної конструкції, що дуже поширені на передстеповій Полтавщині і є обов'язковою спорудою в кожному господарстві Мачух, Судіївки, Старого Санджарова й інших поселень тараноярської околиці.

М. РУДИНСКИЙ

Мачухская экспедиция Института археологии в 1946 г.

Р е з ю м е

Предметом исследований Мачухской экспедиции является комплекс памятников скифского времени в урочище Таранов яр в окрестностях м. Мачухи под Полтавой, состоящий из обширного могильника и прилегающих к нему полей зольников.

Тараноярский могильник — последний в Поворсклии могильник раннескифской поры — расположен на южной границе широкой полосы древних лесов, сплошным массивом покрывавшей собою среднее Поворсклие и заканчивавшейся у Н. Санджарова и Кобеляк, за которыми простирались извечные степи. Могильник должен быть отнесен ко времени между VII—VI и IV—III ст. ст. до н. э. Датировка наиболее древних погребений затрудняется отсутствием надлежащих хронологических ориентиров. Несомненно, что в могильнике отложились погребальные обычай эпохи бронзы. Обнаруженный в зольниках инвентарь, а в особенности фаунистические остатки, свидетельствуют об оседлом укладе оставившего их населения.

Тараноярский комплекс памятников скифского времени принадлежит тому оседлому населению среднего Приднепровья, памятники которого без достаточных оснований объединялись в одно целое с памятниками скифов-степняков. Имея своим центром Киевское Правобережье, это население в глубокой древности пришло в соприкосновение с пришельцами из юго-восточных степей на границе лесостепи.

В его памятниках документирован тот оседло-земледельческий уклад, та своеобразная оседло-земледельческая культура, которая сложилась в лесостепи к началу эпохи железа. Она складывалась в условиях лесостепи и наибольшую выразительность обнаруживает себя в памятниках лесных и лесистых территорий. Ответ на вопрос об истоках этой „железной культуры лесостепи“ и о ее „бронзовом“ субстрате может быть получен лишь в результате изучения наиболее древних проявлений ее в пределах лесостепного Приднепровья, в первую очередь, в его лесистых районах.

I. ФАБРИЦІУС
(Київ)

ТЯСМИНСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

Вивчення городищ скіфського періоду в Потясминні (1938, 1939—1940, 1945—1946 рр.) почалося з попереднього ознайомлення з сучасним станом уже відомих великих городищ на заході від Дніпра і з розвідки найближчої до їх периферії¹.

Обслідуючи відоме Галущинське (Жарище) городище², наша розвідка зареєструвала коло с. Пастирського ще одно, невідоме досі, городище в лісовому урочищі Шарпівка (або Шарпино, Шарпінка)³, від якого воно й дістало свою назву. (Рис. 2).

Проведені тоді ж спробні розкопки показали, що Галущинське городище перебуває в стані глибокого руйнування, тоді як у Шарпівського городища добре збереглися вали, і воно має досить потужний культурний шар.

Склад знахідок на Шарпівці дав можливість відразу встановити дату городища — кінець VI—V ст. ст. до н. е. і тісний зв'язок його з Галущиним, так і з могильними похованнями з розкопок Бобринського, Хвойки і Бранденбурга (Журівка, Турія, Капітанівка, Оситняжка, Пастирське, Макіївка).

В 1939 р. на Шарпівському городищі були поставлені невеликі розкопки, які тривали і в 1940 р.

В 1940 і 1946 рр. розвідка нашої експедиції уточнила попередні відомості про валі с. Макіївки, в урочищах Вал та Похилій яр і вста-

¹ Звіт про цю розвідку зберігається в готовому до друку вигляді в архіві ІА: I. Фабрициус, «Обслідування скіфських городищ в 1938 р.

² План і опис, зроблені В. Хвойкою, див. ДП II: 8—II.

³ Можливо, що саме це городище відзначає «Археологич. карта Київской губ.»: 17. на підставі повідомлення Фундуклея (Обозрение могил, валов и городищ Киевской губ.: 9) і Похилевича (Сказания о населенных местностях Киевской губ.: 709), але пов'язує його із с. Оситняжкою, за 7 км від с. Пастирського. Можливо також, що вал, напечений на карті на захід від с. Оситняжки, з'явився в результаті того, що автор «Карти» неправильно зрозумів повідомлення Фундуклея. В кожному разі, про існування такого валу ніхто з місцевих жителів не знає і не чув, і наша розвідка ніяких слідів його виявити не могла. Повідомлення ж Фундуклея про валі, які ми тепер називамо Шарпівським городищем, могло стосуватися Оситняжки з тієї причини, що урочище Шарпино входило тоді до складу Оситняжських земельних володінь

новила наявність великого городища того ж типу, що й Галущино—Шарпівка, названого нами Макіївським городищем. (Рис. 3).

Розвідка 1945 р. виявила рештки четвертого городища того ж часу коло с. Буда Макіївська, названого нами Будянським (див. карту городищ Шарпівської групи). (Рис. 1).

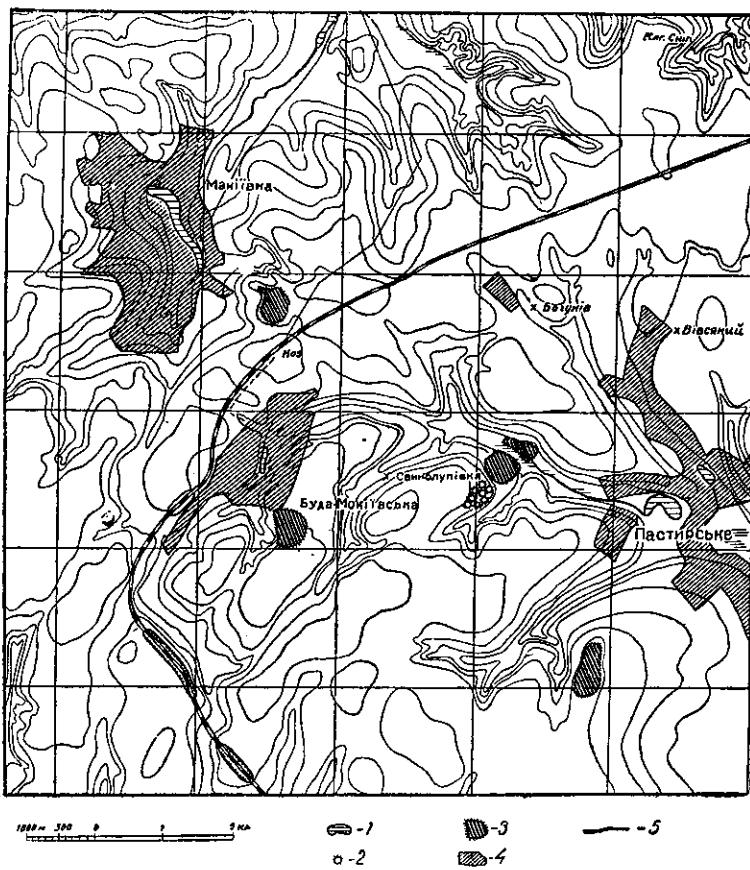

Рис. 1. Кarta розташування городищ Шарпівської групи.
1 — ставок; 2 — курган; 3 — городище; 4 — теперішнє село; 5 — річка.

Таким чином, у басейні р. Тясмина тепер відомі вже п'ять городищ⁴. які, без сумніву, існували з кінця VI ст. до н. е., причому одно з них — Галущинське — має і пізніші шари.

Чотири з цих городищ: Галущинське, Макіївське, Будянське і Шарпівське, утворюючи кути площи близько 16 км², осідлали верхів'я ліво-

⁴ П'яте — Мотронинське городище наша розвідка обслідувала в 1938 р.; воно перебуває в стані глибокого руйнування. Більш або менш уціліли вали і найближче, прилегле до них, кільце площи всередині городища. Див. згаданий вище звіт про обслідування городищ.

бережних приток р. Тясмина в тому місці, де Тясминський басейн ув'язується з верхів'ям рр. Висі (басейн Синюхи—Південного Буга), Інгула (басейн Південного Буга) та Інгульця (басейн Дніпра), і стали на водному шляху, що сполучає середню течію Дніпра з Чорним морем, зокрема з Ольвією, минаючи Дніпрові пороги.

Мотронинське городище, найграндіозніше з усіх, відомих на Тясмині, розташувалося на шляху, що зв'язує верхній Тясмин з нижнім через поперечні правобережні притоки цієї річки і, можливо, на шляху від Чорного моря до лівобережніх глибин Скіфії — до басейнів рр. Сули і Ворскла. До Мотронинського городища тяжіють надзвичайно цікаві могильники Грушівки, Жаботина, Райгорода і Прусів.

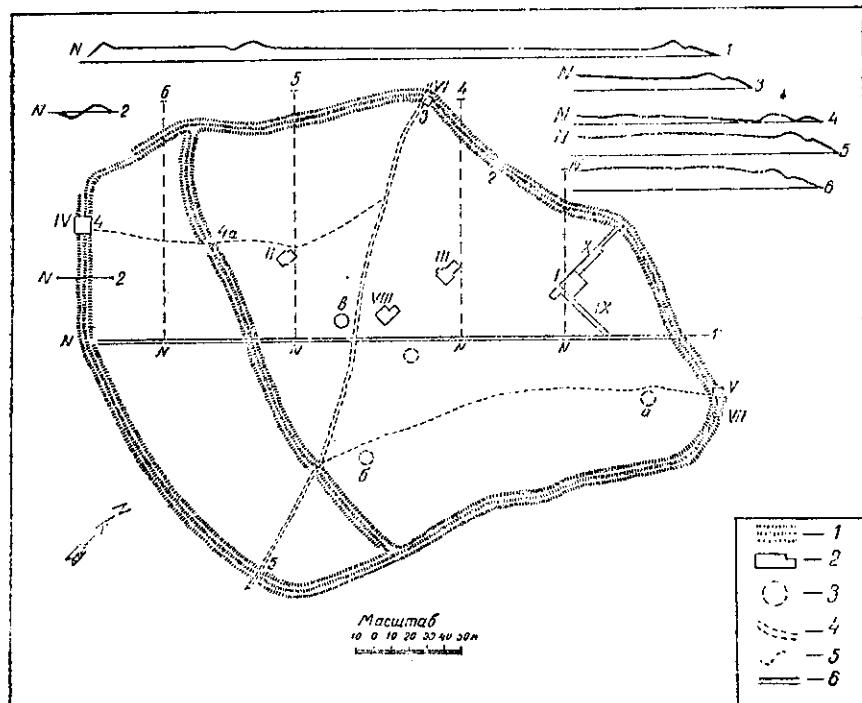

Рис. 2. Схематичний план Шарпівського городища.
1 — вал і рів; 2 — розкоп; 3 — здогадне залягання будівельних залишків;
4 — шляхи; 5 — стежки; 6 — межова канава.

Може, їй нерозвідане ще Пліскачівське городище належить до того ж часу. Можливі, звичайно, і „несподіванки“, як от виявлення групи городищ навколо одного раніш відомого, як це мало місце у випадку з Галущиним.

Різноманітність планів городищ Шарпівської групи зумовлена природним рельєфом.

Так, наприклад, Шарпівське городище, розташоване між ярами на мисі, має форму трикутника (рис. 2); Галущинське розмістилося над маленькою річкою по обох її берегах і має округлі обриси; Макіївське простяглося на плато понад яром (рис. 3); Будянське, наскільки дозво-

ляють судити його рештки, мало округлу форму, упираючись одним боком у яр.

Розміри городищ коливаються в межах від 16 га (Шарпівське) до 24 га (Макіївське).

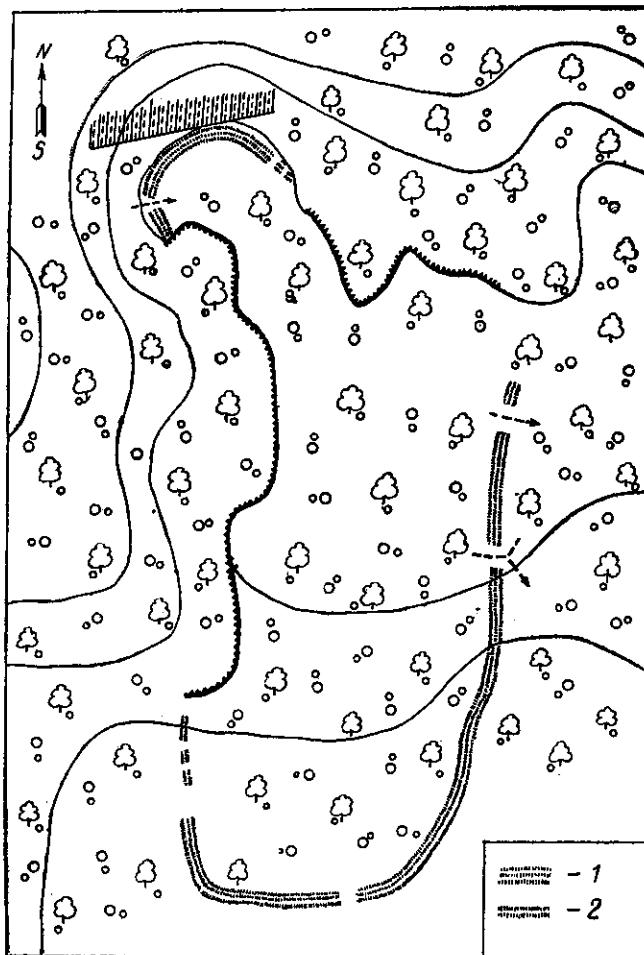

Рис. 3. Схематичний план городища Макіївка. 1 — вал і рів; 2 — вал.

Будівельною ознакою⁵, що об'єднує городища Шарпівської групи, є випал, певніше, перепал ділянок валу, особливим, нашими розкопками встановленим, способом.

Цього самого технічного прийому вживано і при спорудженні деяких могил над багатими, переважно, похованнями. Перепал могильних насыпів відомий лише в Тясминському регіоні і в суміжних з ним Звенигород-

⁵ Цієї ознаки не вдалося встановити лише для Будянського городища, бо не було можливості дослідити розкопкою ту частину валу, що збереглася. В кожному разі, рештки „печини“, аналогічної до роздроблених частин випалених брил Шарпівки, ми знаходили і в Будянському валі.

ському та Канівському, пов'язаних з Тясминським спільністю деяких ознак культури.

Розвідка території, охопленої городищами нашої групи, привела до виявлення дуже цікавого могильника пізньоскіфських часів на захід від с. Макіївки (див. повідомлення Є. Ф. Покровської), де досі були відомі лише більш стародавні могили на північ і схід від села, досліджені Н. Є. Бранденбургом. Відкрито ряд пізніших селищ культури „полів поховань“, скупчених на малих притоках рр. Тясмина та Синюхи.

Розвідками 1938—45 рр. встановлено, що найбільш ефективними, з погляду цілості городищ, мають бути розкопки Шарпівки, тому в 1939—1940, 1945 і 1946 рр. було тут закладено кілька досить великих розкопів.

У зв'язку з тим, що роботи Тясминської експедиції досі не були відбиті в літературі⁶, вважаю за необхідне дати хоча б найкоротший (з огляду на умови цієї публікації) звіт про її роботи в цілому і підвести деякі підсумки здобутих нашими дослідами даних.

* * *

Шарпівське городище розташоване на мисі, утвореному ярами: Цигановим яром, що впадає в р. Сухий Ташлик (на якому стоїть городище Галущино) і малим безіменним, що впадає в Циганів яр. Трикутна площа мису, розміром близько 16 га, відділена від плато подвійною огорожею з паралельно розташованих валів і ровів (рис. 2).

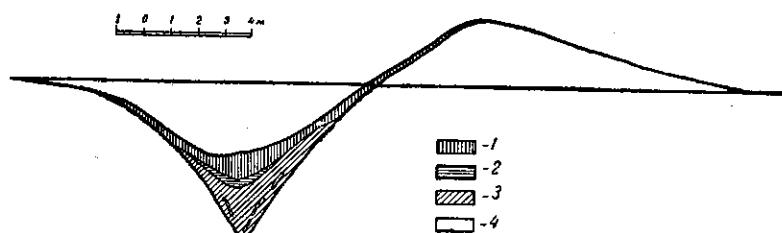

Рис. 4. Урочище Шарпівка. Профіль рову і валу в розкопі VII.
1 — гумус; 2 — знебарвлений гумус; 3 — рушений лес з пластинами (обмазки?);
4 — нерозкопаний насип валу.

По берегах ярів і над положистим спуском мису — огорожа в один ряд, причому рів проходить тепер понад схилами ярів. Найпотужнішими щодо рельєфу та конструкції є паралельні вали. Висота валів у місцях найбільшої цілості⁷ — до 3,5—5 м від сучасного рівня городища, глибина ровів — до 3 м. Розчистки рову від землі, що закрила його, встановлюють його глибину в 5 м, і приблизно такою самою повинна бути і первісна висота валу (рис. 4, 5, 6).

⁶ Коротке повідомлення в „Матеріалах до археологічної наради 1945 р.“, стор. 104, перекруче характеристику Шарпівського городища і дає невірне уявлення про нього, при цьому без згадки про те, що тут ми маємо діло не з одним, а з групою городищ.

⁷ Ерозійні явища різко виявлені нахилом всієї площи городища до Циганового яра і повним, місцями, зсувом валу з цього боку.

У відслоненнях на гребені і по схилах паралельних валів нерідко виступають характерні для Тясминських городищ ділянки з випаленим насипом, особливо в південній частині городища, де років 50 тому вал був перерізаний для прокладання шляху. З цього місяця і почалася в 1939 р. розкопка Шарпівських валів (розкоп IV).

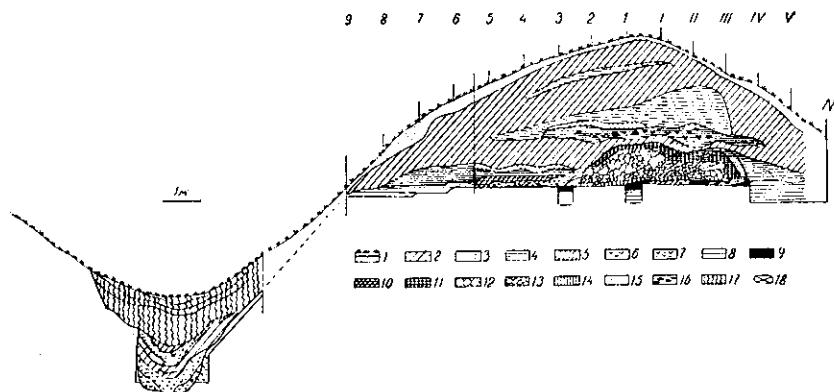

Рис. 5. Урочище Шарпівка. Розкоп IV. Розріз валу по лінії А (1939—1940 рр.).
1 — дерновий і гумусний шари; 2 — жовтий насип; 3 — сірий насип; 4 — утрамбований шар глею з глиною; 5 — утрамбований сірий насип; 6 — глей; 7 — пластини глею в утрамбованому шарі; 8 — давній чорнозем; 9 — насичений сажею ґрунт; 10 — коричневий випал; 11 — червоний випал; 12 — випалені брили; 13 — випалені та ошлаковані брили; 14 — прошарок поташного попелу; 15 — дрібні куски шлаку; 16 — вуглики; 17 — напливні шари; 18 — ходи та нори гризунів.

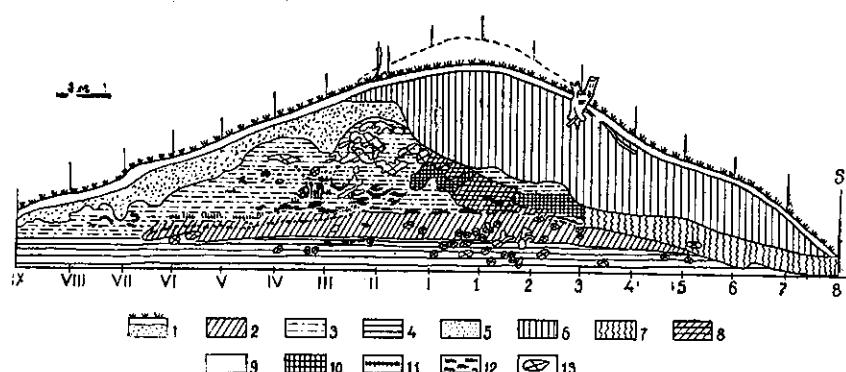

Рис. 6. Урочище Шарпівка. Розкоп IV. Розріз валу по лінії К (1940 р.).
1 — дерновий та гумусний шари; 2 — жовтий насип; 3 — сірий насип; 4 — давній чорнозем; 5 — шар з проростанням коріння дерев; 6 — стіна розриву вала, що осипається; 7 — напливний шар; 8 — коричневий випал; 9 — прошарок коричневого випалу; 10 — червоний випал; 11 — прошарок червоного випалу; 12 — попіл з вугликами; 13 — ходи та нори гризунів.

Розкопками 1939—1940 і 1946 рр. встановлено, що виходам плям випалення валу відповідають ділянки перепалу насипу, на різних його горизонтах. Одна з таких ділянок випалення — ціла незаймана споруда для випалення валу — розкрита на стародавньому рівні ґрунту. Ділянка

випалення стикалася зі сходу з випаленістю на рівні +1,5 м, зруйнованою під час прокладання згаданого шляху.

Рисунки (рис. 4—6 і рис. 7) досить, мені здається, наочно ілюструють нашу реконструкцію процесу випалення, певніше, цеглювання насипу.

Зvezений для будування міста ліс⁸ використовували на спорудження вогнища-куреня, який займав площину близько 40—50 м².

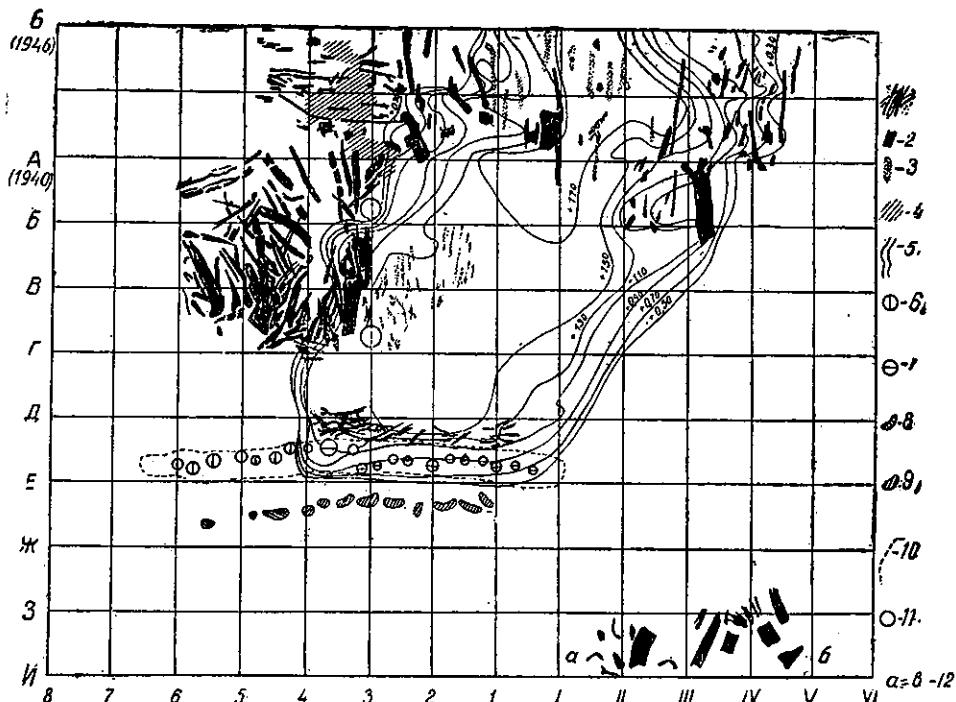

Рис. 7. Урочище Шарпівка. Розкоп IV. Перспективний план розкопки випаленості (1940 і 1946 рр.).

1 — вогнище і скучення вугілля; 2 — вугілля; 3 — відбитки деревин у попелі; 4 — кора; 5 — лінії горизонтів випаленого насипу; 6 — зотлілі стовпи горизонту від 0 до -0,45 м; 7 — зотлілі стовпи горизонту від +0,6 до -0,45 м; 8 — звуглениі стовпи горизонту від +0,7 до +1 м; 9 — звуглениі стовпи горизонту від +0,6 до -0,45 м; 10 — контур рову із стовпами горизонту від 0 до -0,45 м; 11 — ями від стовпів горизонту від +0,5 до 0 м; 12 — вогнище на горизонті від +2,1 до +1,5 м.

Показані на рис. 7 вертикально вкопані стовпи (збереглися ями, в які вони були вкопані, і звуглениі нижні частини їх на висоту до 0,3 м) підтримували горизонтальну перекладку, на яку клали колоди. Вільний простір між стовпами відігравав роль пічного отвору, через який можна було додатково підкидати паливо в міру його згорання.

⁸ За визначенням І. І. Нікітіна, місце, на якому розташоване городище, і тоді було вкрите листянним лісом, і непорушений процес наростання ґрунту триває до наших часів. Склад лісу, як показало вугілля з вогнищ випалень, був той самий, що і зараз: дуб, граб, ясень, липа, береза, клен, берест.

Влаштований таким чином „курінь“ засипали землею, вийнятою при викопуванні рову; очевидно сирою, як видно з чітких відбитків колод і жердин на затужавілих від перепалу брилах. В міру згорання величезної кількості палива, насип над вогнищем-куренем прожарювався, спаювався у величезні блоки; нижній, звернений до вогню бік, перепалювався до шлаково-глазурного стану, тоді як верхній шар — тільки до рожево-цеглястого тону досить пухкої структури. Коли, нарешті, підпори куреня і його дах перегорали, вся розпечена і пропалена маса завалювалась, прикриваючи собою вогнище, яке, під впливом високої температури розпеченої насипу, перегорало під обвалом на поташно-білій порошок (тільки де-не-де збереглися рештки вугілля).

Потім завал пропалених брил починали засипати землею, очевидно, зразу ж, поки він був ще гарячий; тому в нижньому шарі перехід від випаленого до холодного насипу — поступовий, через коричневі тони, тоді, як у верхньому різко відзначена лінія, яка відділяє простигле місце випалення від сірватожового насипу валу. Випал прожарював насип

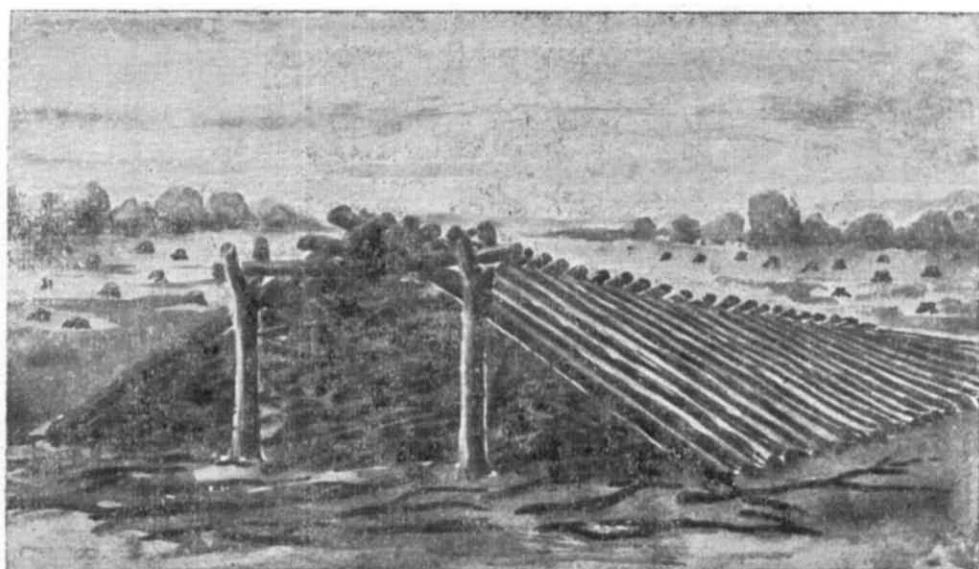

Рис. 8. Урочище Шарпівка. Реконструкція костища для перепалу насипу.

угору до 1,7 м, але вниз діяння вогню позначилося лише чорним, кольору сажі, забарвленням шару на глибину 0,1—0,15 м.

Очевидно, під час випалення насипу діяв протяг, бо без протягу неможливі такі високі температури. На поверхні випалення немає слідів будь-якого отвору. У південно-східному кутку відзначено щось подібне до „каналу“, пробитого в товщі насипу і забитого попелом; дуже багато попелу було скучено і проти отвору цього „каналу“. Виходячи з цих ознак, природно припустити, що протяг був бічний, в напрямі від відкритого між стовпами проміжку до „каналу“.

Цей перепал, зцеглювання великих ділянок насипу можна, мені здається, розуміти, як бажання забезпечити пухкий земляний насип твердими, як камінь, закладками або прокладками. Розташовані на різних горизонтах насипу, вони скріплюють його немов би каркасом. У місцевості, позбавленій виходу кам'яних порід, такий спосіб кріплення насипу свідчить, можливо, про звичку будівників Шарпівки до каміння і, без сумніву, вказує на велику винахідливість їх у використуванні місцевих ресурсів⁹.

Крім перепалювання на цеглу будівники Шарпівського городища вживали ще один спосіб укріплення насипу валу — трамбування з глеюватої зеленуватосірої глини, яка, висихаючи, стає твердою, як цемент¹⁰. Такі трамбовки підпирають випалені ділянки коло їх основи з боків і перекривають їх згори, як це ясно видно на рисунку (розділ А, рис. 4). Затрамбовані ділянки чергувались з випаленими: нижня бічна трамбовка правила за основу для випалення, робленого у верхніх горизонтах насипу, а трамбовка над випаленою ділянкою нижнього горизонту підтримує боки верхньої. Завдяки такому чергуванню, каркас з випалених ділянок скріплювався у цілий хребет.

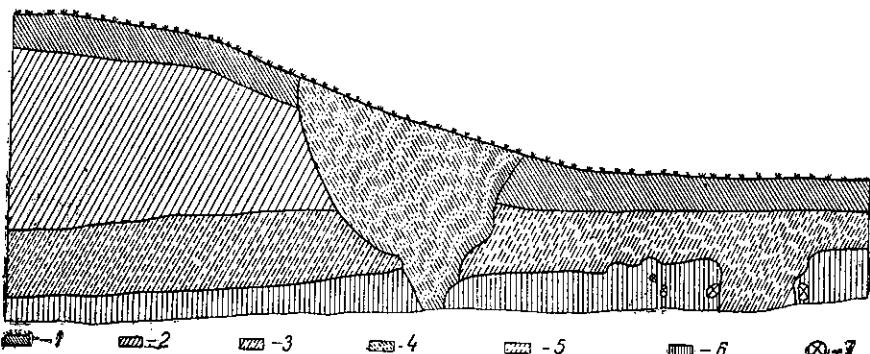

Рис. 9. Урочище Шарпівка. Розкоп X. Розріз насипу валу.

1 — гумусний шар; 2 — насип жовтий; 3 — похований ґрунт (із сірим відтінком); 4 — темний гумус (яма корневища); 5 — похований ґрунт (з бурим відтінком); 6 — лес (материк); 7 — ходи гризуни.

Основа валу в поперечному перерізі має 16 м, а висота нині доходить в місцях достатньої цілості до 5 м.

Описаної вище складної конструкції вжито для закріплення валу в тій частині городища, де немає природного захисту рельєфу, — з боку плато.

Над ярами вали просто насипані з вийнятої при копанні рову землі, причому з внутрішнього боку городища, очевидно, так само зроблений війм-канава коло підошви майбутнього валу (рис. 9).

⁹ На всіх відомих досі городицях Тясмина вжито саме цей спосіб. Випалювався не вал, не його поверхня, — цього не можна досягти діючи вогнем згори, а перепалювалися на цеглу окремі ділянки, які прикривалися потім насипом, що профілював вал. На поверхню випалення виступають в тому разі, коли знищено насип, який прикривав його. На Галущині, приміром, в його західній частині знищено весь холодний насип, і потужні відслонення випалених ділянок можна прийняти за самий вал.

¹⁰ Така глина залягає під лесовою, і шари її перерізані нижньою частиною рову (рис. 4).

Знахідок у шарі насипу валів з випаленими ділянками немає, коли не рахувати того, що при вийманні 320 м³ на розкопі IV виявлені: у верхньому шарі намистина, бронзовий наконечник стріли і 2 черепки від грубих ліплених посудин щарпівського комплексу, а в нижньому, коло стародавнього горизонту — такий самий черепок.

В шарах валу над яром, у протилежній частині городища, (розкоп X) знахідки траплялися частіше у верхньому шарі до глибини 0,7 м. На 20 м³ знайдено до 50 черепків ліплених посудин, до 30 амфорних, 35 уламків кісток тварин¹¹.

Але в нижчих шарах знахідки припинилися; вал і тут насипали на позбавлений культурних решток ґрунт.

Ці спостереження показують, що захисні споруди, які відрізали мис між ярами, були зведені першими, коли площа майбутнього городища ще не була засмічена, а під час насипання верхніх шарів валу над ярами на цій площі вже жили люди.

В кожному разі, незначна кількість знахідок в насипу і залягання підошви валу на позбавленому культурних решток стародавньому ґрунті досить переконливо говорять за те, що вали і рови, споруджені в кінці VI ст. до н. е., — дата, яку встановлюють фрагменти грецьких посудин, що іх багато було знайдено на розкопах городища.

Я не знаю, чи можна вважати за штучні споруди оці глибокі борозни, що обтікають схили яру паралельно до рову городища і надають цим схилам східчастого вигляду. Подібні ж рівчаки-борозни йдуть і вздовж положистого схилу від північного кута городища до яру. Хотілося б вбачати в усюму цьому додаткові захисні споруди, але без детального комбінованого археологічного, геоморфологічного і ґрунтознавчого вивчення можна висловитися лише на користь такого вивчення. У нас же поки що не було змоги зафіксувати на плані складний рельєф городища і прилеглої до нього місцевості.

Нерозв'язане ще й питання про в'їзди до городища. Є чотири розриви зовнішнього валу і два — внутрішнього (рис. 2). Розрив I — безспірно новий, який зруйнував випалення валу по незайманому шару. Розрив III — над Цигановим яром дуже симетричний і від нього тепер іде плавний спуск навскіс по схилу до заболоченого dna яру. Зачистка одного боку цього розриву, зроблена в 1939 р., показала, що тут, можливо, знаходяться рештки воріт. Розрив II розмітий стічною водою валу, який осів від ерозії разом з усією західною частиною городища. Слірним лишається питання про значення розриву IV, де закладені незакінчені розкопи V і VII (1939 р.), а в необслідуваних розривах V і Va природно було б шукати місця стародавнього в'їзду до городища з боку плато.

Щодо ровів городища, то розкопані невеликі ділянки (розкопи VII і IV) розкрили красиву параболічну лінію їх профіля з дуже різким звуженням в напрямі до dna. Вирізані в білуватій лесовій глині стінки рову старанно загладжені, що робить їх сковзькими (рис. 3). Утворюється пастка в 5—6 м завглибшки для того, хто впав у рів.

Переріз культурного шару на городищі через поздовжню вісь одержано в результаті зачищення (1939 р.) східного схилу межової канави.

¹¹ Слід взяти до уваги дуже велику насиченість шару на городищі. За 40—45 м від валу в розкопах I і IX зареєстровано від 900 до 200 знахідок на 2 м² шару в 0,18 м завтовшки.

Встановлено, що найбільш насичені ділянки від перерізу IV до північного кута городища; в напрямі на південь знахідки рідшають, а в проміжку між внутрішнім і зовнішнім валами немає ніяких ознак культурного шару. Цю стерильність не можна пояснити тим, що шар змивався по нахилу, який утворювався в напрямі до Циганового яру через ерозію, бо цей нахил на паралелі межової канави вже невеликий.

Не було ознак культурного шару і в шурфах, закладених у проміжку між внутрішнім і зовнішнім валами. Але шурфів зроблено лише чотири, і тому я не зважусь твердити, що в даному разі ми маємо діло з так званим „майданом для загону худоби та притулку для навколошнього населення в моменти небезпеки“.

В тих рясних скupченнях залишків життя на городищі, які спостерігаються у близьких до північного його кута ділянках, виявлено дуже багато печини, всіх видів обмазки глиною на прутах і жердинах, кусків шлаку від сиродувного вироблення заліза, уламків дрібних побутових речей, сила черепків ліплена і грецького, виробленого на станку, посуду і кісток тварин.

Уламки грецького посуду визначають дату існування городища: кінець VI—V ст. ст. до н. е., тобто дату старіших могил скіфського часу, розкопаних ще до Великої Жовтневої революції навколо чотирьох городищ, установленої тепер Шарпівської групи.

В порядку розвідки були використані ще два виявлені на житловій площині пошкодження шару: проти розриву V валу і коло сучасного шляху, недалеко від внутрішнього валу („а“ і „в“ на плані рис. 2).

В „а“ було якесь залягання будівельного характеру, досить потужне, якого ми не могли розкопувати в 1939—1940 рр., а нині воно вже зруйноване городніми роботами. В „в“ шукачі скарбів викопали яму понад 2 м завглибшки, зайшовши на 1,2—1,5 м у материк і попсували залягання так само будівельного характеру.

В усіх цих зондажах культурного шару не знайдено нічого, щоб говорило про згаданої дати і цілісності шарпівського комплексу культури. Наші зондажі встановили суцільну залюдненість міста між внутрішнім і зовнішнім валами.

Розкопи, закладені в 1939 р., на підставі даних розвідки, виявили цілий ряд побутових проявів життя мешканців міста в центральній Скіфії VI—V ст. ст. до н. е.

У розкопі I (рис. 2) виявлені рештки печі, зробленої з глини (рис. 10). Її розміри (довжина до 2 м.), велике скupчення попелу з дрібними вуглинками перед її челюстями і з боків, великі плями випалення стародавнього ґрунту до коричневого тону (сліди вогнищ) і відсутність навколо ознак будівлі свідчать про те, що ця піч була споруджена просто неба. Завалилася вона сама собою, — склепіння осіло, розлізлося в боки, і від печі лишилася куполоподібна купа пластів склепіння, під яким, більше до печі, залягали пласти обмазки стін і перепалених частин цих стін, які стали крихкими і осипалися. Верх склепіння зруйнований корінням дерев. Цілком зберігся контур нижньої частини із стінами і частиною челюстів до 0,2—0,25 м заввишки.

Фундамент печі становить укладене на землі з глини підвищення до 0,3 м заввишки, на якому набито під; в глиняній обмазці під зірдка трапляються черепки. Під набивано ще двічі, але всі черепки належать

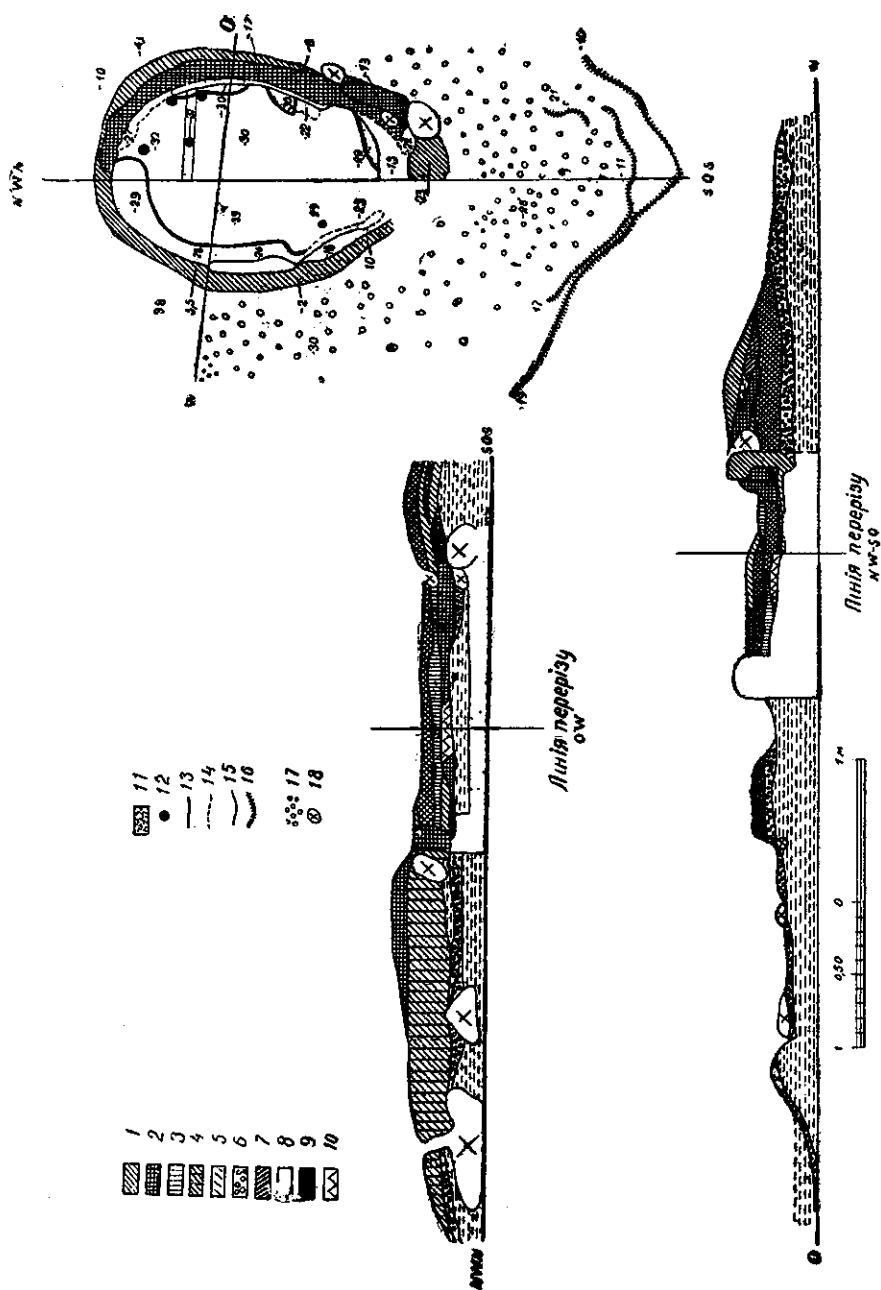

Рис. 10. Урочище Шарпівка. Розкоп I. План і розріз печі А.
 1 — жовта глина; 2 — червона глина; 3 — глина рожевожовтого випалу; 4 — груд вид зруйнованої печі; 5 — зелено-
 вата глина; 6 — сажистий випал грунту; 7 — попільний шар; 8 — земельний шар; 9 — шматочки інш.
 10 — шар зеленуватої глини; 11 — шматочки червоні арубічні; 12 — черепиця, вбиті в червоні; 13 — контур залишків
 першого (нижнього) червоні; 14 — контур залишків другого (середнього) червоні; 15 — контур залишків третього (верхнього)
 червоні; 16 — лінії, які обмежують зсуви підміною обмазки; 17 — випалений ґрунт горизонтів від 0,3
 до 0,5; 18 — ходи гризунів.

до одного й того ж часу. Стіни викладені з глиняного валька, на якому відбилися борозни — сліди пальців будівельника печі.

Широко овальна в плані піч закінчувалась вузькою горловиною. Тут збереглася цікава деталь. Під верхньою обмазкою поду, в шарі дуже щільно утрамбованої білої глини, були укладені уламки трьох великих (діаметром до 0,1 м) глиняних грузил у формі хлібчиків з отвором в центрі. Одно найбільше грузило з орнаментом (табл. III, рис. 10) покладено розбитим надвое; від двох інших покладено тільки по половині. Під шаром білої глини йде нижня жовто-глиняна обмазка, ще нижче — стародавній ґрунт.

У багатому на попіл (з великою кількістю черепків грецького й тубільного посуду) шарі, який оточує піч, трапляється дрібне знаряддя і побутові речі, бронзові наконечники стріл (серед них недороблені) і, що особливо багато важить, — багато кусків залізної руди, рудоносних порід, залізного шлаку, один кусочек мідного шлаку. Трапляються шматки рогової обманки, блискітки якої звичайні, здається, навіть обов'язкові в тісті як тубільного, так і грецького посуду.

Всі ці спостереження дають підставу твердити, що піч мала виробниче призначення, тим більше, що форма і розміри її дуже наближаються до чорнофігурних зображень на вазах¹². Своєю формою склепіння було, певно, також подібне до античних, тому що не виявлено ніяких ознак кутастості його контуру. Слід відзначити, що шлаки й інші рештки металургійного виробництва трапляються тільки в північному куті городища. На розкопах II, III і VIII їх немає.

На всіх розкопах в середині городища (II, III, VIII—X) виявлені рештки житла. На жаль, житла були наземні, а за будівельний матеріал працювали дерево для снасті і глина для обмазки її, — матеріали, легко знищувані часом.

У природних умовах Шарпівки, де споконвіку був ліс, руйнування будівельних решток було найбільш повним. Коріння дерев розпушує шари не тільки холодної обмазки, але й випалену обмазку на дрібнесенські грудочки, які знищуються потім ґрунтоутворювальним процесом. Частка в цьому руйнуванні належить і ґризунам. Крім того, проростаючі корені дерев потроху пересувають, піднімають вгору ті рештки, що залягають в культурному шарі, і насичують ними всю товщу до нижнього рівня задернованого шару. Тим-то на Шарпівському городищі знахідки, не виступаючи на поверхню незайманого задернованого шару, починаються з першого штиха і проходять через весь ґрутовий шар до стародавнього рівня ґрунту, того рівня, на якому залягають фундаменти будівельних споруд. Найбільш насиченим є шар на 0,2—0,4 м вище рівня фундаменту будівель¹³, певніше, — основи печей, які є для нас поки що єдиним показником решток житла.

Рештки печей житлового типу виявлено: на розкопі IX — три, на розкопі VIII — одну; в розкопі X у найближчих до описаної вище печі „А“ квадратах — ознаки печі, зруйнованої водою, яка стікала в напрямі до валу; на розкопі II були тільки скучення попелу в ямці, куски печини

¹² Гайдукевич В., Античные керамические обжигательные печи. Известия ГАИМК, вып. 80, М.—Л., 1934 г.

¹³ Товщина культурного шару на Шарпівці змінюється від 0,5 до 0,9 м, залежно від нахилу ділянок, на яких провадилися розкопки.

ї випаленої обмазки по дереву. Печі, що їх ми вважаємо за житлові, визначаються, як судити з решток, меншими розмірами, ніж піч „А“, і прекрасною обмазкою зовнішньої поверхні склепіння білою глиною, накладеною стуковим шаром, причому трапляються і кутасті куски цієї обмазки типу карниза.

В розкопі III відкриті рештки немовби долівки у вигляді великих, що сполучаються між собою, плям випаленої глиняної обмазки. Куски такої ж обмазки трапляються в усіх розкопах; вони розкидані або зсунуті докупи, причому не можна сказати, чи є вони рештками долівки, чи рештками пічного поду.

Безсумнівними рештками долівки слід вважати тільки куски обмазки в розкопі IX. Ця обмазка має завтовшки більше як 5 см, цементну твердість, одну дуже гладку і рівну поверхню ясносірого кольору, під якою йде перепалена до рожевожовтого кольору маса, — немовби плитки для вимощування. Цікавим зразком будівельних матеріалів міста є уламок орнаментованої втисненим штампом випаленої плитки, що нагадує прямітивну кахлю.

В розміщенні решток житла, коли судити з розташування печей, помічається певне планування. Піч А розкопу I і рештки двох печей Б і В розкопу IX виявлені майже на меридіональній лінії. Ще одна піч Г розкопу IX — на одній паралелі з піччю Б. Будівельні рештки розкопу III (долівка?) мають обриси здовженої плями, орієнтованої північ—південь, і такий же напрям має пляма будівельних решток разом з пічними у розкопі VIII. На південь від будівлі розкопу VIII і на схід від неї намічені для майбутньої розкопки ще два залягання.

Цікаво, як відрізняється своїм складом інвентар розкопок. При загальної цілісності шарпівського комплексу в розкопі I і в прилеглих до нього ділянках особливо багато уламків грецького посуду в найкращих зразках¹⁴; їх мало на розкопі III, майже немає на розкопі II і зовсім немає на розкопі VIII. Отже, виходячи із сучасного, щоправда зовсім недостатнього ще, вивчення городища, його північний кут уявляється індустріалізованим, багатшим і більш „еллінізованим“, причому він дає більше ознак наявності місцевих виробництв.

Шарпівське городище являє собою таку характерну і цільну пам'ятку певної епохи найвищого розвитку архаїчної Скіфії, що навіть дрібні розкопки дають право на деякі твердження і висновки:

1. Установлений спосіб випалювання, перепалювання на цеглу ділянок насипу валу, який в комбінації з утрамбовками робить земляний насип дуже потужним. Ці вали разом з ровами витонченого профілю були надійною обороною міста.

2. Спосіб перепалювання на цеглу являє собою специфіку тясминських городищ, і його можна розглядати, як ознаку регіональної культури, причому цей самий спосіб застосовували для пропалювання могильних насипів в тясминському та найближчих до нього регіонах Правобережжя.

3. Оборонні споруди будувалися довго; будувати почали з боку плато, а над ярами вали насипали тоді, коли вже почало скупчуватися побутове сміття.

¹⁴ Число амфорних фрагментів становить тут 30% загального числа черепків, за умови, що її тубільні посудини представлені, в цілому, також у великих і середніх розмірах.

4. Вся площа між північним кутом городища і внутрішнім валом була заселена.

5. Дату городища можна визначити одним культурним шаром.

6. Є підстави твердити, що вали й рови будувалися, починаючи з кінця VI ст. до н. е.

Цю дату встановлюють, як було згадано, численні уламки грецького посуду, що супроводять характерний комплекс ліпленої, в цілому грубої, кераміки городища.

Типи грецького посуду в основному такі: іонійські чащі з темнобурими поясками; невеликі закриті посудини-глеки з червоними зигзагами й дуговими мотивами; чорнофігурні кіліки (є фрагменти з високохудожнім розписом); чорнолакові кіліки; поодинокі фрагменти великих відкритих посудин типу кратера. Є дуже багато амфор: переважає форма з роздутим горлом, трапляються з розписом (бурі й червоні пояски, диски, кільця) (табл. IV, рис. 1—13).

Весь цей асортимент цілком відповідає тому, що вже був відомий, як було зазначено, з розкопок могильників, територіально близьких до всіх чотирьох городищ Шарпівської групи. Відповідає він і Галущинському городищу, єдиному більш-менш відомому до наших досліджень городищу архаїчного періоду Скіфії на середньому Подніпров'ї.

Відповідає могильним знахідкам і решта комплексу дрібних побутових речей, вироблених з бронзи, заліза, кістки і т. д. (табл. V і VI). Але, як і повинно бути на городищі, шарпівський комплекс відрізняється від могильникових насамперед наявністю знарядь виробництва, невідомих досі в похованнях.

На всіх розкопах знайдені куширські ножі з кістки (табл. V, рис. 2, 3). Багато проколок і шил (табл. V, рис. 4, 5) з кістки, типових і для поховань середнього Тясмина.

Трапляються бруски і камені для оброблення і гостріння лез та для оброблення поверхні вилитих з металу виробів (табл. V, рис. 16). Багато каменів із загладженою в роботі поверхнею і багато невеликих кусків привезених кам'яних порід аж до білого мармуру, які свідчать про попит на цей матеріал для потреб виробництва.

Деякі види знарядь вказують на наявність витончених ремесл. Такі: тонкий свердлик (табл. V, рис. 2), долотця (табл. V, рис. 12) із заліза.

Про гончарне виробництво свідчать зліпки тонко обробленої маси, вживаної для ангоба, згадані вже куски породи з блискіткою, яка домішувалась у керамічне тісто і, можливо, мініатюрні посудини (табл. III, рис. 1—9), що їх деякі дослідники вважають за „проби печі“. На наших розкопах таких посудин знайдено понад 10.

В усіх розкопах знаходимо дуже багато пряслиць різноманітної форми (табл. III, рис. 17—38), добре вироблених, часом з орнаментом. Таку велику кількість пряслиць можна вважати ознакою розвиненого прядіння — ткацтва¹⁵.

Знайдено й свинцеве грузило конічної форми. В лісостепу такі грузила зустрічаються дуже рідко; для Ольвії і причорноморської смуги ці грузила взагалі, як відомо, типові.

¹⁵ На пряслицях немає слідів використування їх у воді, як грузил. Зауважимо, до речі, що серед сили кухонних решток на Шарпівському городищі зовсім не виявлено рибних кісток, що їх звичайно знаходить на степових городищах того ж часу.

Щодо форми, прясла дуже важко відрізити від грузил, намистин і гудзиків. Але на Шарпівці знайдено і безсумнівні намиста (табл. VI, рис. 11—15) і гудзики (табл. III, рис. 11—16) з глини, дуже цікаві. Analogії їм відомі в Ольвії у грубих зразках, а в лісостепу, здається, вони траплялись на Галущині.

Заслуговують на увагу статуетки Шарпівки. Щоправда, фігурки звірів не дуже виразні у схематичній універсалізованій трактовці, але в кожному разі, тема „бик“ переважає, і, поряд з примітивним моделюванням, виділено фрагмент — ріг, дуже тонко зроблений з прекрасно виробленої глини, рівноцінної теракотам.

Унікальні і антропоморфні статуетки, одна — типу герми, у вигляді циліндрика з двома (один відбитий у давнину) паростками при основі; обличчя трактовано реалістично. Analogії цій статуетці можна знайти тільки в окремих елементах. Так, на Немирівському городищі відомі „катушки“ (О. А. Спіцин) циліндричної форми з розширеною основою, яка відповідає формі Шарпівської. На Більських попелищах В. А. Городцов знайшов і „катушки“, правда, дещо інших пропорцій у формі, і статуетку, обличчя якої має деякі спільні риси моделювання із Шарпівкою, але вся форма інша — з перехватом тіла посередині, що зближує її з далекими трипільськими предками — ідолами і з близькими родичами — немирівським ідолом і „катушками“ з перехватом¹⁶.

Галущинську статуетку також можна зіставити з описаною шарпівською з огляду на реалістичне моделювання обличчя, але вся фігурка з Галущини є лише бюстом з розширеною основою, і цим вона наближається до згаданої більської.

Друга шарпівська статуетка фрагментована у верхній частині; вона має форму циліндра, злегка розширеного при основі; нижче від розламу збереглися трикутники з наколів, звернені вершиною вниз. Ця деталь не трапилася досі на статуетках Скіфії, будучи типовою для „єгейських“ статуеток (напр., з Ульського аулу).

Таким чином, на цих двох зразках антропоморфних зображень позначається сплетіння ряду ідеологічних проявів, які свідчать про глибоке коріння релігійних вірувань Скіфії.

Звичайно, не тільки декоративне значення мали і різні лінії на згаданому вище грузилі з печі А (табл. III, рис. 10). Культовий зв'язок між солярними кругами і „биком“ дозволяє розглядати і це грузило, і статуетки — „бики“, як предмети культові поряд з антропоморфними статуетками.

Тут не зайвим буде згадати одну з цікавих знахідок на Шарпівці. Це — золота пластина (табл. VI, рис. 7) із штампом схеми голови бика з величезними рогами. Праворуч від морди, між нею і листяним мотивом, що обрамовує пластину знизу, вміщена розетка із крапок¹⁷. Вся композиція в цілому являє собою своєрідний букраній, тобто річ, яка належить до того ж культу бика.

¹⁶ Немирівські статуетки і „катушки“ не видані; я вивчала їх в оригіналах, що зберігаються в Ермітажі. Малюнки шарпівських статуеток передбачено подати в Археологічних пам'ятках УРСР, в звіті про дослідження 1947 р.

¹⁷ Оригінал вивезли німці разом з усіма іншими матеріалами Тясминської експедиції за 1938—1940 рр. Малюнок, що зберігся у мене, не був закінчений художником, але і описова картка інвентарного номера 8654—39, і археологи, які бачили пластиночку, свідчать про наявність згаданої розетки, хоч вона і не відзначена малюнком.

Цю пластину можна розглядати і під іншим кутом зору. Вона недоброблена і не має слідів уживання. Коли зважити ще на своєрідні розроблення зображені теми, то можна вважати пластину за місцевий виріб, додавши до переліку виробництва, які практикувалися на Шарпівці, ще одне, торевтичне.

Всі ці виробництва, що обслуговували своєю продукцією місцеве населення, представлені на фоні безсумнівних ознак металургійного виробництва і виготовлення металічних виробів. І сукупність ознак вказує на те, що потужні вали і рови Шарпівки захищали город з розвиненою промисловістю, город, що мав широкі торговельні зв'язки з Причорномор'ям. Про це останнє свідчать не тільки фрагменти грецьких посудин, знайдених на Шарпівці, в Галущині (навіть на зруйнованій Буді трапляються амфорні черепки)¹⁸, але й прекрасні речі юнійсько-грецького виробництва з могильних поховань від Макіївки до близької Мартонової і не таких уже далеких Болтишки і місця Мельгунівської знахідки.

На додаток до цієї короткої характеристики інвентаря Шарпівки слід додати таку ж коротку характеристику ліплених посудин.

Ліплена кераміка представлена величезною кількістю уламків від різних посудин¹⁹.

При наявності на Шарпівці ознак розвинених взагалі виробництв, навіть ті незначні сліди керамічного виробництва, про які згадувалося вище, можуть виправдати здогад, що вся ця маса посуду вироблювалась десь на місці²⁰.

Щодо характеру виробки і призначення, переважає грубий кухонний посуд, добре зроблений і випалений. Ця група характеризується такими ознаками: тісто рівномірно вимішане з твердими частинками і з блискіткою, але грубе, важке, придатне лише для грубостінного посуду; поверхні загладжені, але не дуже старанно, зрідка заглянсовані; сірий колір випалу переважає, рідше трапляються жовті, як пісок, ще рідше — червонуваті тони, завжди плямисті.

Форми, для установлення яких є досить підстав, зводяться до таких типів:

1. Яйцеподібні горщики з перехватом-шийкою і з округло відогнутим вінцем. Денця плоскі, діаметр їх менший від діаметра розкриття вінця (табл. I, рис. 3, 4, 6, 8; табл. II, рис. 32—34). Орнамент робиться лише коло вінця. Переважає наліпний валик, дуже різноманітно оброблюваний пальцевою ліпкою (табл. I, рис. 1, 2, 5—8), часом доповнюваною нарізками, виїмами, проколами з горошиною, ямками. Другий декоративний спосіб полягає в обробленні зрізу края пальцевими ямками (табл. I, рис. 3, 4) часом так ясно поробленими, що край стає торочкуватим. Трапляються поодинокі випадки нарізок по зрізу, які надають йому вигляду шнура.

II. Миски такі ж численні, як і яйцеподібні горщики, і дуже різно-

¹⁸ Немає ще знахідок з Макіївського городища. На поверхні тут, як і в Шарпівці, вони не виступають, а розкопки не провадились.

¹⁹ Число відібраних з розкопок вінців, характерних денців, профілів, стінок і технічно-показових зразків, привезених до Києва, перевищує 20 тисяч (з експедиції 1938—1940 і 1945—1946 рр.).

²⁰ В. Ф. Гайдукевич у своїй праці про античні печі встановлює форми керамічних печей, дуже близьких до форми нашої печі „А“.

манітні щодо профілю та зрізів краю (табл. II, рис. 1—31). Розміри їх також різноманітні: від великого столового посуду до чаші для пиття. Порівняно з мисками з поховань цього та інших районів, шарпівські не виділяються, за окремими винятками, якістю вироблення.

Декоровані миски дуже рідко і скupo проколами з горошинами, — один з улюблених самостійних мотивів на висококласному ліпленому посуді Скіфії.

Серед уламків мисок привертають до себе увагу два унікуми: від чаші рівного, як світлий пісок, злегка рожевуватого тону поверхні (в розламі темносіра маса) з розписом червоним (табл. IV, рис. 17) і від чаші грубшого виробу (з сірою, не дуже глянсованою поверхнею) з наліпною горизонтальною ручкою, що ніби наслідує ручки кіліків (табл. IV, рис. 16).

Цей приклад застосування еллінських форм до місцевого посуду не єдиний на території городищ Шарпівської групи. Цікавий уламок глека середнього розміру з тригубим горлом; вироблений без круга, але моделювання хороше і вправне, глина груба, але рівномірно вимішана; ступінь випалу визначити не можна, бо уламок був перепалений.

Слід нагадати про незвичайну ліплену посудину поміж випадкових знахідок (кол. Бобринського) на нашій території з вирізаними на ній поясами меандра і лотосів, причому сама посудина має вишуканий античний профіль.

До такого проникнення грецьких рис у глибоку товщу культурних проявів на Тясмині слід віднести факт знахідки на Шарпівці уламку ручки ліплоної (?) чорносірої посудини з глибоким графіті по сирій глині (табл. IV, рис. I). Наша знахідка набуває нового інтересу, коли порівняти її з криворуківським кіліком Дельфінія і з досить численними знахідками графіті як у могильних, так і в городищенських інвентарях Тясминського басейну. Проф. Б. М. Граков датує шарпівське графіті V ст.

ІІІ і ІV. Трапляються поодинокі уламки глибоких черпаків з низьким плічком і величезних так само з низьким плічком і конічним горлом посудин загальновідомих типів, причому не знайдено жодного орнаментованого черепка від цих форм.

V. Поодинокі зразки великих корчаг-жбанів (табл. I, рис. 1) з широкими плоскими ручками-паростками, — стародавня форма, що була, між іншим, прототипом дерев'яних і металічних жбанів Солохи.

VI. Звичайна форма високих, середнього розміру, посудин, з широко розкритим отвором і злегка спуклою стінкою, так званих „банок“ (табл. I, рис. 2, 5, 7; табл. II, рис. 35—37).

VII. Цей список форм, виявлених на Шарпівці, можна доповнити лише малими посудинами, подібними до типу I, але з більш округлим тілом і виразною шийкою.

У величезному керамічному асортименті Шарпівки не зустрінуто жодного з тих зразків, на підставі яких звикли визначати скіфську культуру: круглотілої посудини, плоского черпака з високою ручкою. Відсутні так само і типовий скіфський декор різьбою з інкрустацією і без неї.

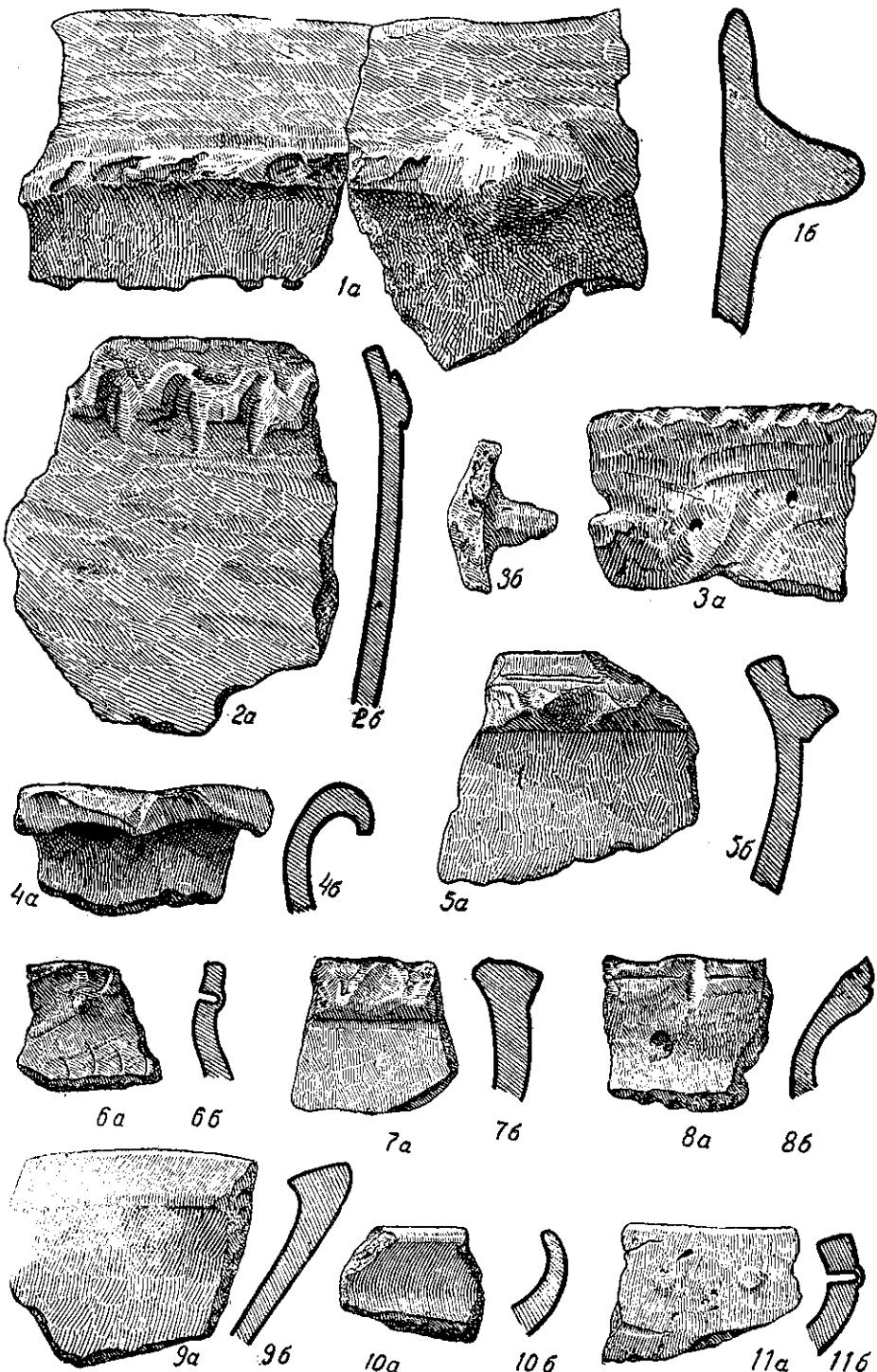
У нашій розвідці не траплялося кераміки цього скіфського комплексу і на інших городищах шарпівської групи. (Галущино—Буда); не зустріли ми її і на Мотронинському городищі. Тому я дозволяю собі думати, що вказівки В. Хвойки на знаходження скіфських посудин на Галущині

ТАБЛИЦЯ I

Уламки, що встановлюють форми ліпних посудин,
 знайдені на розкопі I.

- 1 — жбана з ручками;
- 3, 4, 6, 8 — яйцевидних;
- 2, 5, 7 — „банок“;
- 9—11 — мисок,

ТАБЛИЦЯ I

ТАБЛИЦЯ II

Уламки, що встановлюють форми ліпних посудин:

1—28 — мисок;

29—31 — мисочок на порожнистій підставці;

32—34 — яйцевидних;

35—37 — „банок“.

Знайдені на розкопі I: 1—6, 8—12, 17—19, 22—24,
26—29, 32—37.

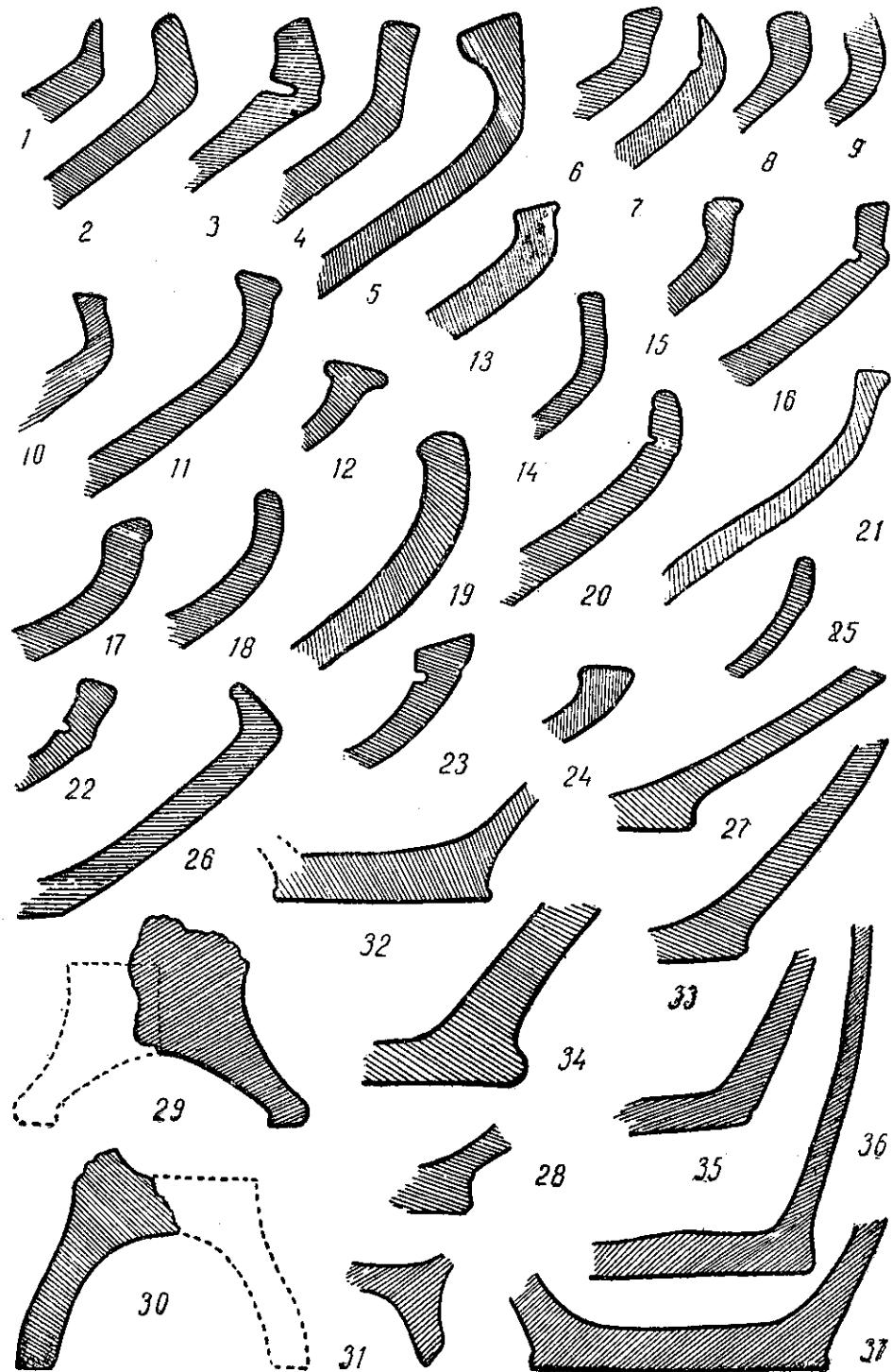
Знайдені на розкопі II: 13, 16.

Знайдені на розкопі III: 15, 20, 30.

У розчистці межового рову: 7.

У розчистці грабіжницької ями в східній частині
городища: 14.

ТАВЛИЦЯ II

ТАБЛИЦЯ III

1—9 — мініатюрні посудини;

11—15 — гудзики;

10, 16—38 — пряслиця.

Знайдені на розкопах I: *4, 9—11, 16, 22, 24, 27,*
28, 31;

Знайдені на розкопах II: *5, 12, 36;*

Знайдені на розкопах III: *1—3, 14, 17, 19, 20, 22,*
25, 26, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 38;

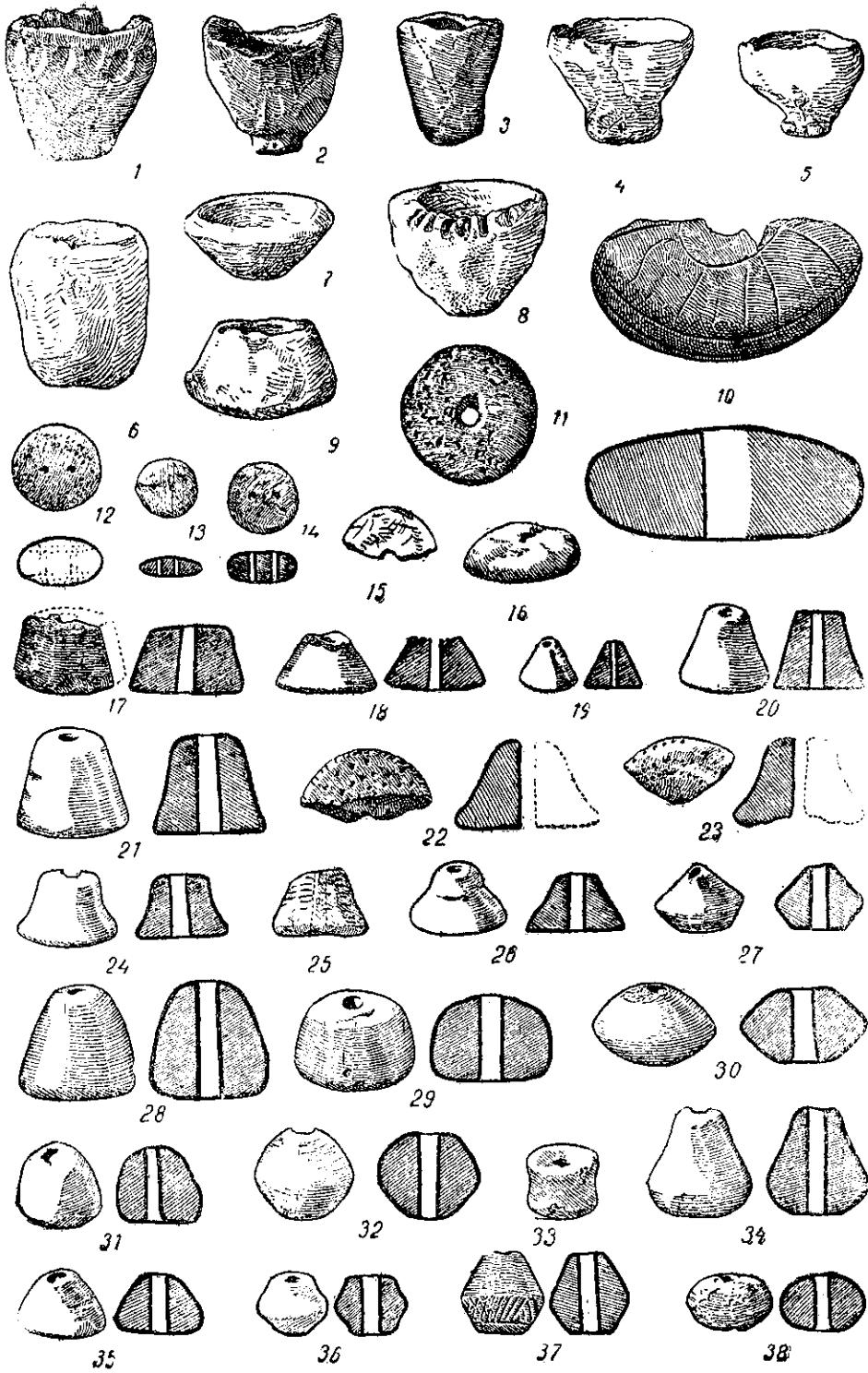
Знайдені на розкопах V: *13, 21, 34;*

Знайдені на розкопах VIII: *6, 8;*

Знайдені на розкопах X: *7;*

У розчистці межового рову: *18.*

ТАБЛИЦЯ III

ТАБЛИЦЯ IV

Грецька кераміка і особливі типи тубільної кераміки.

3—6 — фрагменти амфор мальованих;

1, 2, 8, 12 — фрагменти глеків;

7, 9, 10, 11, 13 — фрагменти мисочок і кілків;

14, 15 — пряслиця із стінок амфори;

16, 17 — фрагменти ліплених мисочок;

18 — фрагменти з крапковим орнаментом.

Знайдені на розкопах I: 1—10, 12, 14, 15,
17, 18;

Знайдені на розкопах II: 11, 16.

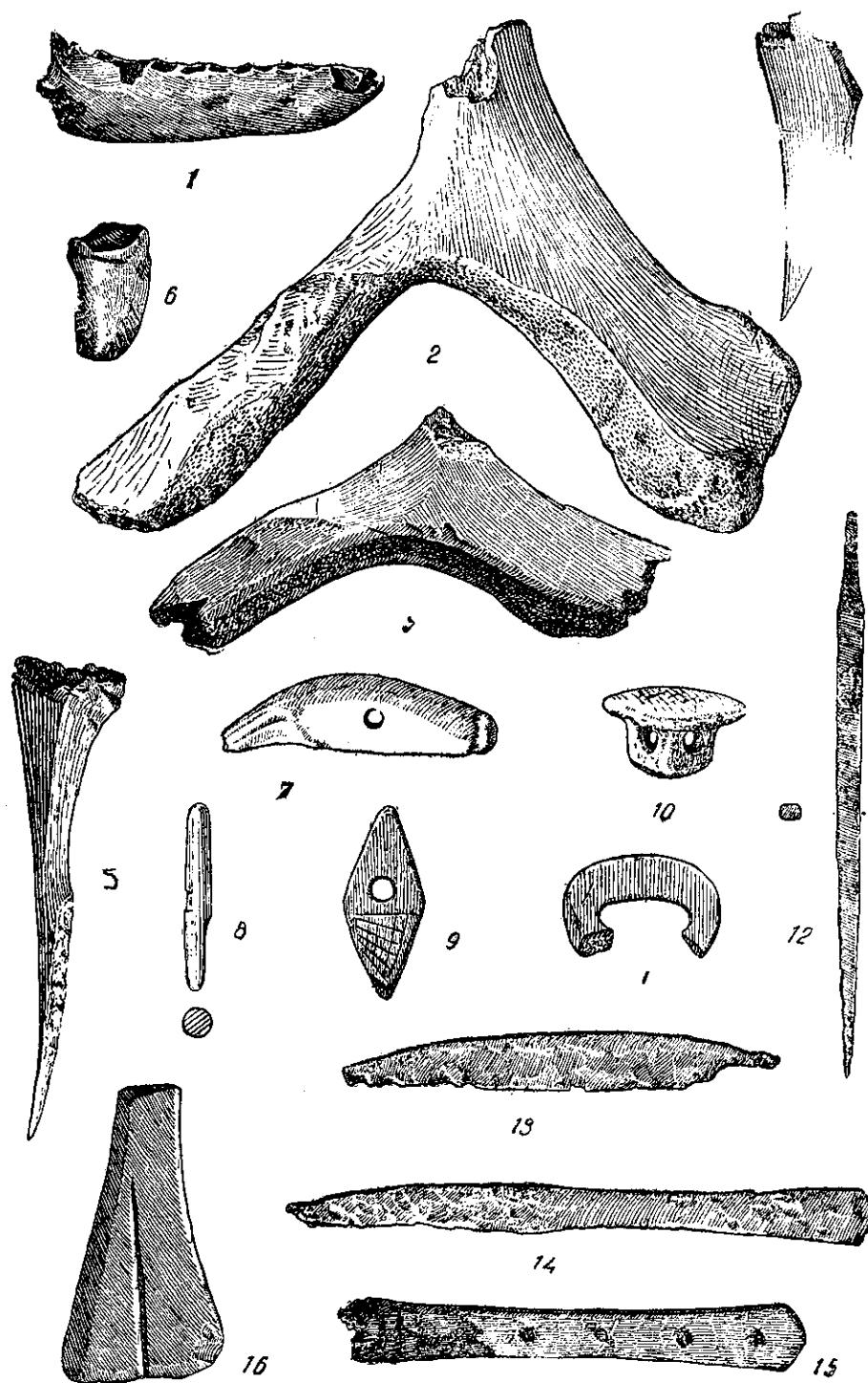
ТАБЛИЦЯ IV

ТАБЛИЦЯ V

- 1—11* — знаряддя і вироби з кісток;
12—15 — „ „ „ з заліза;
 16 — кам'яне точило шліфувальник.
Знайдені на розкопах I: 5, 9, 11;
 „ „ „ II: 1, 3, 4, 12, 14, 1
 „ „ „ III: 6, 7;
 „ „ „ V: 13;
 „ „ „ VI: 16;
 „ „ „ VIII: 10;
 „ „ „ IX: 2, 3.

ТАБЛИЦЯ V

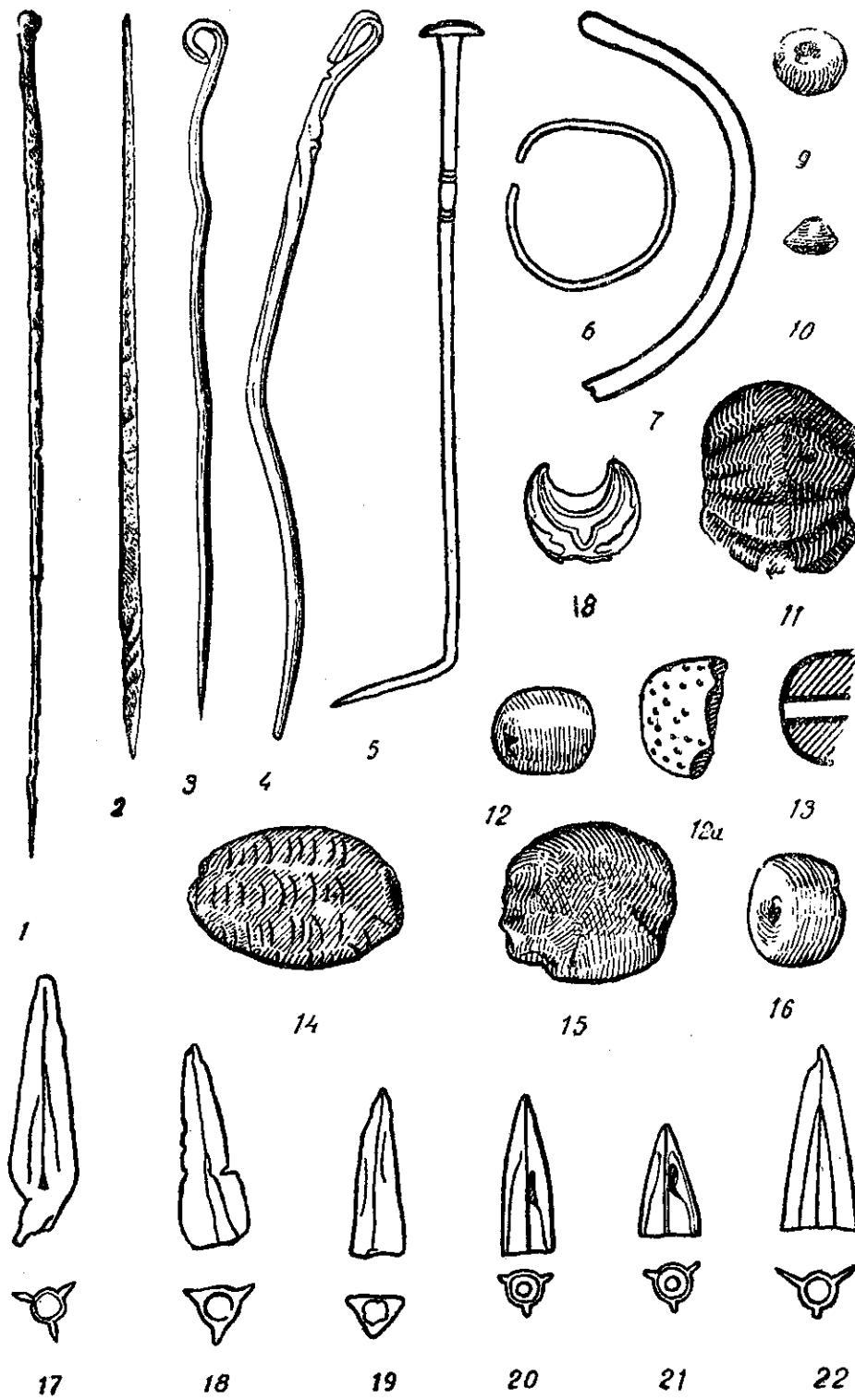
ТАВЛИЦЯ VI

Металеві вироби:

1—2 — залізні;
5—6, 17—22 — бронзові,
 7 — з золота;
 8 — буси з пасти;
 9 — з скла;
 10 — з пастовою вставкою;
 11—16 — з глини.

Знайдені на розкопах I: *1, 2, 10, 13, 17—20;*
II: *6, 8, 11, 12;*
III: *3, 5, 7, 9, 21;*
V: *4, 14—16.*

ТАБЛИЦЯ VI

потребують перевірки або уточнення характеру місць знахідки. Поки що складається враження, що такий посуд пов'язаний з культовими діями і в побуті його не використовували.

Величезний процент знахідок на Шарпівці становлять кістки тварин в розколотому, розрубаному, зрідка обпаленому вигляді. Число кісток свійських тварин становить, судячи по знахідках 1946 р., 61,5% (вівця, корова, кінь, свиня, собака), диких — 38,5% (дикий кабан, тур, лось, ведмідь, вовк). Величезна кількість знайдених в усіх розкопах кісток свідчить про велику кількість худоби і про широке споживання м'яса, а вказівку на вироблення шкур подають кістяні кушнірські ножі.

Жодної прямої або посередньої ознаки, яка б указувала на наявність тут землеробства, ми ще не виявили. Але, зважаючи на наявність таких родючих ґрунтів, тоді багатих лесами, можна думати, що підсічна форма його могла бути широко практикована на величезних площах.

Значимість Шарпівського городища ще збільшується й тим, що воно не одиничне, а належить до комплексу групи городищ, що воно дозволяє відновити багато дечого із зруйнованого на інших городищах, що воно вперше висвітлює деякі риси осілової культури в центральній Скіфії. Крім того, на комплексі шарпівських знахідок уже й тепер позначається зв'язок з Причорномор'ям і, насамперед, з Ольвією, не тільки на тих речах, які клали мертвим в некрополі, а в глубинних явищах на тих „акрополях“, які нині відкриті.

Стала осілість, виявлена рядом городищ, тепер очевидна і, звичайно, дальнє вивчення Тясминського басейну з його городищами, некрополями, з його географічною своєрідністю і значимістю як стародавнього водного шляху дасть багатий матеріал для вивчення історії взаємовідносин Причорномор'я з глибинами Скіфії, історії колоніально-еллінського, мікселінського і тубільного населення, для вивчення того періоду історії УРСР, який тепер починає привертати до себе так багато уваги.

И. ФАБРИЦИУС

Тясминская экспедиция

Резюме

Тясминская экспедиция в 1938 г. начала изучение бассейна р. Тясмин с левого притока его низовья — р. Сухой Ташлык. Здесь проходят небольшие реки, сближающие верховья притоков р. Ю. Буга — Синюхи и Ингула с верховьями притоков Днепра — Тясмина и Ингульца. Эти небольшие реки, в древности гораздо более полноводные, составляют систему, которая была кратчайшим водным путем от Черноморского побережья к среднему Приднепровью.

Кроме известного по раскопкам В. В. Хвойки Галущинского (Пастырского) городища, экспедиция обследовала известные только по регистрации городища Макиевское и Будянское и выявила, никем раньше не описанное, Шарповское городище в 1,5—2 км от Галущинского. Время сооружения их — конец VI—V ст. ст. до н. э.

Раскопки в очень скромных размерах производились только на Шарповском городище, на котором явственно датирован культурный слой и хорошо сохранились валы со рвами.

Установлены сложные приемы, применявшиеся при сооружении вала: чередование пережженных участков насыпи с плотно утрамбованными. Этого вида конструкция, типичная для тяжминских городищ, применена была для сооружения внешнего вала, отрезавшего междуувражный мыс от плато, а валы, обводящие городище по берегу оврагов, насыпаны без пережога. Всё оборонительное сооружение поражает мощностью и совершенством построения.

Лес, в котором расположено городище, покрывал его руины ненарушившимся посторонними факторами слоем лесного чернозема. Поэтому только плотные массивы пережженных остатков печей остались несмешенными прорастанием и гниением корней. Обнаружены печи производственного назначения (раскоп I) и остатки печей-очагов (раскопы VIII, IX и X). Производственная печь овальной формы с узкой горловиной. Вокруг нее много кусков железной руды, шлаков, кусков шлифовального камня, каменных пород, служивших примесями в керамическое тесто, слепков глины; перед горловиной — большие скопления золы. От жилищных очагов-печей сохранились остатки обмазанных площадок над слоем пережженной земли, и в их окружении всегда находились куски обожженной обмазки по нетолстым жердям.

Среди находок преобладает керамика. На раскопе I особенно много обломков греческой посуды (ионийской, чернофигурной, чернолаковой, амфорной — последних до 30% общего числа всех фрагментов). Лепленная керамика хорошей, но грубой выделки — кухонная; замечается влияние греческих форм и общее сходство с ольвийской посудой. Много различных прядильниц, несколько статуэток, есть оригинальные антропоморфные. Встречаются мелкие металлические изделия, редкие импортные бусы и т. д. Огромно и количество костей домашних (61,5%) и диких (38,5%) животных. Значительное количество орудий из металла, кости, камня, глины указывает на развитие ремесла.

Весь инвентарь по временам отвечает инвентарям близких к городищу могильников, в особенности из курганов урочища Криворуково, возле с. Журовка.

Б. ГРАКОВ
(Москва)

**ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗВІТ
НІКОПОЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ
за 1946 р.¹**

1946 рік — другий рік роботи експедиції після війни.

Експедиція виконала такі роботи:

1. Провела розвідки могил в околицях ст. Марганець.

Описала заново понад 20 могильних груп.

2. З середини серпня до середини вересня були проведені розкопки 6 могил на 9—10-ому км дороги з Нікополя на Кривий Ріг, (Дніпропетровська область). Могильна група тут, проти ст. Сірко (залізниця з Нікополя на Долгинцеве), складається, приблизно, з 40 могил. Деякі з них майже зникли від тракторного розорювання і видніються на полі у вигляді жовтих плям. 4 могили було розкрито в групі в 1945 р. Можна було сподіватись, що, як і за минулих років, могили дадуть оригінальні форми скіфських поховань. На ділі, проте, сталося трохи інакше. Хоч такі форми скіфських поховань і були виявлені, але в основному переважали поховання від ямної до зрубної культури. Хоч загалом і структура могильних насипів, і влаштування поховань зберігають типові для Нікопольського могильного поля риси, проте виявлено ряд нових даних. Могили, розкриті в 1946 р., зосереджені у східному кінці групи „Сірко“.

Могила № 1 дала типову катакомбу скіфського часу, склепіння якої завалилось. Орієнтована по широті, могила мала погребальну камеру під північною стінкою вхідної ями. Це дуже типово для Нікопольського поля. Могила цілком пограбована за давніх часів. Було знайдено тільки один тригранний наконечник стріли.

Могила № 2 містила два ямних поховання з стародавнім погребальним обрядом: кістяки лежали скорочено на спині. Одне з цих поховань зовсім нове щодо влаштування погребальної ями: ті, що споруджували його, були вже обізнані з катакомбою, але не вміли її спору-

¹ Експедиція здійснювалась на кошти Інституту археології Академії наук УРСР та Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР з участю аспірантів і студентів з Києва і Москви, а також двох працівників Нікопольського музею. Робота провадилася з 1 серпня по 12 жовтня.

дити і, поклавши покійника на дні, зробили підбої в кінцях і зліва, в які похований попав лише частково. Ця обставина цікава тому, що вказує на проникнення звідкись катакомбних споруд до носіїв ямної культури ще в порівняно ранній час. Три поховання, з скорченими на боку кістяками, належать до часів зрубної культури; вони були в насипі і містили в собі посуд звичайних форм. Дуже важливе в цій могилі рідке на Нікопольському могильному полі явище: на південний схід від центра було впускне скіфське поховання в широтно-орієнтованій камері, в якій орієнтування небіжчика було протилежне звичайному — головою на схід. Коло покійника — звичайні речі. Поховання за стародавніх часів було пограбоване.

Могила № 3 мала основне поховання ямної культури з скорченим на боку кістяком, тобто другого етапу розвитку цієї культури. У цю саму могилу було впущено поховання в катакомбі; в його вхідній ямі лежав дуже скорчений покійник, а коло нього — буси з іклів хижака; у великий катакомбі були два витягнуті кістяки підлітків, досить сильно забарвлені, без будь-яких речей. Решта впускних поховань належить або до епохи зрубної культури, або до своєрідної категорії витягнутих поховань в ямах, які, судячи з стратиграфії могили № 3 розкопів 1937 р. і могили № 2 — 1938 р., були одночасні катакомбам і передували зрубним. Всього таких поховань 3, а зрубних — 6. В останніх, як правило, кістяки дуже скорчені. При одному з них було три посудини. Дві з них стояли одна на одній, причому верхня, зберігаючи гострі краї, була водночас орнаментована валиками, звичайними для ранньокімерійського часу.

Могила № 4 дала звичайну, типову для даного місця, скіфську широтно-розташовану катакомбу, яка за давніх часів була зовсім пограбована.

Могила № 5 містила в собі 12 поховань. Основне поховання було дуже своєрідне: витягнутий кістяк лежав головою на захід, лиць. Коло нього був кістяк ягняти з відтятою головою. Інвентар складався з своєрідних кістяних застібок. Давність поховання безперечна, культурна приналежність не зовсім ясна. Форма застібок нагадує деякі з тих, що зустрічаються в катакомбних похованнях. Десять поховань були зрубного часу. В цих похованнях виявлено дуже цікавий і оригінальний посуд, що мав, головним чином, форму банок. Всередині, на дні однієї з них, був виліплений рельєфно хрест. Того явища в банковому посуді я досі не зустрічав. Остання могила — впускне скіфське поховання дорослої людини в ямі. Воно належить до скіфської епохи і подвійно оригінальне для цієї місцевості: воно впускне в давнішу могилу і не в катакомбі. За весь попередній час на Нікопольському могильному полі таких поховань виявлено лише п'ять.

Могила № 6 мала по основі кільце з дрібних каменів і квадратну викладку над ямним похованням скіфського воїна. Поховання дуже бідне (звичайні бронзові тригранні стріли і дрібні уламки заліза). В насипу і в похованні виявлено кістки принаймні п'яти овець. Кістяк лежав головою на захід, але в усьому іншому це поховання було незвичайне для Нікопольського могильного поля. Правда, цілком подібні, іноді значно багатші, поховання у свій час відкрили на Дніпробуді М. Я. Рудинський і А. В. Добропольський. Проникнення цього обряду на південь з району порогів вказує на наявність міжплемінних відносин.

3. За час розкопування могил проведено розвідувальні розкопки на Нижньо-Покровському селищі, відкритому в 1945 р.². Тут пощастило виявити ряд залізних предметів і кераміку типу Кам'янського городища. Слідів жител або господарських споруд — не трапилося.

4. Були проведені за той самий час дводенні розвідки в Дубовій і Червоній балках на території Кривого Рогу. Грат у першій з них був, очевидно, невеликим залізним рудником, час якого не можна визначити. На Червоній балці раніш відомі в літературі сліди пам'яток цілком стерти широкими розробками недавнього часу.

5. З половини вересня були розпочаті розкопки на Кам'янському городищі і розвідки в його околицях та на р. Білозерці.

Розкопки городища були розпочаті на його цитаделі недалеко від розкопок 1945 р. Розкрито невеликий майдан, близько 160 м². Тут було виявлено значні сліди скотарства, полювання, рибальства, багато кераміки від IV ст. до н. е. до II ст. н. е. Будівель під час розкопування не було виявлено. Під культурним шаром відкрито поховання дитини без речей. Найбільш істотним висновком цих розвідувальних розкопок є те, що остаточно можна вважати доведеним заселеність, і до того безперервну, цитаделі від часу виникнення всього городища і на чотири століття далі, ніж ремісничої його частини на Кам'янських кучугурах.

Ще в 1945 р. на кучугурській частині городища було знайдено зруйноване скіфське поховання V ст. до н. е., яке, безперечно, передувало часові заселення цього міста. У зв'язку з цим, дуже істотним було розкрити одну з дуже розораних могил на території між валами і цитаделлю, з одного боку, і стародавньою частиною городища — з другого. Уже в 1940 р. розвідка встановила, що ця частина ніколи заселена не була, становлячи мертвий простір між заселеною частиною міста епохи еллінізму і зовнішніми його оборонними спорудами.

Намдалося розкрити тільки одну з цих могил. Вона, на жаль, була ще за давніх часів пограбована. Єдине і основне поховання являло собою один з трьох типів споруд, відомих з розкопів Нікопольського могильного поля. Цей тип має входну яму з заходу, з гирлом катакомби в її східному кінці. А сама катакомба іде по довжині до сходу. На Нікопольському могильному полі такі катакомби, безперечно, пізніші, але точної дати їх досі не вдалося встановити. У катакомбі Кам'янського городища виявлено фібулу і перстень латенських типів II ст. до н. е. Інакше кажучи, з II ст., коли життя городища зосередилось на малій плоші цитаделі, поховання з'явились знов на тій самій території, де вони траплялись до IV ст. до н. е. Тризна цієї могили звичайна і складається з великої кількості розбитих амфор.

6. Розвідки виявили п'ять давніх селищ. Одне з них на місці пристані на р. Конці у Знам'янці; воно належить до скіфської епохи. Чотири розташовані по берегах Білозерського лиману і в гирлі р. Білозерки. Одне з них — ранньозрубного часу, друге — ранньокімерійського, і ще два — скіфського часу. Вверх по Білозерці — до с. Велика Білозерка, на протязі понад 40 км, немає ніяких ознак давніх селищ.

На дорозі з Великої Знам'янки (Запорізька область) на Малу Лепетиху (Херсонська область) знаходиться могильна група, відома в літературі як урочище Мамай-гора. Це — компактна могильна група, в якій

² Роботи провадила В. А. Іллінська.

сім з п'ятнадцяти насипів являють собою величезні споруди типу Довгої могили коло відомої Чортомлицької могили, але ще грандіозніші. Вони досягають 6—10 м заввишки і мають від 70 до 160 м у довжину.

Крім того, оглянуті були знову Солоха і Чмирєва могила з метою встановлення нових технічних способів розкопування „царських“ могил.

Слід вважати великою удачею виявлення на західній околиці с. Балки, Василівського району, на Запоріжжі типової піраміdalної могили типу Чортомлика і Солохи. Вона має близько 7—8 м заввишки і на диво добре збереглася.

Б. ГРАКОВ

Информационный отчет Никопольской археологической экспедиции за 1946 г.

Резюме

В 1946 г. Никопольской экспедицией раскопаны 6 курганов на 9-ом и 10-ом километре железной дороги Никополь—Кривой Рог, относящихся к периоду бронзы и скифскому. Кроме того, разведочные раскопки произведены были на Нижне-Покровском селище, в Дубовой и Красной балках и на Каменском городище. На цитадели последнего вскрыта небольшая площадь около 160 м². Культурные остатки говорят о заселенности ее со временем основания городища.

Разведками открыты 5 новых древних поселений (в Знаменке, на берегах Белозерского лимана), относящиеся к эпохе бронзы и скифов.

П. ШУЛЬЦ
(Москва)

РОЗКОПКИ НЕАПОЛЯ СКІФСЬКОГО в 1946 р.

I

В світлі нових відкрить, пам'яток пізніх скіфів у Криму, процес історичного розвитку скіфських племен на території Криму починає вирисовуватись зовсім інакше, ніж це уявлялося досі. Стає ясно, що історію Причорноморських скіфів хронологічно не можна обмежувати рамками першого тисячоліття минулой ери. Скіфська держава, як це показали археологічні дослідження останніх років, продовжувала існувати в Криму не тільки за пізньоелліністичних, але й за римських часів. Нові археологічні дані цілком відповідають писаним джерелам, зокрема, написам Босфорського царства, з яких видно, що скіфи загрожували Босфорові ще у II ст. н. е.¹.

Не можна так само обмежувати господарський уклад східно-скіфських племен рамками кочового побуту². Скіфські городища в Криму знайомлять нас з культурою пізніх скіфів, які перейшли до осілого життя, будували міста, створили продуману і гармонійну вдало розташовану систему укріплених пунктів (рис. 1). Як показали роботи Євпаторійської експедиції, за елліністичних і римських часів скіфи надовго осіли не тільки в центральному Криму, але й на західному узбережжі Криму, де вони заснували свої портові пункти³.

За елліністичної епохи скіфи створили в Криму форпост своєї держави і заклали тверді підвалини нового етапу скіфської культури міського типу. Своєрідний міський культурний уклад кримських скіфів склався в обстановці їх широкої державної діяльності, воєнних сутичок з греками та сарматами і жвавих торговельних відносин та культурних взаємопливів з елліністичним світом.

Своєрідне і яскраве мистецтво кримських скіфів у цей пізній час аж ніяк не обмежується звіриним стилем і виробами художнього ремесла.

¹ JosPE, II, 1890, № 26, 27.

² Тенденція до цього намітилась у праці С. А. Семенова-Зусера: Родовая организация у скіфов Геродота, Изв. ГАИМК, т. IX, вип. 1, 1931.

³ П. Н. Шульц. О работах Евпаторийской экспедиции, „Советская археология“, вип. 3, 1937; Археологические исследования в РСФСР за 1934—1936 гг., вид. АН ССРС, 1941, стор. 265—277.

В умовах міського життя, коли перед скіфським мистецтвом постали нові державні завдання, в художній творчості кримських скіфів починає формуватись монументальний стиль. Скіфи в Криму створюють свою архітектуру, стінний живопис і портретну скульптуру⁴.

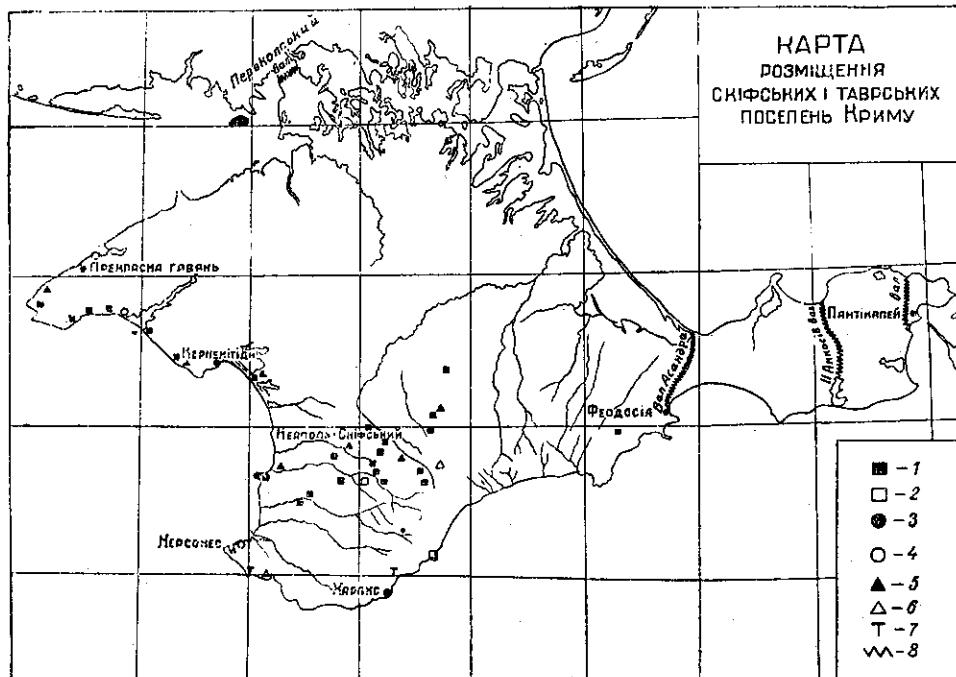

Рис. 1. Кarta розташування скіфських і таврських поселень.

1 — скіфські городища; 2 — таврські городища; 3 — старогрецькі міста; 4 — старогрецькі укріплені пункти; 5 — скіфські селища; 6 — таврські селища; 7 — таврські святыни; 8 — стіни та вали античного часу.

Тавро-скіфська археологічна експедиція, організована в 1945 р. Інститутом історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра Академії наук СРСР і Державним музеєм образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, поставила за своє основне завдання поповнити прогалину наших знань в галузі культури пізніх скіфів. Експедиція покликана дослідити розвиток скіфської держави в Криму, з'ясувати характер зв'язків скіфів на ґрунті Криму з таврами, сарматами та аланами, з одного боку, з греками і римлянами — з другого, уточнити питання про наступницький зв'язок ранніх слов'ян із скіфами. В роботах експедиції розкопки були доповнені широко поставленою археологічною розвідкою в гірському, передгірському і степовому Криму⁵.

⁴ П. Н. Шульц, Скульптурные портреты скіфских царей, Краткие сообщения ИИМК, вип. XII, вид. АН СРСР, 1946.

⁵ П. Н. Шульц, Тавро-скіфская археологическая экспедиция в Крыму. зб. „Советский Крым“, вид. 2, Сімферополь, 1946.

Роботи 1946 р. продовжили розпочаті в 1945 р. дослідження, які, в свою чергу, спиралися на досягнення Євпаторійської археологічної експедиції і проведене Інститутом археології Академії наук УРСР вивчення Перекопського рову і валу⁶.

Широта поставлених перед експедицією завдань визначила її структуру. В 1946 р. експедиція мала в своєму складі три загони: Перекопський (степовий), Сімферопольський (передгірський) і Бахчисарайський (гірський). Перекопський загін провадив свої роботи спільно з Інститутом археології Академії наук УРСР, Сімферопольський — з участю Центрального музею Криму. В роботах Бахчисарайського загону діяльну участь взяв музей піщанких міст Криму. Антропологічні дослідження провів Музей антропології Московського державного університету ім. Ломоносова. Неоціненну допомогу подали експедиції кримські керівні організацій.

II

Розкопки експедиції в 1945 і 1946 рр. зосередились на Неаполі Скіфському — столиці держави пізніх скіфів, розташованій на лівому березі р. Салгіра, на південно-східній окраїні нинішнього Сімферополя. Неаполь займав одно з підвищень другого пасма Кримських гір. З північно-східного боку він був обмежений неприступними кручами Петровських скель, із заходу — глибокою Петровською балкою. З півдня місто було захищене потужним оборонним муром.

В 1946 р. розкопки Неаполя були проведені в трьох ділянках: у житлових кварталах, в районі оборонного муру і на Некрополі⁷. У житлових кварталах вибір місця був диктований пунктами розкопок Бларамберга і Уварова, які дали в свій час надзвичайно цікаві знахідки: написи із згадкою про царя Скілура і Посідея, сина Посідеева, який розбив сатархеїв-піратів⁸. Тут же були виявлені скульптурні зображення скіфських царів.

Результати розкопок цілком виправдали вибір даного пункту. У вибраному місці виявлено великий будинок з підвалом, вирубаним у скелі. Довжина підвала 12,1 м, ширина — 5,65 м; глибина 0,6 м. Будинок споруджено в початковий період життя Неаполя (ІІІ ст. до н. е.). Ширина його стін, як видно з постелі кладки, що збереглася, близько 1 м. Покрівля була перекрита привозною грецькою черепицею, яка завалилася всередину підвала. Куски мальованої штукатурки — червоної, жовтої, зеленої, і характерного глянсованого глиняного личкування коричневого кольору — дають уявлення про барвисте оздоблення скіфського багатого будинку. До будинку прилягало широке подвір'я з численними зерновими ямами (рис. 2).

У підвалах, поряд з ліпним, простим і полив'яним посудом, знайдено чимало уламків грецьких амфор з клеймами з Родоса, Кніда, Пантікапеї та Херсонеса. У невеликій кількості траплялись сінопські черепиці з клеймами. Виявлені уламки мармурової елліністичної чаши, мегарських чашок

⁶ Л. Д. Дмитров, Перекоп, ров и вал, вид. АН УРСР, 1940.

⁷ П. Н. Шульц, Тавро-скифская экспедиция в 1946 г., зб. „Советский Крым“, вип. 5, Сімферополь, 1947.

⁸ А. И. Маркевич, К столетию исследований на городище Неаполь у Сімферополя, Изв. Тавр. Общества истории, археологии и этнографии, т. III, Сімферополь, 1929.

і пізніх чорнолакових посудин та теракотової статуэтки. Різноманітний імпортний посуд свідчить про широкі торговельні зв'язки Неаполя з різними центрами стародавнього світу. З місцевих виробів відзначаємо глиняні жаровні, на яких пеклися коржі, і різьблену кістяну пластинку, оздоблену грецьким орнаментом, якому скіфський майстер надав рис плоскорізьби.

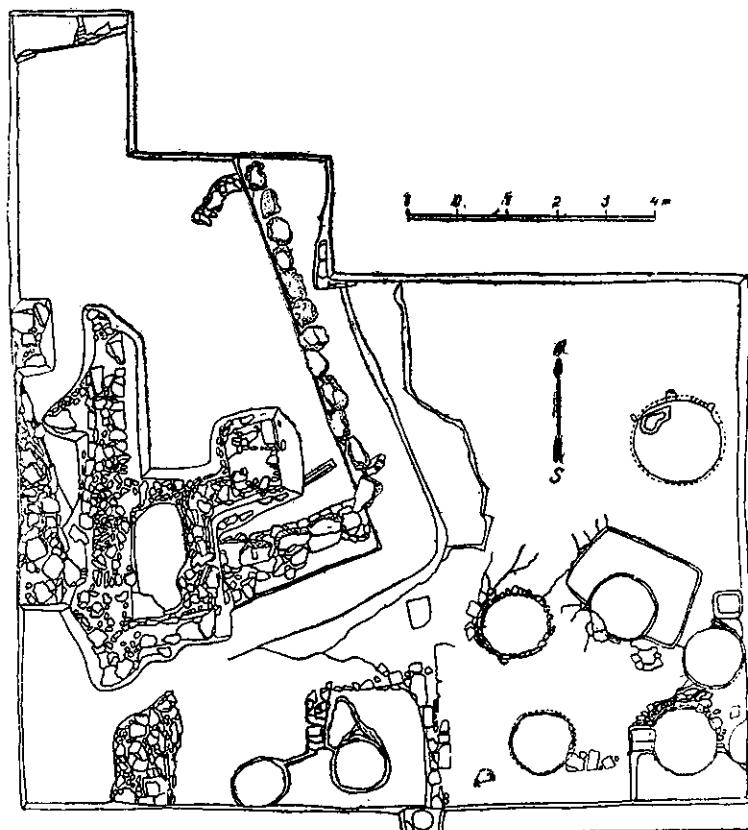

Рис. 2. План кам'яного будинку і прилеглого до нього подвір'я з ямами на зерно.

Будинок був зруйнований наприкінці II ст. до н. е. Про це красномовно свідчать руїни кам'яних споруд і сліди пожежі, що зв'язані, звичайно, із захопленням Неаполя Скіфського військами Мітрідата Євпатора і Херсонеса, очоленими полководцем Діофантом⁹. Згодом, у II—III ст. ст. н. е., тут виникли невеликі будівлі з дрібного необтесаного каменю, які свідчать про занепад міста в цей пізній час. Неаполь як місто проіснував, коли судити з розкопок у даному пункті, не менше семи століть (від кінця IV ст. до н. е. до IV ст. н. е.). Однак окремі, виявлені тут знахідки припадають на V—VI ст. ст. н. е. Отже, життя в Неаполі тривало аж до часів виникнення слов'янських держав Східної Європи.

¹ JosPE, 1², № 352.

III

Поблизу були проведені розкопки південної ділянки оборонного муру. Як показали розкопки, міський мур Неаполя споруджено за принципом циклопічної кладки з необробленого каменю. Зовнішній і внутрішній панцирні пояси складені на глинняному розчині з великих кам'яних брил, в центрі мур забутовано дрібним камінням. Збудовано мур, як видно із знахідок, у III ст. до н. е. Початкова його ширина — 3,5 м. У II ст. до н. е. мур двічі розширювався і досяг на кінець II ст. 8,4 м завтовшки. У цьому місці мур Неаполя значно товщій від стін Херсонеса, Ольвії та інших старогрецьких міст Північного Причорномор'я. Своїм виглядом і технічними принципами він дуже відрізняється від грецьких оборонних споруд і знайомить нас з характером кріпосного будівництва пізніх скіфів.

Коло внутрішнього боку муру, в межах розкопаної ділянки, виявлено п'ять вирубаних у скелі зернових ям. Поряд з ними виявлені вогнища з глиняними жаровнями, на яких пеклися коржі. Тут же були купи круглої гальки, призначеної для метання із пращ. Тут, мабуть, розставляли в моменти небезпеки пости міського гарнізону.

Сліди руйнувань і підправлень зовнішнього панцирного поясу відбивають грізні події кінця II ст. н. е., коли до міських мурів Неаполя підійшли війська Діофанта. Потужність мурів свідчить про велику кількість робочих рук, можливо, рабів, залучених до будівництва оборонних споруд столиці скіфів.

У північно-східному кутку розкопу виявлено кладку з добре обтесаного квадратного каміння, від якогось будинку елліністичних часів. Кладка має грецький характер і красномовно свідчить про поєднання в архітектурі Неаполя скіфських і грецьких будівельних прийомів.

IV.

Найбільшим досягненням експедиції в 1946 р. є відкриття коло міських стін Неаполя монументального мурів мавзолею з численними похованнями скіфського панства. Своїм планом мавзолей наближається до квадрата ($8,65 \times 8,1$ м). Товщина його муру близько 1 м. Він збудований з обтесаного квадрового каміння і перекритий брусованим дерев'яним каркасом, на якому були покладені сирцеві цеглини. Рештки сирцю, що завалився, і дерев'яних плах перекрили поховання всередині мавзолею. У східному мурі виявлено прогін дверей. До західного муру, зсередини, прилягають сходи, складені з масивного квадратового каміння. Лицевий бік південного муру мавзолею складений за принципом грецької кладки (кардонами на ребро, плитами на образок).

Велична простота і ясність архітектурних форм мавзолею виразно відчувається в його руїнах (рис. 3). Як видно із знахідок і характеру кладки, мавзолей був споруджений у II ст. до н. е.

У глибині мавзолею, в його північно-західному кутку, виявлено кам'яну гробницю, складену з добре обтесаних вапнякових плит. Вона була опущена до половини висоти у прямокутну заглибину, вирубану в скелі, і перекрита трьома масивними плитами (рис. 4). Розчищення гробниці від землі, яка насыпалась у неї, переконало нас в тому, що в ній був похований скіфський цар. Він лежав у випростаному стані, головою па захід. Ліва рука його була простягнута, права зігнута. В ногах лежала

зброя — три наконечники списів, із слідами позолоти на втулках, і два мечі; один з них мав срібну рукоятку. Тут же лежав залізний шолом з бронзовими оздобами. До пояса із залізних пластин, коло правого стегна, був підвішений третій меч. Коло лівого стегна на бронзових пряжках і гачках пізнього звіриного стилю з фігуркою оленя і головами лебедя та гадюки був підвішений горит, нижня частина якого була оздоблена великою золотою пластиною. Верхня частина горита обрамована золотими пластинами у вигляді трикутника.

Рис. 3. Північно-східний кут мавзолею.

Рис. 4. Кам'яна гробниця в мавзолеї Неаполя Скіфського.

Шкіряний одяг небіжчика, увесь затканий золотими нитками, був вкритий оздобами з листового червоного золота, виконаними за принципом набивної техніки. У гробниці було знайдено понад 800 золотих виробів скіфської і грецької роботи. На одягу були нашиті 3 круглих золотих медальйони із зображенням божества сонця. Тут же були виявлені золоті прикраси у вигляді зірок, бджіл, пелюсток, краплин і стилізованої морської хвилі, що облямовувала полу кафтана. Особливо цікаві прикраси у вигляді серця, круглих щитів, інкрустованих пастою, і лев'ячих голівок з очима із кольорової пасті. У своїй пащі леви тримають золоті ланцюжки з круглими підвісками на кінцях. Рукава і штани були перевиті довгими золотими спіралями. Сотні трубчастих золотих пронизей і золотих намистин були нашиті на одягу царя. Як видно з малесеньких, наліплих до гробниці, фрагментів, тканина покривала була орнаментована червоними смугами. Поховання у кам'яній гробниці належить до II ст. до н. е. Мавзолей був споруджений, як видно, саме задля цього поховання.

Поряд із гробницею царя, вздовж західного муру мавзолею, у великих дерев'яних ящиках, викладених звіриними шкурами, були поховані воїни, один із сокирою, другий з довгим мечем латенського типу, призначеним рубати з коня. У похованнях воїнів виявлені бронзові набори вуздечок з пряжками пізнього звіриного стилю, із залізними вудилами, з псаліями. Одна з бронзових пряжок прикрашена фігуркою собаки, на тілі якої вигравіувані кружечки (рис. 5). Найцікавішою в цих похованнях є сердоліковий скарабей, на спідньому боці якого вирізьблене портретне зображення бородатого скіфа в гостроверхому головному уборі (рис. 6).

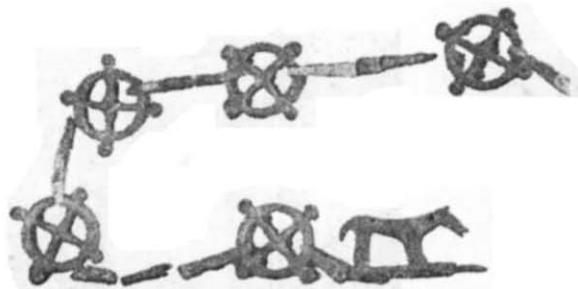

Рис. 5. Набір вуздечки.

Рис. 6. Портретне зображення скіфа на різьбленому сердоліку.

Поряд з похованнями царя і воїнів, в центрі мавзолею було поховано четверо коней. Кінські поховання були пограбовані. Лише коло голови одного з коней знайдено намистину величезного розміру з різникольовою пасті.

Коло східного муру мавзолею, на південь від входу, були виявлені рештки дерев'яного позолоченого саркофага, розмальованого рожевою і блакитною фарбами. В результаті кропіткої, дуже старанної роботи пощастило відтворити його форму й оздоби. Після обвалу сирцевого перекриття, що впало у мавзолей, саркофаг був роздавлений. Глина щільним шаром вкрила дерев'яні частини. Дерево зотліло, але форми, фарби і позолота відбилися на глині. Порохно зотлілого дерева обережно виймали дрібними інструментами і видували, а тоді в утворені таким чином порожнини виливали гіпс. Важка і затяжна робота цілком себе виправдала. На гіпсовому літві, що передавало деталі різьби, заблищаала позолота і відбилися фарби. Цим способом удається реконструювати саркофаг.

Він мав прямокутну форму, бокові дошки і віко були оздоблені вирізьбленими зображеннями гірлянд з лаврового та аканфового листя, з шишками піній і розетами, перевитими стрічками. На ріжках саркофаг підтримували фігурні ніжки у вигляді грифонів і сфінксів. Над ними височили канельйовані позолочені колонки (мал. 7). Коло торцевих стінок саркофага лежали дерев'яні фігури сфінкса і крилатого лева, що впали.

Коло поздовжніх стінок були поставлені урни; одна з них, на східчастій підставці, з наліпленими букарніями і розетами, була позолочена і розмальована.

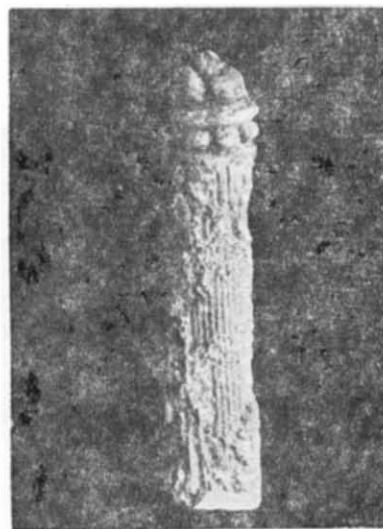

Рис. 7. Гіпсовий виливок колонки дерев'яного саркофага.

Жіноче поховання в саркофазі було пограбоване ще в давнину. Золоті речі, які випадково збереглися тут (масивне покручене кільце, медальйон

Рис. 8. Золотий медальйон з зображенням сонця.

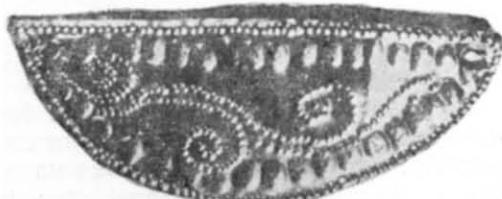

Рис. 9. Золота бляшка з поховання в дерев'яну саркофазі.

із зображенням сонця (рис. 8), золота голка, підвісок та орнаментовані пластини (рис. 9) кілька пронизей, дозволяють судити про багатство цього поховання. Не виключена можливість, що тут була похована скіфська цариця. Поховання припадає на I ст. до н. е.

Крім головних поховань, царя і цариці, у мавзолеї виявлено 72 людських кістяки у дерев'яних ящиках, розташованих ярусами один над одним. У північно-східному і південно-східному кутках кількість ярусів доходить до п'яти. В деяких великих ящиках виявлені родинні поховання чоловіка, жінки, дітей. Частина ящиків мала підстилки з повсті і камлоту. Дно інших було вислане шкурами тварин. Найдавніші поховання II ст. до н. е. були здійснені на долівці мавзолею, всипаній щільним шаром білого вапнякового пороху. Майже всі кістяки лежали на спині з витягнутими ногами. В окремих випадках ноги перехрещувались. Одна з рук звичайно лежала на грудях. Дитячі кістяки нерідко клалися на бік. Орієнтація кістяків різноманітна, але завжди відповідає орієнтації мурів мавзолею з півдня на північ і зі сходу на захід.

У похованнях коло голови клались кістки жертвованих тварин, звичайно дрібної рогатої худоби і посудини для вина і паоців. Серед знайдених посудин найцікавіші скіфські підвісні курильниці, з чорною глянсованою поверхнею і з гравірованим орнаментом, заповненим білою інкрустацією. На вичеревку посудин зображене сонце (рис. 10).

Рис. 10. Чорна лискована посудина з білою інкрустацією, знайдена в мавзолеї.

У жіночих похованнях знайдені бронзові поліровані дзеркала, деякі з них були розбиті під час похоронного обряду. Виявлені також бронзові браслети, які одягалися не тільки на руки, але й на ноги, дерев'яні гребінці та футляри для дзеркал і сила найрізноманітніших намистин, пронізей і підвісок. Тут знайдено намистини із сердоліку, агату, халцедону, бурштину, гранату, гірського кришталю, з різноманітної єгипетської пасті і литого фінікійського скла. Всі ці знахідки свідчать про широкий імпорт в Неаполь Скіфський ювелірних виробів, які довозилися сюди з півдня, західу і сходу.

Велике наукове і художнє значення мають золоті вироби, знайдені у мавзолеї в кількості 1312 речей. Серед них на особливу увагу заслу-

говують медальйони із зображенням скіфських і грецьких божеств. Цікаві пластини у вигляді відкритих і закритих очей з вигравіруваними, а часом виконаними рельєфно, віями. Подібний характер мають пластини у вигляді губ. Вони накладалися на вії і на рот небіжчиків, можливо, щоб захищати їх від діяння лихих сил. Близький до цього звичай спостерігається в похованнях, знайдених у пристінному склепі Херсонеса¹⁰. Цікаві також підвіски у вигляді амфор. В одному з дитячих поховань голова дитини була прикрашена вінчиком із золотих пластин.

Виявлені у мавзолеї знахідки знайомлять нас з пишним похоронним обрядом, з одягом і зброею еллінізованого скіфського панства Неаполя. Інвентар поховань свідчить про два етапи блискучого розквіту культури пізніх скіфів у Криму. Перший етап припадає на час діяльності скіфських царів Скілура і Палака (II ст. до н. е.), другий етап — на I ст. н. е., коли скіфи, через деякий час після тяжкої поразки, знову відбудували свою державу і поновили наступальні дії проти греків.

Мавзолей Неаполя — ця пам'ятка скіфської похоронної архітектури, у своїх формах і похоронному обряді відбиває силу не тільки грецьких елліністичних, але й сарматських впливів на культуру скіфів. Проте, старі традиції і звичаї скіфів, які виявилися, зокрема, в похованні коней, зберігають своє значення.

Мавзолей являє собою споруду державної ваги. Зведений коло міського муру, він зберігав останки скіфських царів і значних людей міста, будучи, свого роду, святынею Неаполя, столиці скіфської держави.

V

Другим визначним досягненням експедиції 1946 р. є відкриття на некрополі Неаполя нових склепів із стінним скіфським живописом. За два роки робіт експедиція дослідила 28 склепів, з них 5 мальованих. Склепи розташовані вздовж Петровської балки. Найцікавіша група склепів — на східному схилі другого пасма Кримських гір, за межами стін Неаполя. Ось тут і виявлені склепи із стінним живописом.

Керував розкопками склепів головний хранитель Центрального музею Криму В. П. Бабенчиков. Він перший застосував цікавий спосіб виявлення склепів з плям рослинності, яка реагує на наявність в стіні стародавніх ям, прихованих ґрутовим покровом. З відкритих В. П. Бабенчиковим склепів найцікавіший дев'ятий. Дромос, вирубаний у скелі, із східчастим спуском, вів до входного отвору, закладеного масивною плитою. Далі він вводив у невисоку прямокутну похоронну камеру, висічену в білому нумулітовому вапняку. Художнє оздоблення камери дає нам чудовий зразок синтезу архітектури, скульптурної орнаментації та живопису. Форми камери затишні і врівноважені. Вона має порівняно невеликі розміри ($5,52 \times 4,04 \times 1,22$ м) і нагадує житло.

У стінах — невеликі ніші, обрамовані мальовничим орнаментом, виконані червоною і жовою вохрою та сажею.

Вздовж стелі, у верхній частині стіни, тягнеться вирізьблений, розмальований тими ж фарбами, орнамент у вигляді трикутників, стріл і зигзагів, що нагадує гаптовану мережану завісу. Чотири пілястри

¹⁰ ИАК, вип. 1, стор. 12 і 21; Б. А. Кутгин, Археологические раскопки в Триалети, Тбілісі, 1941, стор. 20, рис. 37, табл. 9.

з різьбленими капітелями, що імітують у камінні дерев'яні підпори, оздоблені орнаментом у вигляді ромбів. В одному з ромбів червоним кольором зображений лівень. Розмальовували без штукатурки, безпосередньо на поверхні скелі.

На лицевій стіні, проти входу, розгортається розповідна композиція. Ліворуч зображений півень з візерунком у вигляді шахової дошки з квадратами 9×9 см. Він обрамований торочками у вигляді червоних стріл.

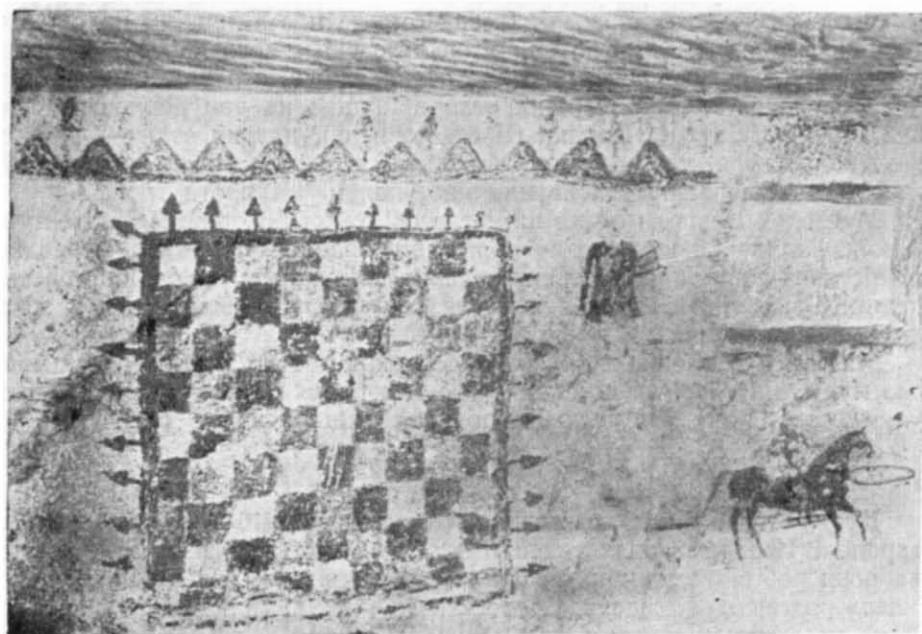

Рис. 11. Деталь стінного малювання в склепі № 9.

Праворуч зображений бородатий скіф у кафтані з лірою в руках (рис. 11). У центрі під нішею — вершник-скіф поволі йде на стрункому, тонконогому коні. У правій руці в нього — спис. У лівій він тримає повід. Він війжджає на полювання, сцена якого розгорнуті праворуч. На пораненого настобурченого кабана нападають дві собаки — чорна і червона (рис. 12). На тулубі кабана помітна кров. Зображення сповнені життя і вражают своєю гострою реалістичною виразністю.

Склеп № 9 немовбито вводить нас в обстановку скіфського житлового будинку, прикрашеного покривалами й килимами, в якому ще зберігаються традиції кочової юрти. Разом з тим сніжнобілі стіни склепу, захисні ніші і барвисте малювання чимось нагадують обстановку мальованих українських хат.

Виняткове наукове значення мають ніші склепу. Одна з них своїми обрисами нагадує хатинку. На конику її червоною вохрою зображені голови двох дерев'яних вирізьблених коней. Друга ніша нагадує юртоподібну споруду, також оздоблену вирізьбленими кіньми. Ніші склепу № 9 розкривають нове джерело для вивчення скіфської архітектури.

Склеп був пограбований. Проте, окрім знахідки дозволяють його датувати рубежем елліністичного і римського часу.

В інших мальованих склепах, що належать до пізнішого часу, зображення мають примітивніший характер і не зв'язані цільною розповідною композицією. У склепах № 2, 4, 8 ми бачимо скіфських воїнів, лучника, коня, танцюристок (склеп № 2), воїна, який тримає за повід коня, плакальниць і птахів (склеп № 8). Техніка зображення — силуетна у склепі № 2 і лінійна у склепі № 8. Найпізніший восьмий склеп дає умовні геометризовані зображення, близькі до малювання склепів Сабазістів у Керчі ¹¹.

Рис. 12. Деталь стінного малювання в склепі № 9. Полювання на вепра.

У відміну від стилю, в якому розмальована решта скlepів, де зображення зроблені доморослими художниками, у склепі № 9 відчувається рука професіонала, бездоганного майстра стінного живопису. Якщо малювання решти скlepів (№ 2, 4, 8) цілком і до кінця самобутні, то цього не можна сказати про склеп № 9. В ньому не тільки в іконографії (ліра), але й в стилі, і в особливій гармонії композиції та кольорів, відчувається елліністичний вплив, зокрема, вплив босфорського живопису. Проте, вплив античної художньої культури цілком відбився у самобутньому сприйнятті світу у пізніх скіфів, де злилися в одне ціле східна орнаментальність, гостре відчуття звіра, властиве північним мисливцям, і, особливо, пластична і кольорова гармонія, сприйнята від греків.

¹¹ М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, СПБ, 1914, табл. ХCVIII, С.

На ґрунті Причорноморських степів, в умовах споконвічних зв'язків з народами півночі і з народами східних і південних середземноморських країн, в громадському середовищі скіфської столиці сформувався той повнозвучний стиль, який дістав свого чарівного вияву в художньому цілому склепу № 9. Перед нами вперше постав незнаний досі живопис пізніх скіфів, що дав таку закінчену композицію на рубежі елліністичної і римської епох.

VI

Роботи Тавро-Скіфської експедиції в 1946 р. не обмежувалися розкопками на Неаполі Скіфському. Великі досягнення має Перекопський загін, керівником якого є старший науковий співробітник Інституту археології Академії наук УРСР Л. Д. Дмитров. Загін, в результаті обслідування Перекопського рову і валу, розробив план дальших досліджень цієї чудової пам'ятки і намітив пункти розкопок, щоб з'ясувати питання про час спорудження і про структуру рову й валу на Перекопі.

Бахчисарайський загін, що працював під керівництвом старшого наукового співробітника Державного історичного музею Е. В. Веймарна, відкрив чимало селищ і городищ гірських таврів. Але робота згаданих загонів окремих статей, складених їх керівниками, і в цій замітці не може бути належно висвітлена.

В результаті дворічних розкопок можна вважати остаточно встановленим, що Неаполь Скіфський стояв поблизу Сімферополя. Визначені кордони міста і характер його оборонних мурів. З'ясований час виникнення, розвитку і загибелі столиці скіфів, яка проіснувала в Криму не менш як сім століть — від кінця IV ст. до н. е. по IV ст. н. е. Починають все ясніше і ясніше вирисовуватись контури високої, на той час, матеріальної і духовної культури пізніх скіфів у Криму. Антропологічні вивчення знайдених у Неаполі черепів остаточно розбивають пізню теорію про монгольське походження скіфів. В однаковій мірі цілком спростовуються хибні уявлення про те, що скіфи немовби були чужі державності, не знали цивілізації і жили немовби тільки кочовим побутом.

Скіфи створили свою державу, свої міста, свою архітектуру, скульптуру і живопис. В культурі пізніх скіфів удалося встановити безліч пунктів, які свідчать про генетичні зв'язки з культурою стародавніх слов'ян. У характері скіфських міст, жител, в жаровнях, де пеклися коржі, у посуді, дерев'яній різбі, орнаменті, живопису і скульптурі, зокрема, у глиняних іграшках, ми знаходимо багато спільніх рис з найдавнішими пам'ятками слов'янської культури, з українським народним художнім ремеслом наших часів.

Розкопки Неаполя Скіфського в 1945—1946 рр., дослідженю якого у квітні 1947 р. минуло 120 р., кладуть початок систематичному вивчення культури пізніх скіфів у Криму. Ці, успішно розпочаті, роботи, будемо сподіватись, дадуть ще чимало нових цінних відкриттів.

П. ШУЛЬЦ

Раскопки Неаполя Скифского в 1946 г.

Резюме

Без детального изучения скифской державы в Крыму, существовавшей в эллинистическое и в римское время, наши представления о скифской культуре не могут быть полными. В 1946 г. раскопки были произведены в столице этой державы — в Неаполе Скифском, расположенному у Симферополя. Раскалывались жилые кварталы, район оборонительной стены и некрополь. Раскопан жилой дом III—II в. в. до н. э. Среди его инвентаря значительное место занимают импортные вещи, в частности амфоры. Разрушен этот дом был в конце II в. до н. э., при взятии Неаполя войсками Диофанта. Позже, на месте этого дома возникли небольшие строения из мелкого камня.

Раскопки городской стены дали возможность судить об ее конструкции цикlopического характера, отличавшейся от конструкций стен греческих городов. Около нее открыт каменный мавзолей с царским погребением, отличавшимся богатым инвентарем. Рядом с гробницей царя располагались погребения военачальников и 4-х коней. У противоположной стены обнаружен деревянный саркофаг с женским погребением. Кроме того, целый ряд погребений помещались в деревянных ящиках в несколько ярусов друг на друге.

На некрополе открыт ряд склепов, среди них пять с росписью. Из последних особенно интересен № 9, где обнаружена композиция, изображающая скифа с лирой, всадника и охоту на кабана. Блестящее мастерство живописи говорит об ее высоком развитии, а также и о влиянии на нее Боспорского искусства. В других склепах роспись была примитивнее. Различная датировка склепов от конца эллинизма до позднеримского времени — дают возможность говорить об эволюции стенной живописи поздних скифов.

Таким образом, тавро-скифская экспедиция ИИМК АН СССР и ГМИИ дала прекрасный материал, говорящий о наличии у поздних скифов государственности, каменной архитектуры, монументальной живописи. Ряд черт роднит скифскую культуру с культурой древнейших славян.

Є. ПОКРОВСЬКА
(Київ)

РОЗКОПКИ КОЛО с. МАКІЇВКИ

Восени 1946 р. коло с. Макіївки, Ротмістрівського району, Київської області, було обслідувано могильник, розташований на захід від села, безпосередньо за його околицями та лісом, що звуться тут Байрак. Могильник складається з невеликих могил (до двадцяти), серед яких тільки одна досягає 1,5 м заввишки, та декількох могил, зовсім зруйнованих, що позначалися тільки плямами світлішого кольору на тлі свіжозораного ґрунту. Розкопано дві з цих курганних плям у східній частині могильника. Перша з них (могила № 1) знаходиться на відстані 20 м від шляху на с. Куцівку, що ділить могильник з півночі на південь.

Після знесення зораного шару чорнозему, завтовшки 0,22 м, в південній частині розкопу виявились дві могильні ями. В західній ямі, прямо-кутної форми з заокругленими кутами, розміром 2,65 (північний схід — південний захід) × 1,2 м та глибиною 1,8 м були виявлені рештки дерев'яного склепу, впущеного в яму, щільно до її північної стіни. Між південною та західною стінками ями і склепом лишилися проміжки від 0,15 до 0,25 м завширшки.

Склеп, висотою до 1 м, зверху був вкритий накатником з покладених уздовж ями дубових дошок, які спиралися кінцями з боку сходу на поперечну балку. Кожна стінка складалася з двох поставлених ребром одна на другу дошок, в 0,5—0,55 м завширшки. Кінці дошок по довгих стінках склепу з західного боку звужені і на 0,15 м впущені, очевидно, для укріплення в бокові стіни ями. Східна стінка зруйнована, і тому перевірити спосіб кріплення тут не вдалося. Підлога встелена корою дерева, сліди якої, у вигляді дуже тонкого шару коричневого з білим порошку, були виявлені по всьому дну склепу. В центрі могили, головою на схід, виявлено кістяк жінки, на спині (рис. 1). Зважаючи на положення розгорнутих плечей і кісток хребетного стовпа, можна сказати, що ноги спочатку були зігнуті колінами догори, згодом впали на бік, зсунувши деякі з кісток; зігнута в лікті права рука, що раніше лежала в ділянці таза, впала поза таз, кисть її залишилась на місці, ліва рука зсунута вбік, кисть ледве торкалась колін. Частина кісток черепа виявлена в південно-східному куті склепу, віднесена туди, очевидно, гризунами.

На кістяку залишились такі прикраси:

1) коло скроневих кісток по 2 невеликі золоті трикутні бляшки, які складаються з трьох з'єднаних розеток (табл. I, рис. 3—6); 2) у верхній частині грудної клітки, з обох боків її, лежали вістрями додори 2 залізні гвіздкоподібні булавки з широкими голівками (табл. I, рис. 1—2); коло шийних хребців — дрібні намистини (табл. I, рис. 10), рублені, блакитнуватої пасті, і круглі, порожнисті, золоті; 3 великі сердолікові бусини з цього ж намиста знайдені трохи нижче (табл. I, рис. 7—9); на руках, коло кисті, виявлено 3 (на правій) та 4 (на лівій) намистини з жовтої і зеленуватої пасті з синіми очками, обведеними білими та синіми смужками (табл. I, рис. 11—14); 5) праворуч від кістяка лежала така ж жовта намистина та невелике, конусоподібної форми, пряслице (табл. I, рис. 15).

Навколо кістяка було виявлено такі речі: з лівого боку, в південно-східному куті склепу, — ліплену посудину (0,28 м заввишки) витягнутої, яйцеподібної форми, з плямистим випалом та вигладженою поверхнею (табл. II, рис. 1); коло південної стіни — купку кісток молодого бика і поруч — вstromлений у ґрунт залізний ніж з кістяною ручкою (табл. II, рис. 4); коло колін — кам'яну плиту, напівовальної форми із згладженою поверхнею та оббитими краями; з правого боку, коло кісток таза та правої руки — 2 невеличкі, зроблені на крузі, посудинки, які знайдено розчавленими; плоску мисочку з сірої глини на кільцевій підставці з відігнутим краєм (табл. II, рис. 2) та посудку у вигляді глечика, з округлим тілом, що поступово переходить в циліндричне горло (табл. II, рис. 3). Поруч з посудинками — 2 невеликі округлі камінці; за головою похованої — 3 безформні невеликі камінці.

Час поховання встановлюють посудини, форма та тип яких характерні для пізньо-класичного та елліністичного часів. На особливу увагу заслуговує сіроглинняна мисочка, недбалий виріб якої вказує на невмілі спроби освоєння гончарського круга. Форма мисочки звичайна для того часу, але розробка її поверхні трохи поглибленими нерівними пасками-капелюрами навколо тіла, не має аналогії серед відомого матеріалу. Золоті бляшки мають аналогію в бляшках з Воронізьких курганів, що датуються IV—III ст. ст. до н. ери.

Друге поховання цієї могили розташовано на відстані 1 м від першого і на тому самому горизонті. Конструкція похоронної споруди його трохи інакша. Прямокутна яма розміром $2 \times 1,2$ м і в 1,1 м завглибшки, звужена на захід і вкрита накатником з чотирьох дубових суковатих плах, укладених вздовж ями (нижчий шар) та двох широких дошок, у тому же напрямку (верхній шар). Поміж плахами, мабуть, були покла-

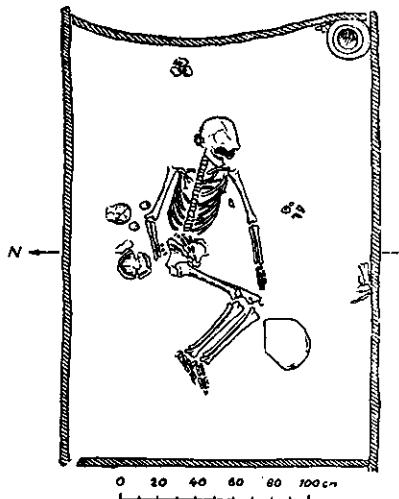

Рис. 1. Село Макіївка.
Могила I, поховання № 1.

дені поперечні тонкі жердини, залишки яких виявлено під дошками. Накатник був зверху випалений, поверхня дошок обвуглена й являла собою суцільне скуччення вугілля; нижчі плахи осіли й завалились у південну частину ями.

На глибині 0,4 м від цього накатника виявлено другий, з тонких дошок, укладених також уподовж ями. Кінці дошок з східного боку спирались на поперечну дошку, від якої зберігся лише ледве помітний слід. Такі само сліди помітні з північного та південного боків ями, але такі незначні, що говорити про обличкування стін деревом важко.

Майже в центрі могили лежали рештки похованого, головою на схід (рис. 2). Кістяк був розчавлений дошками накатника, що осіли, й зотлів; збереглися лише рештки черепа з декількома зубами, смуга від хребетного стовпа з ледве помітними членуваннями та уламки кісток ніг, які лежали вправо від кінця нижнього хребця.

Зважаючи на розміщення кісткових решток, можна припустити, що положення кістяка було подібне до першого поховання — підняті спочатку додори коліна впали потім право-руч.

В похованні знайдені такі речі: коло нижнього кінця хребетного стовпа, майже перетинаючи його під гострим кутом, — залізний меч, з серцеподібним перехрестям, поганої збереженості (табл. II, рис. 6). Поруч з ним поламана бронзова тонкостінна ворворка (табл. I, рис. 16); коло голови праворуч — глек з сірої

глини, без ручки, з округлим тілом і циліндричним горлом, зроблений на гончарському кругі (табл. II, рис. 5). У виробі його видно краще освоєння гончарського круга, ніж у виробі мисочки з поховання № 1. Нижче, коло кісток ніг, залишки дерев'яного сагайдака з 69 бронзовими наконечниками стріл; поруч з ними — бронзова ворворка.

Це поховання датується наконечниками стріл, які подібні до стріл з курганів Елизаветівки, Огуз тощо, які Р. Rau¹² відносить до пізньо- класичного та ранньоелліністичного часу, IV—III ст. ст. до н. е.

Другу могилу, розташовану на схід від першої, близче до села, виявлено по округлій плямі світлого лесового викиду, що чітко виступала на тлі зораного ґрунту. В ньому виявлено камерне поховання з спускною ямою (рис. 3). У верхній частині прямокутної ями, розміром 1,9 (захід—схід) × 0,8 м, глибиною 3,4 м, з сторчовими стінами, висічено було два східці, недбало зроблені: перший — в південно-східному куті

¹² Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Volga Gebiet, taf. VIII: 1 c, E; IX: 3 т. и.

ями, на глибині 1,8 м від поверхні поля; другий — на глибині 0,87 м від першого, у вигляді літери П, вздовж східної, південної і західної стінок ями. На рівні дна спускної ями по обох боках входу до камери вироблено пази, поглиблени в східну та західну стіни на 0,15—0,2 м. Очевидно, цей вхід було закладено деревом: сліди дерева залишилися на дні пазів і на дні ями вздовж стін. Дно ями трохи нижче до входу в камеру.

Вхід являє собою вузьку, напівеліпсоїдну щілину заввишки 0,35—0,4 м вздовж всієї стіні ями. Камера в плані майже прямокутна, з злегка заокругленими кутами, в середній частині трохи ширша: 2 м (з сходу — на захід) × 1,4 м; заввишки до 1,1—1,15 м.

Стіни вгорі поступово заокруглюються, утворюючи склепіння. На стінах збереглися сліди вирубання камери плоским вузьким знаряддям, що формує відбитку нагадує кельт. Могила була пограбована дощенту. Від похованого залишилися лише дуже дрібні, зовсім зотлілі уламки кісток.

Орієнтація кістяка на схід; в цій частині камера була трохи ширша, і тут були знайдені рештки кісток черепа та зубів. Крім невеликого, невиразного уламка посудини сірої глини, знайденої в спускній ямі, та невеликого уламка дерев'яної палки, овального перекрою, в могилі нічого не знайдено.

Ця форма поховальної споруди нерідко зустрічається у більших до цієї місцевості могильниках: коло с. Журівки, Капітанівки і в урочищі Колонтаївці, в 4—3 км від Макіївки. Всі вони також були пограбованими, але по рештках інвентаря датуються IV—III ст. до н. е., себто, тим самим часом, що й поховання в першій могилі.

Макіївський могильник уперше виявлений розвідкою і досліджений Тясминською групою експедиції Інституту археології АН УРСР та Київського історичного музею. У Бранденбурга, який провадив в 1900—1901 рр. дослідження могильників на північ і схід від Макіївки і в самому селі, немає спогадів про нього. Поховання, виявлені в даному районі Бранденбургом, належать до ранньоскіфського часу; могили, розкопані в 1946 р., належать до кінця скіфського часу, коли поруч з скіфською культурою починають з'являтися нові ознаки, типові для наступних етапів.

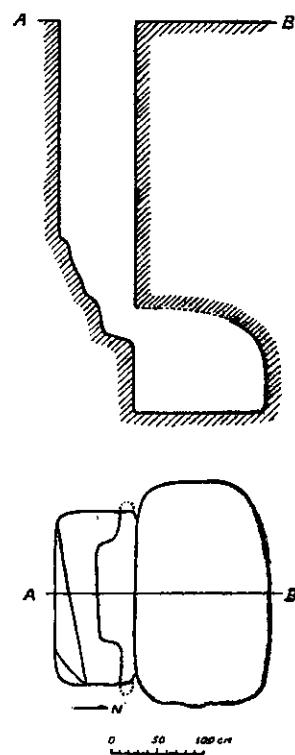

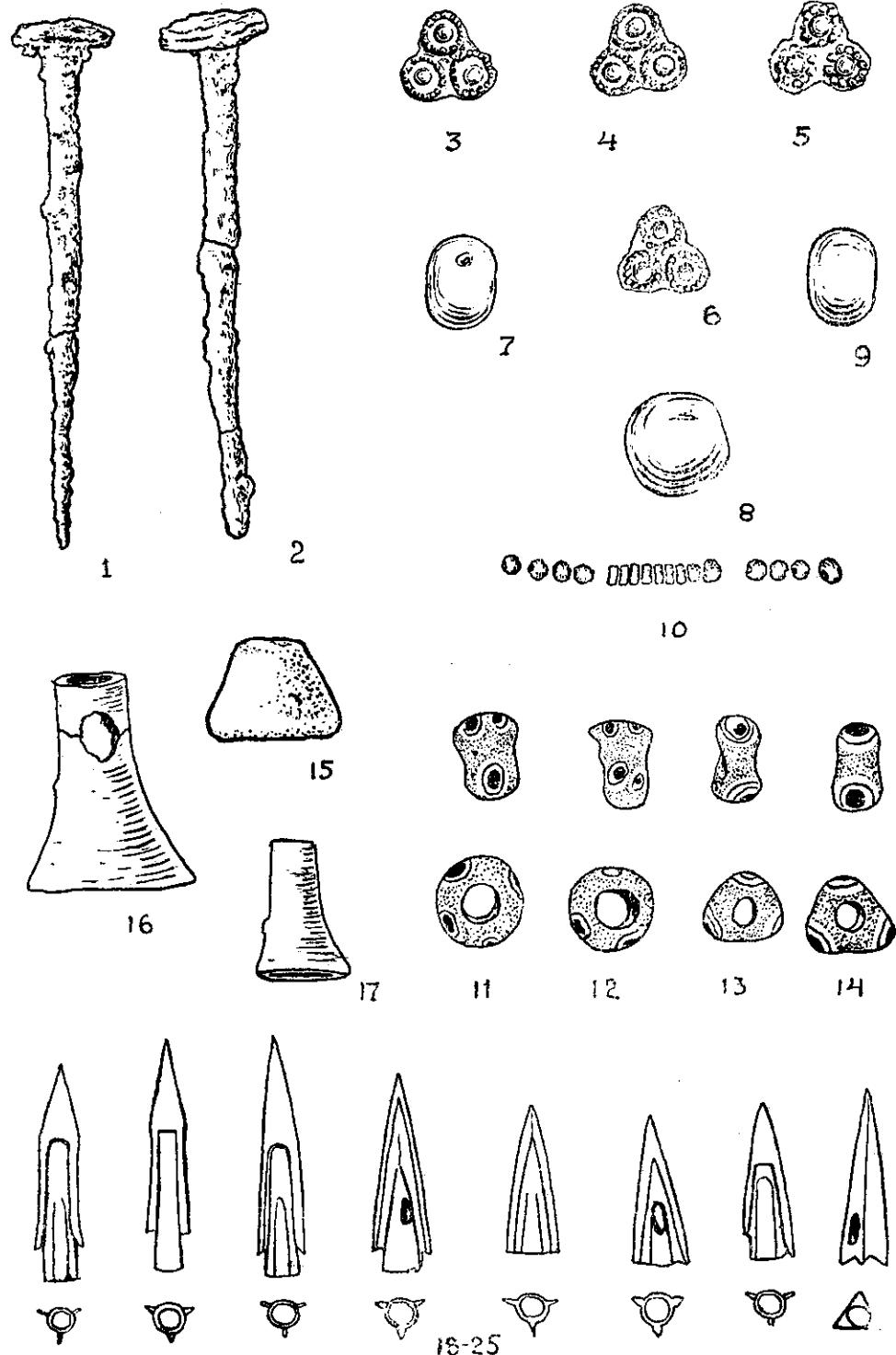
Рис. 3. Село Макіївка.
Могила II, план і розріз
похоронної споруди.

ТАБЛИЦЯ I

Село Макіївка, могила I

1—15 — поховання № 1;
16—25 — поховання № 2. (н. в.).

ТАБЛИЦЯ I

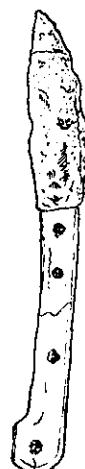
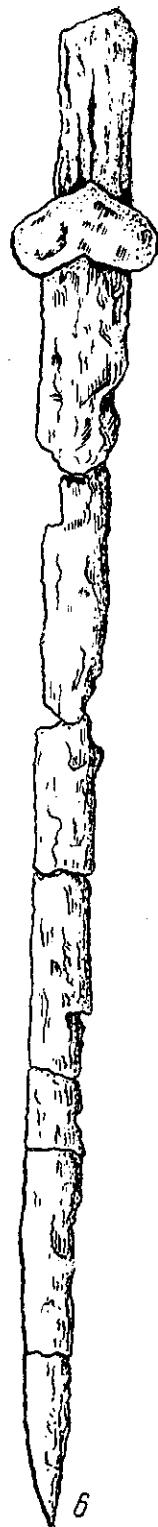
ТАБЛИЦЯ II

Село Макіївка, могила I

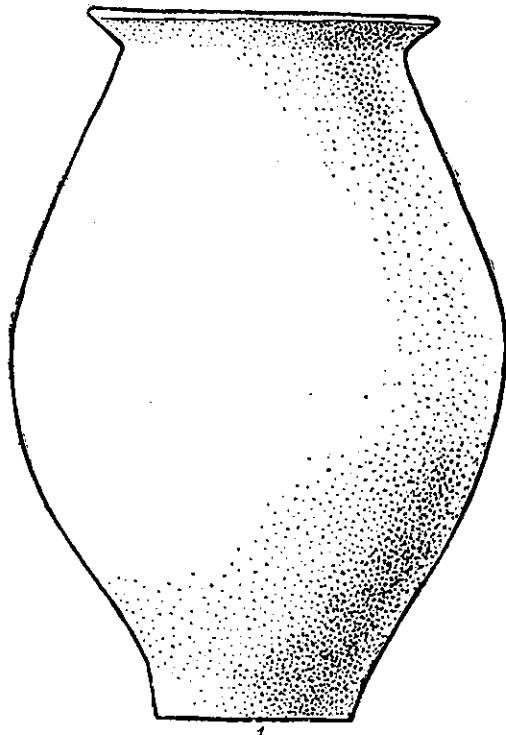
1—4 — поховання № 1;

5—6 — поховання № 2 ($\frac{1}{3}$ и. в.).

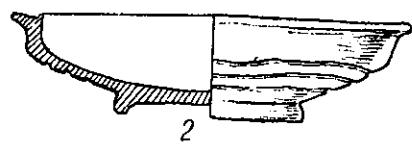
ТАБЛИЦЯ II

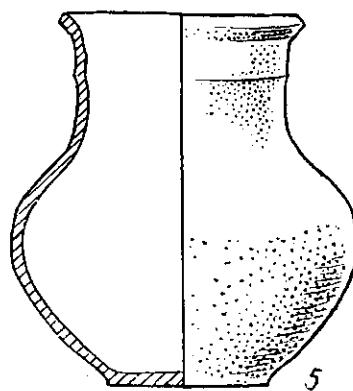
4

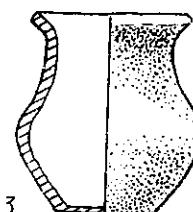
1

2

5

3

Е. ПОКРОВСКАЯ

Раскопки близ с. Макеевки

Резюме

В 1946 г. были раскопаны два кургана на могильнике к западу от с. Макеевка, Ротмистровского района, Киевской области. В кургане № 1 обнаружено женское погребение в глубокой яме с деревянным склепом, датированное IV—III ст. ст. до н. э.

Особый интерес представляет керамический комплекс из трех сосудов, из которых два лепленных и один (мисочка) грубо выделан на круге. Второе погребение этого кургана мужское (с мечом) в неглубокой яме, покрытой двумя накатами (из бревен и досок), датируемое тем же временем, что и первое.

В кургане № 2 оказалось совершенно разграбленное погребение в камере с глубоким спуском-шахтой. По характеру погребальной конструкции, редкой в этих местах, это погребение датируется концом IV — началом III ст. ст. до н. э.

В. ІЛЛІНСЬКА
(Київ)

РОЗВІДКА ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПОСУЛЛІ (1946 р.)

Верхня течія р. Сули в межах кол. Роменського повіту широко відома великими могильниками скіфського часу коло сс. Аксютинці, Пустовійтівки, Великі Будки, Вовківці¹.

Описи цих могильників² тепер можуть бути доповнені планами, які зняли в 1927 р. М. М. Семенчик і його співробітники по роботі в Роменському музеї Володимир і Олександр Тричуки (рис. 1 і 2, 1—4).

Сучасний стан їх в основному відповідає цим планам, хоч частина невеликих могил, які вони відзначають, майже знищено оранкою.

Найбільші могили (в кожній з цих груп) розкопані і мають вигляд зрізаних конусів з крутими схилами заввишки 4—10 м. Навколо них можна простежити рів і вал. У всіх інших у результаті розорювання обриси обплівли. На деяких видно сліди розкопів. Проте у кожній із вказаных груп налічується десятки могил, насипи яких не займані.

Звертає на себе особливу увагу вал коло могильної групи, поблизу с. Великі Будки (рис. 2, 3). Починаючись з півдня, від кручі над р. Сулою, він тягнеться з розривами в насилі вздовж західного схилу плато над долиною р. Хмелівки, потім повертає на схід, а далі — на південь, охоплюючи значну площу завдовжки близько 1 км і завширшки до 0,5 км. Найкраще вал зберігся в південній частині, де висота його досягає 3 м, а ширина коло основи — 12 м. У західній і північній частині висота його — максимум 1,5 м. Із східного боку вал розорюється, і на південному сході простежити його вже важко.

¹ У роботі Верхньосульського загону, що входив до Посульської експедиції Інституту археології Академії наук УРСР, керованої Ф. Б. Копиловим, крім аспірантки інституту В. А. Іллінської, брав участь місцевий краєзнавець, заступник директора Роменського музею по науковій частині М. М. Семенчик, який виконав більшість планів.

² Завитневич В. З., О научном значении археологических раскопок, произведенных в системе реки Сулы, Труды Киевской духовной академии, 1887, № 8.

Линниченко И. А., Протокол 309-го заседания Одесского общества истории и древности 26/II 1898 г.

Бобрийский А. А., Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, стор. 161; т. III, стор. 61, виноска 4.

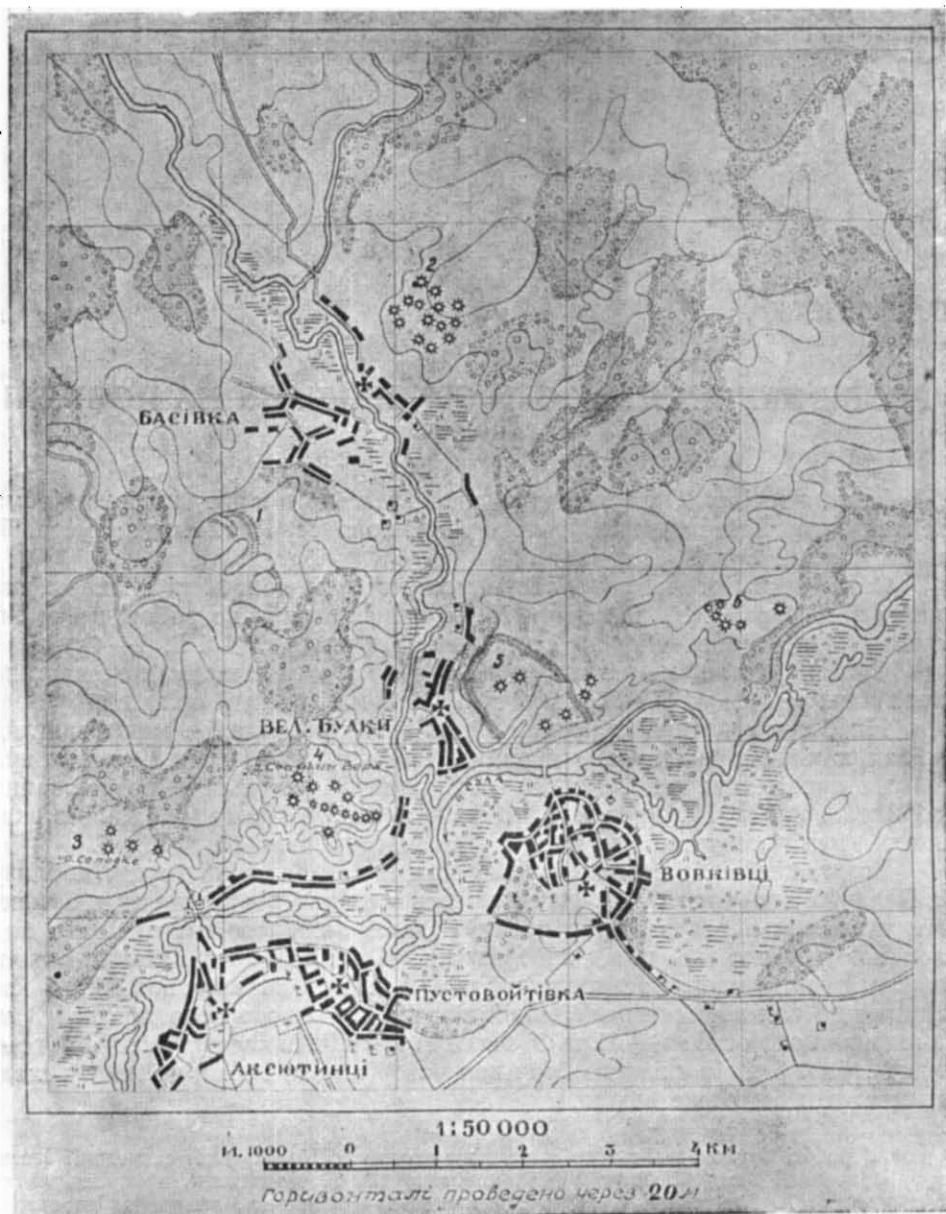

Рис. 1. Карта могильників, городища та валу коло сс: Вовківці, Басівка, Великі Будки, Аксютинці:
 1 — Басівське городище; 2 — могильник коло с. Басівки; 3 — могильник проти с. Аксютинці в урочищі Солодкє; 4 — могильник проти села Аксютинці в урочищі Стайкин верх; 5 — могили і вал коло с. Великі Будки; 6 — група могил проти с. Вовківці.

В центрі охопленої валом площі є велика розкопана могила (висота 7 м); на схід від неї, на віддалі 200 м — друга велика могила, також розкопана. Декілька зовсім невеликих могилок помітні на захід від центральної могили. Вони розташовані і в межах валу, і поза ним, коло західного схилу плато. Такі самі невеликі могили відзначенні і на південний схід, над р. Сулою, в напрямі до Бовківецької групи.

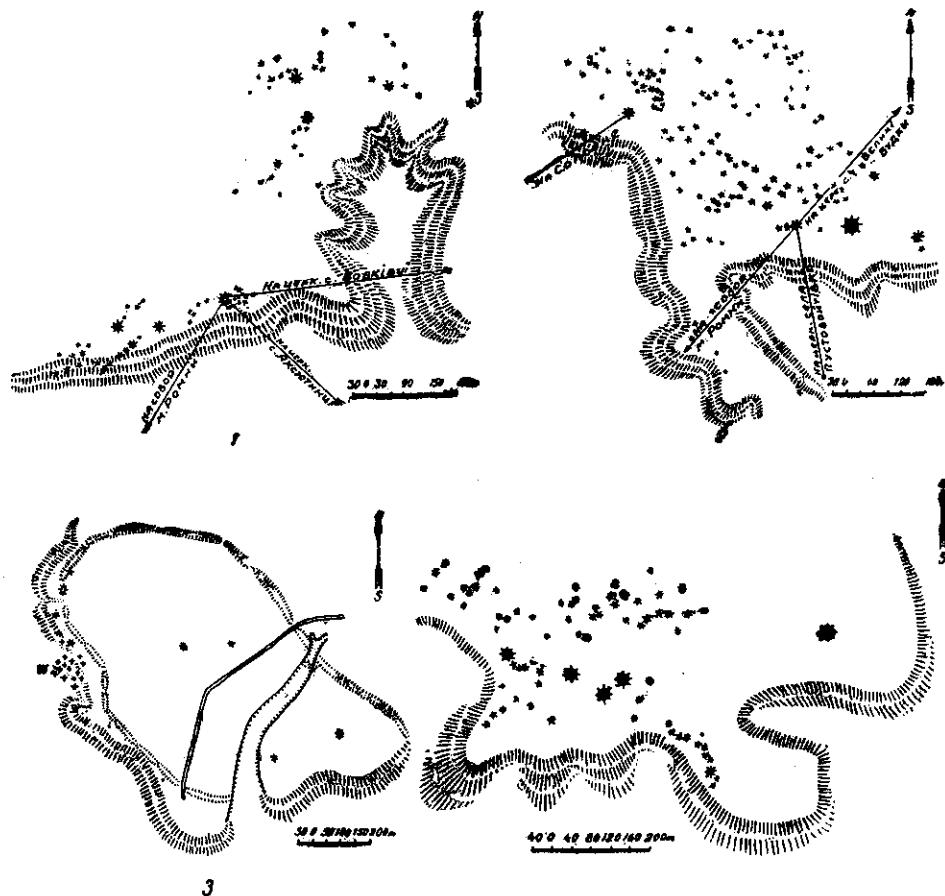

Рис. 2. 1 — план могильника проти сс. Аксютинці—Пустовойтівка в урочищі Солодке; 2 — план могильника проти сс. Пустовойтівка—Аксютинці в урочищі Стайкин верх; 3 — могили і вал коло с. Великі Будки; 4 — план могильника проти с. Бовківці.

Часи виникнення і призначення валу неясні. Той факт, що одна могила коло північно-західного кута включена в лінію валу, а друга, невелика, прилягає до нього своєю західною частиною, так само як і загальне планування валу, яким не намагались, очевидно, охопити могильну групу, свідчить про його пізніше, порівняно з могилами, походження.

Слідів поселення і будь-яких культурних залишків у межах валу не виявлено.

Дослідження могильників Посулля, які були початі у 70-х роках минулого століття і тривали до початку ХХ ст., виявили своєрідний варіант скіфської культури VI—IV ст. ст. до н. е. з стійким і одноманітним обрядом поховання.

Матеріал поховань свідчить також про осілість давнього населення, яке жило серед густих лісів.

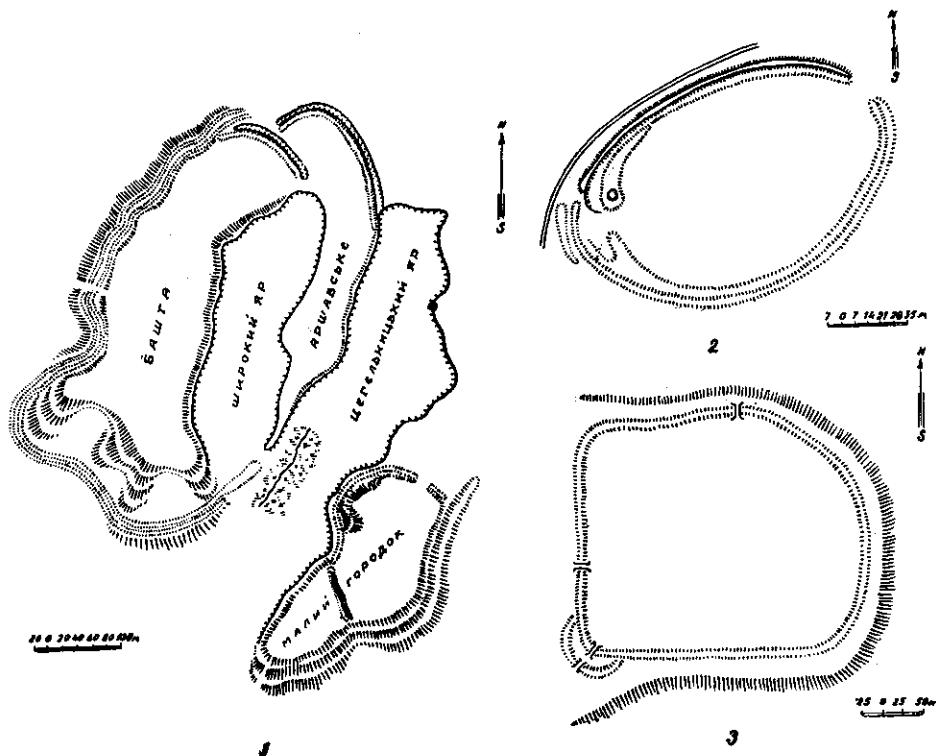

Рис. 3. 1 — план Басівського городища; 2 — план городища коло с. Великі Будки; 3 — план Клепачівського городища.

Проте про городища і поселення, які можна було б поставити в зв'язок з цими могильниками (крім Басівського городища, розташованого поблизу Великобудівської і Басівської могильних груп) нічого не було відомо. Тому одним з основних завдань розвідки було з'ясувати питання про городища і поселення, зв'язані з курганими могильниками Посулля.

Дані нашої розвідки у верхів'ях р. Сули і розвідки Ф. Б. Копилова по Сулі, вниз від м. Ромни, дали змогу виділити групу городищ, які і можна, очевидно, зв'язати із скіфськими могильниками.

Одним з перших ми обслідували Басівське городище (рис. 3, 1), на якому в 1906 р. провів невеликі розвідувальні розкопки М. Є. Макаренко³.

³ Макаренко Н. Е., Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии, ИАК, № 22, стор. 77 і далі.

Городище розташоване на середині шляху між сс. Басівка і Великі Будки, на правому березі р. Хмельвки, притоки Сули, трохи віддалі від неї (рис. 3, 1), на трьох відрогах плато, розділених між собою ярами і оточених з північного заходу, заходу, півдня й сходу ярами, схили яких додатково укріплені системою ровів і валів.

Крайня до заходу, найбільша і найвища площаадка городища — Башта, відділена яром Широким від дальшої на схід площаадки, що називається Аршавське. Третя, східна частина, відділена від Аршавського яром Цегельницьким, називається урочище Городок, або Малий Городок. Башта і Аршавське зв'язані між собою в північній частині проходом до валу. Далі на північ, з напільної частини, Башта і Аршавське обгороджені двома рядами валів, що розташовані на відстані 60 м один від одного. Вали ці розорюють; висота їх не перевищує 1 м. Всі три площаадки городища зв'язані в єдине ціле дугоподібним валом, що обводить їх на віддалі близько 0,5 км на північ і упирається західним і східним кінцями у схили ярів⁴.

Кожна з площаадок городища має власні оборонні укріплення.

Витягнута з півдня на північ площаадка Башти з півночі обгорожена валом заввишки 5,5 м і ровом. Східний кінець валу загинається на південний схід і, підходячи назустріч невеликому відрізкові валу від яру Широкого, утворює прохід між Баштою і Аршавським. Далі на захід вал зникає, переходячи в крутий обрив площаадки, а рів зливається із схилами яру. З північного заходу, заходу і півдня площаадка Башти обгорожена двома рядами валів з ровом між ними, що йдуть по схилу яру. Крайній зовнішній вал крутко обривається по схилу яру. З південного заходу і півдня схили Башти похиліші і утворюють чотири виступаючі язики. Вони обгороженні тими самими валами, що й Башта, і їх не можна виділити в окрему, четверту частину городища, як описує їх Макаренко.

Коло східного кінця обидва вали зливаються в один і, загинаючись на південний схід, підходять до південного кінця площаадки Аршавського, утворюючи ніби великі ворота з Широкого яру в Цегельницький. Саме проти цих воріт по дну Цегельницького яру протікає струмок, який тепер являє собою заболочений мочар. Східні схили Башти не мають спеціальних укріплень, а двома уступами спускаються в яр Широкий.

Площаадка Аршавського витягнута з півночі на південь і звужується клином до південного кінця. Поверхня її похило знижується з півночі на південь. Вал і рів є тільки в північній, напільній частині. Західний кінець валу підходить до валу Башти, що загинається всередину городища і утворює вхід до городища з півночі. Далі на схід вал зникає, а рів зливається з Цегельницьким яром. Західний і східний схили Аршавського не мають додаткових укріплень.

Третя частина городища — Малий Городок, яка займає південний край третього, витягнутого з північного сходу на південний захід відрога плато, обмежена з східного, південного і західного боку ярами, схили яких додатково укріплені валами й ровами. Від північно-східної, напільної частини вона відрізана валом і ровом з проходом посередині. Південно-західний кінець площаадки Малого Городка відділений невисоким (1 м) валом і неглибоким (0,6 м) ровом. Площа Малого Городка, не зв'язана

⁴ На плані, знятому М. М. Семенчиком, показані 3 площаадки городища без північної, напільної частини. Північні вали зображені на схематичному плані Макаренка.

безлосередньо з Баштою і Аршавським, ніби нависає над західним схилом Цегельницького яру, замикаючи його.

Підйомний матеріал, який у великій кількості можна знайти на зораній поверхні городища, становлять глиняні пряслиця різних форм і розмірів, уламки глиняних „хлібців“ і невиразних глиняних виробів, глинняна обмазка по прутах, гранчасті товкачки з спрацьованим боком, кам'яне точило, шматки керамічного іrudного шлаку. Були знайдені також бронзова луска панцера і кілька інших уламків бронзових предметів.

Головну масу знахідок становить кераміка — ліпна тубільна і амфорна.

Типи кераміки в основному аналогічні матеріалам розкопок Макаренка, крім тонкостінної кружальної кераміки, яку він виявив при розкопках південно-західного схилу Башти і якої не виявили у зібраному на поверхні матеріалі.

У масі це — фрагменти ліпних горщиків грубого виробу, з домішкою шамоту в глині, орнаментовані по краю прямих, злегка відігнутих вінець пальцево-нігтівими защіпками і наскрізними проколами. Рідко зустрічається наліпний валок, прикрашений защіпками, часто — вінця горщиків без орнаменту. Днища мають різко виражені піддоння.

Миски ліпні, частково з глянсовою поверхнею, з профілями двох типів: з вінцями невідігнутими, які становлять продовження стінок, і з вінцями, загнутими всередину посудини. В орнаментації їх зустрічаються наколи з внутрішнього боку та наскрізні проколи.

Характерно, що немає так званої архаїчної скіфської кераміки чорно-глянсованої інкрустованої білою масою. На всій площі городища зустрічаються також фрагменти амфор, особливо часто на Малому Городку. З кераміки інших типів знайдено один незначний фрагмент з відбитками зубчастого штампа роменського типу по краю вінця.

Дуже цікаве невелике городище коло с. Великі Будки⁵, Недригайлівського району, Сумської області.

Городище це займає природну височину другої надзаплавної тераси правого берега р. Терна на віддалі 2—2,5 км на південний захід від села, в лісі, в урочищі Губське. Городище має форму овалу, витягнутого по лінії північно-східній, східній — південно-західній, західній, розмірами 160×80 м (рис. 3, 2), і укріплене валом (заввишки 1,5—2 м, завширшки коло основи 7 м), що йде не по краю площинки, а по схилах природної височини. Рів — з внутрішнього боку валу, між ним і площинкою городища; ширина рову по верху 8—9 м, глибина коло входу — 1,5 м.

Рівень площинки з усіх боків, крім східного, вищий за верхній край валу. Південно-східний, похилий схил укріплений ще двома рядами валів нижче по схилу. Вхід до городища — з заходу. Він додатково укріплений ззовні ровом і валом, що починається коло північного краю входу і тягнеться на південь на 25 м, паралельно основному валові. Другий вал коло входу всередині городища, за ровом, тягнеться на 2 м на північ від південного краю входу, паралельно зовнішньому валові, знижуючись і звужуючись на північ. Система укріплень нагадує укріплення Башти, Басівського городища.

⁵ Згадується в карті Д. І. Багалія. Труды XII Археологического съезда. т. I, стор. 75.

Городище поросло лісом, задерноване. Зачищенням валу і шурфуванням його площини встановлено, що городище одношарове з культурним шаром, який добре зберігся.

Кераміка аналогічна басівській — ліпна, з грубої глини з домішкою шамоту, червоного випалу. Вінця горщиків скульптовані зашіпками і прикрашені проколами; днища з відтягнутими підднищами. Окремі фрагменти стінок мають сліди глянсованості. Знайдено один фрагмент вінця амфори з опуклим горлом. У зачистці валу знайдено бронзовий браслет із стовщеними незімкнутими кінцями. З інших знахідок треба відзначити біконічне пряслице. Виявлено багато грудок випаленої глини, подрібнені кістки тварин.

Городища з подібною культурою виявлено на Посуллі і в інших місцях вниз по річці від м. Ромни. До них можна віднести Клєпачівське городище⁶, Лубенського району, Полтавської області (рис. 3, 3), розташоване коло с. Клєпачі, на віддалі 1 км на північний схід від дороги на с. Калайденці. З трьох боків оточене ярами, що зберігають сліди проток.

Городище має форму чотирикутника, орієнтованого по сторонах світу, з заокругленими кутами. Площа його — близько 10 га. Воно обгороджене валом, висотою 1—1,5 м. Південно-західний кут, де, очевидно, був в'їзд до городища, захищений додатковим валом.

Зібраний на поверхні матеріал і шурф виявили випалену глиняну обмазку по прутах, кістки тварин і кераміку, аналогічну басівській (фрагменти ліпних горщиків з вінцями, прикрашеними по краю зашіпками і проколами, та мисок). Зустрічається й амфорна кераміка.

Городище коло м. Глинська, Сумської області (рис. 4, 1), розташоване на захід від м. Глинська, на віддалі 1 км по дорозі на с. Хоминці, коло долини річки Локни. Форма городища зумовлена площею відрізу плато, на якому воно лежить: неправильна трапеція. Площа його — до 14 га. Воно обгороджене валом. З північного боку, коло західного кута, два узвози, що ведуть у долину р. Локни, захищені з півночі валами. Вхід до городища з південного боку. Тут висота валу досягає 5 м з зовнішнього і до 2 м з внутрішнього боку.

У зібраному на поверхні матеріалі зустрічається кераміка описаних вище типів і зрідка уламки грецьких амфор.

Сухоносівське городище (рис. 4, 2) розташоване на віддалі 2 км на північний захід від с. Сухоносівки, Чорнухинського району, Полтавської області, на виступі третьої тераси лівого берега долини р. Удаю. З півночі воно межує з плато. Двома рядами валів заввишки близько 3 м воно поділене на дві нерівні частини: меншу — північну і більшу — південну. Городище укріплене валами. В західній частині великої площинки Сухоносівського городища вал майже не зберігся. Можливо, що він знищений розорюванням і змивами. Вхід до городища — в південно-східному куті; він укріплений додатковим валом так само, як і в Клєпачівському городищі.

Зібраний на поверхні матеріал цілком аналогічний з керамікою Клєпачівського і Глинського городищ. Зустрічаються фрагменти амфор. Кількість знахідок більша у північній частині городища.

⁶ Клєпачівське і дальші городища обслідувані розвідкою Ф. Б. Копилова.

Городище Дитинець розташоване коло с. Свиридівки, Лохвицького району, Полтавської області (рис. 4, 3), неправильної форми, лежить на оточеному з усіх боків ярами відрізку плато. Північний край являє

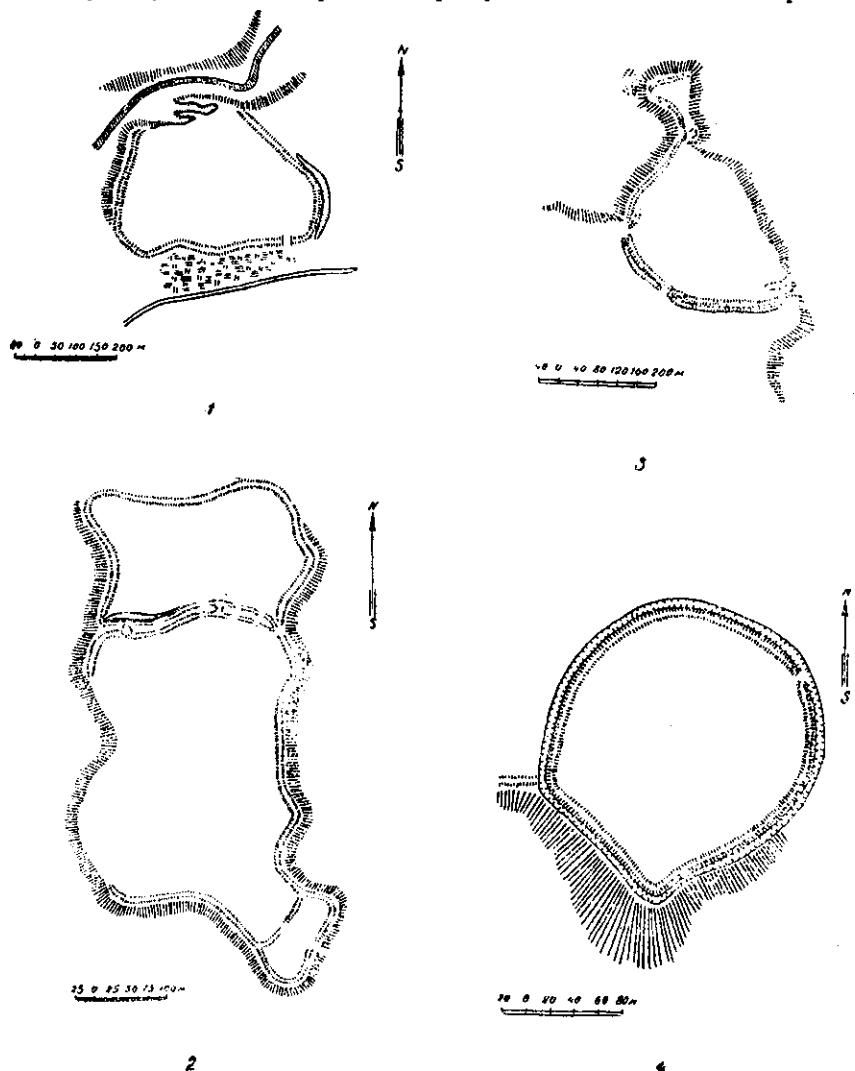

Рис. 4. 1 — план городища коло м. Глінська; 2 — план городища коло с. Сухосівки; 3 — план городища Дитинець в с. Свиридівці; 4 — план городища в лісі коло с. Хитці.

собою вузький виступ, витягнутий з півдня на північ, перегороджений у найвужчому місці високим могилоподібним насипом.

Городище — двошарове. Кераміка скіфського типу, подібна до кераміки описаних вище городищ, зустрічається нижче культурного шару часів Київської Русі.

Цікаве невелике городище коло с. Хитці, Лубенського району, Полтавської області, розташоване в 4-му кварталі лісу на віддалі 1,5 км на південний схід від села. Форма його — неправильне коло, розміри — 200 × 200 м. Городище оточене валом висотою 1,7—2,5 м, обведеним ровом завширшки від 3 до 5 м і завглибшки 1,2—2 м. Вхід — з північно-східного боку. Вали досягають тут найбільшої висоти. Кераміка з шурпу аналогічна кераміці Клепачівського городища.

Коло с. Малий В'язівок зареєстровано також відкрите селище з керамікою цього типу.

Кераміка скіфського типу, подібна до описаної вище, зустрічається також на ряді городищ ранньослов'янської епохи і часів Київської Русі, де вона, мабуть, становить нижній культурний шар, зокрема, на відомому городищі Монастирищі, розкопаному Макаренком. На жаль, автор, який присвятив кераміці городища спеціальну розвідку, не звернув уваги на кераміку скіфського типу і зовсім не виділив її з Роменського комплексу.

Відносячи загалом усі згадані вище городища до скіфського часу, вважаю за потрібне сказати, що питання про уточнення датування їх ледве чи можна розв'язати остаточно на підставі даних розвідки.

Поки що можна висловити лише деякі міркування.

Найбільш чітким датуючим матеріалом може бути амфорна кераміка, яку знаходили на всіх згаданих городищах. Більша частина цієї кераміки належить до IV—III ст. ст. до н. е. До цього ж часу належить амфорна ручка з клеймом, знайдена в розкопах М. Е. Макаренком і визначена В. В. Латишевим.

У характеристиці місцевої ліпної кераміки треба відзначити відсутність чорноглянсованої інкрустованої кераміки ранньоскіфського часу. У грубому кухонному посуді рідко зустрічається наліпний скульптований валок. Орнамент з пальцево-нігтівих защіпок розташовується по краю вінця посудини. Часто зустрічаються прямі неорнаментовані вінці.

Знахідок пізнішого, римського, часу ні на одному з городищ не було зроблено. Отже, пізньою датою цих городищ можна вважати IV—III ст. ст. до н. е.

Даних про ранню дату їх виникнення поки що немає.

Цілком природно припустити, що ці городища належать тому самому населенню, що й численні могильні некрополі поблизу їх, тим більше, що матеріал поховань свідчить про осіле пастушачо-мисливське і, можливо, хліборобське населення.

Речовий комплекс цих городищ, зокрема найбільшого і найбільш дослідженого — Басівського, у тій мірі, звичайно, в якій він виявлений попередніми дослідженнями розідувального характеру, має аналогії в комплексах відомих скіфських городищ.

Кераміка посульських могил відома дуже мало, але те, що ми знаємо, цілком відповідає кераміці городищ. Слід сказати, що чорноглянсона кераміка архаїчного часу навіть у найбільш ранніх скіфських похованнях Посулля зустрічається дуже рідко.

Дальше вивчення цих пам'яток шляхом розкопок дасть змогу ясніше уявити собі культуру скіфського часу на Посуллі.

В. ИЛЬИНСКАЯ

Разведка памятников скифского времени на Посулье (1946 г.)

Р е з ю м е

Верхнее Посулье скифского времени известно нам исключительно по курганным могильникам. Городища и поселения этого времени до сих пор не были известны.

Разведкой 1946 г. охвачен район верхнего Посулья. Зафиксированы планы крупнейших курганных могильников у сс. Аксютинцы, Пустовойтovка, Великие Будки, Волковцы. Обследованы городища: Басовское, где собран материал скифского времени (глиняные прядла, глиняные „хлебчики“, фрагменты обмазки, точила, фрагменты шлака, чешуйки бронзового панциря и, главным образом, керамика), Велико-Будковское, где произведена зачистка и шурфовка вала. Подъемный материал аналогичен материалу Басовского городища.

Кроме того, к городищам этого же типа, обследованным Ф. Копыловым, относятся Клепачовское, Глинское, Сухоносовское, около с. Свиридовки, Лохвицкого района, Хитцовское и селище около с. Малый Вязивок.

Точная датировка городищ на основании данных разведки не может быть установлена. Несомненно, однако, что они относятся к скифскому времени, доживая до IV—III в. в. до н. э.

М. СИНИЦИН
(Одеса)

ДОСЛІДЖЕННЯ СКІФО-САРМАТСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПІД ОДЕСОЮ в 1946 р.

Робота Скіфо-Сарматської експедиції 1946 р. провадилась у двох напрямах: 1) розвідування археологічних пам'яток і складання археологічної карти; 2) розкопки відкритих археологічних пам'яток. Хоча минулого року увагу в основному було зосереджено на розшуках та фіксації пам'яток, однак була проведена і чимала розкопувальна робота¹.

Розвідка 1946 р. є частиною планового обслідування узбережжя степових річок, зокрема, Куяли, Сухого, Хаджибейського, Куяльницького і Тілігульського лиманів з прилеглими до них балками, а також усієї морської берегової лінії між згаданими водоймищами, розрахованого на 1946—1950 рр.

Ряд селищ виявлено на Чорноморському узбережжі. В районі с. Чорноморське (Люстдорф), крім відомого вже селища скіфо-сарматської доби на південній від Чорноморського, де провадилися розвідки в 1945—1946 рр., виявлено ще одно селище, в районі колгоспного саду (на північ від Чорноморського). Тут знайдені уламки амфор і ручок, одна з них — двостовольна. В районі 16-ої станції Великофонтанської дороги знайдено два селища з сіроглинняною керамікою і з слідами глянсування. В районі парку ім. Шевченка (м. Одеса) виявлені дрібні фрагменти кераміки скіфо-сарматських часів, серед них — один канельований. В районі Крижанівки-Сичавки відкрито три селища цікавої для нас епохи. Перше — в самому с. Крижанівці, коло зруйнованої церкви, друге — в с. Фонтанці, третє — на захід від с. Фонтанки, в районі зсуvinів.

Невеликі розвідки були проведенні також у степовій частині на деякій відстані від моря. В с. Овідіополі, у південній його окраїні, виявлено рештки великого селища із слідами кам'яних кладок і керамікою класичного й елліністичного типів (в тому числі чимало привозної), а також ліпною керамікою з наліпним валиком і пальцево-нігтівовою орнаментацією, подекуди з деградованим валиком і з карбуванням коло вінець. Друге селище виявлено тут на північ від попереднього, майже в центрі

¹ В роботі брали участь студенти Одеського державного університету та Педінституту.

села. Знахідки — сіроглинняна кераміка, роблена на гончарському крузі, із слідами глянсування і темним ангобом. Третє селище виявлено в північній частині Овідіополя. Тут знайдено рештки укріплень і зібрано кераміку римського часу та середньовічну.

В 1946 р. майже цілком обслідувані були береги р. Барабою, (одноіменної з річкою в Сталінградській області), де виявлено цілий ряд дрібних селищ скіфо-сарматських часів. Сліди двох селищ скіфського часу виявлено в північно-західній частині Сухого лиману.

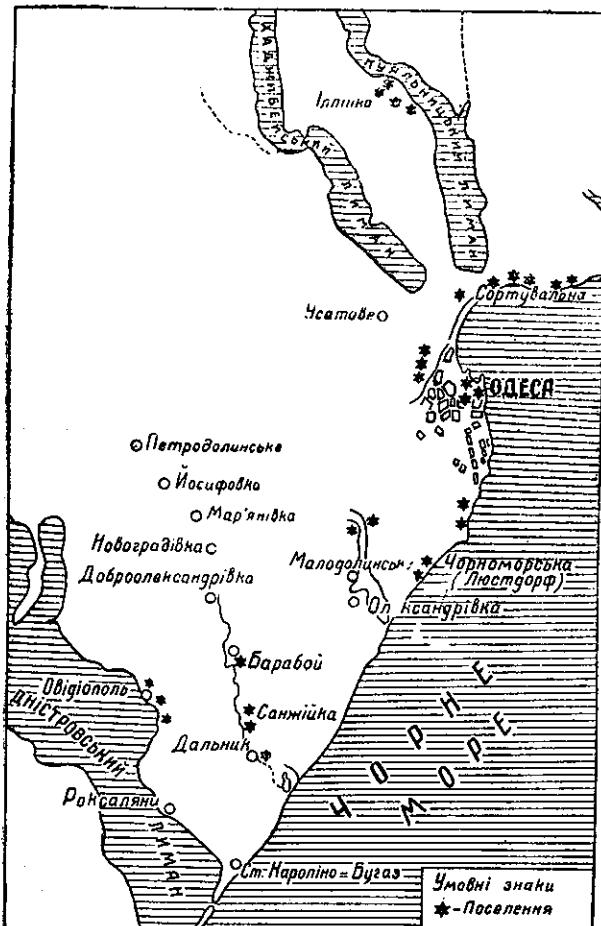

Рис. 1. Схематична карта розповсюдження археологічних пам'яток скіфо-сарматського часу в районі м. Одеси.

В північно-західніх околицях Одеси були виявлені чотири селища: одно в районі на північ від балки, друге — в нижній частині балки, на захід від дороги, що веде до с. Усатово, третє — у балці, в районі залізного колодязя, і четверте — в с. Крива балка (рис. 1).

В с. Усатово, в долині, де протікає струмок, виявлено селище із сіроглинняною глянсованою керамікою, а вище, на північному схилі балки,

ішо доходить до струмка, знайдено ліпну кераміку явно скіфської доби. Розвідувальні розкопки, проведені в с. Чорноморська (Люстдорф), показали, що колосальне своєю площею люстдорфське селище сильно поруйноване пізнішою діяльністю людей, а особливо розведенням виноградників. Даліші роботи тут недоцільні. Основні розкопки були проведені в районі с. Іллінки. Навесні 1946 р. керівник палеонтологічної групи АН УРСР Г. Т. Грицай доставив в Одеський історико-археологічний музей уламки кераміки з околиць с. Іллінки, Одеського приміського району. Доставлені Г. Т. Грицаем культурні рештки викликали чималий інтерес, бо вони вказували на тривалість існування селища в цій місцевості. Обслідуванням околиць с. Іллінки², на північний захід від цього села, коло

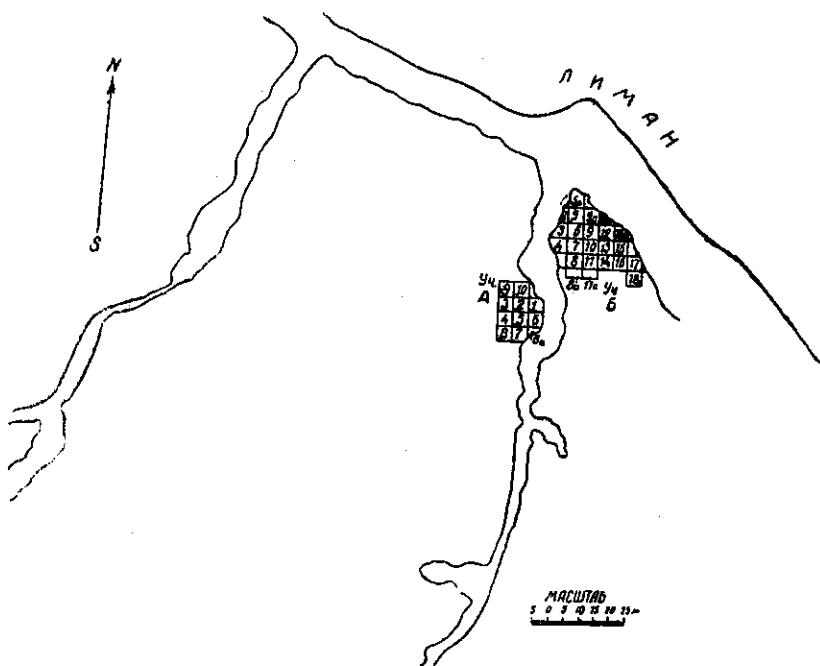

Рис. 2. Окомірний план місця розкопок в урочищі Вершина у с. Іллінка.

могили, виявлено кераміку усатівського типу. В самому с. Іллінка виявлені сліди селища з керамікою сіроглинняною глянсованою і сіроглинняною з темним ангобом.

При огляді селища, вказаного Г. Т. Грицаем, за 3—4 км на південний захід від с. Іллінки, в місцевості, що має назву „Вершина“, „Крутые обрывы“, „Глубокие овраги“, з'ясувалось, що стародавнє селище було розташоване на західному березі Куюльницького лиману, у четвертинній балці, що розширяється в своєму гирлі і зливається в тій частині із схилами, прилеглими до лиману (рис. 2).

² В роботі брали участь М. Ф. Болтенко, В. І. Зубарева, І. Г. Підоплічко та М. С. Синицин.

Тераса, що створилася таким чином над лиманом, має посередині балку пізнішого походження (від 6 до 12 м завширшки), яка розрізала на дві частини стародавнє селище. Зріз балки і по берегу лиману давав потужність культурного шару 0,75—1,5 м. На зразі видно також сліди примітивних кладок. На південь від стародавнього селища, у верхній частині стародавньої балки (четвертинної) викопано вже за наших часів колодязь питної води. По цій самій балці, приблизно посередині її, на східному схилі зарості очерету вказують, як видно, місце і другого, засипаного, колодязя.

Селище має форму витягнутого трикутника з висотою (по балці) близько 350 м і основою (по берегу лиману) до 180 м. На південь від селища, за межу якого вважаємо припинення культурного шару, по берегу лиману керамічні знахідки різних епох раз у раз трапляються на протязі до 1 км. Серед керамічних знахідок явно виділяються близькі своїм орнаментом до знахідок усатівської культури, та скіфо-сарматської доби перших століть н. е. На захід від досліджуваного селища, на плато, на розореній землі трапляється чимало фрагментованої кераміки часів першої половини I тисячоліття н. е., сіроглиняної, зробленої на гончарському крузі, із слідами глянсування та з орнаментацією прямими, що пересікаються, лініями. На південь — південний захід від нашого селища розташована група могил, коло яких старожили, обробляючи свої поля, знаходили поховання у кам'яних скринях.

Для зручності дослідження селище поділено на дві ділянки: на захід від пізнішої балки — ділянка А; на схід від неї — ділянка Б. Ці ділянки були розбиті на квадрати 5×5 м, з окремою нумерацією їх по кожному квадрату. Все селище має 2240 таких квадратів.

Дослідження почалося на ділянці А на площі квадратів № 1—13 (три з них неповні), загальною площею в 240 m^2 .

Верхній шар, як виявилося, був наносний і доходив у західній частині до 0,25 м завтовшки, а у східній — до 0,14 м. Цей шар, як і пізніша балка, утворився, очевидно, зовсім недавно. Під свіжонаносним шаром залягає шар чорноземлі. У західній частині ділянки він має потужність 0,6—0,75 м. У північно-східній частині ділянки (квадрат 1 і 1а) шар чорноземлі на глибині 0,82 м переходить у підзольний, відділений від чорноземлі в квадраті 1 тонким шаром несуцільної глиняної плями неправильної форми; окрім грудки глини трапляються і нижче, в підзольному шарі. Найбільшу потужність підзольного шару виявлено в північно-східній частині цих квадратів (до 0,35 м); у західній і південній частині цих квадратів він був ледве помітний. Підзольний шар лежить на культурному шарі, потужність якого ми не встановили.

На глибині 0,25—0,35 м в квадратах 1 і 2 виявлено своєрідний поміст з дрібного каміння. На цьому ж рівні знайдено сліди зотлілих кілків, деякі до 0,45 м завдовжки. Вони виявлені на різній глибині, але кілки, виявлені на одній глибині, розташовані майже по колу або овалу. Знайдено бабки, кулясті оброблені камені, фрагменти кераміки різних епох та силу кісткових решток — вівці, коня, великої рогатої худоби. Кераміка представлена дрібними фрагментами, за винятком кераміки татаро-монгольської, яка трапляється у більших уламках. Можна припустити, що ми виявили тут рештки татаро-монгольського стійбища.

Під описаним шаром на всій площі розкопу виявлено завал з дріб-

ких кусків каміння, без будь-яких ознак оброблення. Завал проходив у шарі чорноземлі і підзолу на різній глибині: у західній частині на 0,5 м, у північно-східній частині на 1,18 м від сучасної поверхні. Неоднакове залягання завалу пояснюється рельєфом місцевості, нахилом її на північний схід і різною потужністю наносного шару. Серед каміння в завалі траплялися грудки глини. Розчистка завалу показала, що це — рештки будівлі, довжиною з півночі на південь в 16—16,5 м при ширині до 8 м. Ця будівля складалася з 5 камер неоднакового розміру: центральної, розмірами з заходу на схід до 8 м і з півночі на південь — до 6,5 м, та суміжних з нею камер — по 2 з півночі і півдня — площею в 4×5 м (рис. 3).

Рис. 3. Загальний вигляд ділянки А після зачистки завалу. Вид з північного сходу.

Серед знахідок, виявлених при зачистці завалу нашого приміщення, насамперед слід відзначити: велику кількість кісток свійських тварин; зернотерки звичайного типу — плескаті, одну египетського типу; ступи; велику кількість бабок, 6 з них знайдено акуратно складеними по 3 у ряд; одни камінь, оброблений у формі бабки, такого ж розміру, як і згадані вище (биток).

Серед керамічних знахідок головне місце займає ліпна кераміка, переважно без орнаменту; на другому місці — сіроглинняна, зроблена на гончарському кругі із слідами глянсування. Кількість амфорних решток зовсім незначна. Відзначенні одиничні знахідки уламків червоноолакових посудин, дуже поганого лаку. Одна, розломана на дві частини, кам'яна

мисочки. Сукупність знахідок дозволяє датувати цей комплекс першими століттями н. е.

Слід зауважити, що в 1940 р., під час розкопок в Кисельовому під Одесою, виявлено кілька багатокамерних будівель, розміром і примітивністю кладки близьких до знайденої будівлі; але вони краще збереглися. Кисельовське селище датується II—IV ст. ст. н. е.

Друга ділянка (Б) являє собою мисок, витягнутий на північ—північний захід і віддалений від схилу гори ледве помітною водоймою, що йде в південно-західному напрямі. У водоймі, ближче до лиману, виступають окремі камені, що лежать і справляють враження кладок. На північний схід від квадрата № 18, в урвищі над лиманом, видно дві ями пізнішого походження, у стінках яких стирчать уламки ліпної кераміки, кістки,

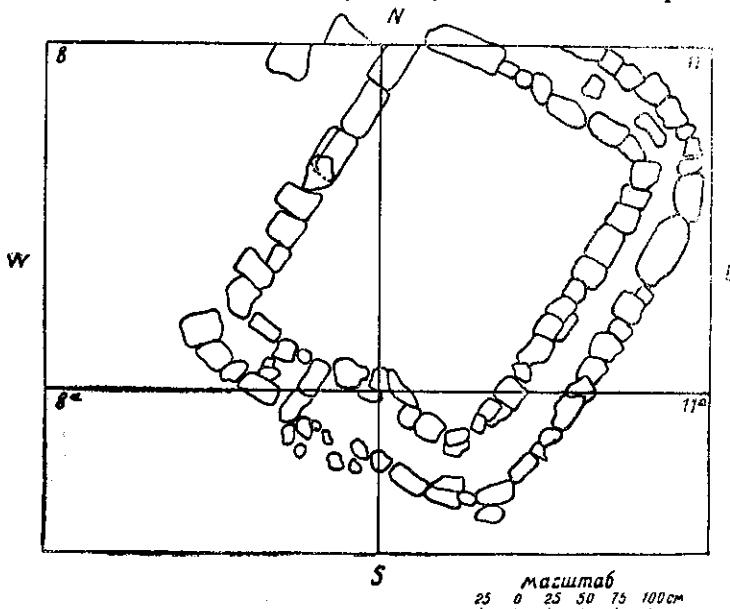

Рис. 4. Схема розташування круглих каменів у кладці на ділянці Б.

каміння. Розкопки на ділянці Б почалися з широкої площині (460 m^2), що охопила квадрати № 1—15 і 7 неповних. У дерновому шарі потужністю в $0,1$ — $0,22$ м виявлені дрібні уламки кераміки ліпної і зробленої на гончарському крузі, поодинокі уламки амфорних стінок, стінок великих посудин з канелюрами, багато кісток тварин. Безпосередньо під дерновим шаром виявлено суцільну купу каміння, що завалилося і залягало майже на всій площині розкопу. Зачистка завалу показала, що необроблене каміння, яке завалилося, має в основному нахил на північний захід. У квадратах № 8, 11, 8а і 11а збереглися рештки потужної кладки стін будівлі, що залягає на глибині $0,04$ — $0,01$ м, тобто під самою поверхнею. Будівля має чотирикутну форму з дещо заокругленими кутами (рис. 4). Довжина стін: південний схід — $6,6$ м, північний захід — $6,35$ м, південний захід — $5,7$ м, північний схід — $5,45$ м. Стіни в $1,1$ — $1,25$ м завтовшки

складені по краю з великого й обробленого каміння із забутовою проміжкою від камінням. Слідів скріплення каміння не виявлено. Глибина залягання стін 0,2—0,25 м.

У південно-східній частині, всередині південно-західної стіни, цілком можливо, були двері. Вся будівля була зорієнтована перпендикулярно до протилежного берега лиману. Двері були в стіні, зверненій не до лиману, а в степ. Метод викладання стін дуже нагадує кладки кримських татар, в районі Акмечеті поблизу від Євпаторії (ці кладки не визначаються великою тривкістю).

На квадратах 15, 12, 13 і 15а, на глибині 1 м, виявлено рештки примітивної кам'яної кладки (рис. 5), яка лишилася недообслідуваною. Тут виявлено чималу кількість жужелі, великий кусок криворізької заліз-

Рис. 5. Рештки кам'яної кладки. Вид з заходу.

ної руди. Слід відзначити, що каміння було дуже випалене. Глина, що лежала в кутку тонким шаром, теж випалена. У чорноземлі та в підзолі знахідок майже не було; траплялись поодинокі уламки ліпної кераміки, фрагменти тонкостінної кераміки, зробленої на гончарському кругу, і порівняно велика кількість кісток.

Серед знахідок цієї ділянки слід відзначити чималу кількість круглого, іноді добре обробленого каміння, що його ми вважали спочатку за камені від прашці. Але кількість їх, розмір, а часом і форма та оточення, в якому вони знайдені, схилили нас до думки, що це каміння для арканів.

М. СИНИЦЫН

Исследование скифо-сарматских памятников под Одессой в 1946 г.

Резюме

Разведкой 1946 г. установлено наличие памятников скифского времени у с. Черноморском, в парке им. Шевченко в Одессе, у Крижановки-Сычавки, на р. Барабе, на склонах Кривой балки — 4 поселения, в Усатове; памятники с серолощеной керамикой — в районе 16-й станции Большефонтанской дороги, античные поселения в Овидиополе и там же остатки укреплений середневекового времени.

Раскопки, призведенные в с. Черноморском, показали, что селище уничтожено. Основные раскопки производились в районе Ильинки, на западном берегу Куяльника, в балке, выходящей из склона, прилегающего к лиману. Исследования велись двумя раскопами.

На участке А на глубине 0,25—0,35 м открыты остатки татаро-монгольского стойбища. Глубже обнаружены остатки постройки из камня, состоявшей из 5 камер. Размеры постройки 16,5 × 8 м. Найдены: кости, зернотерки, камни в виде бабок, керамика, главным образом, лепная, а также серолощенная и несколько фрагментов краснолаковой и амфор. Датировка — первые столетия н. э.

На участке Б в верхнем слое встречены отдельные находки, глубже раскрыты остатки постройки из камня размерами 6,6—6,35 м в длину и 5,7—5,45 м в ширину. Остатки дверей обращены в сторону степи; способ кладки напоминает постройки татар близ Акмечети у Евпатории. Остатки кладок, встреченные на квадратах 15, 12, 13 и 15а, остались недобследованными.

НЕОЛІТ І ЕПОХА БРОНЗИ

О. ЛАГОДОВСЬКА
(Київ)

КАМ'ЯНІ ЗАКЛАДКИ НАДПОРІЖЖЯ

(За матеріалами досліджень 1945—1946 рр.)

Серед археологічних пам'яток порожистої частини Дніпра окреме місце займають пам'ятки, відомі під назвою кам'яних закладок. Вони вперше були виявлені під час робіт Дніпрогесівської експедиції 1927—1932 рр. Ще в травні 1927 р., коли археологічна експедиція робила попере-дній огляд площі затоплення, вона звернула увагу на кам'яні споруди на о. Тавілжаному, на „нез'ясовані поки що ритуальні спорудження, по-значені на поверхні землі колами битого каменю“¹.

Пізніше на тому ж Тавілжаному острові на них звернув увагу П. Смолічев. Перші розкопки трьох таких закладок, виявлених на території неолітичної стоянки на Собачках, провів в 1929 р. А. В. Доброволь-ський. Як показали розкопки, виявлені закладки були надмогильними спорудами. Однак в дослідженнях Дніпрогесівської експедиції кам'яним закладкам не було приділено достатньої уваги. Тоді вони були майже невідомі. Переекриваючи їх, пізніші геологічні відклади майже повністю заховали ці закладки від очей дослідника.

Лише коли спали води Дніпрогесу, після варварського зруйнування Дніпрової греблі фашистськими загарбниками, кам'яні закладки в великій кількості були виявлені на розмитих берегових терасах Дніпра та на островах, і тільки тоді могло постати завдання їх систематичного вивчення.

Розвідка порожистої частини Дніпра О. В. Бодянським безпосеред-ньо після спаду вод Дніпрогесу (1942—1943 рр.), а також розвідки, які були проведенні Дніпропетровським музеєм (1944—1946 рр.) разом з Інститутом археології АН УРСР (1945—1946 рр.), дали можливість зафік-сувати ряд цих нових пам'яток та намітити об'єкти для дальших дослі-джень.

Зазначеними розвідками, а в основному розвідкою О. В. Бодянсь-кого, були виявлені такі пункти з кам'яними закладками:

¹ Рудинський М., Археологічні розвідки на Дніпрельстані, Зб. Дніпропетров-ського крайового історико-археолог. музею, т. I, стор. 46.

Правий берег Дніпра

1. Балка Майорка коло с. Майорка. Закладки, розташовані на мисочку лівого берега балки, при самому її впадінні у Дніпро. П'ять з них були розкопані в 1946 р.

2. Село Олексіївка. Закладки розташовані на мисочку берега над Тягинською заборою. Кількість їх 5. В 1946 р. О. В. Бодянський розкопав одну з них. Тут було знайдено поховання в дуже скорченому стані, на правому боці, з руками під головою. У головах — посуд баночкої форми без орнаменту.

3. Село Микільське. Закладки коло самого берега Дніпра, близько балки Жучої. У цих же місцях, серед каміння, знайдено випадкову знахідку — чашу на трьох ніжках (закладка?). Чашу О. В. Бодянський свого часу передав до Історичного музею у Києві. Аналогічні знахідки відомі з інших закладок.

4. Село Військове. В балочці, нижче с. Військового, є кам'яні закладки з ящиками, перекритими камінням. В них знаходять посуд зрубного типу. Крім того, тут ще була знайдена чаша на чотирьох ніжках із шнуровою орнаментацією хрестом по внутрішній поверхні чаші. В чаші була охра.

5. Село Військове, балка Донська. Кам'яні закладки виявлені на правому березі балки коло самого її гирла. Там була знайдена чаша на трьох ніжках з рештками охри і банкуватий посуд зрубного типу без орнаменту.

6. Село Вовниги. Балка Башмачка. Кам'яні закладки на мисочку лівого берега балки, при її впадінні у Дніпро. Сім з них були розкопані в 1946 р.

7. Село Федорівка. На лівому березі гирла Квітиної балки були знайдені кам'яні ящики. На правому березі тієї ж балки — кромлех, діаметром до 7 м із сторчових плит.

8. Село Федорівка. На лівому березі гирла балки Щербини є кам'яні закладки. Тут знайдено чашу на чотирьох ніжках із шнуровим орнаментом хрестом. (О. В. Бодянським в 1939 р.).

9. Село Федорівка. На лівому березі балки Круглик в обрізі противотанкового рову було видно кам'яні ящики під закладками. В 1946 р. О. В. Бодянський розкопав одну з них з посудом баночного типу.

10. Село Федорівка. Балка Круглик. В урочищі Кишло, проти голови о. Тавільжаного, кам'яні закладки були дослідженні А. В. Добровольським.

11. Село Августинівка. На лівому березі балки Аврамової, на мисочку, що утворює балка, при її впадінні у Дніпро, є чотири кам'яні закладки. На них знайдена кераміка з налітним валиком та уламок кремінного серпа.

12. Село Привільне. Урочище Собачки. Вище ретраншемента є кам'яні закладки і кромлех.

13. Село Привільне. На лівому березі Гадючої балки є кам'яний ящик.

14. Село Привільне. На правому схилі Гадючої балки є кам'яні закладки. Вони були розкопані Дніпрогесівською експедицією.

Острови

15. Острів Малий Дубовий. Є дві закладки.
16. Острів Сурський. На о. Сурському є п'ять груп закладок. Їх розкопували в 1946 р. О. В. Бодянський, В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська.
17. Острів Шулаїв, проти Тягинської забори — є закладки бронзового віку з керамікою катакомбного типу. О. В. Бодянський знайшов тут посуд катакомбного типу, орнаментований фестонами, виконаними тесьмою.
18. Острів Кізлевий. Є закладки в голові острова та над Тягинською заборою.
19. Острів Тавілжаний. Закладки в голові острова та на прохвісті. В 1946 р. розкопані три закладки в голові острова.
20. Острів Кухарів. Є одна кам'яна закладка.

Лівий берег

21. На березі Дніпра над Дзвонецьким порогом є кам'яні закладки.
22. Річка Ворона. Є дві групи кам'яних закладок, одна при самому впадінні р. Вороної у Дніпро, друга, трохи вище, ближче до урочища Голої пристані. Розкопані в 1945 р.
23. Село Мар'ївка. На лівому березі балки Білої є кам'яні закладки з ящиками та з скорченими похованнями.
24. Село Свистуново. Коло скелі Діденко є кромлех. В центрі його О. В. Бодянський (1946 р.) знайшов поховання на спині із зігнутими в колінах ногами, які упали на бік.
25. Хутір Орлова. На висоті третьої тераси є одинадцять закладок і кам'яні споруди. З них А. В. Добровольський розкопав 8 закладок.
26. Хутір Орлова. На правому березі балки, коло самого її гирла, є невеликі закладочки, які О. В. Бодянський спостерігав ще в 1936 р. З них відома кераміка з наліпним валиком.
27. Село Підпоріжне. На правому березі балки Осокорівки, при самому її гирлі, є закладки і кромлех. В 1936 р. Музей Дніпробуду (Запоріжжя) розкопав кромлех. В центрі були знайдені чотири скорчені поховання в окремих ямах з керамікою зрубного типу.
28. Село Павлокичас. На лівому березі схилу балки, коло її гирла, є кам'яні закладки.

Топографія кам'яних закладок більш-менш стала. Вони розташовані понад водою, на островах, або на другій терасі, звичайно на мисочку, що утворює балка при своєму впадінні у Дніпро, рідше на третій терасі.

Археологічні експедиції 1945—1946 рр. приділили дослідженню їх багато уваги. В 1945 р. були розкопані закладки на р. Вороній, в 1946 р. на о. Сурському (пункт ІІ — О. В. Бодянський, пункт ІV — В. М. Даниленко, О. Ф. Лагодовська), на балці Майорці (О. Ф. Лагодовська), на балці Башмачці (О. Ф. Лагодовська), на о. Тавілжаному (О. Ф. Лагодовська), в с. Федорівці (О. В. Бодянський, А. В. Добровольський), в х. Орловому (А. В. Добровольський). Якщо до цього додати розкопки Дніпропетровської експедиції та розвідкові розкопки, що їх провів О. В. Бодянський, і випадкові знахідки з закладок, можна з повним правом твердити, що зібрано вже достатньо матеріалів, щоб скласти уявлення про цей новий тип пам'яток.

В цьому звіті ми подаємо короткі відомості про розкопані нами кам'яні закладки.

Острів Сурський

(Досліди 1946 р.)

Острів Сурський лежить проти с. Волоського та Ямбурга, під правим дніпровим берегом. Це один з великих островів Надпоріжжя, що тягнеться на 3 км при ширині до 0,7 км. Острів невисокий, піщаний. В голові його виступають невеликі скелі.

Розвідкою О. В. Бодянського та В. М. Даниленка (1946 р.) на острові були виявлені епіпалеолітичні і неолітичні стоянки та п'ять груп кам'яних закладок. Об'єктами наших дослідів були кам'яні закладки в прохвісті острова (пункт IV), розташовані на місці неолітичної стоянки.

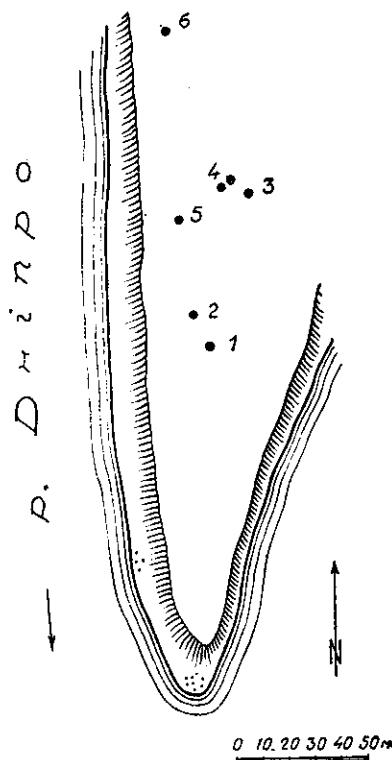

Рис. 1. Острів Сурський, пункт IV. Схематичний план розташування кам'яних закладок.

Культурні рештки стоянки залягають в чорному гумусованому шарі піску, нижче якого йде шар світложовтого піску без будь-яких знахідок. В чорному шарі проходить шар відкладів черепашок *Paludina* та *Unio*. Місцями він проходить на глибині 0,15—0,2 м, місцями виходить на денну поверхню. Насиченість культурного шару незначна. Із знахідок на площі

стоянки, на якій були розташовані закладки № 1 і № 2, слід відзначити: фрагменти кераміки з накольчастим орнаментом типу Середній Стіг I, призматичні пластини, ретушовані по краях, відтискач на призматичній пластині, кутовий різець, кістяні проколи (2), уламки щитків черепахи, кістки тура, зайця, птахів (серед них — качки) та кістки вівці або кози.

На площі стоянки, де були закладки № 3 і № 4, крім знарядь з кременю, було знайдено уламок кістяного вкладишевого знаряддя.

В прохвісті острова є шість закладок (рис. 1), досить віддалених одна від одної. Закладка № 1 знаходиться в 120 м від південного кінця острова; закладка № 2 розташована в 16 м на північ—північний захід від закладки № 1; далі в тому ж напрямку, на відстані 35 м від закладки № 2, знаходиться закладка № 5; ще далі в тому ж напрямку — закладка № 6, на відстані 70 м від закладки № 5; закладки № 3 і № 4 знаходяться поруч одної, на відстані 55—60 м на північ від закладки № 1.

Нами були розкопані закладки № 1—3. Решта закладок були розкопані В. М. Даниленком.

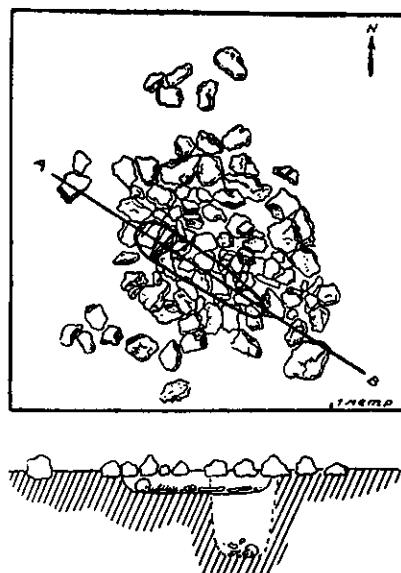

Рис. 2. Острів Сурський. Пункт IV.
Закладка № 1.

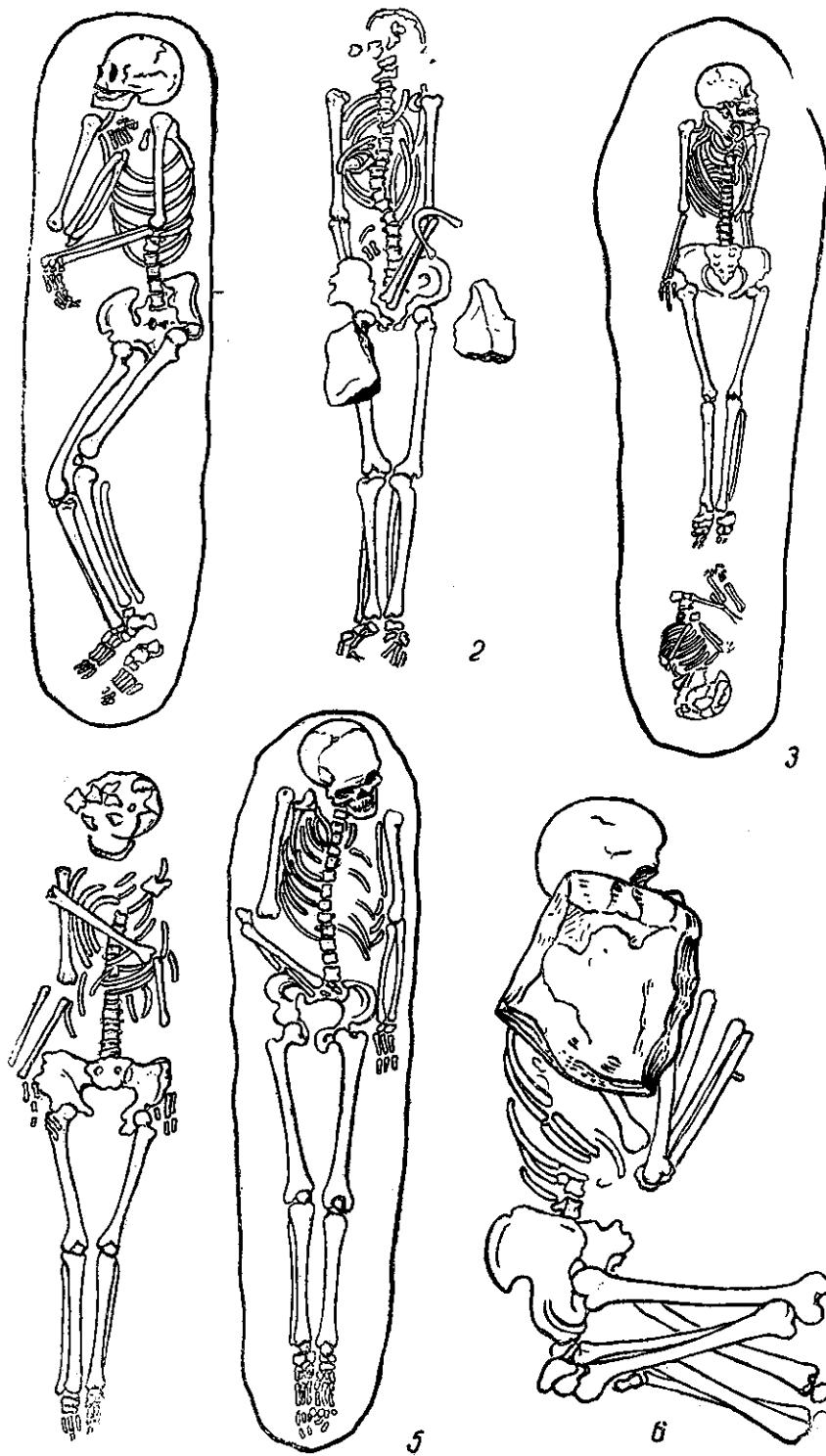
Закладка № 1 (рис. 2), загальні розміри якої — $2,2 \times 2,4$ м. В плані розташування каміння помітно було певну конструкцію, а саме: посередині закладки знаходилась кладка човнуватої форми ($2,4 \times 1$ м), орієнтована з північного заходу — заходу на південний схід — схід (300° — 120°) і складена з дрібнішого каміння. В її кінці стояла сторч невеличка плита трикутних обрисів. Її оточувало каміння більших розмірів ($0,4 \times 0,3 \times 0,2$ м; $0,4 \times 0,2 \times 0,1$ м).

Безпосередньо під човнуватою кладкою виявлено поховання. Кістяк лежав на горизонті у випростаному стані, на спині, головою на захід (285°). Характерним для його пози було те, що ноги в колінах та гоміл-

ТАБЛИЦЯ I

- 1—5 — о. Сурський;
6 — балка Башмачка.
1—3 — закладка № 2, поховання 3, 1, 2 та 2а;
4 — закладка № 1, поховання № 1;
5 — закладка № 3, поховання № 2;
6 — закладка № 4.

ТАБЛИЦЯ 1

кові кістки були притиснуті одна до одної, таї саме, як і кістки рук пригниті до грудної клітки. Це було поховання жінки 25 років² (табл. I, рис. 4). Речових знахідок при похованні не було.

В шарі гумусованого чорного піску, глибина якого під закладкою № 1 досягала 1,3 м, знайдено було ще одне поховання, яке, очевидно, є більш давнім і безпосередньо не пов'язане з першим похованням. Кістки цього поховання були складені купою на глибині від 0,76—1,05 м. Погана збереженість кісток не дала можливості простежити їх співвідношення. Правдоподібно, що це було поховання в невеликій ямі, ($0,65 \times 0,35 \times 1,1$ м), в яку було затиснуто покійника головою донизу.

Біля небіжчика був знайдений такий речовий інвентар:

1. Мотика з рогу оленя, зламана, очевидно, ще у давнину, і в такому стані покладена до могили. Мотика була знайдена на глибині 0,76 м.

2. Ножоподібна пластина з відтисковою ретушшю на кінці та по краях ($8,7 \times 2,1$ см) (рис. 3).

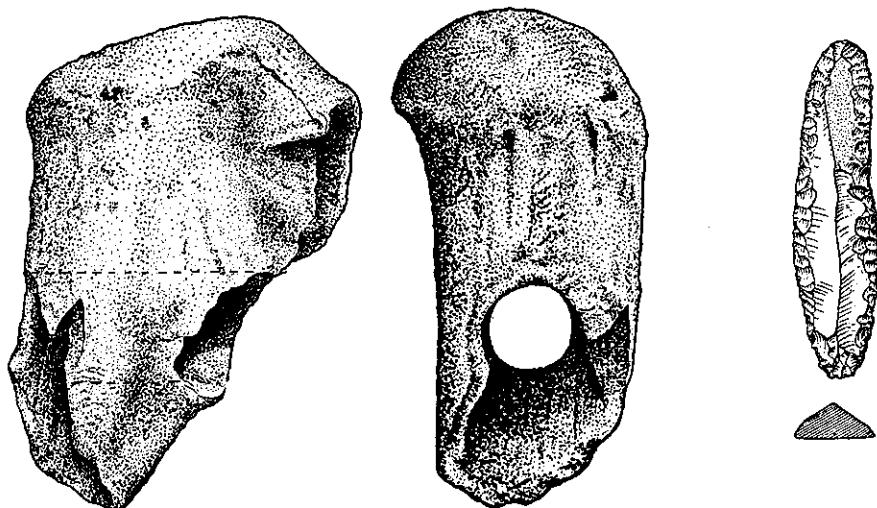

Рис. 3. Острів Сурський. Закладка № 1. Речі з поховання № 2.

На споді ями, а також на деяких кістках було помітно вогру. Це було поховання чоловіка 35-ти років, невисокого на зріст.

Закладка № 2 (рис. 4) мала кільцеву форму неправильних обрисів. У плані цього кола каміння лежало то групою то поодинці. Всередині кола помітно деяке поодиноке каміння, а в самому центрі — група з 6—7 каменів, які, як потім з'ясувалося, були над дитячим похованням. Загальна площа цієї закладки $4,6 \times 4,6$ м. Під закладкою було знайдено чотири поховання.

Поховання № 1 з південного краю закладки, в шарі гумусованого піску (II штих), у строго випростаному стані, головою на захід. Це — поховання чоловіка 40 років. Для пози цього поховання характерні ті самі ознаки, що й для поховання № 1 з закладки № 1, а саме — руки

² Всі антропологічні визначення зробив М. М. Герасімов, за що складаю йому ширу подяку.

(плечові кістки) притиснуті до грудної клітки, а ноги щільно зведені в колінах. Ніяких речових знахідок або вохри при похованні знайдено не було (табл. I, рис. 2).

Поховання № 2—2а в центральній частині закладки. Це — поховання жінки 28—30 років, та дитини до 2-х років. Жінка лежала у випростаному стані, головою на південний схід—схід (150°); дитина — в ногах її у скорченому стані, на правому боці, з руками, зігнутими в ліктях та притиснутими до грудної клітки. Дитяче поховання було орієнтоване, за правилом антitezи, головою на північний захід—захід (330°). Поза жіночого поховання була така сама, яку ми спостерігали в двох попередніх похованнях. Ніяких речових знахідок або вохри при похованнях не було (табл. I, рис. 3).

Яма жіночого поховання довга, вузька та неглибока ($2,4 \times 0,6 - 0,7 \times 0,42$ м), з коритоподібним дном, злегка заглибленим у середній частині (на 0,12 м) під кістками таза.

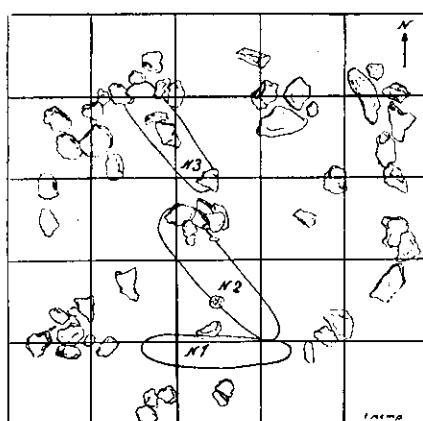

Рис. 4. Острів Сурський.
Закладка № 2.

Поховання № 3 жінки років 18—20, більше до північного краю закладки. Небіжчиця лежала на спині, головою на північний захід — захід, злегка на правому боці, з ногами, трохи зігнутими в колінах. Права рука була зігнута в лікті та направлена до плеча, ліва рука також була зігнута в лікті і лежала вільно (табл. I, рис. 1). Речей при похованні не було, вохри також. Характер ями той же ($1,8 \times 0,4$ м).

Закладка № 3 (рис. 5) теж не мала певної форми: каміння було складене в формі пояса підпрямокутних обрисів ($4,3 \times 4,1$ м). Пояс — завширшки 0,8 м. Каміння, що його складає, лежить нерівномірно, місцями групами, місцями поодинці. Під закладкою було виявлено три поховання і одна яма, овальна в плані.

Поховання № 1 — підлітка, орієнтоване головою на схід, у випростаному стані, з руками вздовж тіла. Кістки рук та ніг лежать вільно. Ніяких речових знахідок при похованні не було. Яма такого ж типу — видовжена, вузька, з коритоподібним дном ($1,15 \times 0,45$ м — $0,55 \times$

$\times 0,45$ м). В ногах поховання, коло самого краю ями, стояв сторч камінь ($0,35 \times 0,2 \times 0,08$ м).

Поховання № 2 — під західним краєм закладки і, в значній мірі, поза межами її. Поховання дорослого чоловіка 43—45 р., на спині, головою на північний захід—захід. Ноги притиснуті в колінах, ліва рука витягнута вздовж тіла, права рука зігнута в лікті й направлена до кісток таза (табл. I, рис. 5). Речей виявлено не було. (Яма — $0,85 \times 0,4 \times 0,53$ м).

Поховання № 3 — дитяче, в невеликій, конусовидній ямці ($0,35 \times 0,4$ м). Погана збереженість кістяка не дала можливості встановити тип поховання.

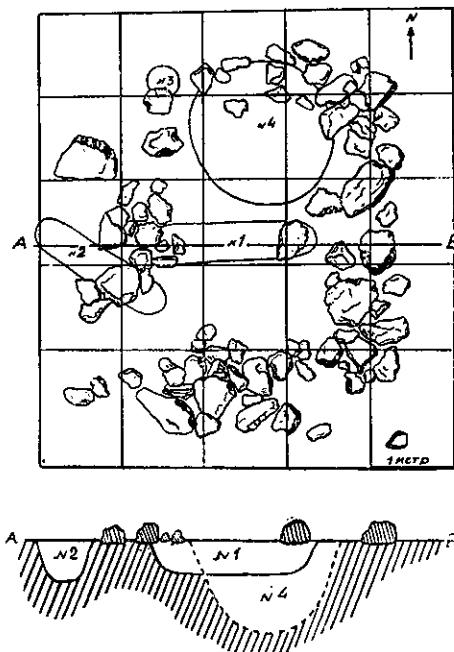

Рис. 5. Острів Сурський.
Закладка № 3.

Я ма. Поруч з похованням № 1, на відстані 0,15—0,2 м на північ від нього, було виявлено яму, округлу в плані. Її діаметр 1,75 м, глибина 1,1 м. На дні ями, близче до її північно-східного краю, стояли сторч два камені ($0,4 \times 0,31 \times 0,25$ м; $0,22 \times 0,14 \times 0,18$ м). В засипці ями ніяких речових знахідок, крім уламка щелепи молодого екземпляра бобра, не знайдено. Призначення цієї ями не ясне. Вона або мала культове призначення або зовсім не була зв'язана з закладкою, а належала до культурного комплексу стоянки.

Поховання Сурського острова слід датувати неолітом. Типовим для цих поховань є положення кістяка у випростаному стані. Лише в одному випадку спостерігалось положення злегка на правому боці, з ногами, трохи зігнутими в колінах (закладка № 2, поховання 3) та поховання

дитини в дуже скорченому стані, на правому боці (закладка № 2, поховання 2а).

Орієнтація їх в основному західно-східна (захід — 2; схід — 1) з відхиленнями (на північ — 3; на південь — 1).

Надзвичайно характерною є поза самих поховань — це строго випростаний стан, з ногами, тісно зведенimi в колінах. На нашу думку, такий стан можна пояснити лише звичаєм зв'язувати покійника. На користь цього припущення свідчить також і положення рук. Руки, що звичайно у небіжчиків витягнуті вздовж тіла або лежать на кістках таза, в плечових кістках бувають щільно притиснуті до грудної клітки, і грудна клітка буває така стиснута, що цей стан можна пояснити лише звичаєм зв'язувати покійника.

При похованнях не було виявлено будь-якого інвентаря або вохри. Покійників звичайно клали в довгу, вузьку, неглибоку яму. Над похованням № 1 в закладці № 1 слід відзначити спорудження з каменю човнуватої форми.

Поховання, очевидно, слід пов'язати з неолітичною стоянкою, але не всі поховання слід датувати одним часом. Найбільш давнім є поховання № 2 в закладці № 3, яке не було пов'язане з планом закладки і за антропологічними даними, за визначенням М. М. Герасімова, належало до типу, близького до поховання з гроту Мурзак-Коба. Також більш давнім є поховання № 2 в закладці № 1, яке стратиграфічно лежало нижче поховання № 1.

Типом поховання в строго випростаному стані та характерною позою, яка, як це було зазначено вище, пояснюється звичаєм зв'язувати покійника, поховання Сурського острова свої найближчі аналогії знаходять в похованнях неолітичного часу на урочищі Собачки та на о. Виноградному.

Острів Тавілжаний

(Дослідження 1946 р.)

До більш пізнього часу, слід віднести закладки на о. Тавілжаному.

Острів Тавілжаний розташований трохи нижче від с. Федорівки, проти кол. с. Августинівки. Це один з найбільших островів порожистої частини Дніпра, що являє собою високий гранітний останець, відріваний від суходолу річищем, русло якого завалено камінням. В північній частині острова, в голові його, виступає голе каміння, навколо якого осіли піскуваті намули Дніпра; середня частина висока, вкрита травами та кущами, в південній частині острова або в прохвості його — велика коса, вкрита луговими травами, що тягнеться далеко позад острова.

Про археологічні пам'ятки Тавілжаного острова знаємо не багато. В 1929 р. на цьому острові систематичні розшуки провадив П. Смолічев, але, незважаючи на двомісячні дослідження і систематичну шурфовку на прохвості та в голові острова, тут не було виявлено будь-яких ознак сталого перебування людини. Речові знахідки мали спорадичний характер. З археологічних пам'яток на о. Тавілжаному відомі дві групи закладок та одна могила (з викладеним з каменю насипом) з північного краю середньої частини острова, одна могила посередині цієї частини та закладки в прохвості острова.

Нами були проведені розкопки трьох залізничок в першому пункті, по одній закладці від трьох основних типів їх, репрезентованих в даній групі, а саме: 1) кам'яні закладки, округлі в плані, складені з битого каменю; 2) кам'яні закладки, такі ж в плані, але з великими кам'яними ящиками; 3) кам'яні закладки, такі ж в плані, але з невеликим кам'яним ящиком посередині.

В закладці першого типу (закладка № 1) було виявлено два поховання: основне і впускне. Перше поховання було зруйновано другим. Від першого поховання залишилися лише кістки ніг. Небіжчик, очевидно, лежав у скорченому стані, на лівому боці, головою на захід. Речей при ньому не було. Друге впускне поховання теж було скорочене, на лівому

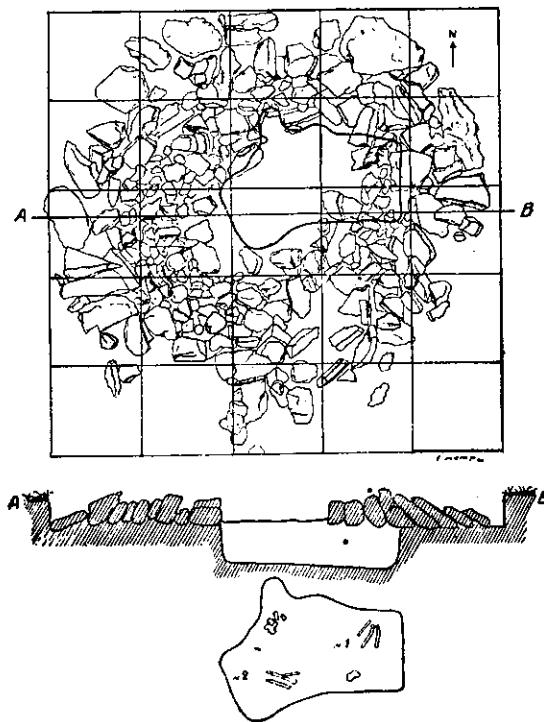

Рис. 6. Острів Тавілжай. Закладка № 1.

боці, але ж орієнтоване на північ. При ньому було знайдено глиняне плескувате пряслице (діаметр 5,5 см, завтовшки 1,1 см, діаметр отвору 0,9 м). Пряслице стояло руба під наклоном. Таке його положення, очевидно, можна пояснити тим, що пряслице було насунуте на веретено, яке повністю зотліло.

В закладці другого типу (закладка № 3) з великим ящиком, поставленим безпосередньо на жорстку, не було виявлено поховання. Можна думати, що поховання повністю зотліло, завдяки близькості скелі.

Інший характер мала закладка № 2 з невеликим кам'яним ящиком

посередині (рис. 7). Фактично це була яма, дном якої, так само як і східною стороною її, була природна скеля; з північного та південного боків всередині ями було сторч поставлено плити ($0,82 \times 0,45 \times 1,11$ м; $0,37 \times 0,34 \times 0,62$ м), на яких лежала майже квадратна, перекриваюча їх, плита ($0,9 \times 1 \times 0,12$ м).

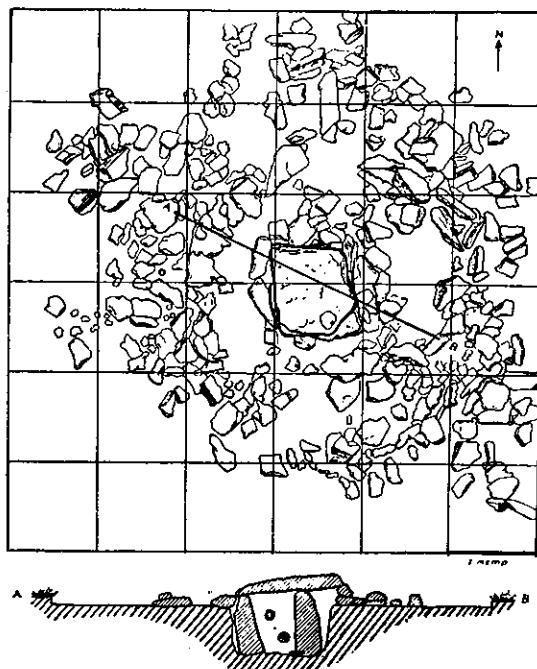

Рис. 7. Острів Тавілжаній. Закладка № 2.

В ямі знайдено лише три посудини. Всі вони стояли під західною стінкою ями, на різній глибині:

1. На глибині 0,3 м стояв невеликий, високих пропорцій, реберчастий горщичок, з вінцями, відігнутими назовні. По краю вінців — навскісна насічка, по плечах — орнаментація з борозенок, покладених ялинкою. Понад денцем — орнамент у вигляді невеликих насічок. Посуд чорний, але ж зверху покритий розчином вохристої глини (заввишки 10,5 см).
2. Другий посуд стояв на глибині 0,5 м. Це — невеличкий посуд яйцеподібної форми, з невисокими вінцями, відігнутими назовні, без орнаменту (заввишки 7 см).

3. На самому споді ями, на глибині 0,73 м, стояла третя посудина — глибока чаша з широким плоским дном та з фігурним держачком збоку (табл. II, рис. 3). Поверхня чаші характерно згладжена, орнамент по краю вінців у вигляді невеликих ямок. Поверхня чаші покрита розчином вохристої глини (заввишки 7 см).

На захід від центральної споруди, в невеличкій ямці під камінням, був знайдений ще один горщичок типу першого, (табл. II, рис. 5), без орнаменту по плечах, але з валіком з насічками по самому ребру (заввишки 10,8 см).

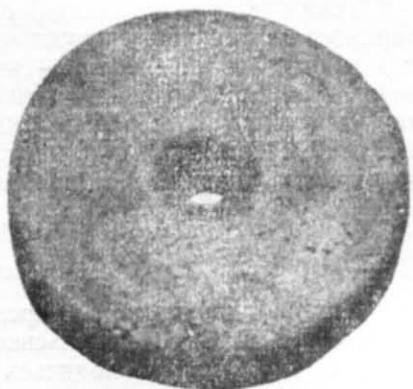
ТАБЛИЦЯ II

- 1 — р. Ворона: закладка № 1;
- 2 — о. Тавілжаний: закладка № 1;
- 3, 5 — о. Тавілжаний: закладка № 2;
- 4 — р. Ворона: закладка № 2;
- 6 — балка Башмачка: закладка № 4.

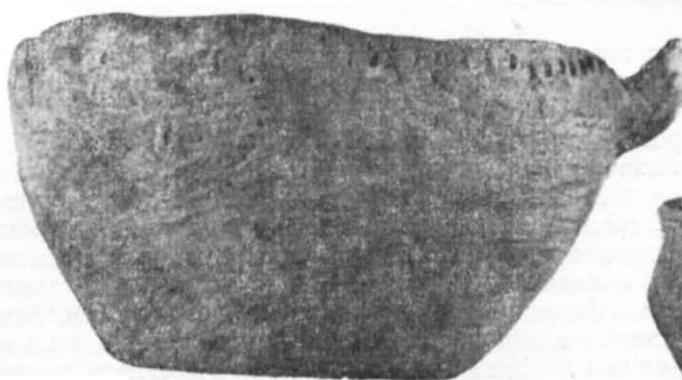
ТАБЛИЦЯ II

1

2

3

4

5

6

Дно ями посипано було вохрою. Дрібні грудочки вохри помітні були при розчистці засипу ями.

Таким чином, в закладці № 2 не було знайдено поховання. Самий характер центральної споруди — невеличка кам'яна кіста, а також характер знайденого інвентаря — кераміки, презентованої трьома посудинами, наявність вохри, відсутність знарядь праці, — все це промовляє за культовий характер цієї закладки. Всі посудини були знайдені попід західним краєм ями, на різній глибині. Все це, на нашу думку, промовляє за кількаразове використання та відкривання кам'яної кісти.

Ріка Ворона

(Дослідження 1945 р.)

Кам'яні споруди по р. Вороній були відкриті розвідкою О. В. Бодянського, а далі С. К. Накельського. Ці споруди розташовані двома групами; перша з них знаходиться безпосередньо на правому березі р. Воронії; друга — трохи вище по Дніпру, — в напрямку до урочища Гола пристань.

Кам'яні споруди в першому пункті (Ворона I) складалися з кромлеху, з прямокутної кладки, що оточувала кромлех, та з п'яти кам'яних закладок.

Кромлех, діаметром до 5 м, був складений з одного рядочка каменів, які були покладені вільно, з невеликими інтервалами. Деякі з них, очевидно, в свій час стояли сторч. Один з них свое майже сторчове положення зберіг дотепер. З північно-східного та південно-східного боків кромлех був оточений прямокутною кладкою, яка проходила на відстані 4—5 м від нього. Вона складалася з двох кам'яних доріжок, що сходились під прямим кутом. Південно-східна доріжка, завдовжки 7 м, завширшки 0,5 м, складалася з каміння середніх та малих розмірів, щільно покладених. Північно-східна доріжка, завдовжки 12 м, збереглася значно гірше.

Археологічне дослідження площі кромлеха за браком часу не було проведено. Основна увага була приділена кам'яним закладкам. З них були розкопані лише закладки № 1 і № 2.

Закладка № 2 — підокруглої форми, діаметром до 8 м. Під нею був виявлений кам'яний ящик з чотирьох плит, що стояли сторч. Плити були тонкі. Їх розміри: північна плита — $0,55 \times 0,3 \times 0,09$ м; східна — $0,62 \times 0,52 \times 0,09$ м; південна — $0,67 \times 0,48 \times 0,1$; західна — $0,66 \times 0,3 \times 0,06$ м. Ящик мав майже квадратну форму, але ж був трохи витягнутий в східно-західному напрямку (завширшки — 0,64; завдовжки — 0,7 м).

На відстані 0,3 м від південної стінки ящика була виявлена ще одна сторчова плита, майже паралельна південній його стінці. Ніяких додаткових конструкцій з цією плитою пов'язано не було. Ніяких знахідок між цією плитою та ящиком також виявлено не було.

Друга сторчова плита ($0,68 \times 0,2 \times 0,1$ м) стояла на відстані 0,7 м від північної стінки. Просторінь між нею та ящиком була ретельно закладена камінням. Після розборки цієї закладки на споді була виявлена лише одна плита своєрідної форми ($0,62 \times 0,3 \times 0,08$ м). Вона мала пряму базу, рівнобіжні краї, заплечики та звужену заокруглену вершину. Спідня сторона, що нею вона лежала до землі, була плоска, верхня — злегка

опукла. Ніяких знаків на плиті не було. Але ж саме положення плити та її ретельна закладка, без сумніву, промовляють за її культове призначення. Сама ж форма її, хоч вона і мало показова, дає найбільше підстав розглядати її як антропоморфічну.

Датує цю закладку посуд, знайдений в східному кутку кам'яного ящика. Це ребристий посуд, типовий для кераміки „зрубного“ типу. По плечах — вірьовочна орнаментація трикутниками, нижче ребра проходить зигзагова лінія тієї ж техніки (табл. II, рис. 4).

Друга закладка (№ 1) теж мала підокруглу форму, діаметром до 6 м, але ж вона була трохи розтягнута в західно-східному напрямку. Каміння лежало горизонтально одним шаром. Під ним, майже посередині, була друга невелика кладочка (2×2 м) з дрібних камінців. Під цією кладочкою, на глибині 0,5—0,6 м, знайдено дві посудини, безпосередньо поставлені на скелю. Це був гостроребристий посуд зрубного типу та чаша на ніжках. Посуд раннього типу, невисокий з широким отвором. Орнамент — трикутниками. Нижній рядок трикутників

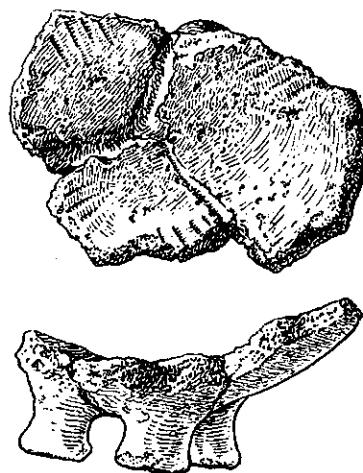

Рис. 8. Ріка Ворона. Закладка № 1.

заштриховано, паралельно одній з його сторін. Трикутники верхнього ряду заповнені тільки по своїй базі чотирма-п'ятьма вертикально поставленими відбитками вірьовочки. Один з трикутників нижнього ряду порушує загальний ритм орнаменту: в ньому, замість заштриховки, був зроблений косий хрест. Цим знаком посуд був поставлений на південний схід — схід (табл. II, рис. 1).

Поруч з цим посудом стояв уламок чаши, що складався з середньої частини дінця на трьох ніжках. Чаша була орнаментована всередині, але ж завдяки поганій збереженості її поверхні, від орнаменту залишилися лише невиразні сліди. При реконструкції вони дають дві вірьовочні стъожки, що перехрещуються (рис. 8).

Під закладкою № 1, як і під закладкою № 2, не було виявлено поховання. Отож, відсутність поховань, характер кам'яних конструкцій (невелика кам'яна скриня), склад посуду (чаша на трьох ніжках з виображенням хреста, гостроребристий посуд із знаком хреста в загальній

системі орнаменту) — все це промовляє за ритуальне призначення розкітих пам'яток.

Другим пунктом наших дослідів на р. Вороній — була група кам'яних закладок на відстані 200—250 м вище по Дніпру, недалеко від урочища Гола пристань (пункт Ворона III). Тут було виявлено 5 невеликих закладок і кромлех. Були розкопані 3 закладки і кромлех. Закладки на Вороній III відрізнялися від закладок на Вороній I. Це були невеличкі закладочки підокруглої форми, діаметром від 2,5 — 5 м. Під камінням закладки знайдені були лише камені, які лежали високою купою; вони купами були покладені в спеціально для цього викопані невеликі ями. Ніяких знахідок або поховань при них не знайдено. Під час розкопок кромлеха так само не було виявлено будь-яких речових знахідок.

Село Вовники. Балка Башмачка

Закладки на балці Башмачці були відкриті О. В. Бодянським ще в 1942 р. Вони розташовані на надзаплавній терасі на мисочку, що його утворює при впадінні у Дніпро лівий берег балки. Група складається з 20 закладок. На цій площі, крім закладок, є ще 1 кромлех. Всі вони складені з місцевого матеріалу — червоного граніту, поклади якого висту-

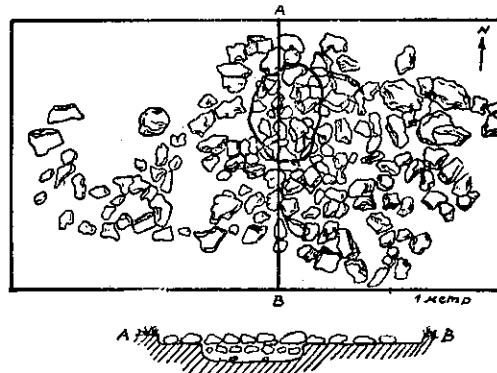

Рис. 9. Балка Башмачка.
Поховання № 15.

пають тут же в обрізі тераси. Закладки справляють надзвичайно мальовниче враження. Це — круги червоного кольору, на яких біліє каміння білого кварцу. Часом трапляється й сірий граніт, причому він часто зустрічається в певній композиції: закладки з червоного граніту по краях бувають обкладені сірим гранітом. Закладки в основному округлі в плані і плоскі. Дев'ять з них невеличкі — до 1 м в діаметрі, але є й більші, до 6,5 м в діаметрі.

Дослідження на балці Башмачці провадилися в 1946 р. Всього було розкопано 7 закладок і 1 кромлех. Під всіма закладками були зустрінуті поховання. Кістяки лежали або безпосередньо під закладками, або в неглибоких ямах, які були впущені в шар світлого піску і дном доходили до скелі, яка тут близько виходить на денну поверхню. В зв'язку з тим, що ями копались в піщаному ґрунті, вони не мали чіткої форми в плані. Дно в них звичайно має коритоподібний характер (рис. 9—10).

Збереженість поховань в цілому незадовільна. Краще збереглися ті поховання, які були безпосередньо під закладками в чорноземному ґрунті; гірше — ті, які були в піску або над скелею.

Положення на лівому боці в дуже скороченому стані констатовані в трьох випадках із східною (закладка № 4) та з північною орієнтованістю (закладка № 12, 15); поховання на спині — в одному випадку з орієнтованістю — північний захід — захід (№ 2) та в невизначеному стані в трьох випадках (закладки № 3, 6, 14).

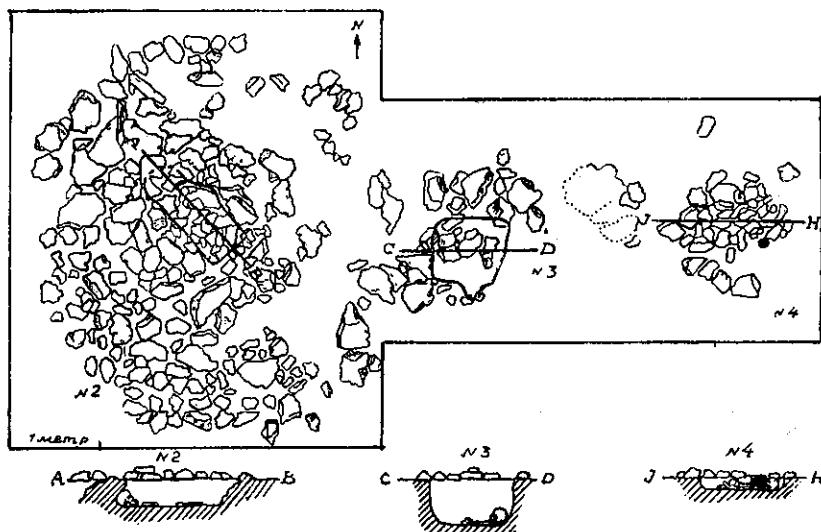

Рис. 10. Балка Башмачка. Поховання № 2, 3, 4.

Інвентар поховань винятково бідний. Лише при похованні № 4 знайдено кераміку: посуд баночної форми темного кольору з відтягнутим носиком (табл. II, рис. 6). Знаряддя з кременю надзвичайно рідкі. Кінцева скребачка та вістря на відщепку знайдені були лише в тому ж похованні № 4.

Заслуговують на увагу кістки свійських тварин, що були при похованнях (вівця або коза, кінь, собака). У похованнях № 2, 3 було відзначено вохру.

Загальний характер могильника промовляє за одночасовость його. Разом з тим він дає підстави датувати могильник пізнім періодом бронзи. Про це говорить і дуже скорочений стан кістяка на лівому боці, і загальна бідність інвентаря, і наявність баночних форм посуду, і склад стада (кінь та вівця).

Такий склад стада, що його мало населення, яке залишило нам цей могильник, свідчить про розвинені форми степового скотарства. Про господарські заняття цього населення свідчить також кам'яна зернотерка, що була знайдена на закладці № 14. Зернотерка лежала на каміннях закладки, на її середині. Вона складалася з спідняка, розміром

$0,5 \times 0,25 \times 0,15$ м та верхняка, округлої плескуватої форми (діаметр — 0,25 м, завширшки — 0,1 м), що лежав на спідняку.

Отже, могильник на балці Башмачці належить населенню, що добре було обізнане з скотарством та, очевидно, з хліборобством.

Розкопки кромлеху не дали будь-яких знахідок. Очевидно, це пам'ятка виключно культового призначення.

Як показали дослідження 1946 р., звичай ховати під кам'яними закладками виник ще в період неоліту, очевидно, наприкінці його, як про це свідчать поховання на о. Сурському. Для останніх характерним є тип поховання в строго випростаному стані (очевидно небіжчиків зв'язували), без речей та без вохри. Своїй найближчі аналогії сурські поховання заходять в неолітичних похованнях на урочищі Собачки та на о. Виноградному, але ж, разом з тим, від цих поховань іх відрізняють груповий характер поховань останніх, звичай густо засипати покійника вохрою і відсутність звичаю ховати під кам'яними закладками.

Звичай ховати під кам'яними закладками поширюється лише в наступний період бронзи. Вже для раннього періоду бронзи закладки з керамікою ямного типу відомі з багатьох пунктів: з о. Сурського (пункт III), з с. Федорівки, з х. Орлова, з урочища Собачки. Для цих закладок характерним є тип поховання на спині з зігнутими ногами.

Посуд ямного типу було знайдено на о. Тавілжаному, в закладці № 2, разом з керамікою, як було описано вище, інших типів, які знаходять свої аналогії серед могильних знахідок раннього часу бронзи середнього Подніпров'я. Так, чаша з закладки № 2 має своїй найтісніші аналогії в чаші з аматорських розкопок Строменка в с. Солоному, Дніпропетровської області. Це така ж чаша напівсферичної форми, з типовим вигладжуванням обох поверхонь та з невеличким наліпним валиком-держачком з одного боку³. Висока ребриста посудина знаходить собі аналогії в матеріалах з розкопок М. Бранденбурга по р. Россаві та середньому Дніпру. В розкопаних курганах були знайдені такі самі посудини з орнаментацією борозенками, покладеними ялинкою, що цілком покриває собою всю поверхню посудини, або з валиком з насічками по ребру та по краю вінців⁴. Таку ж аналогію дає посуд з Іващеватки (музей в Верхнєніжі)⁵. Близькі аналогії знаходимо також в посуді з могили з Верхнєдніпровська. Зближають їх, крім форми і орнаментації ялинкою, також техніка обробки поверхні посудини вигладжуванням зверху вниз твердим знаряддям⁶. Близьку аналогію подає також посудина з с. Жовті Води з розкопів Д. І. Яворницького в 1914 р⁷.

Кераміку катакомбного типу знайшов О. В. Бодянський під закладкою на о. Шулаевому, проти Тягинської забори.

Закладки з керамікою зрубного типу відомі з ряду пунктів: з с. Військового, з р. Вороної, з с. Підпоріжжя. Цікаво, що в цих закладках зустрічаються чаші культового призначення на трьох або чотирьох ніжках із шнуровою орнаментацією космічного змісту, як хрест, зірка та ін.

³ По валику насічки: заввишки 8,5 см, максимальний діаметр 14 см, діаметр дна 8 см, Музей в Дніпропетровську, інв. № 40609.

⁴ Бранденбург, Тр. XI, А. С., т. I, табл. I.

⁵ Tallgren, H., La Pontide préscythique, ESA, II, fig. 71/2.

⁶ Музей в Дніпропетровську, інв. № 40232. За даними каталога 1893 р., стор. 25, № 380 цей посуд походить з с. Обуховки.

⁷ Музей в Дніпропетровську, інв. № 40673.

Закладки з керамікою баночного типу, що належать до часу пізньої бронзи, також відомі з ряду пунктів. Серед них, в першу чергу, слід назвати закладки на балці Башмачці.

Закладки скіфського часу були розкопані в с. Федорівці, на урочищі Кишло.

Отже, звичай ховати під кам'яними закладками можна простежити протягом всього періоду бронзи і навіть пізніше, за скіфо-сарматської доби. Цей звичай існує поруч з звичаєм ховати під могильним насипом, оскільки інвентар і тип поховання іх нічим між собою не відрізняються.

Часто серед цих могильників бувають кам'яні спорудження також культового призначення: кромлехи, абож і закладки. Такі кромлехи були виявлені в ряді пунктів. В деяких кромлехах були поховання (наприклад в с. Свистуново, коло скелі Діденка), деякі мали виключно ритуальний характер (наприклад, кромлех на р. Шиянці, розкопки 1932 р.), де посередині кромлеху було знайдено велику грудку вохри, кромлех на балці Башмачці та ін. Так само деякі з закладок мали виключно культове призначення. Такий характер мали закладки на р. Вороній з невеликим кам'яним ящиком, або з купами каміння, закладка № 2 на о. Тавілжаному³ з невеликим кам'яним ящиком. Культове призначення малих кам'яних ящиків спостерігалося також і в похованнях Кічкаського могильника, в протилежність великим кам'яним ящикам, в яких ховали.

Е. ЛАГОДОВСКАЯ

Каменные закладки Надпорожья

Резюме

В 1945—1946 гг. в порожистой части Днепра производились раскопки каменных сооружений, имеющих характер закладок или вымосток. Закладки эти расположены у воды, на островах или же на берегу, на второй террасе, реже на третьей, обычно на мысочке, который образует балка при своем впадении в Днепр.

Закладки были раскопаны в ряде пунктов. Это дало возможность установить, что они являются надмогильными сооружениями и в отдельных случаях — культовыми.

Обычай закладывать могилы камнями, как показали исследования на о. Сурском, возникает еще в период неолита. Свое же максимальное развитие он получает в период бронзы, прослеживаясь и позднее, в скіфо-сарматскую эпоху.

Этот обычай существовал одновременно с обычаем погребать под курганными насыпями. К этому выводу нас приводят общность типа захоронений и общий характер инвентаря в обоих случаях.

Одновременно с этим были встречены закладки, имевшие культовое значение. К ним относятся закладки № 1 и № 2 на р. Вороной и закладка 2 на о. Таволжаном.

А. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ
(Київ)

КАМ'ЯНІ ЗАКЛАДКИ В ОКОЛИЦЯХ ТАВІЛЖАНГОГО ОСТРОВА

У липні місяці 1946 р., за завданням Інституту археології АН УРСР, в зв'язку з вивченням бронзової доби в Надпіріжжі, мені, разом з науковими співробітниками Дніпропетровського музею — О. В. Равич, О. В. Бодянським та О. О. Шевардіним і Запорізького музею — С. М. Мазіним, довелося провести розкопки кам'яних закладок коло х. Орлова, Червоноармійського району, Запорізької області, на лівому березі Дніпра і напроти — в урочищі Круглику, на правому березі Дніпра, нижче Федорівки, Хортицького району, Запорізької області.

Хутір Орлово

Кам'яні закладки коло х. Орлова розташовані по лівому березі Дніпра, на мисі, утвореному Дніпром і Калинівською балкою. Всього тут знайдено 10 кам'яних закладок, які, як це виявилося пізніше, були могильником бронзової доби, і одне спорудження особливого типу (рис. 1).

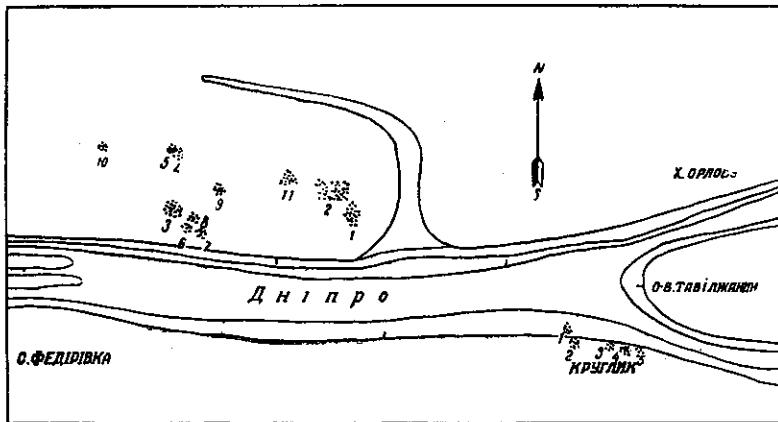

Рис. 1. Хутір Орлово. Схематичний план розташування кам'яних закладок.

У зв'язку з відходом вод оз. Леніна, внаслідок зруйнування німецькими загарбниками Дніпрогесу, м'який ґрунт на місці розташування

цього могильника був змитий і кам'яні закладки оголені. Але ці закладки (крім № 8) не мали слідів руйнування.

За формою закладки можна розподілити на такі основні групи.

Закладки круглоопуклої форми (в яких по периферії лежало каміння більшого розміру, а середина була виповнена камінням значно меншого розміру) та закладки плоскі, округлої форми (в яких каміння лежало в один рядок).

Виняток становить закладка № 2, яка теж була викладена камінням в один рядок, але мала трикутну форму.

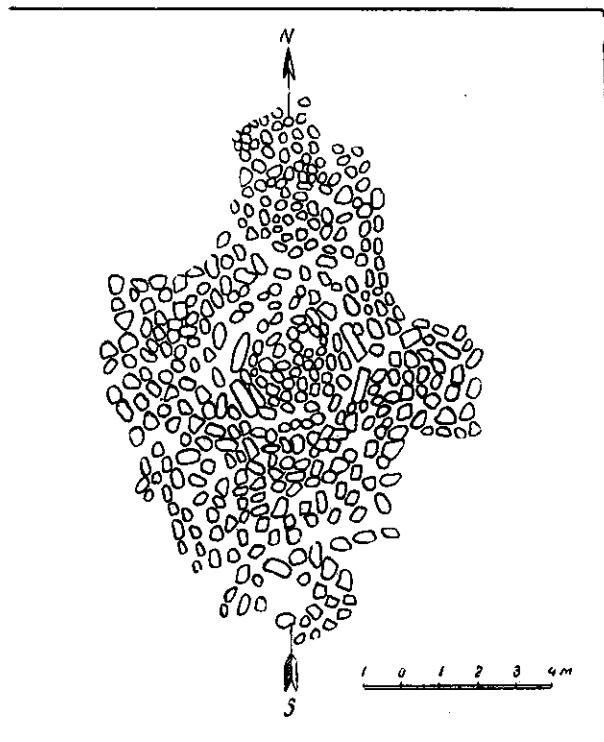

Рис. 2. Хутрі Орлово. План кам'яної закладки № 1.

Інший характер мало виявлене нами спорудження: воно складалося з окремого каміння великого розміру і мало чотирикутну форму. Всередині спорудження також лежало на жорсті окреме каміння, майже без всякого ладу (рис. 3). Ніяких культурних залишків тут не знайдено.

Всього коло х. Орлова було розкопано 7 кам'яних закладок (№ 1, 3, 4, 5, 6, 7 і 8).

Закладка № 1. Ця закладка своєю формою наблизялась до чотирикутної зірки, що мала чотири виступи, обернені за сторонами світу, причому північний і південний її кінці були довші (рис. 2). Довжина її (північ—південь) 14,2 м, ширина (схід—захід) 10,1 м, висота 0,7 м. Каміння лежало в один рядок і тільки центр був викладений в два рядки. За-

кладка мала схил до Дніпра, відповідно до нахилу поверхні ґрунту, на якому вона будувалась.

У північному та південному виступах закладки, на жорсткі, яка в цьому місці залягає під жовтим піском, на глибині 0,2 м від низу закладки, виявлено еліпсоїдної форми викладочки з дрібних плескуватих камінців, розміром $0,8 \times 0,3$ м. Під ними нічого не було знайдено (рис. 4, № 4, 5).

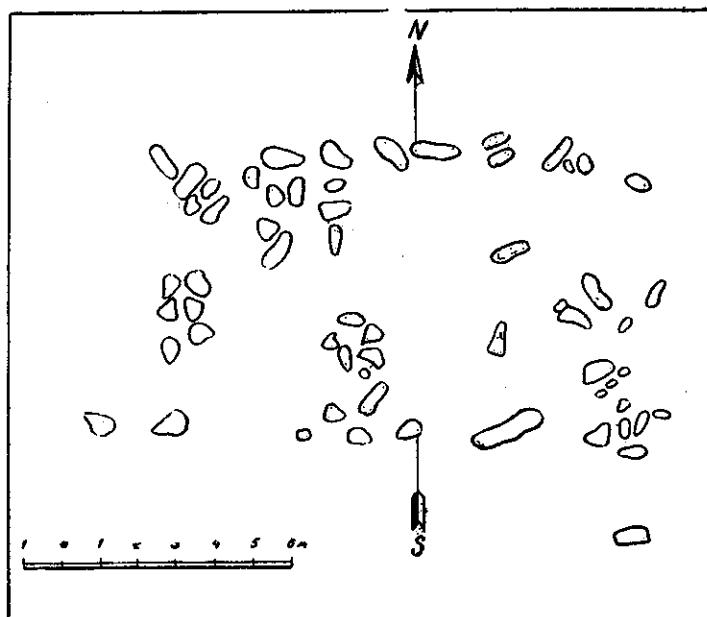

Рис. 3. Хутір Орлово. План кам'яної закладки № 2.

Посередині, під центром закладки, де пісок залягав на глибину 1 м, на жорсткі знайдено теж викладочку, округлу в плані, з дрібного каміння, діаметром 0,8 м. Під закладкою теж нічого не було знайдено (рис. 4, № 3).

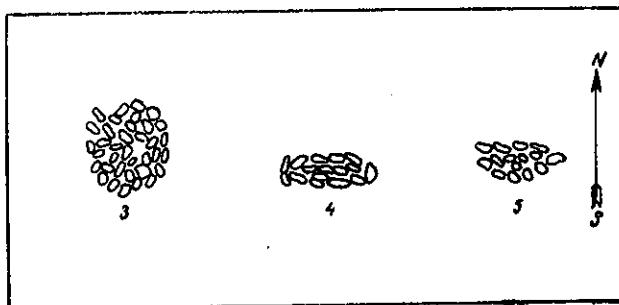

Рис. 4. Хутір Орлово. Викладки під кам'яною закладкою № 1.

Закладка № 3 була найцікавішою. Вона найбільша з цього могильника. Її діаметр 8,5 м, а висота в центрі 0,95 м. Периферію обкладено великим камінням. На поверхні закладки можна було помітити деяке

руйнування. У північно-східній частині закладки, поглиблюючись похило в каміння, лежала досить велика кам'яна плита.

У центрі закладки було видно кінці ще трьох плит, що нагадували кам'яний ящик, посередині якого впоперек було видно кінці ще двох плит. Все це свідчить про те, що цей кам'яний ящик був зруйнований.

Під час розкопування виявилося, що закладка була викладена рядками каміння.

У першому (верхньому) ряді каміння, коло північної стінки ящика, знайдено уламки людських кісток і надбиту невеличку посудину.

Посудина — банкоподібної форми, плоскодонна, вироблена примітивно, неакуратно. Стінки від дінця піднімаються конічно й на висоті двох третин посудини переходят у заокруглений вичеревок. Плечики слабо помітні і безпосередньо переходят у майже прямовисне горло. Вінця затоншені й зрізані поземо. Посуд випалений добре, на зламі глина однакової чорної барви, шарувата. Обидві поверхні обмазані тонким шаром глини й після випалу стали червонуваті. Висота 0,08 м, діаметр вичеревка 0,09 м, денця 0,065 м, отвору горла 0,075 м (рис. 5 № 2). Такий посуд у Надпоріжжі належить до пізньої доби бронзи.

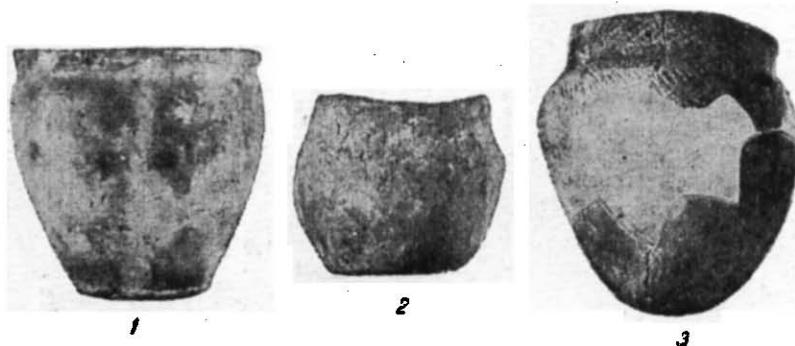

Рис. 5. Хутір Орлово. Кам'яна закладка № 3.

Коли був знятий другий рядок каміння, то виявилася західна частина зруйнованого ящика, в якому лишилася на місці західна стінка й по одній плиті з прицілків. Східна частина ящика була зруйнована. Майже посередині ящика в ґрунт поглиблювалися похило дві плити. Середина ящика була заповнена землею, в якій знайдено каміння.

Під ящиком виявився третій ряд каменів закладки, на яких і стояв ящик, але всередині його кладка була зруйнована, а він був засипаний землею. В землі було знайдено дві плити, що лежали похило. Ці плити від східної частини ящика потрапили сюди разом з землею, коли був засипаний зруйнований ящик.

Під третім шаром каміння у північному полі закладки була викладочко з дрібного плескуватого каміння, під якою знайдено скорчене, на лівому боці, поховання, орієнтоване головою на захід. Речей при ньому не було ніяких (рис. 6, А).

Під цим похованням був ще один — четвертий рядок каменів закладки, яка в центрі (під ящиком) була зруйнована, причому каміння було ніби розвернуте на сторони (рис. 6, Б). У цьому місці було виявлено похо-

ронну яму овальної форми, розміром $1,5 \times 0,8$ м, орієнтовану по довжині з сходу на захід, глибиною в 0,25 м.

У південно-західному куті цієї ями лежав злегка похило, отвором до східного боку ями, горщик. Це макітроподібна посудина, примітивного виробу, але прекрасного випалу, наскрізь темносірої барви. Горло коротке, одігнуте назовні, вінця заокруглені. Висота 0,16 м. Діаметр денця 9,5 см, вичеревка 0,16 м, горла 0,15 м (рис. 5, 1). Посуд характерний в Надпоріжжі для ранньої доби заліза. Тут же в землі знайдено і залишки людського кістяка, але тип поховання визначити не вдалося.

Нижче від цього поховання, під північною стінкою цієї ями, знайдено частину посудини ямного типу. Фрагмент від цієї посудини був знайдений вище в землі, що заповнювала ящик. Ця посудина яйцевидної форми, з майже прямовисним коротким горлом. Зовнішня поверхня оброблена зубчаткою й загладжена, але сліди зубчатки добре видно; середина загладжена повністю. Вінця заокруглені й злегка одігнуті назовні. На зовнішній поверхні горла є орнамент з похилих вправо рядків гребінцевих відтисків. Нижче, майже посередині, посудину прикрашають рядки

Рис. 6. Хутір Орлово. Кам'яна закладка № 3: А — скорчене поховання; Б — похоронна яма.

ялинки з таких же ж гребінцевих відтисків, що оперізують її в три з половиною рази. Висота посудини 0,16 м (рис. 5, 3).

Посуд цього типу в Надпоріжжі належить до ранньої доби бронзи.

Отже, доводиться припустити, що як поховання в ящику, так і поховання ямного типу були зруйновані пізнішим впускним похованням. Під час похорону впускного поховання, з ящика викинули кістки разом з гор-

щиком, який і був знайдений коло північної стінки ящика; в першому шарі каміння. Плиту, що перекривала ящик, відкинули остроронь, а плити, що становили східну частину ящика, під час засипки зсунулися разом із землею.

Найбільш давнім у цій закладці є поховання з керамікою ямного типу. Над ним, власне, і було споруджено першу закладку (IV шар каміння). Пізніше ця закладка була знову використана. На ній поховано небіжчика в скорченому стані, який був перекритий викладочкою, а потім ще рядком каміння закладки. Кам'яний ящик є пізнішим і від ямного поховання і від поховання під викладочкою. Найпізнішим є впускне поховання, яке зруйнувало і кам'яний ящик і ямне поховання.

Закладка № 4. За формою це — півсферична купа каміння, висота якої дорівнювала 0,8 м, а розмір основи $5,8 \times 4,8$ м. Каміння лежало на піску, що був прокопаний до шару жорстви, на глибину 2,1 м. Ніяких знахідок у цій закладці не виявлено.

Закладка № 5. З північно-західної сторони ця закладка прилягала до закладки № 4. Посередині її, безпосередньо під камінням, знайдено було викладочку з дрібного плескуватого каміння прямокутної форми ($1,6 \times 1,1$ м), орієнтовану на південний захід—північний схід (рис. 7, № 1).

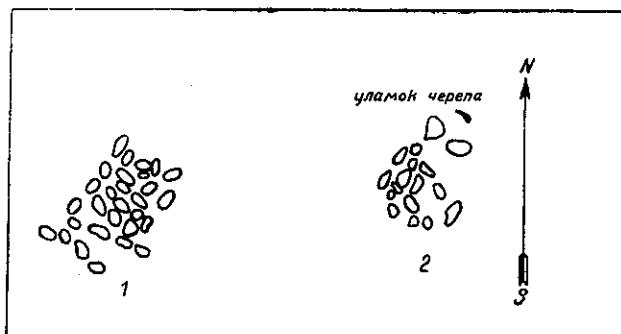

Рис. 7. Хутір Орлово: 1 — кам'яна закладка № 5;
2 — викладка.

Нижче цієї викладочки, але не під нею, а трохи остроронь — на південний захід, було виявлено другу таку викладочку округлої форми ($1,3 \times 1,0$ м). На рівні поду викладочки, на відстані 0,5 м на північний схід від неї, знайдено уламок людського черепа (рис. 7).

Закладка № 6. Діаметр основи її 4,5 м. Безпосередньо під камінням закладки знайдено невеличку викладочку з дрібних камінців. Під нею виявлено дуже скорчене поховання, на лівому боці, орієнтоване головою на захід. Коло черепа лежав уламок кістки тварини (не визначається).

Закладка № 7. Діаметр її 3,5 м. Безпосередньо під камінням закладки знайдено викладочку. Під викладочкою уламок людського черепа.

Закладка № 8. Була цілком зруйнована водами Дніпрогесу. У цій закладці нічого не було знайдено.

Характерною ознакою похоронного обряду цього могильника слід вважати невеличкі кам'яні викладочки з плескуватих камінців, що вкри-

вають окремі поховання. Під ними в закладках № 3 і 7 були знайдені поховання в дуже скорченому стані, на лівому боці, орієнтовані головою на захід. У решті закладок, очевидно, кістки не збереглися. Впадає в око надзвичайна бідність інвентаря. Лише при одному похованні була знайдена кістка тварини. Поховання закладки № 3 дають можливість основне поховання цього могильника датувати часом середньої бронзи.

Щодо спорудження № 2, то, звичайно, в ньому споруди похоронного типу вбачати не можна; очевидно, це кам'яна споруда культового призначення, які зустрічаються на могильниках в Надпоріжжі.

Урочище Круглик

В урочищі Круглик, на надзаплавній терасі, знайдено залишки неолітичної стоянки, на площі якої виявлено п'ять кам'яних закладок (рис. 1). Одна з цих закладок (№ 1) була з скіфським похованням; три були цілком зруйновані (№ 3, 4, 5) водами Дніпрогесу. Друга закладка (№ 2) збереглася майже повністю. Ці закладки — № 1 і 2-й були нами досліджені.

Закладка № 2 знаходилась в землі; на поверхні її видно не було. Каміння закладки починалося на глибині 0,1 м від сучасної поверхні.

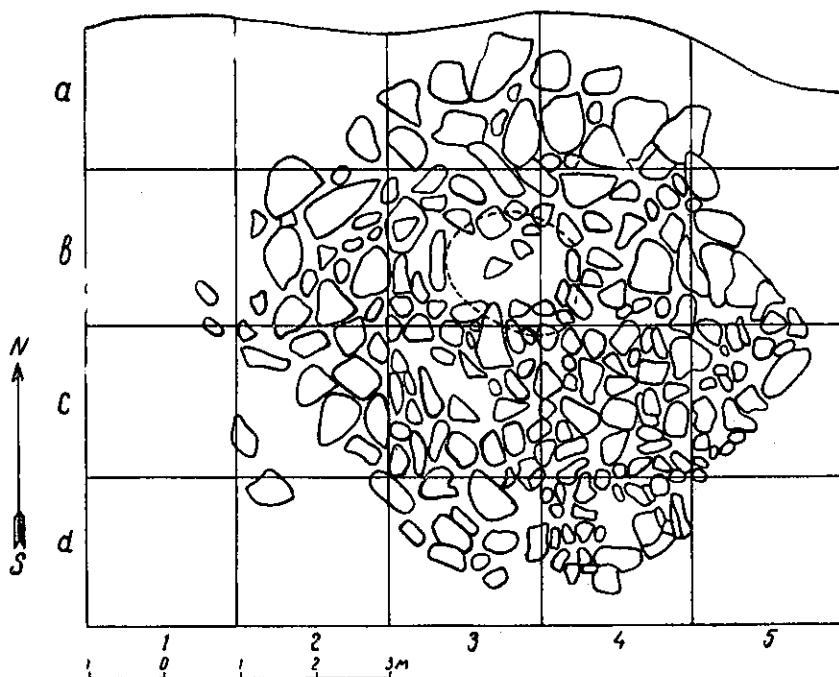

Рис. 8. Урочище Круглик. План кам'яної закладки № 2.

Закладка ця являла собою купу каміння, а по периферії її також лежало каміння досить великого розміру. Закладка була півсферично-округлої форми, діаметром в 7,5 м і висотою 0,5 м. Майже посередині закладки, на невеликому просторі, каміння не було (рис. 8).

Під закладкою, у тому місці, де не було каміння, виявлено похоронну яму овальної форми ($1,8 \times 1,5$ м). Глибина ями 0,2 м. Вона була викопана в буруватому піску й засипана темним ґрунтом. У південно-східному куті ями знайдено невеличку викладочку з плескуватих камінців, на якій лежала посудина (рис. 9, а). Це — невеличка, але ж висока посудина, з високою щийкою та плоским денцем. Вінця затончені й одігнуті назовні. Виріб неакуратний. Поверхні обмазані глиною і тому вони червонуваті. Висота 11 см, діаметр денця 4,5 см, вичеревка 7,5 см, горла 7,5 см. Коло посудини знайдено зуби дитячого поховання і шматочки глини (печини).

На відстані 0,75 м від цієї посудини, в напрямку на північний захід—захід, стояла друга посудина (рис. 9, в), коло якої теж знайдено дитячі зуби. Ця посудина являє собою чашу напівсферичної форми, з невеличким

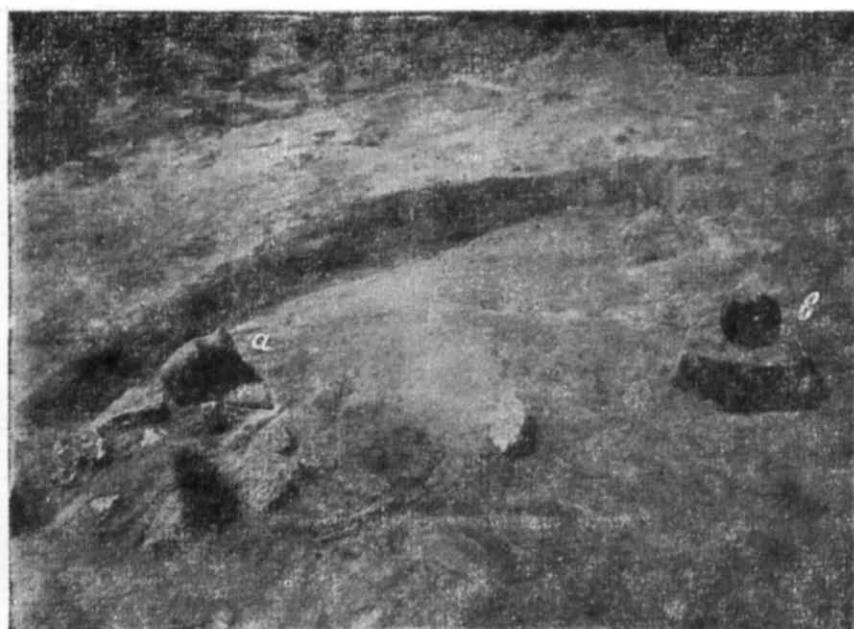

Рис. 9. Урочище Круглик. Кам'яна закладка № 2.

плоским денцем, дуже малого розміру. Вінця злегка загнуті досередини. Виріб примітивний, неакуратний. Глина наскрізь темносірої барви. Висота її 5 см, діаметр денця 3 см, горла 6 см.

За межами цієї ями, на глибині 0,5 м від поду закладки і на відстані 0,9 м в напрямку на південний захід від другої посудини, знайдено уламок стінки посуду іншого типу, на якому лежала грудочка червоної глини і уламок людського черепа. Це, очевидно, залишки поховання, для якого цю закладку й було побудовано.

Дитячі поховання у цій закладці, мабуть, пізніші і впущені в неї, чим і можна пояснити зруйнованість у цьому місці закладки.

Невеликі викладочки над похованнями поріднюють ці поховання з могильником коло хут. Орлова, але відмінною ознакою тут є наявність посуду.

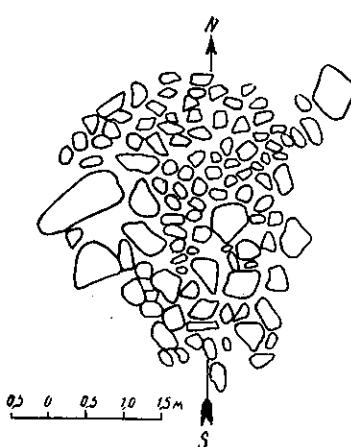

Рис. 10. Урочище Круглик. Кам'яна закладка № 1.

Можливо, що цю закладку можна віднести до пізнього часу бронзової доби в Надпоріжжі.

Закладка № 1 містилася не на обрізі берега, а на схилі тераси до Дніпра. Вона була округлої форми і складалася з каміння, викладеного в один рядок, причому в південній частині її каміння було крупне, а в північній — дрібне (рис. 10). Діаметр закладки 4 м, але східну частину її частково змито. Безпосередньо під закладкою, в піску, була темна пляма овальної форми, розміром $1,8 \times 0,8$ м, орієнтована по довжині з сходу на захід. Глибина в центрі її була всього 0,2 м, а до країв вона сходила нанівець. У цій ямі було знайдено випростане поховання, орієнтоване головою на захід. Від кістяка лишилася тільки частина черепа та кістки ніг.

Коло кістяка, з лівого боку, лежав залізний меч, а коло вістря меча — купка бронзових вістрів на стріли з частинами деревок. Меч — однобічно загострений. Його довжина 0,56 м, найбільша ширина 0,04 м (рис. 11). Він зроблений із зігнутої вдвоє пластини і прокований. На ручці є залізні шпильки, якими прикріплювалася дерев'яна оправа, що лежала на прокладці із шкіри. Вістря на стріли всі трипері з втулками; серед них можна вирізнити три типи (рис. 12, а, в, с). Перший тип характеризується тим, що конічна рурка підходить своїм кінцем майже до самого

Рис. 11. Урочище Круглик. Кам'яна закладка № 1.

вістря (рис. 12, а); у другому типі конічна рурка закінчується майже посередині вістря поперечною зарубкою, а гострячок являє собою тригранну пірамідку (рис. 12, в); третій тип — вістря дуже малого розміру, з короткою втулкою й перами, грані яких ледве помітні (рис. 12, с).

Вістря на стріли датують це поховання елліністичним часом.

На нашу думку, під час похорону, очевидно, ламали деревка від вістрів на стріли і небіжчику їх клали вже поламаними, бо уламки деревок виходили за втулки на 2 см. Коли б деревка клали цілими, то вони б, безперечно, збереглися. Випадків поховання у скіфів з такими обламаними деревками до стріл нам відомо декілька.

Отже, у Надпоріжжі ми знайомимось із звичаєм у скіфів ховати своїх мерців під кам'яними закладками.

Рис. 12. Урочище Круглик. Кам'яна закладка № 1.

Такі ж кам'яні закладки ми спостерігаємо і в скіфських курганних могильниках, де вони бувають перекриті земляним насипом¹.

А. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

Каменные закладки в районе Таволжаного острова

Резюме

Экспедицией по исследованию территории Днепростроя в Надпорожье был открыт и частично исследован особый тип памятников, названный каменными закладками. Это памятники в основном погребального типа, но среди них имеются и сооружения культового назначения.

В 1946 г. автором была исследована группа таких памятников возле х. Орлова и в урочище Круглик, Запорожской области. Под закладками возле х. Орлова были обнаружены еще небольшие выкладки из мелких плоских камней, которые перекрывали скорченные погребения, без всяких вещей.

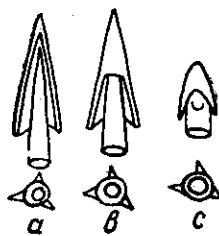
В закладке № 3 оказались два погребения, разрушенные третьим, более поздним. В самом низу находились остатки погребения с сосудом ямной культуры, над которым находился разрушенный каменный ящик. При захоронении в этом же сооружении позднейшего покойника был разрушен и каменный ящик и нижнее погребение ямной культуры, на месте которого он и оказался.

Большинство закладок этой группы оказалось погребальными сооружениями, одна же (№ 2) — сооружением культового назначения. Могильник этот относится к довольно позднему времени бронзы.

¹ М. Рудинский, Археологична розвідка на Дніпрельстані, Зб. Дніпропетровського музею, т. I, 1929.

А. Добровольский, Звіт за археологічн. дослідж. на території Дніпрельстану, 1927, стор. 65—95.

П. Смолічев, Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, 1927, стор. 179—193.

В урочище Круглик под закладкою такого же типа были найдены остатки двух детских погребений с сосудами. Здесь же была исследована одна закладка (№ 1), под которой было обнаружено погребение скифа с железным односторонним мечом и бронзовыми трехгранными стрелами.

Этот тип погребальных сооружений не является в Надпорожье характерным для какой-либо культуры и объясняется скорее наличием в изобилии соответствующего материала.

А. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ
(Київ)

КАМ'ЯНІ СПОРУДЖЕННЯ В НАДПОРІЖЖІ

Під час роботи археологічної експедиції по дослідженням території Дніпрогесу в Надпоріжжі був виявлений, відомий нам до того тільки з берегів р. Інгульця та з Усатова, тип археологічних пам'яток, який ми назвали, на відміну від „кам'яних закладок“ — „кам'яними спорудженнями“.

Серед учасників експедиції щодо призначення цих пам'яток однієї думки не було. Здебільшого їх визнавали культовими спорудами, але як встановлено дослідженнями 1946 р., в них треба вбачати спорудження господарського характеру.

Склад культурних залишків, знайдених на територіях цих споруджень, дає можливість в основному відносити їх до бронзової доби, але частина пізніших з них існувала на початку вже залізної доби.

Експедицією по дослідженням території Дніпрогесу кам'яні спорудження були відкриті й досліджені тільки в долішній частині Надпоріжжя, але, в зв'язку із змивом ґрунту під час віdstупу вод оз. Леніна внаслідок зруйнування греблі Дніпрогесу німецькими загарбниками, такі ж спорудження виявилися по всій території Надпоріжжя і у великій кількості були зафіксовані розвідкою О. В. Бодянського.

Зараз такі кам'яні спорудження відомі на лівому березі Дніпра в урочищі Сагайдачного, проти с. Вовниги, в гирлах балок Кайстрової, Тавілжаної, Тягинської та Донової, а на правому березі — в гирлах балок Щербини (х. Божків), Канцерської, Дінської, Скубової, Звонецької, в гирлі р. Сури, в с. Волоському та в саду ім. Шевченка, в Дніпропетровську.

Знайдено їх і на островах — Хортиці, Виноградному та Дубовому.

Отже, кам'яні спорудження є на всьому Надпоріжжі, по обох його берегах і на островах.

Характерною особливістю їх є те, що вони завжди розташовані коло блукв, або на низьких островах, придатних до землеробства. Здебільшого вони знаходяться на надзаплавних терасах, але трапляються й на схилах третіх терас.

Залишки цих споруджень являють собою кам'яні викладки, що нагадують фундаменти будов. Залігають вони завжди в гумусованому ґрунті, насиченому в межах території споруджень культурними залишками.

Експедиції по дослідженням території Дніпрогесу був відомий тільки один тип таких споруджень: великого розміру, що становить собою загалом одну будову, але складається з багатьох невеликих будівель, різноманітної форми, що пов'язуються в одне ціле загальною системою спорудження (рис. 1).

Дуже рідко в окремих частинах такого спорудження можна побачити викладку більш-менш правильної форми. Так, наприклад, в Вовнізькому спорудженні виявлено викладки чотирикутної форми, а в урочищі Сагайдачного — подвійний кромлех з величезних гранітних плит.

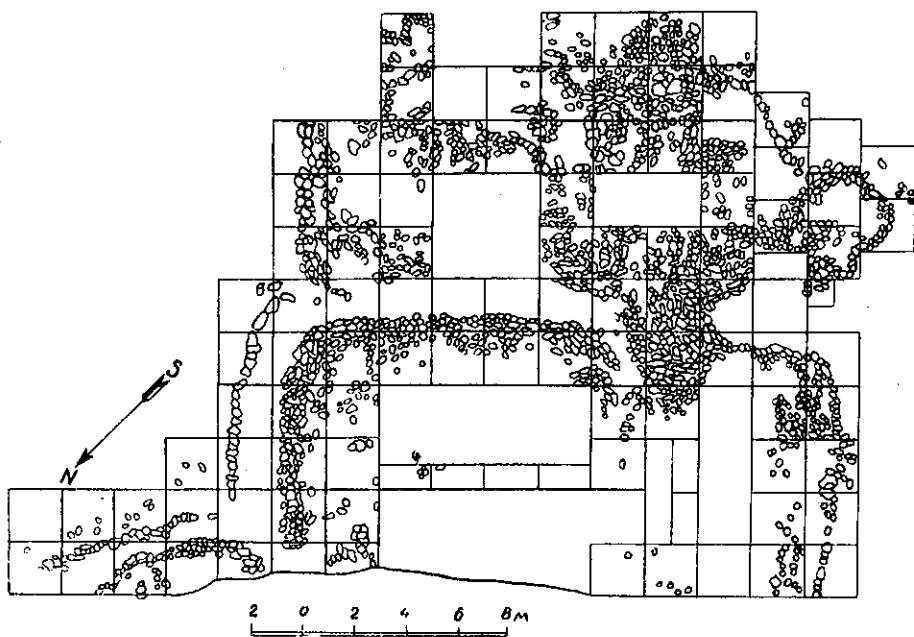

Рис. 1. Село Вовниги. План кам'яного спорудження.

Під час наших досліджень в 1946 р. в гирлах Канцерської та Звонецької балок і на лівому березі гирла р. Сури були відкриті спорудження іншого типу, які складалися з окремих невеликих будов, розташованих в один або в два ряди.

На жаль, ці спорудження майже цілком змиті водою Дніпрогесу; вони зараз позначаються лише окремим камінням, яке не дає можливості встановити їх справжні форми. Можна тільки зафіксувати їх розташування на плані та виявити їх кількість.

На Звонецькій балці фундамент однієї такої будови зберігся майже повністю; частина фундаменту такої будови лишилася на Канцерській балці; дві, напівзруйновані, — на р. Сурі.

Залишки цих будов нами були досліджені в 1946 р.

Частина споруджень на Канцерській балці була досліджена ще в 1929 р., але від них зараз не лишилося навіть і сліду. Нами ж досліджено

частину однієї будови, яка до деякої міри уціліла. Від цієї будови лишилася тільки частина викладки в один камінь, північно-західний кінець якої закінчувався цікавою спорудою, що в ній можна вбачати піч (рис. № 2).

Ця піч складалася з кам'яних плит, поставленіх на ребро й нагадувала ящик. Розташована вона була по довжині — південь, підвінний схід — північ, північний захід. Ширина посередині цієї споруди 0,75 м, довжина 1,1 м, висота 0,5 м.

Зверху на кінцях плит лежали тонкі плитки у вигляді склепіння, яких посередині не було (очевидно, їх змила вода). Південний, вузький, край був закладений плитою, що стояла вертикально, а другий північний край був відкритий.

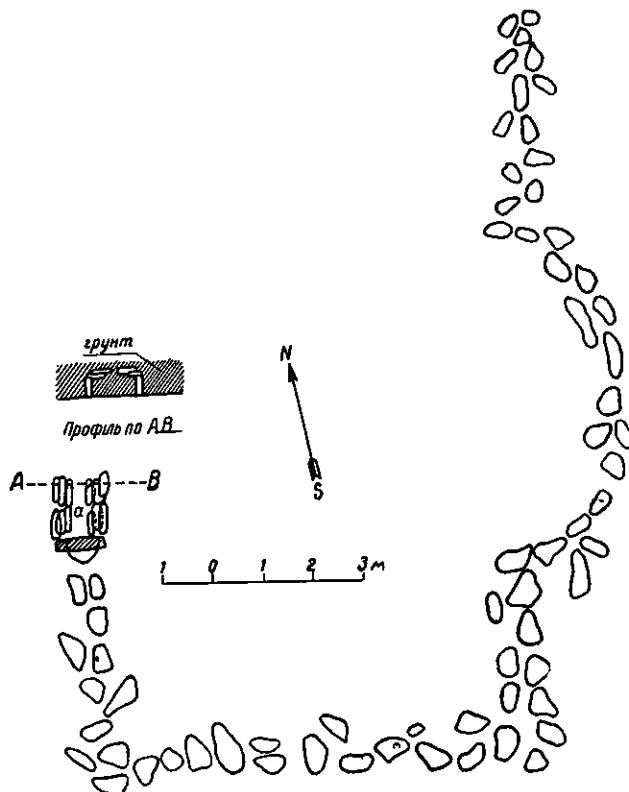

Рис. 2. Канцирська балка. План кам'яного спорудження.

На мису Звонецької балки знайдено залишки окремих будов, розташованих в два ряди. Перший ряд простягався вздовж Дніпра і повертав у Звонецьку балку. В цьому ряді було 11 споруд. Другий ряд складався з 7 споруд і йшов рівнобіжно до першого, на відстані 12 м від нього, далі під гору (рис. 3).

Вісімнадцята будова, яку ми дослідили, являла собою кам'яну викладку, у вигляді фундаменту довгастої форми, один кінець якої прямий, а другий — заокруглений (рис. 4).

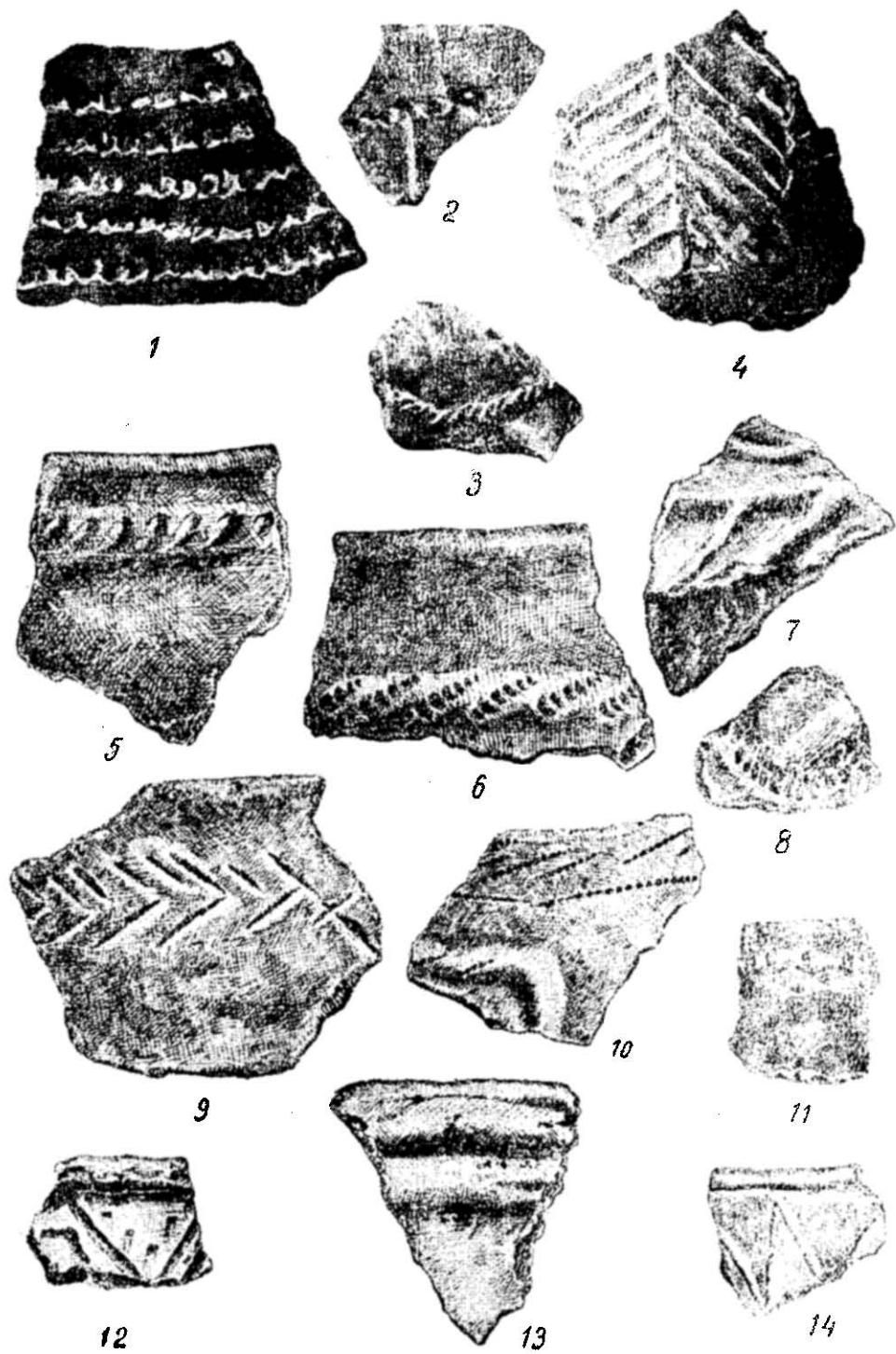
ТАБЛИЦЯ I

Кераміка кам'яних споруджень

1—4 — сад ім. Шевченка в Дніпропетровську;

5—14 — с. Вовниги.

ТАБЛИЦЯ I

ТАБЛИЦЯ II

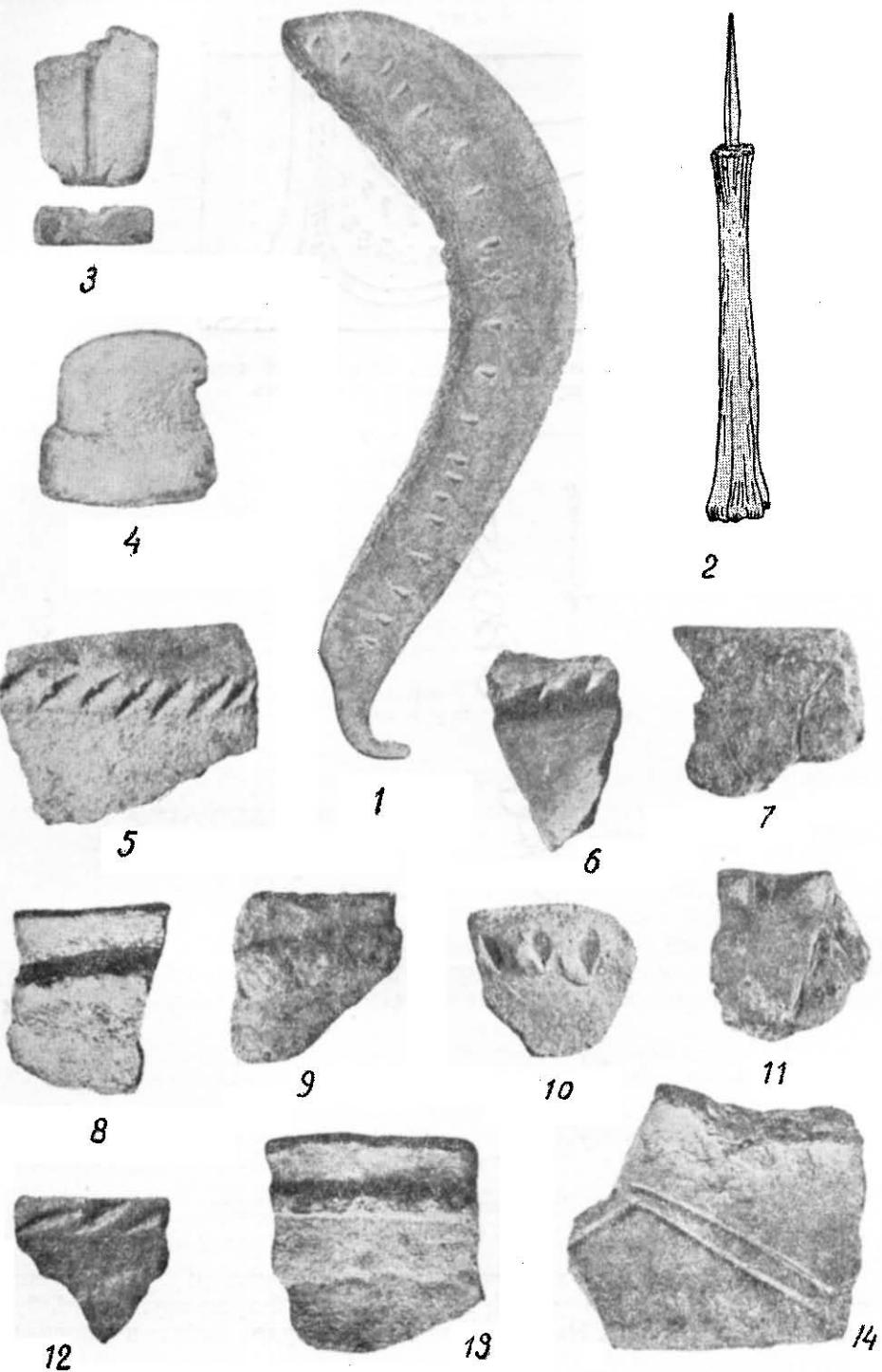
Знаряддя і кераміка кам'яних споруджень

1 — с. Вовниги;

2—4 — Щербина балка;

5—14 — Звонецька балка.

ТАБЛИЦЯ II

В зв'язку з тим, що й ця будова була зруйнована Дніпрогесом, вбачити повністю в її залишках форму, звичайно, не можна.

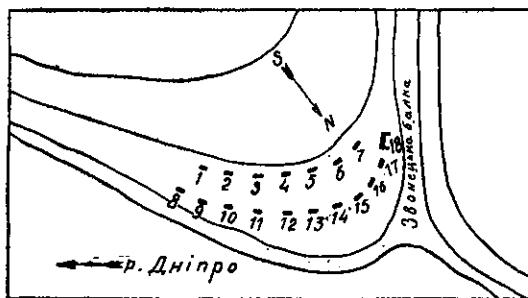

Рис. 3. Звонецька балка. Схематичний план розташування кам'яних споруджень.

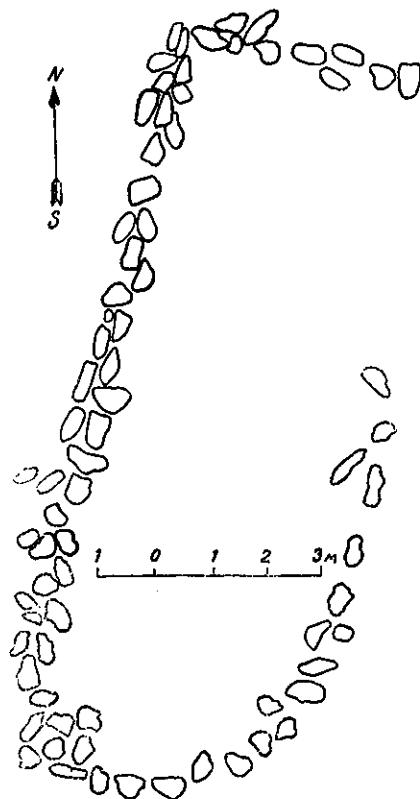

Рис. 4. Звонецька балка. План кам'яного спорудження № 18.

На р. Сурі знайдено залишки 9 таких споруджень, розташованих в один ряд (рис. 5). Дві з них (№ 1 і 2), хоч вони й дуже зруйновані, були нами також досліджені. На жаль, каміння цих будов майже не лишилося

на своєму місці (виявлена лише частина його), а тому їй говорити про їх форму не доводиться.

Спорудження першого типу від споруджень другого типу відрізняються не тільки своїм виглядом, а й культурними залишками, особливо керамічними, а це дає можливість розрізнати їх і в хронологічному відношенні.

Найдавнішим кам'яним спорудженням першого типу в Надпоріжжі доводиться визнавати спорудження в саду ім. Шевченка, в Дніпропетровську. Воно, поза сумнівом, виникло на місці стоянки пізньонеолітичного часу (тип Дурної скелі). Серед численних фрагментів посуду тут в основному ще переважають фрагменти посуду, характерні для стоянки на Дурній скелі. Але серед них трапляються фрагменти, орнаментовані валком у вигляді ялинки в кілька рядів, що часто міститься і на денці, та валком, прикрашеним відбитками перевитої шворки (гусенички) і пальця (табл. I, рис. 1—4).

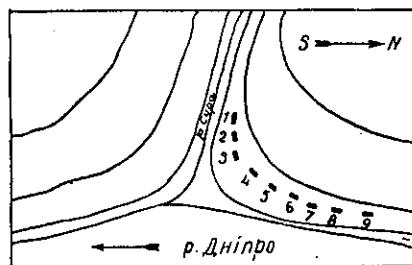

Рис. 5. Ріка Сура. Схематичний план розташування кам'яних споруджень.

Спорудження першого типу — Вовнизьке та на Щербиній балці — дали кераміку, близьку до кераміки стоянки Шевченківського саду, але валок, у своїй стародавній формі, тут вже є основним орнаментальним елементом (табл. I, рис. 5—14).

Спорудження цього типу дали й бронзові речі: серп, характерний для пізнього ступеня бронзи (табл. II, рис. 1), шило (табл. II, рис. 2) ніж, уламки ливарських матриць, кам'яний гладильник (табл. II, рис. 4), уламок знаряддя для обробки тятів (табл. II, рис. 3), зернотерки, кістяні вироби тощо. Спорудження в с. Волоському дало понад 70 половиночок ливарських формочок.

Спорудження другого типу дали кераміку, орнаментовану тим же валком з пальцевими відбитками та насічками, але пізнішого типу — в один рядок під вінцем (табл. II, рис. 5—14).

Обидва типи цих споруджень у невеликій кількості дають і вироби з кременю у вигляді скребачок та скребел.

Серед культурних залишків споруджень обох типів знайдено кістки свійських тварин: бика, коня, вівці, свині та собаки.

На Звонецькому спорудження знайдено уламки лопаток крупних копитних тварин, по краю зчленованих поверхень яких пороблено зубці, уламок ковзанки з гомілкою крупної тварини, поява яких у нас на Півдні характерна для кінця бронзової доби (вони існували й пізніше).

Спорудженні другого типу дожили ї до залізної доби. Про це свідчить знахідка (на терені Звонецького спорудження) залізного ножа та фрагментів грецької амфори.

Якщо спорудження першого типу з'явилися в Надпоріжжі за бронзової доби і трималися без перерви довгий час, то спорудження другого типу, очевидно, з'явилися тут тільки наприкінці бронзової доби і існували на початку залізної доби. Землеробський характер цих селищ не викликає сумніву.

Ці кам'яні спорудження ні в якому разі не можна ні ідентифікувати, ані пов'язувати з так званими кам'яними закладками, які, в основному, в Надпоріжжі є похоронними спорудами. Деякі кам'яні закладки в Надпоріжжі належать до різних часів, починаючи від бронзової доби. Закладки бронзової доби дають кераміку ямного і зрубного типу і типу поховань в насипу; кераміка ж кам'яних споруджень обох типів інша і ніяк не пов'язується з керамікою кам'яних закладок.

Не може бути сумніву, що кам'яні спорудження і відповідна частина кам'яних закладок в Надпоріжжі співіснували, але вони належали людності з різною господарською діяльністю. На мою думку, кам'яні спорудження належали землеробському населенню бронзової доби, а кам'яні закладки — кочовому.

Якщо в спорудженнях першого типу можна вбачати житлові будівлі цілого колективу, то в спорудженнях другого типу — житла окремої сім'ї, що з'явилися внаслідок зміни соціально-побутових умов.

В цій короткій статті я, звичайно, ще міг повністю охопити все питання щодо кам'яних споруджень; я хотів лише звернути увагу дослідників на ці надзвичайно важливі пам'ятки, які повинні допомогти у вивченні розвитку людського суспільства степової смуги УРСР.

А. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

Каменные сооружения в Надпорожье

Резюме

Экспедицией по исследованию территории Днепрогеса была открыта и частично исследована группа памятников, которая автором статьи была названа „каменными сооружениями“, в отличие от „каменных закладок“.

Участники экспедиции видели в них культовые сооружения. Автор, однако, на основании дополнительных исследований 1946—1947 гг., пришел к заключению, что это—остатки строений хозяйственного назначения. По виду, а также и по содержанию культурных остатков, эти сооружения разделяются на более древние и более поздние. Более ранние относятся к бронзовому веку, а более поздние существуют и в начале эпохи железа.

Эта новая земледельческая культура известна автору также под г. Одессой (Усатово) и на р. Ингульце.

О. ЛАГОДОВСЬКА

(Київ).

УСАТИВСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ 1946 р.

Починаючи з 1921 р., протягом ряду років (1921, 1926, 1928—1929, 1933, 1936—1940), Одесським історико-археологічним музеєм, а в останній рік разом з Інститутом археології АН УРСР, провадились розкопки в суміжних сс. В. Куюльник—Усатово під Одесою, що розкрили пам'ятки скотарських племен лимано-степової смуги Причорномор'я початкового періоду міді—бронзи.

На поселенні, що розташовано на землях с. В. Куюльник, був виявлений культурний шар, в якому у великій кількості були знайдені фрагменти кераміки двох основних типів — розписної з добре відмуленої глини та простої з шнуровою орнаментацією і з домішкою черепашок у глині, — кістки тварин, хатніх та диких, кам'яні та кремінні знаряддя праці, пластичні вироби з глини і т. ін. Але ж найбільш важливим було відкриття монументальних споруджень поселення, які дали можливість розглядати його як комплекс в основному з культовими об'єктами, а не з житловими спорудженнями.

В двох курганних могильниках, розташованих на землях суміжного с. Усатова, було розкопано 14 курганів (два в I курганній групі та три в II курганній групі), що належали усатівській культурі. В розкопаних курганах також були виявлені монументальні спорудження у вигляді кромлехів куполоподібних споруд, великих стел (менгірів) з зображеннями, а також поховання, при яких, крім кераміки зазначених типів, були виявлені знаряддя з міді — кинджали ранніх типів у вигляді плоских клинків без рукояток, причому два з цих кинжалів були посріблени, плоскі клиновидні сокири, шила, срібні висечні (у півтора звороти) спіралі, кістяні і янтарні намиста та ін.

Все це дало можливість датувати усатівську культуру раннім періодом міді—бронзи та пов'язувати її з пізнім періодом розвитку трипільської культури.

Дальше поглиблення усатівської проблематики вимагало виявлення нових пам'яток та нових постановок питань. Тому в план своєї роботи на 1946 р. Усатівська експедиція поставила, поруч з продовженням дальших робіт по вивченю саме усатівського комплексу, винести вивчення усатівської проблематики за межі Усатова та провести розвідкові розкопки на інших курганних групах в с. Усатові, сусіднім з ним с. Нерубай-

ському в напрямі до м. Одеси для з'ясування їх культурної приналежності.

Разом з тим було заплановано провести рекогнoscировку по тих пунктах, відносно яких були відомості про їх приналежність до усатівської культури з метою перевірки їх та вибору нових об'єктів для розкопок.

1. У зв'язку з новими поставленими завданнями в самому с. Усатові розкопки провадились на декількох ділянках.

а. Одним з цих завдань було вивчення безкурганного могильника, відкритого в 1936 р. Тоді були розкриті три поховання. Вони були виявлені в неглибоких ямах, покритих кам'яними плитами. Кістяки були в дуже скорченому стані, на лівому боці, головою на південь, з керамікою усатівського типу. Тоді ж було поставлене питання про існування безкурганного могильника.

Недостатність матеріалів 1936 р., а також важливість розв'язання питання про відношення безкурганного могильника до усатівського комплексу вимагали дальших досліджень на площі могильника. Тому в 1946 р. ми знову поновили вивчення площини безкурганного могильника. Була розкрита площа в 112 м², суміжна з площею розкопок 1936 р. Незважаючи на значну розкриту додаткову площу, нових поховань тут не було виявлено, а так само не було знайдено будь-яких речових знахідок. Поодинокі камені, які були зустрінуті на цій площині, очевидно, слід розглядати, як свідків давнього горизонту життя давніх усатівців.

Цілком природно виникає питання, чи існував безкурганний могильник і чи не слід розглядати виявлені тут поховання, як поховання, що збереглися від спланованих курганів. Є всі підстави розглядати цю групу поховань, як сліди безкурганного могильника, зруйнованого, очевидно, каменоломнями проти садиби Копашевських (кол. Телющенко). Підставою для цього є: інший характер похоронних ям (менші та не такі глибокі), орієнтація кістяків головою на південь, їх дуже скорчений стан, відсутність при похованнях розписної кераміки, проста кераміка з шнуровою орнаментацією, але ж не серповидною. Треба гадати, що ці поховання є пізніші за поховання курганних могильників, що репрезентують собою розквіт усатівської культури.

б. Другим місцем наших робіт¹ була та ж сама ділянка ціліни проти садиби Копашевських. Тут була виявлена культурна пляма, що характеризувалась темнішою барвою та була насычена дрібними уламками черепашок мідій. В плані її були знахідки фрагментів кераміки та кісток тварин, які здебільшого групувались невеликими плямами. В плані цієї плями було виявлено декілька невеликих ям, які були закладені камінням. На камінні лежали невеликі плити з чашовидними поглибленими. Коло однієї з цих ям лежав ріг бика. В зв'язку з пізнім осіннім часом та негодою, ці ями не були розкриті. Є всі підстави гадати, що ми маємо справу з новою пам'яткою для Усатова, знову з таким же культовим об'єктом — групою культових ям.

в. Дальші дослідження на площині самого поселення провадив М. Ф. Болтенко. Тут, на ділянці коло садиби Симаченка, був виявлений культурний шар та два очаги.

г. Розвідка всіх обрізів каменоломень в Усатові, що мала на меті розшукати поселення усатівської культури з житловими комплексами, не дала позитивних наслідків.

¹ Керувала ділянкою Н. П. Амбургер.

2. У с. Нерубайському було розкопано два кургани. Один курган розкопаний повністю, а в другому було знято земляний насип та розчищені кам'яні конструкції. Тут були виявлені пізньокочівницькі поховання.

Отже, ця курганна група, з іншою топографією, ніж усатівські, а саме — на вододілі в степу, та з іншим планом могильника, датується іншим часом².

3. Рекогносцировка в с. Подільці, Ширяївського району, Одеської області. За даними передвійськового часу, в с. Подільцях була знайдена кераміка ніби усатівського часу. Село Подільці розташоване поблизу районного центру — с. Ширяєва та лежить на р. В. Куяльник.

Таким чином, обстеження пункту, що лежить у долині ріки, яка тече до Куяльницького лиману, на 120 км вище самого с. Усатова, надавало питанню принципового значення. Але ж обстеження місця знахідки, яке було проведено з участю автора цих відомостей, вчителя С. К. Рахубенка, не дало позитивних наслідків. Знахідки кераміки з серповидною орнаментацією С. К. Рахубенко не підтверджив³.

IV. Рекогносцировка в с. Стрембу, Қоднинського району, Одеської області виявила культурний шар трипільської культури. Залишків усатівської культури не виявлено⁴.

V. Рекогносцировка по правому березі Дністровського лиману з метою обстеження нового пункту місцевонаходження кераміки усатівського типу в с. Оланешти. Обстеження в сс. Паланка, Тудорово, Коркмази, Оланешти виявило, що цей район надзвичайно багатий на археологічні пам'ятки, які чекають на своє дослідження⁵.

Е. ЛАГОДОВСКАЯ

Усатовская экспедиция 1946 г.

Резюме

Основной задачей работ Усатовской экспедиции в 1946 г. было пребывание разведочной работы для выявления новых пунктов усатовской культуры. В связи с этим, были произведены разведки в те пункты, относительно которых имелись сведения и которые надо было проверить. С этой целью была проведена разведка в с. Подольцы, Ширяевского района, Одесской области, в с. Стрембу, Қодненского района, той же области в сс. Паланка, Тудорово, Коркмазы, Оланешты по правому берегу Днестра. В первом пункте сведения не подтвердились, во втором — были обнаружены в двух точках памятники трипольской культуры. Сведения относительно усатовского местонахождения в с. Оланешты подтвердились.

В степи у с. Нерубайского была произведена разведочная раскопка двух курганов. Один из них был раскопан полностью, в другом была

² Керував ділянкою Ю. М. Захарук.

³ В розвідці брали участь Лагодовська О. Ф., Сискова П. Г., Синицин М. С.

⁴ Розвідка А. А. Спарбера.

⁵ Розвідка А. А. Ширяєва.

снята земляная насыпь и расчищены каменные конструкции. Здесь были обнаружены позднекочевые погребения.

В самом с. Усатове производилась разведка бескурганныго могильника, обнаруженного в 1936 г. Была вскрыта смежная площадь в 112 м², на которой однако новых погребений обнаружено не было.

На участке возле усадьбы Симаченка М. Ф. Болтенко производил раскопки культурного слоя, ведя наблюдения над стратиграфией его. Было обнаружено два очага, фрагменты керамики, кости животных.

Против усадьбы Копашевских производилась расчистка культурного пятна с небольшими ямами, заложенными камнем. Исследование этого пункта за поздним временем не было закончено. Надо думать, что это памятник культового назначения.

Є. МАХНО
(Київ)

ДВІ ПАМ'ЯТКИ БРОНЗОВОЇ ДОБИ В БАСЕЙНІ р. ТЕТЕРЕВА

(Житомирська експедиція 1945 р.)

Житомирська розвідкова експедиція 1945 р. поруч з вивченням пам'яток культури „полів поховань“, провела розкопку на двох пам'ятках періоду бронзи: могильнику в урочищі Грем'яче (південно-західна околиця Житомира — Курбатівка) і поселенні в урочищі Опираця (коло х. Ворошилівки, Волицької сільради, Троянівського району, Житомирської області).

I. Грем'яче

Рештки Грем'яцького курганного могильника розташовані в сосновому лісі по південному схилу надзаплавної тераси р. Тетерів. Дослідження могильника розпочато С. Гамченком. В 1924 р. він розкопав 12 курганів, в яких виявив поховання з обрядом трупоспалення й інвентарем з характерним посудом яйцевидної форми¹. З 55 могильних насипів, зафіксованих тут С. Гамченком в 1924 р., до 1945 р. збереглося лише 13—15.

Житомирська експедиція розкрила 5 могильних насипів. Вони ледве помітні. Висота їх 0,15—0,25 м, діаметр 5,8—7,5 м. Віддалення між курганами 15—25 м. Всі вони задерновані і поросли соснами віком понад 60 р.

Могильні насипи складаються з дернового шару товщиною в 10—12 см і шару сіруватого піску в 15—20 см завтовшки. Глибше йде ясносірий пісок із залізистими жовтуватими прошарками.

Під насипами, на різній глибині, від 0,3 до 0,75 м, виявлялася, звичайно, купка дрібно перепалених людських кісток (визначення І. Г. Підоплічка) з супровідним інвентарем, що складався з невеликих окремих фрагментів ліпного посуду, окремих каменів та аморфних відщепків кременю.

¹ С. Гамченко, Раскопки 1924 г. на Волыни, Рукопис з архіву Інституту археології АН УРСР.

ТАБЛИЦЯ I

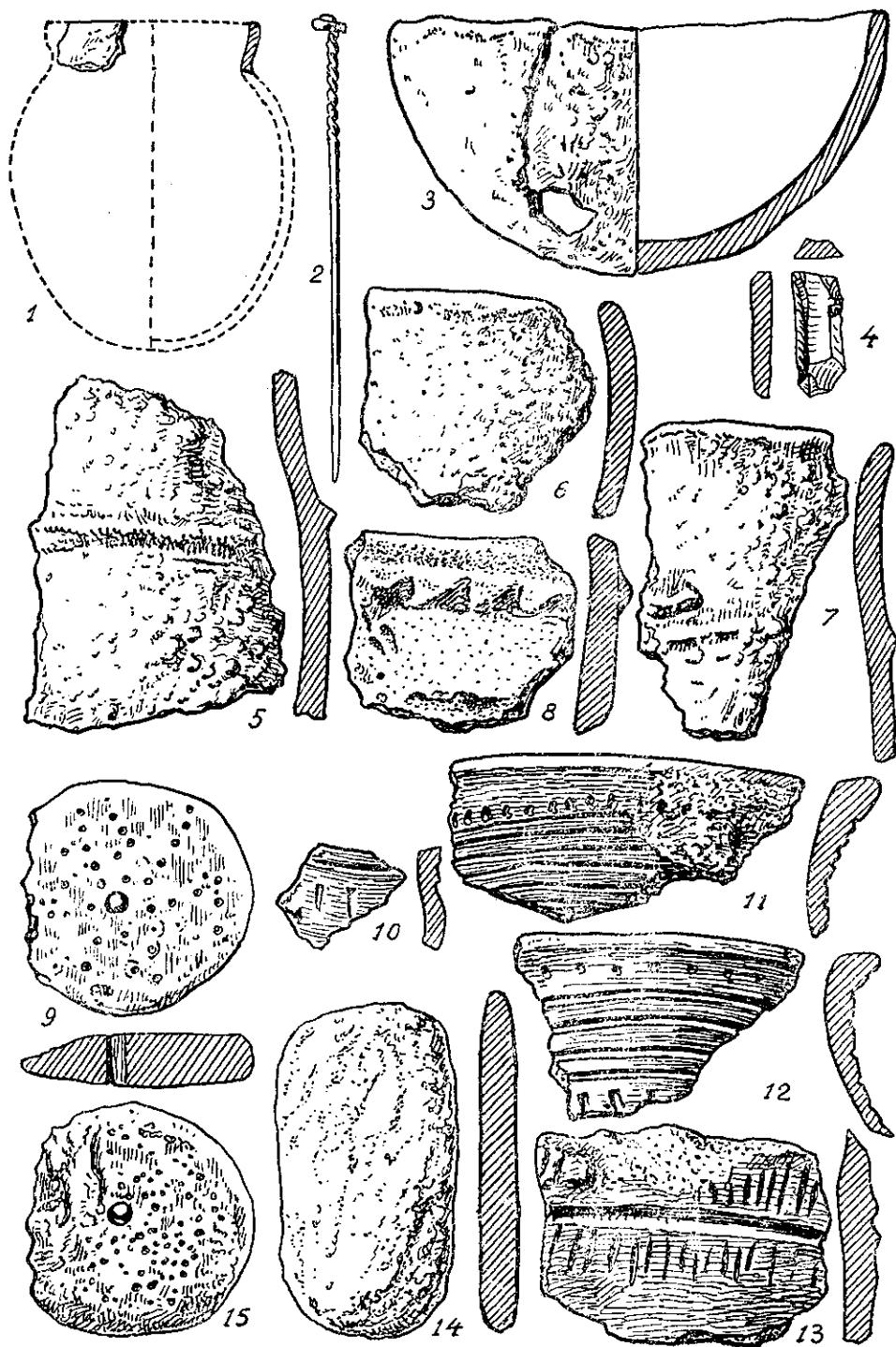
Урочище Грем'яче

1 — курган № 4 ($1/4$ н. в.).

2—4 — курган № 1.

5—15 — с. Ворошиловка ($1/2$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ 1

Під могильним насипом № 1, в центрі його, серед перепалених кісток, була виявлена бронзова шпилька, а трохи в бік від неї — фрагменти глиняної мисочки, яку вдалося реставрувати (рис. 1).

Правдоподібно, що трупоспалення відбувалося на стороні. Рештки від спалення разом з інвентарем клалися на рівні стародавнього горизонту безпосередньо на поверхні поля, або в невеличке заглиблення, можливо, на спеціально для цього виготовлений площадці.

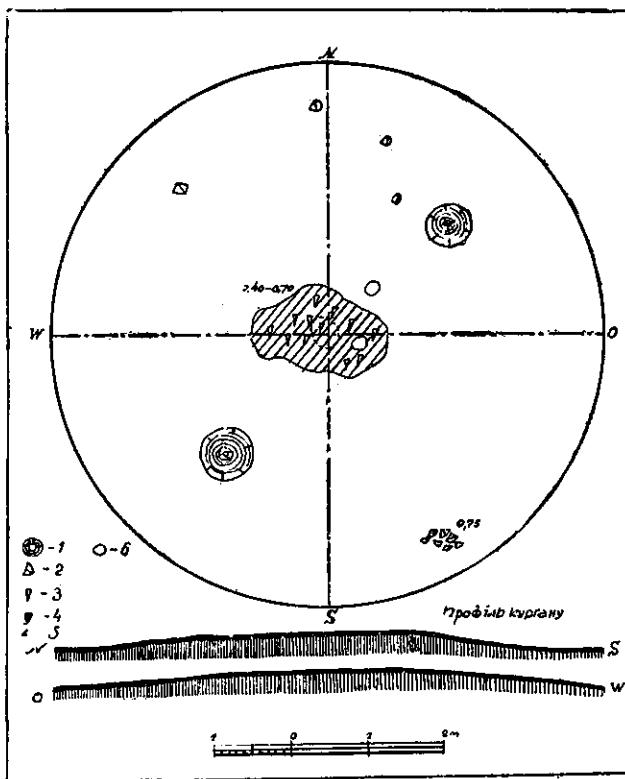

Рис. 1. Урочище Грем'яче, курган № 1. План і профіль: 1 — дерево; 2 — кераміка; 3 — кості; 4 — камінь; 5 — шпилька; 6 — камінь.

На підставі матеріалів, здобутих розкопками експедиції, та матеріалів Житомирського музею з розкопів С. Гамченка та І. Левицького, можна скласти уявлення про керамічний посуд могильника. Це були посудини середніх розмірів, виліплени від руки з глини, що має значну домішку крупного піску, з нерівною поверхнею темноожовтого або червоножового кольору. За формуєю їх можна поділити на дві групи. 1) яйцевидний посуд з прямими або ледве розхиленими вінцями, з рівним краєм; 2) півкулясті мисочки (мисочка з першого кургану має висоту 5,5 см, діаметр вінців 13,5 см, товщина стінок 0,8 см, товщина вінців 0,5 см). Бите каміння (граніт), яке трапляється в насипу, здебільшого має форму невеликих

плиток ($12 \times 15 \times 5$ см). Кремінні відщепи без жодної ретуші не мають якоїсь певної форми.

Серед цих знахідок вирізняється бронзова шпилька, зроблена з товстої дротини. Верхній кінець її розплесканий в пластину і двічі завинутий по горизонталі навколо стрижня (довжина шпильки 13 см).

Могильники з аналогічним посудом зареестровані і частково розкопані С. Гамченком (в 1895 та в 1920 рр.) в сс. Соколова гора і Псище, Житомирського району² та І. Левицьким (1926 р.) коло сс. Народичі, Шарки, Уманці, Булев, Селець, Житомирського та Коростенського районів.

Таким чином, на середній течії р. Тетерів цей вид пам'яток представлений у великому числі.

Розміри могильників та невелике віддалення їх один від одного дають право висловити думку про те, що ця територія за часів утворення їх була досить густо заселена якимось однорідним етнічним масивом.

На жаль, дані, що є зараз в нашому розпорядженні, не дають підстав для точного хронологічного визначення цих могильників. Жодних аналогій в опублікованому матеріалі не виявлено. Лише здогадно можна висловитися за те, що вони належать до середнього періоду бронзи, тобто до часу першої половини II тисячоліття, або до кінця I тисячоліття до н. е.³.

2. Ворошилівка

Поселення в урочищі Опираця, коло с. Ворошилівка, Троянівського району, Житомирської області знаходиться поміж рр. Гуйвою та Гнилоніяттю, на піщаному горбку (типу дюни), що займає площу до 3 га. В західній частині урочища проходить досить широка вогка улоговина з слідами висохлого струмка. Місце давнього поселення частково попсовано сучасним цвінтarem та кар'єром на пісок, який брали для насили шосейної дороги. На поверхні поселення трапляються численні фрагменти глиняного посуду. В одному місці з піску виглядала нижня частина дзвоноподібної посудини, перевернутої догори дном.

На поселенні розкрито площу в 84 m^2 . В піщаному ґрунті можна було досить виразно простежити 3 шари: 1) верхній гумусований (до 0,2—0,3 м); 2) середній, з піску темного забарвлення (0,3—0,5 м); з піску із прошарками гумусу (0,5—0,6 м і глибше). Розкоп був доведений до глибини в 1 м.

Найбільша насыченість культурними рештками спостерігалася до глибини 0,4 м, причому суцільне скупчення їх концентрувалося на досить виразно окресленій площі, приблизно в 18 m^3 (6 м вподовж, 3,5 м впоперек).

При розкопках здобуто такий інвентар: 607 фрагментів глиняного посуду (з них 122 від однієї посудини); 2 глиняних прясла; 17 аморфних уламків кременю; 2 шліфувальні камені; 2 кам'яні мотижки чи долотця; фрагмент сокири-молота з просвердленою діркою; фрагменти кісток тварин.

² У могильниках коло сс. Соколова гора (30 насипів) і Псище (22 насипи) розкопано по три могили.

³ До такого датування схиляються В. Даниленко, А. Добровольський, М. Смішко та І. Свешніков.

Весь посуд зроблений від руки з глини з великою домішкою крупно-зернистого піску, червоножовтого, жовтокоричневого та темнокоричневого кольорів. За технікою обробки поверхні, посуд поділяється на дві групи: 1) з шершавою нерівною поверхнею (99% всіх зібраних фрагментів); 2) з лискованою гладенькою поверхнею (1%). Майже всі знайдені фрагменти з шершавою поверхнею належать горшкоподібним посудинам, серед яких вгадуються баночні й макітроподібні форми, та горщики з витягнутою шийкою, що нагадують сучасні глечики. Розміри цього посуду різноманітні (від мініатюрної посудинки в 4 см заввишки — до великої посудини, що має 50 см в діаметрі). Переважає посуд значних розмірів.

Частина фрагментів орнаментована (5% від загального числа). Орнамент, нанесений на переході шийки в бочок, складається з горизонтальних смуг — рельєфних, наліпних або заглиблених, прокреслених, кінці яких, часом, розсуваються, заходячи один за один. Трапляються зразки з двома і трьома рівнобіжними смугами.

На одному фрагменті прокреслена горизонтальна смужка перетинається під прямим кутом тоненькими короткими смужками від притискання гострого знаряддя; на другому — по наліплений смужці, що йде попід вінцями, — зроблено симетричні заглибинки (нагадують так званий пальцевий орнамент).

Посуд з лискованою поверхнею представлений рештками верхніх частин (вінця та верхня частина бочка). Всі 5 фрагментів орнаментовані. Орнамент складається з горизонтальних (майже рівнобіжних) прокреслених смуг (4—5 рядів), оточених зверху і знизу низкою ямочок, або ж з рівнобіжних смужок, що перериваються короткими (знов таки рівнобіжними) смужками, прокресленими вертикально. За формою це горшкоподібні посудини середніх розмірів.

Глиняні пряслиця мають плескату форму коржа з дірочкою посередині. Перше з них (діаметр 10 см, товщина 1,5 см) орнаментоване з обох боків ямочками (виконані соломинкою), а друге (діаметр 7 см, товщина 1,5 см) орнаментоване лише з одного боку маленькими кругленськими рядами ямочок, що утворюють променеподібні смужки, які розходяться від центру.

Кістки, за визначенням І. Г. Підоплічка, належать свійському коню та бику.

За технікою, формою і орнаментацією, посуд з Ворошилівського поселення має дуже близькі, а часом цілковиті аналогії у Войцехівському могильнику⁴ та в могильниках так званого комарівського типу пізньобронзової доби⁵. За визначенням проф. М. Ю. Смішка, його можна датувати VIII, найпізніше VII ст. ст. до нашої ери.

Значення відкритого Житомирською експедицією Ворошилівського поселення полягає не тільки в тому, що це є перше поселення войцехівсько-комарівського типу на Правобережжі, а й в тому також, що це є крайній поки що пункт тієї культури пізньої епохи бронзи, що займає широкі простори від верхів'їв Дністра та верхів'їв Прип'яті — до середньої течії Тетерева.

⁴ Войцехівський могильник розкопаний С. Гамченком та І. Левицьким в 1924 р.

⁵ Комарівська культура відома на території Львівської, Станіславської, Тернопільської і Ровенської областей.

Е. МАХНО

Два памятника бронзовой эпохи в бассейне р. Тетерев

Резюме

Житомирская экспедиция 1945 г. производила исследования памятников эпохи бронзы в двух пунктах: у сс. Гремячье и Ворошиловка.

Гр ем я чь е. На могильнике раскопано пять курганов, в которых обнаружены погребения с сожжением и инвентарем в виде глиняных круглодонных сосудов. В одном случае найдена бронзовая шпилька, которая дает возможность предварительно датировать могильник временем средней бронзы.

В орошиловка. На поселении раскопана площадь в 104 м². Вещевой материал состоит из керамики, прядел, шлифованных камней, обломков топора и костей животных (конь и бык). Керамика находит аналогии в материалах Войцеховского могильника и комаровской культуры. Ворошиловка является пока наиболее восточным пунктом этой культуры на территории бассейнов притоков Днепра, Тетерева и Припяти.

I. СВЕШНИКОВ
(Львів)

ЗВІТ ЕКСПЕДИЦІЇ ДО с. ЗАТОКА, ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ¹

В 1939 р., на полях с. Затока, Івано-Франківського району, Львівської області, під час земляних робіт одним з мешканців села було виявлено частину великої глиняної посудини біконічної форми, жовтого кольору. Знахідку було передано до кафедри археології Львівського університету і вона звернула на себе увагу археологів. Однаке, справу розкопок на місці знахідки з причин початку Великої Вітчизняної війни довелося відкласти і дослідження місця знахідки було проведено лише восени 1946 р.

Посудину було знайдено на полі, яке знаходиться на відстані близько 0,5 км на південний захід від с. Затока і на віддалі близько 300 м на північ від р. Верещиця. За цим полем лежить так звана „грабарка“ (місце, де закопують домашніх тварин), і тому місцеві мешканці називають його полем „коло грабарки“. Розташоване воно на найвищому піднесенні другої тераси р. Верещиці і повільно спадає в північному (до с. Затока) та в південному (до долини р. Верещиці) напрямках. Горб „коло грабарки“ — це піскова дюна, поверхня якої ще й сьогодні перебуває в стані руху при кожному більш-менш сильному вітрі. Сліди людських поселень на піскових дюнах на захід від Львова було відкрито давно, але до цього часу ніхто з археологів не досліджував їх систематично.

Керамічний матеріал та фрагменти кам'яних знарядь, зібрани з поверхні, вказували на існування тут давнього поселення. Розкопки було розпочато прокладанням ряду розвідкових траншей для виявлення місця, де культурний шар поселення виступає найвиразніше. Всього на досліджуваній площі прокопано 9 траншей, від 6 до 4 м завдовжки. Крім того, розкрито суцільну площину в 114 м². Траншеями (загальною площею в 165 м²) вдалося встановити, що найвиразніше культурний шар виступає на відстані до 30 м в південно-західну сторону від „грабарки“. Це місце являє собою пологий схил горба, який далі, в південному та західному напрямках, спадає стрімкіше. Поверхня західного й південного схилу горба сильно розвіяна вітром, і тому культурний шар знаходиться під самою поверхнею, а в багатьох місцях і зовсім не зберігається. Okremi

¹ Археологічні розкопки в с. Затока тривали від 24 вересня до 5 жовтня 1946 р. Експедиція працювала в такому складі: науковий керівник — Смішко М. Ю., керівник експедиції — Свєшніков I. К., лаборант — Бійовська О. С.

траншеї виявили поступове зникнення культурного шару разом з пониженням поверхні горба. Траншеї ІІ і ІV допомогли точніше окреслити місце, де культурний шар зберігся найкраще.

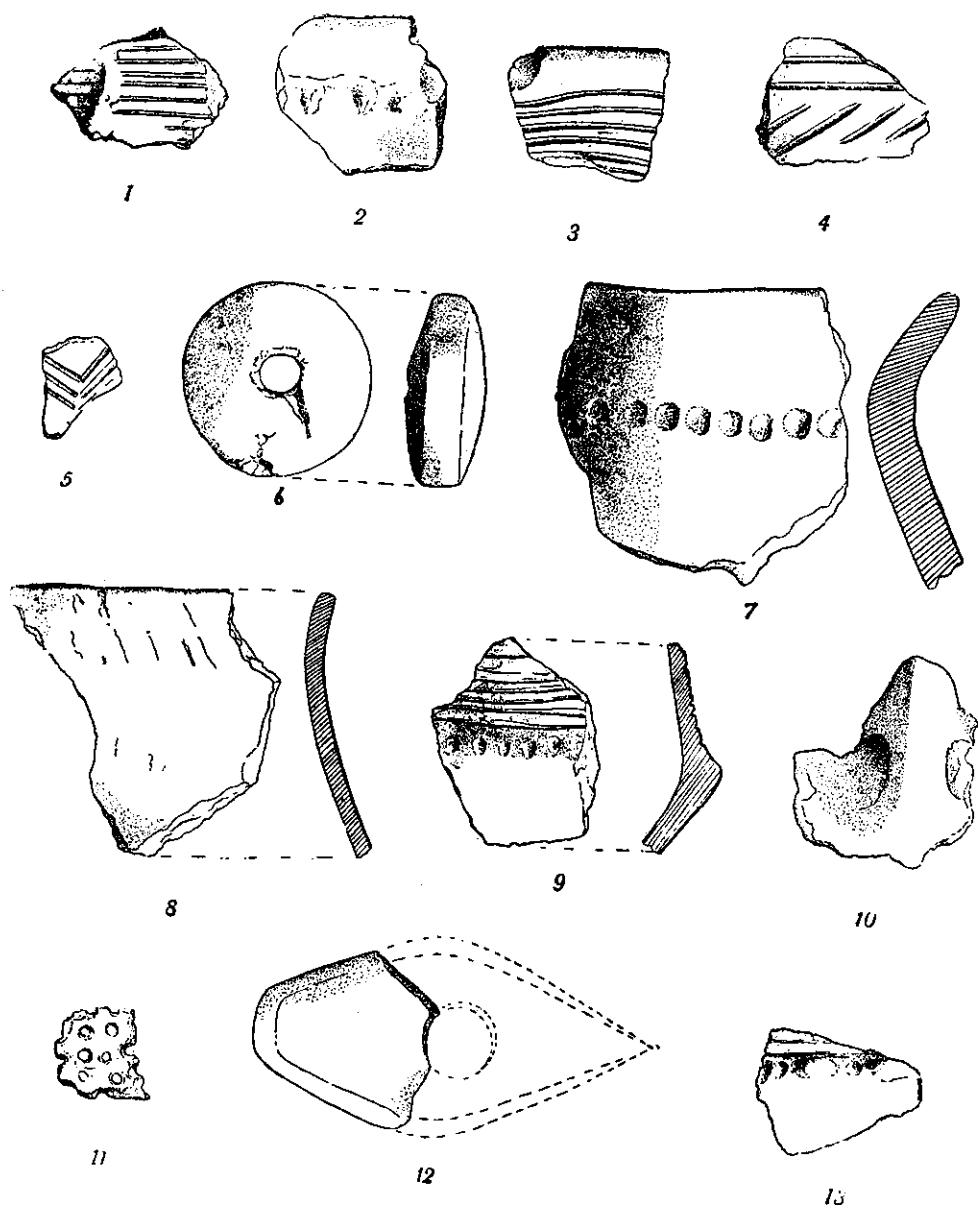
Розкритий розкопками культурний шар дав значну кількість керамічних фрагментів і декілька уламків кам'яних та кремінних знарядь. Жодних слідів дерев'яних чи інших споруд не виявлено. На глибині 0,3 м відкрито сліди двох невеликих вогнищ, навколо яких виступало найбільше скupчення керамічних фрагментів.

Порівнюючи велика кількість керамічних фрагментів свідчить про те, що на розкритій площі лишилися сліди більш-менш тривалого поселення, а не тимчасової стоянки. Відсутність слідів житлових споруд не є доказом протилежного, бо вони могли знаходитись у тих частинах горба, які були розмиті й звіяні вітром. Навіть збережена частина культурного шару, що століттями нищилася вітром, зараз у дуже поганому стані: культурний шар виступає майже безпосередньо під сучасною поверхнею і має тільки дещо темніший колір від решти ґрунту. Характерна для нього і відсутність тваринних кісток, які в піску погано зберігаються (знайдено лише кілька перепалених тваринних кісточок).

Зібраний керамічний матеріал — це фрагменти ліпних посудин різних розмірів. Зовнішня поверхня цеглястого, сі рожкового, сірого або чорного кольору; в переламі глина фрагментів часто чорного кольору. В глибині велика домішка грубозернистої піску і дрібних камінчиків. Випал слабий. Стінки посудин досить грубі (в середньому 9 мм), в багатьох зразках вигладжені. Слід зауважити, що вигладження поверхні могло бути наслідком пересування фрагментів в піску. Як можна встановити з форми окремих фрагментів, посудини були переважно з потовщеними краями, з відхиленими назовні вінцями (рис. 3), опуклим бочком (рис. 4) та рівним, невідокремленим дном. В кількох випадках стверджено наявність великих посудин, профіль яких має форму видовженої латинської букви „S“ (рис. 7 і 8) та менших циліндричних кубків. Декілька фрагментів належать посудинам з доволі гострим переламом на найбільшій опуклості бочка (рис. 9 і 13). Між іншими, трапилися фрагменти глиняних посудин з наскрізними дірочками в стінках, що правдоподібно, служили за посудини для виробу сиру (рис. 11).

Переважають фрагменти неорнаментовані. В орнаментації застосовувались вглибні та пластичні засоби. Орнамент розміщується, переважно, на плечку посудини. Він складається з груп горизонтальних вглиблених ліній, які інколи покривають всю посудину від вінців до бочка (рис. 3 і 9). Часом орнамент укладається в групи коротких горизонтальних ліній, переділених вертикальними пружками (рис. 1). Доволі частим орнаментційним мотивом є рівнобічні трикутники, обернені вниз вершинами; вони рядами оточують всю посудину. В окремих випадках ці трикутники не мають основи, а боки їх зазначені подвійною або потрійною лінією (рис. 5). Один фрагмент бочка орнаментований на найбільшій опуклості глибокими вузькими косими жолобками (рис. 4). Деякі фрагменти мають нижче краю вінців рядки круглих наскрізних дірочок, які в різній віддалі один від одного оточують вінця (рис. 2). Інколи орнамент складається з ряду малих вдавлених трикутників (рис. 9); часом переділених опуклими гудзамі (рис. 13). Окремий рід орнаменту — це горизонтальні ряди заглиблень, виконаних кінцями пальців, в яких видні відбитки нігтів (рис. 2 і 7).

ТАБЛИЦЯ I

Затока.

Єдиний зразок глиняного вушка посудини, формований трикутно і вгорі загострений (рис. 10). Прясличка представлена одним цілим примірником та одним фрагментом того ж типу. Ціле пряслице (рис. 6) має плоску круглу форму з рівно зрізаними краями; в розрізі воно овальне.

Кремінний інвентар складається, переважно, з неретушованих відщепків. Серед виробів трапились: фрагмент кремінної скребачки з дугастою робочою частиною та кінчик кремінного серпа з вищліфованою поверхнею. Кам'яні гранітні сокири представлені двома фрагментами. Одну знайдено в культурному шарі поселення, другу — на поверхні досліджуваної площині. Обидві сокири з коротким, з обох боків звуженим, обухом і наскрізним свердленим отвором. Поверхня краще збереженого примірника шліфована (рис. 12).

Майже до всього зібраного на Затоцькому поселенні матеріалу знаходимо повні аналогії в матеріалах, що походять з розкопів могильників так званого комарівського типу. Колір та форми посудин, глина, з якої вони зроблені, та випал нагадують матеріали з розкопок могильника в Комарові, Галичського району, Станіславської області².

Аналогією для наших посудин з профілем у вигляді видовженої латинської букви „S“ є, наприклад, посудини з Комарова³. Цілий ряд посудин з легко потовщеними краями назовні вигнутих вінців та циліндричних чарок також опубліковано у згаданій праці⁴. Їхні форми дуже зближені до тих, що їх відтворюємо на підставі фрагментів з Затоки. Орнаментація кераміки комарівського типу аналогічна до орнаментів, що їх бачимо на нашому матеріалі. Такі самі групи горизонтальних заглиблених ліній під краями вінців посудин, як наші (рис. 3 і 9), зустрічаємо на посудинах з Комарова, Серник-Бібрського району, Львівської області та ін⁵. Аналогією для мотиву звисаючих трикутників з потрійно зазначеними боками (рис. 5) є, наприклад, орнамент на посудині з Волиці коло Підгаєць, Станіславської області. Мотив скісних жолобків на найбільшій опуклості бочка (рис. 4), зустрічається досить часто на посудинах комарівського типу. Так само мотив вдавлених трикутників (рис. 9) має повні аналогії в орнаментації кераміки названого типу⁶. Опуклі гудзи (як на рис. 13) часто виступають і на посудинах з Комарова⁷.

Нарешті треба відзначити, що гранітні сокирки з Комарова, як правило, мають таку саму форму обуха, як і на нашему фрагменті (рис. 12). Наприклад, гранітна сокирка з могили 48 в Комарові⁸ є повною аналогією для наших знахідок з Затоки.

Безпосередніх аналогій серед кераміки комарівського типу не знаходимо для мотиву заглиблень, виконаних кінцями пальців (рис. 2 і 7)⁹, для пряслиця (рис. 6) і трикутного, гостро закінченого вушка (рис. 10).

² Sulimirski T., Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska, Spraw. PAU, табл. XLI, N 9, стор. 273.

³ Polska południowo-wschodnia, т. I, окрема відбитка Zarys pradziejów, Львів, 1939, табл. XIV, стор. 22—23.

⁴ Там же, табл. XIV.

⁵ Там же, табл. XIV, стор. 8, 22, 23.

⁶ Там же, рис. 18.

⁷ Львівський республ. історичний музей, № інв. 11—190.

⁸ Там же, інв. № 11, 1963.

⁹ Кілька фрагментів з таким орнаментом було знайдено під час розкопок Сулімірського (інформація М. Ю. Смішка), але матеріал загинув.

Віддаленими аналогіями до того типу вушка можуть бути тільки гостро закінчені ручки черпаків з могили 43 в Комарові¹⁰ з тією різницею, що гостре закінчення ручок звичайно високо виступає понад краєм вінців.

Беручи до уваги всі вище наведені аналогії, наші матеріали з розкопок у Затоці можна сміливо віднести до групи знахідок комарівського типу. Цього роду пам'ятки відомі з Львівської, Станіславської, Тернопільської та Ровенської областей. В 1945 р. стверджено існування подібного селища на Житомирщині. Знахідки комарівського типу польські дослідники¹¹ датують бронзовою і початком ранньозалізної доби, тобто на час від 1700 до 700 рр. до н. е. Сулімірський, аналізуючи в наведеній праці посудини з Комарова, які він датує кінцем бронзової доби і початком ранньозалізної доби, підкреслює, що поверхня тих посудин краще вигладжена, випал сильніший, а орнамент виступає рідше в порівнянні з посудинами старших періодів.

Переглядаючи матеріал з Затоки, можна відзначити чимало фрагментів посудин, випалених краще, ніж старіші посудини з Комарова. Багато наших фрагментів має досить дбайливо вигладжену поверхню, а орнаментовані фрагменти в матеріалі з Затоки становлять порівнюючи незначну кількість. Нарешті, гострозакінчені вушка посудин виступають частіше в ранньозалізному періоді (приблизно 800 р. до н. е.). На цій підставі поселення з Затоки можемо датувати кінцем бронзової доби і початком ранньозалізного періоду, цебто приблизно 1200—700 рр. до н. е.

И. СВЕШНИКОВ

Сообщение экспедиции в с. Затока, Львовской области

Резюме

Культурные остатки у с. Затока были обнаружены случайно в 1939 г. Они сосредоточивались на урочище Грабарка, представляющем собою дюну на поверхности второй террасы р. Верещицы.

В 1946 г. там заложено несколько траншей и небольшой раскоп. Культурный слой оказался плохой сохранности. Открыты следы двух небольших очагов без каких-либо признаков жилых сооружений. Материал — керамика, часто орнаментированная; кремень (главным образом, неретушированные отщепы и только один скребок); прядло; осколки гранитных топоров.

Аналогии собранному материалу находим в памятниках комаровского типа, относящихся ко времени средней и поздней бронзы — раннего железа (1700—700 гг. до н. э.); но некоторые особенности инвентаря, прежде всего керамики, заставляют автора отнести находки у с. Затока ко второй половине указанного периода (1200—700 гг. до н. э.).

¹⁰ Львівський республ. історич. музей, інв. № 11—180, 11—182.

¹¹ Sulimirski, Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie;

Siwkówna, Tymczasowe wyniki badań w Bukównej, z otchtani wieków, XIII, 1938, seszty 5—6.

Т. ПАССЕК
(Москва)

РОЗКОПКИ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ КОЛО с. ВОЛОДИМИРІВКИ в 1946 р.

У передвоєнні роки (1939—1940 рр.) Трипільська експедиція Інституту археології АН УРСР і Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, закінчивши багаторічні роботи в Київській і Житомирській областях, перенесла свою увагу на вивчення трипільських селищ в басейні р. Бугу, де й були початі розкопки в Кіровоградській області на селищі коло с. Володимирівки.

В 1946 р. експедиція продовжила перервані Великою Вітчизняною війною розкопки на цьому селищі¹. Воно розташоване на високому правому березі р. Синюхи (притока р. Бугу). Вже перші розвідки тут дали винятково цікаві знахідки, в тому числі всім відому глиняну модель трипільського житла мальовану фарбами, та ін.².

Невеликі порівняно розкопки на селищі в попередні роки показали, що Володимирівське родове селище займає величезну територію, яка тягнеться з півночі на південь на 900 м і з заходу на схід на 800 м. Це найбільше з відомих у наші часи трипільських селищ³. За попередніми даними розвідки тут відкрито 162 житла. Отже, за давніх часів селище було густо заселене і розросталося, як видно, поступово на протязі ряду століть. Рештки глиnobитних жителів, відкриті тут на глибині 0,5—0,8 м у чорноземі, були розташовані на селищі колом. Подібну систему розташування жителі досліджено на трипільських селищах Коломийщини I і II⁴. Проте, Володимирівське селище помітно відрізняється від них своїми розмірами і тим, що будівлі на ньому розташувалися в межах кількох концентричних півкіл.

Житла Володимирівського селища являють собою великі глиnobитні будівлі. Втім, тут було розкопано й землянку трипільських часів⁵.

¹ В експедиції взяли участь наукові співробітники Інституту археології АН УРСР — О. Черниш, Центрального історичного музею в Києві — Т. Мовша; художник — Е. Каменська, фотограф — В. Акимов, аспіранти: МДУ — Е. Арбузова, ЛДУ — Т. Беланівська, студенти-практиканти — Е. Патрікеєва, Т. Сенікова.

² Т. С. Пассек, Трипольские модели жилища, ВДИ, 1938, № 4.

³ Т. С. Пассек, Трипольское поселение у Владимировки (раскопки 1940 г.), ВДИ, 1940, № 1.

⁴ Т. С. Пассек, Ю. Кричевский, Трипольское поселение Коломийщины, КС ИИМК, 1946, вип. XII; Т. С. Пассек, Новые открытия трипольской археологической экспедиции в 1939 г., ВДИ, 1939, № 4.

⁵ Т. С. Пассек, Трипольское поселение у Владимировки (раскопки 1940 г.), ВДИ, 1940, № 1.

У дні тимчасової окупації німецькими загарбниками цієї місцевості лінія фронту пройшла вздовж берега р. Синюхи. Всю територію стародавнього селища німці перерізали широким (4,5 м) протитанковим ровом, що дуже зруйнував цю виняткову за своїм значенням пам'ятку.

Основні роботи в 1946 р. єкспедиція зосередила вздовж протитанкового рову. Встановлено, що рів прорізав культурні рештки й глино-битні нашарування трипільського селища більш як у 15 пунктах на глибину до 2 м.

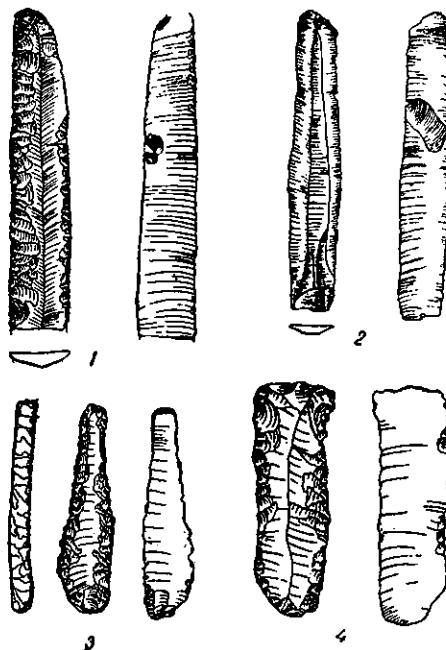

Рис. 1. Володимирівка. Кремінне знаряддя:
1 — ніж з житла 17/3; 2 — ножовидна пластинка
з житла 16; 3 — ретушор (?) з житла 17/1;
4 — скребачка з житла 17/2.

У східній і західній стінках рову можна було прекрасно спостерігати горизонтальні поклади глино-битних решток трипільських жител. Рів пройшов з півночі на південь, а потім, дещо відхилившись на південний схід, на протязі 350—400 м. Починається він коло яру в північній частині селища.

В 1946 р. на селищі розкопано 14 жител обабіч рову, що частково їх поруйнував. Це був один із рядів жител, колом побудованих більше до р. Синюхи.

Як виявилося, житла були наземними прямокутними будівлями, зробленими з дерева і добре випаленої глини. Кожне таке житло є надзвичайно цінним і своєрідним джерелом для характеристики господарства й побуту націй трипільської культури.

У цьому повідомленні я спинюся на чотирьох з них, відкритих із західного боку, на ділянках № 16, 17. Розміри всіх чотирьох будинків, коли зважити на завдані ровом руйнування, коливаються від 15—16 м у довжину і до 4,5—5 м у ширину. Всі вони орієнтовані по довгій осі з північного заходу на південний схід і розташовані паралельно один до одного. Вузьким поперечним боком своїм вони звернені до центра селища.

Будівельні нашарування жител залягали в черноземі на глибині 0,5—0,8 м від поверхні; вони були частково зруйновані оранкою і перерізані південно-східною стіною рову. Рівень культурних решток трохи знижується в напрямі з північного заходу на південний схід, відповідно до зниження горизонту стародавнього й сучасного ґрунту, в напрямі до річки. Всі рештки жител мають багато спільних рис, проте кожна будівля помітно відрізняється від інших і характером будівельного матеріалу і окремими деталями. Так, у житлі № 1 (ділянка № 17) було три приміщення. Перше з них майже цілком зрізане ровом; коло краю збереглися тільки частини пічної обмазки і основа перегородки. Друге приміщення відділялося від першого перегородкою. В ньому виявлено піч з підвищеним коло неї і невеликою лежанкою. Вздовж південно-східної стіни лежали нижні камені зернотерок і 12—15 великих посудин, в яких зберігалися харчі. Коло протилежної стіни помітно поріг, можливо, що саме тут був вхід у будинок. У третьому приміщенні, вглибині, виявлено невелику піч, вздовж південно-східної стінки щось з 15 посудин, зернотерки, а напроти — хрестоподібний жертовник і спеціальне культове місце.

Таку ж приблизно картину внутрішнього розподілу приміщень встановлено і в житлах № 2, 3 і 4 на ділянках № 16, 17.

Яким же способом будувалися ці приміщення? Слід зазначити, що в 1946 р. в основному підтвердилися всі ті спостереження над прийомами будівельної техніки, які були зроблені експедицією раніше на інших трипільських селищах. Ще раз ми знайшли підтвердження того, яку величезну увагу приділяли стародавні будівники спорудженню в житлі основи й долівки. Звичайно на вирівняний попереду простір накладали впоперек розколоті деревини. Потім цей дерев'яний настил укривали шаром глини до 10 см товщиною, в суміші з полововою. Глину накладали окремими вальками, неправильних обрисів, розмірами 20×25 см. Проміжки між ними промазували глиною, а поверхню вирівнювали. Вальки виліплювали руками, і сліди пальців прекрасно зберігаються на їх поверхні. Після цього дерев'яно-глиняний настил випалювали кількома великими вогнищами, розкладеними на його поверхні. Випалювали вальки часто нерівномірно. Зі споду ясно помітні відбитки деревин. Як видно з цих відбитків, ширина деревин коливається від 10—15 до 20 см. Подекуди можна було простижити поперечні плахи у довжину більш як на 1 м.

Всі чотири житла на ділянках № 16, 17 мали таку конструкцію основи і долівки будинку, так само як і сусідні з ним житла № 7 і 8. У житлі № 10 такий дерев'яно-глиняний настил зроблено лише в деяких місцях — коло печі і коло великих посудин та зернотерок, тоді як в інших місцях будинку долівка лишалася земляною або була підмазана злегка випаленою глиною.

Дерев'яно-глиняний настил безумовно був потрібний у тих частинах будинку, що призначалися для збереження та оброблення зерна. Він добре захищав зерно від вогкої землі і, до того ж, значно утеплював будівлю.

З такого ж типу вальків, але поставлені на ребро, будувалась основа перегородок, які відділяли одно приміщення будинку від другого.

Рештки печей у трипільському будинку звичайно виявляються в розкопках у вигляді купи частин склепіння і стінок, що завалилися, і являють собою дуже пошлаковану обмазку. Печі будувалися або на вальковому поді, або безпосередньо на долівці в будинку, причому часто спостерігається коло печі яма. Основа печі у плані квадратна $1,6 \times 1,8$ м (рідше до 2 м). Стіни її робилися з деревин, каркас склепіння — з лози. Реконструкція печей на підставі їх фрагментів дає форму, зовсім близьку до печей, відомих на стародавніх моделях жителів⁶.

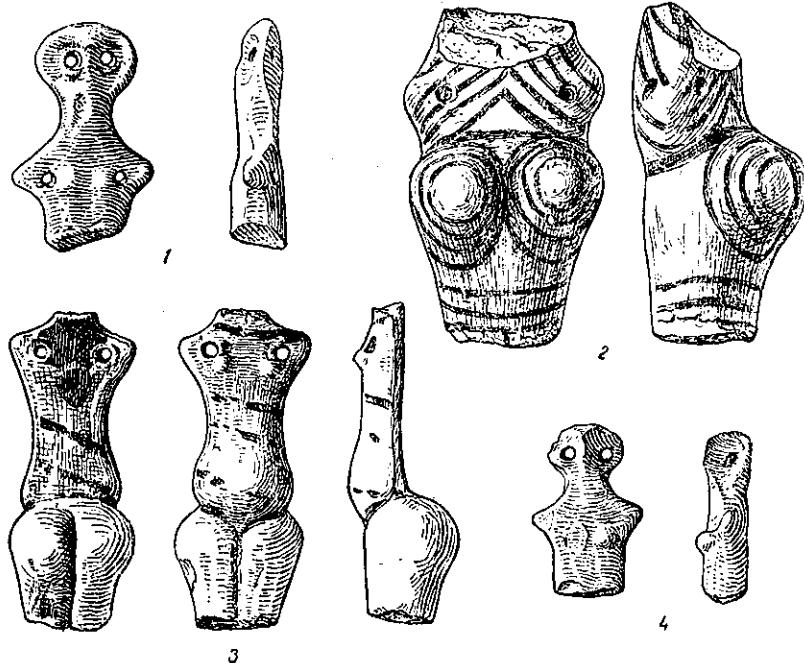

Рис. 2. Володимирівка. Фрагменти глиняних статуеток: 1, 4 — випадкові знахідки; 2, 3 — з чорним малюванням з житла 17/2.

В 1946 р. у Володимирівці коло печі в житлі № 8 відкрито квадратне у плані підвищення, обрамоване карнизом. В іншому житлі № 1 (ділянка № 17) коло печі виявлено лежанку до 1 м завдовжки, 0,6 м завширшки і 0,25 м заввишки. Лежанка виліплена з вальків і потім обличкована глиняними плитками, які прекрасно збереглися. Разом з піччю вони становлять в будинку одно ціле. Такі лежанки коло печей зображені і на стародавніх моделях з Попудні і Сушківки⁷. Особливо цікавим у житлі № 1 (ділянка № 17) було третє приміщення. Головне, чим відрізнялося воно від двох інших, це жертвовник, викладений із товстих (до 16 см завтовшки) лилуваторожевих плиток у формі рівнокінцевого грецького хреста. Вперше

⁶ Т. С. Пассек, Трипольские модели жилища, ВДИ, 1938, № 4.

Е. Ю. Кричевский, Раскопки на Коломийщине и проблема трипольских площадок, Зб. „Трипольська культура“, 1940, т. I.

⁷ Т. С. Пассек, Трипольские модели жилища, ВДИ, 1938, № 4.

такий жертвовник експедиція відкрила у Володимирівці в 1936 р. І тоді ж я зв'язала його з хрестоподібними підвищеннями на стародавніх моделях⁸.

Ці хрестоподібні жертвовники становлять найхарактернішу рису трипільського житла у Володимирівці. Хрестовина жертвовника (збереглася лише частина його) досить великих розмірів -- $1,4 \times 1,4$ м. Плитки, з яких він виліплений, прекрасно складені згори і з боків, і часто бувають вкриті заглибленим орнаментом у вигляді концентричних кіл і заглибин. Жертвовники височать над рівнем долівки до 35 см, і їх хрестовини орієнтовані приблизно за сторонами світу. Цікаво, що після того, як жертвовник був знятий для відправки в Уманський музей, — дальнє розчищення на місці його відкрило глиняні фрагменти такого ж хрещатого підвищеннія, яке залягало безпосередньо під першим. Це свідчить про те, що жертвовне місце в будинку почитувалося довгий час і було не раз ремонтоване.

Зовсім новим було відкриття в 1946 р. в безпосередній близькості коло хрестоподібного жертвника, спеціального культового місця, чотирикутного в плані ($1,6 \times 1,5$ м), викладеного плитчастою обмазкою і обгороженного з усіх боків поставленими на ребро вальками.

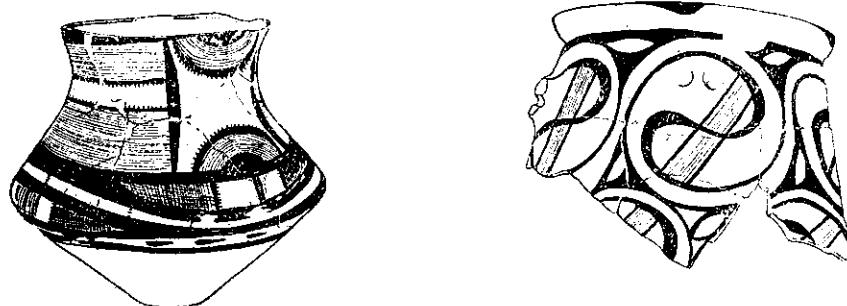

Рис. 3. Володимирівка. 1 — посудина з чорною розписсю з житла 17/2; 2 — верхня частина великої посудини з чорною розписсю з житла 16. (1/3 н. в.).

У житлі № 10 коло такого культового місця було в два ряди поставлено одну над одною 10 невеликих і середніх розмірів посудин, причому одна з них стояла на камені-пісковику, (друга була наповнена лесом). На краю однієї з чашок — скульптурне зображення голови барана. Володимирівські жертвовники і спеціальні місця коло них являють собою виняткової ваги пам'ятки первісного культу. У формі хреста, утвореного з чотирьох злитих кіл і орнаментованих концентричними колами, безперечно слід вбачати відображення культу сонця. Аналогії володимирівським жертвовникам відомо небагато. Такого типу жертвовники (але не з каменю) відомі в добу енеоліту серед широкого кола хліборобських культур, зокрема в Середземномор'ї. Так, на Кріті, в одному з тайнників (під підлогою) палацового приміщення доби середньомінойського періоду, Евансом був знайдений жертвовник із сірого мармуру у вигляді хреста, коло якого були сковані три чудові фаянсові статуетки, відомі під назвою „богинь із зміями“⁹. Ще більшу аналогію являє собою круглий жертвовник середньомі-

⁸ Т. С. Пассек, Трипольские модели жилища, ВДИ, 1938, № 4.

⁹ А. Evans, Palace of Minos, том I.

найського періоду з палацу в Mallia (на Кріті). Він виточений з вапняку і на поверхні його по краю зроблено 35 заглибин, а в центрі досить великих заглибин оточені смugoю¹⁰. Можна також порівняти володимирівські жертвовники з глиняними жертвовниками доби енеоліту на Шангавітському городищі у Вірменії¹¹.

У житлі № 2 (ділянки 16, 17) так само збереглися рештки подібного жертвовника, проте тут він був виліплений не на долівці, а на чотирикутному підвищенні.

У з'язку з відкриттям 1946 р., поряд з хрестоподібним жертвовником, спеціального культового місця, доводиться знову нагадати про стародавній моделі трипільського житла, особливо про дві з них — із Попудні і Чичиркоївки, де коло печі, на спеціальному підвищенні, міститься жіночий ідол¹². Можна припустити, що в трипільському будинку на культовому місці, подібно до відкритих у Володимирівці, встановлювалися не тільки ритуальні посудини (як, наприклад, у житлі № 10), але й антропоморфні статуетки. На цю думку наводить незвичайна знахідка, нещодавно виявлена в Молдавії, коло с. Костиша. Тут знайдено досить великий фрагмент плиткоподібної обмазки, як видно з підвищення, з 8 заглибинами на поверхні; в одну із заглибин, як пише дослідник, що видав цей фрагмент, було вставлено конічне закінчення дуже схематизованої стоячої жіночої статуетки¹³. Виліплени з глини мініатюрні крісла, призначенні для сидячих жіночих зображень, що раз у раз трапляються в розкопках, і згадана знахідка з Костиша підтверджують висловлену нами думку про постійне місце у трипільському будинку жіночого зображення. У з'язку з цим на особливу увагу заслуговує знайдений в Молдавії коло с. Липкані¹⁴ мініатюрний глиняний „tron“. Спинка його оздоблена двома стоячими жіночими статуетками, зробленими на тому місці, де знаходитьться трипільський ідол — охоронник будинку.

До розкопок 1946 р. рештки стін трипільського житла були звичайно рідкістю. Цього року між житлами № 1 і 2 і житлами № 3 і 4 (ділянки № 17, 18) відкрито частини глинобитних, злегка випалених стін у зруйнованому стані, причому встановлено, що вони були, як і на Коломийщині I, зроблені з нетовстих кілків, сполучених плетивом з лози і обмазаних глиною¹⁵. Фрагменти такої злегка випаленої обмазки з відбитками лози лежали вздовж стінок будівель, між житлами № 1 і 2, № 3 і 4. В результаті розкопок на ділянках 16, 17 встановлено, що відкриті тут чотири житла були побудовані майже впритул одно до одного. Між ними лишався простір в 1,5—2 м. Можна припустити, що чотири житлові з багатьма вогнищами і багатьма камерами будівлі становили разом певне господарське ціле і мешканці їх колективно обробляли землю, мали

¹⁰ F. Chapouthier et J. Charbonneaux. Fouilles éexecutées à Mallia, I—IV (1922—1924), Париж, 1928, Pl. IV.

¹¹ Б. А. Кутин, Уартський „Колумбарий“ у подошви Арапата и Куро-Аракский энеоліт, Вестник гос. музея Грузии, том. XIII, Тбіліси, 1943.

¹² Т. С. Пассек, Трипольское поселение у Владимировки, 1940, № 1.

¹³ C. Matasa, Cacetari den preistoria județului Neamt, Bulletinul comisium Monumentelor Istorice, XXXI, Бухарест, 1938, стор. 97.

¹⁴ C. Ambrojević, L'époque néolithique de la Bessarabie du nord-ouest. Dacia, т. III—IV, Бухарест, 1932, стор. 39, рис. 8.

¹⁵ Т. С. Пассек и Е. Ю. Кричевский, Поселение Коломийщина, КС ИИМК, 1946, в. XII.

спільні запаси і спільно готували їжу. В кожному з них жило кілька парних сімей. Такого типу трипільські будівлі дають приклад „великого будинку“ доби родового суспільства.

У житлах відкрито значну кількість господарського інвентаря. Це, насамперед, глиняні посудини, які ставилися в певних місцях будинку. В кожному будинку відкрито до 50 посудин різної форми і розмірів. Таким чином, на окреме приміщення (камеру), на господарство окремої парної сім'ї припадає по 15—20 посудин. Здебільшого це посудини прекрасного виробу із заглибленим орнаментом або мальовані черним. Є посудини, оздоблені одночасно і заглибленим спіральним орнаментом і мальовані темночервоним і білим. Це великі посудини грушоподібної форми, в яких зберігалися харчі. Поруч з ними — шоломоподібні покришки і кам'яні зернотерки. Коло печей найчастіше трапляються горщики, в яких готували страву, виліплени з тіста з домішкою товчених черепашок із сумчастим згладжуванням поверхні. Часом краї мальованих посудин оздоблювалися скульптурними зображеннями головок бика або барана з дуже покрученими рогами. З керамічних виробів, як завжди, зустрічається багато глиняних жіночих статуеток (стоячих, сидячих і напівлежачих). Вони виліплені із щільної рожевуватої маси і прикрашенні малюванням: чорними смугами зображені намисто, а тіло вкрите візерунками татування. Ззаду на спину спускається розпущене волосся, пофарбоване чорним, з вузлом унизу. Такого стилю жіноча зачіска відома і на інших трипільських статуетках¹⁶.

Великі розкопки Трипільської експедиції досі не виявили гончарних печей для випалювання різноманітних керамічних виробів. Разом з тим спостереження над будівельними прийомами трипільських жителі дозволяють припустити, що кожний господар під час будування і випалювання основи, долівки й печі в будинку (що вимагало великої праці і розкладання великого вогнища) міг виготовляти і весь потрібний у господарстві керамічний інвентар. На це наводить, насамперед, спостереження над сильно пошлакованою обмазкою печей, температуру якої доведено до 500—600°. Такої температури у звичайних печах не буває. Разом з тим для випалювання глини, з якої робилися основа і долівка, підвищення жертвовників і печі, потрібна саме така висока температура. Одночасно з будуванням та випалюванням на місці будівельних матеріалів на великому вогнищі або в печах, випалювали і посуд, виконуючи це з винятковою майстерністю і рівномірністю. Саме через це у житлах раз у раз трапляються куски обмазки від печей і долівки разом з великими фрагментами посудин, що спеклися. Характерно, що дно й нижні частини стінок найбільших посудин, в яких зберігалися харчі, як виявляється, були вставлені у глиняну основу долівки і обмазані глиною. Як видно, вони були випалені разом з цією основою.

У Володимирівці цього року знайдені мотики з оленячого рогу, кісткові проколки і багато кремінного знаряддя прекрасного виробу, в'першу чергу ножі, зроблені з великих кремінних пластин (до 12 см завдовжки), з ретушшю з обох боків. На споді цих ножів — сліди сильного полірування; це дозволяє думати, що знаряддя це використовували як серпи. Численні і різноманітні своєю формою кремінні скребки і вістря.

¹⁶ Т. С. Пассек, Трипольское поселение у Владимировки, ВДИ, 1940, № 1.

Розкопки дали цим разом знахідки кремінних відщепів та великих нуклеусів всередині житла, з чого видно, що кожний господар у себе вдома обробляв кремінне знаряддя, а так само і виготовляв посуд. В культурному шарі у житлі, і, як завжди, в безпосередній близькості від нього, скуptчено багато кісток, які характеризують фауну Володимирівського селища. Кісткові матеріали дослідив старший науковий співробітник лабораторії ПМК АН СРСР В. І. Цалкін¹⁷.

З приводу окремих видів можна зробити такі зауваження¹⁸:

1. Велика рогата худоба. Її належить основна маса досліджених кісток. Звертають на себе увагу її розміри. Вона, безперечно, належить до числа великих порід і, як видно, розмірами своїми наближається до сучасної великої української худоби.

2. Вівця або коза. Диференціювати рештки кісток цих тварин, у переважній більшості випадків надзвичайно важко. Наприклад, № 461, що являє собою уламок кісткового стрижня рогу, дозволяє припускати, що він належав цапові.

3. Свиня. Представлена в дослідженному матеріалі тільки дуже роздрібненими кістками кінцівок, частинами щелепів та корінними зубами. Великі розміри ряду екземплярів щелеп і корінних зубів, говорять за те, що вони належали дикій формі виду.

4. Кінь. Кістки цих тварин належали особинам невеликих розмірів.

В цілому свійським тваринам належить 76% досліджених кісток, решта — 24% припадає на частку диких видів (свиня, благородний олень, лось, сарна), які були, як видно, досить важливими об'єктами мисливства.

Майже всі кістки мають сліди штучного роздрібнення і, взагалі, збереглися погано. На ряді екземплярів є сліди вогню і зубів собаки¹⁹.

Нові розкопки у Володимирівці дали різnobічний археологічний матеріал для характеристики середнього етапу (В/ІІ) розвитку трипілля в басейні р. Бугу. На цьому етапі для трипільських хліборобських племен характерні великі родові селища, розташовані на лесово-чорноземних пласти, з великими багатосімейними будинками, жертвниками і спеціальними місцями культу в них. Поряд з обробленням землі мотиками, в господарстві значну роль відіграє велика рогата худоба.

Численне хліборобське знаряддя з рогу благородного оленя, а також кістки тварин, які трапляються в культурному шарі селища, вказують, що, поряд з хліборобством і скотарством, немале місце в житті трипільських племен у цей час займає і мисливство.

Надзвичайно своєрідний керамічний комплекс знахідок у Володимирівці, де, поряд з переважною кількістю посудин з монохромним чорним малюванням, існує одночасно і кераміка із заглибленим спіральним орнаментом, з трикольоровим малюванням, показують, що Володимирівське селище хронологічно пов'язане з ранішими етапами трипілля (В/І), для

¹⁷ Досліджений матеріал складається з 537 екземплярів, серед яких є незначна кількість стулок (річкових). Якщо не рахувати останніх, то весь зібраний матеріал складається виключно з кісток ссавців. Кісток птахів та інших хребетних, в тому числі і риб, не виявлено. Всього визначено 285 кісток, що належать різним видам диких і свійських ссавців.

¹⁸ Кістки із жител № 5, 7, 8, 10, 17, 22 (розкопки 1946 р.).

¹⁹ Виписка з висновку В. І. Цалкіна про дослідження остеологічного матеріалу з розкопок Трипільської експедиції 1936 р. у Володимирівці.

яких заглиблений фрагмент і трикольорове малювання на посудинах переважають.

І будівельна техніка, і гончарне мистецтво, і весь характер будування жител у Володимирівці, — все підкреслює той порівняно високий рівень, якого досягає трипільська культура на середньому етапі розвитку, в період повного розвитку, в період свого розквіту, коли навіть і для ранніх етапів вдається встановити постійні відносини трипільських племен з Балкано-Дунайськими країнами і Середземномор'ям.

Т. ПАССЕК

Раскопки трипольского поселения у Владимировки в 1946 г.

Резюме

Исследование Владимировки началось еще в довоенные годы, когда было открыто там трипольское поселение и определены его размеры как крупнейшего из известных (900×800 м). Оно расположено на высоком правом берегу р. Синюхи. В 1946 г. раскопаны 14 жилищ, которые вполне аналогичны обычным трипольским большими домам. Автором дается описание некоторых из них.

Жилище № 1 состояло из 3 камер, имевших печи, а в одной, кроме того, обнаружен жертвенник в форме креста и особое культовое место. Такая же картина обнаружена и в жилищах № 2, 3 и 4. Пол в этих жилищах устроен из слоев вальковой глины на основе из плах дерева.

Но в некоторых других жилищах (например, № 10) такая конструкция пола имелась не по всей площади, а лишь около печей, больших сосудов и зернотерок. Печи строились также на основе из вальковой глины, некоторые из них имели лежанки.

Между жилищами № 1 и 2, № 3 и 4 обнаружены остатки стен, состоящих из кольев, оплетенных лозой и обмазанных глиной. Жилища строились одно близ другого.

Инвентарь состоял из значительного количества сосудов (грушевидной формы сосуды, шлемовидные крышки, чаши и др. в большинстве с монохромной росписью), глиняных статуэток, орудий из остатков домашних животных.

Таким образом, Владимировское поселение дало богатый материал для суждения о родовом обществе трипольских земледельцев и скотоводов.

С. БІБІКОВ
(Ленінград)

ДОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ЛУКА-ВРУБЛІВЕЦЬКА НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ

I

Ми не помилимось, якщо назовемо Подністров'я однією з найбільш цікавих і захоплюючих з археологічного погляду територій України. В давні роки тут немало попрацювали визначні археологи Росії, які збагатили археологію видатними працями. Звичайно, не випадково увагу дослідників привертала саме ця територія. Тут народжувались своєрідні культури, що йшли в авангарді стародавніх європейських культур.

Після першої світової війни, коли Бессарабія була відторгнута Румунією і наш державний кордон пройшов по лівому берегу Дністра, звузились, природно, і можливості археологічних досліджень на наших територіях, що прилягають до Дністра, і зовсім були виключені в Бесарабії.

За радянського часу в районі Середнього Подністров'я, який нас тепер цікавить, наприкінці двадцятих років дуже плодотворні роботи провів один з найстаріших археологів України Михайло Якович Рудинський. По суті, він знову відкрив палеоліт і освітив його світлом сучасних знань. Не згасла ще й невтомна енергія Ю. Сіцинського, який продовжував свої дослідження на Поділлі.

Після того, як Бессарабія була повернена нашій батьківщині і наші південно-західні кордони досягли берегів Дунаю і Пруту, можна було продовжувати перервані на багато років археологічні роботи і по той бік Дністра.

У 1940 р. Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР провів незначні щодо терitorіального охоплення археологічні дослідження на лівому березі Дністра, між Кам'янець-Подільським і Старою Ушицею, тобто на трасі робіт М. Я. Рудинського, а також зробив ряд розшукувальних маршрутів на північ від Кам'янець-Подільського по р. Смотрич до селищ Нігин—Черче—Смотрич.

Роботи 1940 р. ставили собі певні завдання і не мали на меті виявляти і вивчати різні пам'ятки.

Є. Ю. Кричевський, який передчасно загинув під час блокади Ленінграда, спеціально вивчав пам'ятки трипілля і „полів поховань“, зосередивши свою увагу саме на них. Ми ставили собі за мету дослідити печери, що залишилися необслідуваними, з погляду використання їх первісною людиною для житла. Крім того, ми обслідували ряд уже відомих палеолітичних стоянок (стаций), а також відкритих у процесі розвідок. Спеці-

альним завданням було вивчити поселення з макролітичним інвентарем, які однаково цікавили нас обох. Результати роботи експедиції 1940 р. будуть відображені у спеціальному зведенні, підготовка якого затяглася не з нашої провини.

За останні роки інтерес до Середнього Подністров'я відродився з новою силою і вже на ширшій науковій основі, що викликало потребу в поєднанні зусиль двох споріднених закладів. — Інституту археології Академії наук УРСР та Інституту історії матеріальної культури Академії наук СРСР. У 1945 р. завдання Дністровської експедиції вже не обмежувались вивченням пам'яток певних хронологічних відрізків, а мали на меті якнайповніше охопити пам'ятки культурно-історичного розвитку Середнього Подністров'я. Розширився і район досліджень, що охопив і правобережжя Середнього Дністра. Отже, нові настанови дали змогу по новому підійти до вивчення цієї території. Це район на південь і на південний схід від Кам'янець-Подільського, що включає три сильних вигини Дністра між селищами Сокіл і Субоч. Причому, в територію обслідування входило і правобережжя Дністра, що його обслідували польські дослідники, які провадили тут геологічні й археологічні розшуки, сусіднє з Хотинськими палеолітичними знахідками, вивченими Ч. Амброжевичем (сс. Кишла-Неджимова, Кормані і Дерабани).

На південному краю одного з мисів, що їх обмиває крутій вигин Дністра, між селищами Мар'янівка і Велика Мукша, за 20 км на південний схід від Кам'янець-Подільського, на лівому березі Дністра розташоване невелике село Лука-Врублівецька. Село займає першу надзаплавну терасу, яка являє собою рівну площацьку, що поступово розширяється на північний захід від західної околиці селища, а потім знову звужується. Довжина цієї площацьки не більше 2 км, ширина в найширшій її частині не перевищує 0,5 км. Берегова скеляста круча, що тягнеться майже безперервно від м. Студениця, тут ніби відходить від берега Дністра, поступаючись місцем перед рівною площацькою. З північного сходу площацька прикривається високим скелястим відслоненням, в якому коло західного краю села утворився ряд скелястих навісів. Протилежний, правий берег Дністра в цьому районі також високий і прямовисно обривається до річки. Лише в одному пункті скеляста берегова гряда прорізується вузькою долиною р. Сурші, яка тут таки, напроти селища Лука, впадає в Дністр. Коло західної околиці селища площацька обривається крутим 2,5—3-метровим уступом до Дністра, відділеного у літній час від відслонення вузькою 10—15-метровою смужкою каменистого пляжу. Саме з цим відслоненням і пов'язуються археологічні знахідки. Треба сказати, що майже щороку в пору високого стояння води в Дністрі берегове відслонення коло Луки-Врублівецької підмивається водою. В окремі роки, як свідчать старожили, води Дністра, переходячи цей береговий уступ, заливали всю першу терасу й саме селище. Коли переглядаєш відслонення, одразу ж впадає в очі насиченість його культурними залишками. Виявлений коло основи відслонення матеріал, разом з добутим з підчистки зрізу, звернув на себе нашу увагу. Внаслідок було вирішено провести там невеликі пробні розкопки¹.

¹ Консультивативне керівництво розкопками взяв на себе П. П. Єфименко з участю керівника робіт С. М. Бібікова і співробітників І. Г. Шовкопляса, М. Ю. Брайчевського, а пізніше — С. К. Накельського. Близьку участь у роботі взяли М. Я. і Є. Я. Рудинські.

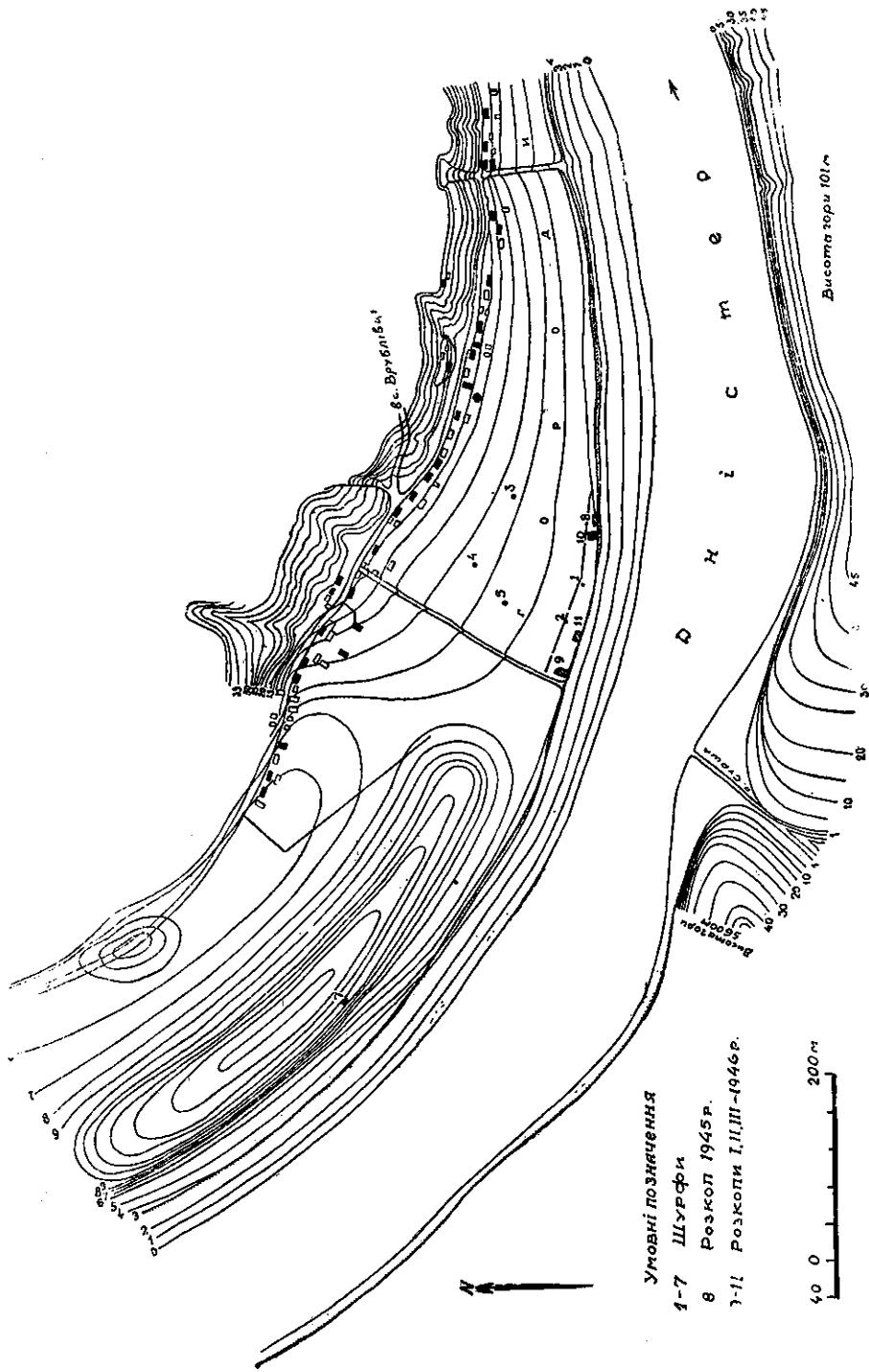

Рис. 1. Поселення Лука-Брублицька. Загальний план поселення. 1—7 — шурфи; 8 — розкоп 1945 р.; 9—11 — розкопи I, II — 1946 р. Рельєф показано горизонталлями, проведеними на лівому березі через 1 м., а на правому березі через 5 м.

Результати розкопок 1945 р. в Луці-Врублівецькій дозволили вже в 1946 р. організувати комплексну експедицію для проведення розкопок на поселенні в Луці-Врублівецькій та ряду розвідувальних маршрутів у басейні Середнього Дністра. Інститут археології Академії наук УРСР та Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР доручили загальне керівництво експедицією авторові цих рядків, який провадив стаціонарні роботи. П. Й. Борисковський очолив розвідувальний загін і, так само, як і М. О. Тиханова, брав діяльну участь у розкопках. В роботі експедиції, крім названих старших наукових співробітників, брали участь аспіранти І. Г. Шовкопляс (Інститут археології) та Є. О. Симанович (Ленінградський державний університет), студенти і співробітники Інституту історії матеріальної культури та українських музеїв: К. В. Бернякович, М. Ю. Брайчевський, А. А. Спарбер, інженер М. М. Кожушнер, А. Т. Сміленко, С. С. Лев, М. М. Трусова та ін.

У 1946 р. в Луці-Врублівецькій вдалось провести досить широкі земляні роботи на площі понад 200 м², причому було вийнято близько 600 м³ землі.

В результаті роботи групи П. Й. Борисковського на Середньому Дністрі вперше знайдено залишки старопалеолітичної культури типу клектон. Розкопки верхніх шарів поселення Лука-Врублівецька, проведені разом з М. О. Тихановою, дали цінний матеріал по культурі так званих „полів поховань“ (II—V ст. ст. н. е.) та середньовічній слов'янській культурі (Х—XI ст. ст.). Ці розділи робіт експедиції висвітлені в роботах П. Й. Борисковського і М. О. Тиханової.

II

Берегове відслонення з культурними залишками коло Луки-Врублівецької має значну протяжність — не менше 400 м. На зразі то поодинокі, то цілими скupченнями стирчать кістки тварин, стулки річкових черепашок, вогнищеві прошарки, багато кременю і в дуже великий кількості кераміка. В ряді пунктів цілком виразно вимальовуються контури заглиблень, можливо, землянок і господарських ям, іноді вистелених або перекритих річковими черепашками, з великою кількістю культурних залишків. Часто прошарки черепашок, ідучи горизонтально разом з іншими знахідками, виразно визначають межі культурного горизонту. Так виглядає нижній, дотрипільський шар. Іншу картину являє собою верхній горизонт часу „полів поховань“: рідкі включення кераміки і кісток, дуже незначні вогнищеві плями.

Наведемо стратиграфічні дані, взяті на ділянці розкопу 1945 р. Перший шар, темносірого кольору, в нижній частині значно світлішає і по суті являє собою деградований суглинок. Потужність шару не перевищує 110 см. Шар цілком зв'язаний із знахідками часу „полів поховань“ та слов'янської культури. Другий шар — жовтий, щільний суглинок, в'язкий при розмоканні. Потужність шару в середньому 60 см, він майже без знахідок. Далі йде третій шар — культурний, що являє собою самий суглинок, однак дуже змінений побутовими залишками. Він пухкіший, сірого кольору і має в собі дуже багато залишків культури. Нижче культурного шару йде той самий жовтий стерильний суглинок, підстелюваний

алювіальним галечником. Висота залягання культурного шару дотрипільського часу над літнім рівнем Дністра не перевищує 2 м.

Занадто велика протяжність відслонення, що утрудняє фіксацію виходів культурних залишків по пунктах, викликала потребу в трохи інших методичних способах орієнтації. За основні репери було взято два схили невеликої промоїни, що прорізує площадку з півночі на південь, гирло якої розташоване прямо проти гирла р. Сурші. Праворуч від правого бережка промоїни (якщо стояти до її гирла обличчям) були розмічені 4-метрові цифрові ділянки з літерними індексами для кожного метрового відрізка всередині ділянки і, навпаки, ліворуч від промоїни розташовуються 4-метрові ділянки з заголовними літерними показниками і цифрами, однометровими вирізами всередині ділянки.

Місце наших розкопок збігається з ділянками 48, 49, 50, але для зручності, коли розбирали виявлену в цьому місці землянку, дано послідовні літерні вирази на кожний метр від „а“ до „і“. Названі ділянки були вибрані для розкопок, зважаючи на сліди житлового заглиблення, що відразу позначалися на зорі, а на ділянці 48 — сліди залишків печі. Як виявлено розкопками, частина житлової споруди, так само як і піч, збереглися не повністю, бо були розрізані поздовжньо і змиті водами Дністра. Однак те, що залишилось, дає досить даних, щоб визначити загальну конфігурацію житлового заглиблення і печі, вірніше, горна. Довжина житлового заглиблення близько 5,5 м, глибина від верхньої межі культурного шару 50—145 см. Ширина лишається невідомою; в тих частинах, що збереглися, — до 2 м. Долівка заглиблення йде спочатку рівною невеликою площадкою з заходу на схід, потім плавними уступами заглиблюється і на ділянці „ж—з“ досягає максимальної глибини, яка відповідає розташуванню ями в долівці землянки; потім, знову піднімаючись догори згладженим кутом, переходить у стінку (рис. 2). Заповнення житлового заглиблення не одноманітне. Саму долівку, ідучи за її рельєфом, вистеляє груба пухка, попелиста маса з рідким включенням вугілля. В усій товщі заповнення ця маса особливо інтенсивно виражена і місцями досягає потужності до 40 см. В попелистому горизонті знахідок майже немає. Зате теж попелістий вогнищевий шар, що перекриває його, найбагатший на знахідки. Він темнішого кольору, з великим включенням вугілля. Цей горизонт, у свою чергу, перекриває суглинковий горизонт сірого кольору, з рідкими знахідками. У східній частині він має тонкий прошарок стулок річкових черепашок. Спостереження за поширенням знахідок показує, що найбільша кількість їх концентрується в середній частині шару; донизу і догори шар значно біdnіший на них. Це спостереження, очевидно, треба поставити у зв'язок з формою стінок землянки. З огляду на те, що північний край її був похилій, покидьки не затримувалися тут і скочувалися до середини житла. Між іншим, про похилість стін півземлянки можна зробити висновок і на підставі аналогічних залишків, що виступають в одному з пунктів на відслоненні. Якщо простежити поширення культурних залишків у землянці, тобто, вірніше сказати, півземлянці, то форма її швидше наближалась до овальної. Цей висновок ґрутується не тільки на встановленій похилості стін до центра житла, а й на просторовому розподілі знахідок. Помічено, що поширення культурних залишків близче до північного краю півземлянки і на центральних ділянках заходить багато далі, ніж на ділянках, що захоплюють лише кінці її.

Півземлянка скоріше була залишена навмисне, а не в результаті якогось стихійного лиха, бо культурні залишки в ній являють собою лише покидьки різних побутових предметів, уже зовсім непридатних до вживання. Цілого посуду або якихось інших ознак, що свідчать про швидке залишення житла, в ньому не виявлено. Після того як житло вже було залишене, заглиблення, що залишилось, було використане для покидьків. Незважаючи на невелику площину розкопів, що ледве перевищувала (без ділянки з піччю) 10 м², вдалось зібрати значний матеріал: кераміку, кремінь, поліровані сланцеві сокири або, вірніше, наконечники мотик, два-три

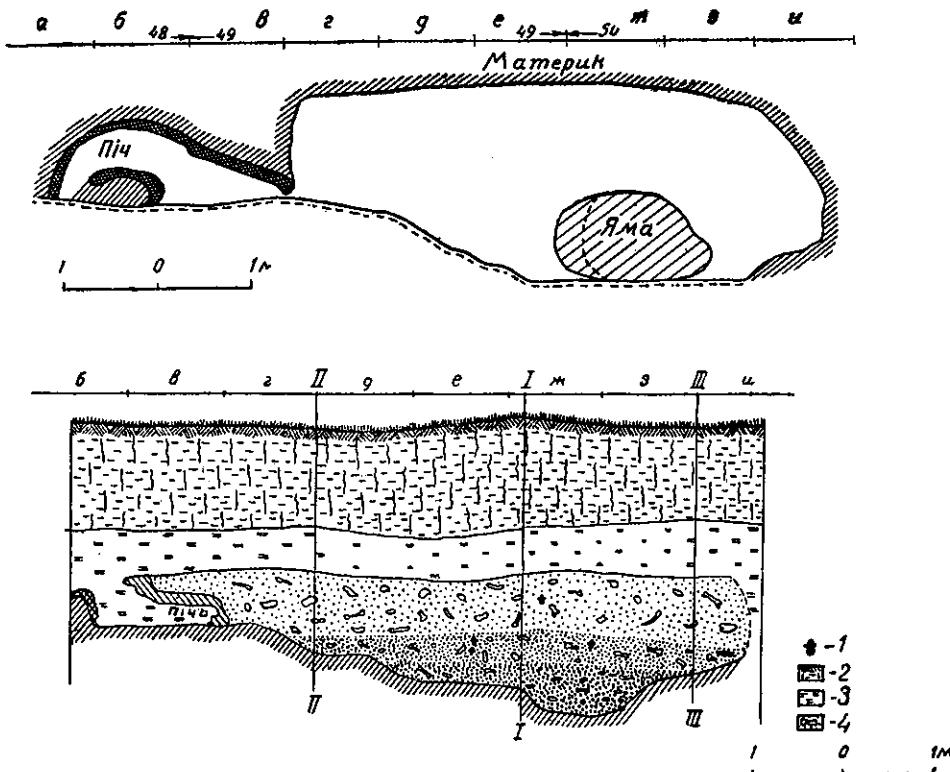

Рис. 2. Поселення Лука-Врублевецька. Землянка розкопок 1945 р. План та розріз.
1 — статуетки; 2 — чорнозем; 3 — суглинок; 4 — культурний шар.

кістяних знаряддя, велику кількість кісток тварин. До залишків, зв'язаних з ритуальними уявленнями, належать: знахідки глиняних статуеток і два ціліх черепи собак (без нижніх щелеп), які ми зустріли на одній з ділянок коло північного краю землянки).

Роботи експедиції 1946 р. були зосереджені на трьох розкопах, причому вибір ділянок для розкопів зумовлювався тим, що треба було врятувати виходи культурного шару на береговий зріз, який підмивають води Дністра. Три названих розкопи збіглися з залишками в двох випадках жителі півземлянкового типу (розкопки I і II), та одного, очевидно, наземного спорудження (розкоп III).

На береговому зрізі контури житлових заглиблень позначилися чітко вираженими лінзами коритоподібної форми, заповненими попелом, керамікою, уламками кременю, кістяними і кремінними знаряддями та кістками тварин. Дну коритоподібних заглиблень на I і II розкопах давали обриси стулки річкових молюсків, що залягають шаром на долівці і рівномірно вистелюють бокові частини житлових заглиблень. Черепашки у величезній більшості своїй розташовувались опуклою частиною догори. Немає сумнівів у тому, що черепашками вистеляли долівку житлового заглиблення, можливо, щоб запобігти вогності. Про це досить переконливо свідчить і самий розподіл черепашок, що йде за заглибленим рельєфом долівки, їх навмисне положення опуклою частиною догори, відсутність знахідок у самому вистеленні і, навпаки, поширення їх по долівці і в товщі заповнення, а також розподіл вогнищ на шарах черепашника. В ряді випадків удалось встановити і сліди підправлення долівки додатковим вистеленням новими шарами черепашок.

Реконструювати тип житла, спираючись на розкопки 1946 р., поки що важко, бо роботи над розкриттям жител ще не закінчені. В усякому разі, можна сказати, що це були довгі будинки напівземлянкового типу; можливо, у своїх наземних пропорціях вони нагадують будинки, відомі з розкопів у Куювах на Віслі.

По довгій осі такого будинку містились вогнища. Чотири вогнища, розташовані по довгій осі будинку майже через рівномірні інтервали, були розкриті експедицією в розкопі I (рис. 3). Тут розкопано залишки житла на протязі 13 м (ширина заглибленої частини — від 2 м і трохи більше). Товщина заповнення доходила до 75—80 см. Зверху житлове заглиблення перекривалось пізнішими залишками культури, що не переходять, однак, дотрипільської стадії. Вони розташовувались по рівній поверхні, що являє колишню долівку наземної споруди. На долівці збереглися залишки вогнища у вигляді невеликої, обмазаної глиною площачки, навколо якої групувались десять скучень черепків, причому кожне з них складалося, очевидно, з уламків однієї посудини. В одному такому скученні черепків було виявлено два дуже великих кремінних нуклеуси, а в іншому місці — уламки зернотерки з кременю.

Характер житла, розкритого на розкопі II, нічим істотним не відрізняється від житла на розкопі I. Воно значно ширше у своїй заглиблений частині — до 4 м. Культурний горизонт, що перекриває заповнення, містить тут таке саме вогнище з глиною обмазкою череня, розташоване у східній частині житла (рис. 4).

Трохи іншу картину можна було спостерігати на розкопі III. На площині розкопу, яка охоплює 52 м², розкрито три великих вогнищевих ями, діаметром близько 2 м і завглибшки до 1 м, та одну невелику ямку. Дві перших ями розташовані поруч. Круглі в плані, вони мають глибину не більше 50—60 см і помітно виступають у вогнищевому потемнінні поверхні шару, будучи немовби вписаними в нього. За ними йде невелика ямка, а потім на східному боці розкопу виявляється глибока, до 1 м, яма з невеликим заглибленням у стінці у вигляді східця. Ця яма збереглася не вся і, виходячи на береговий зріз, частково змита водами ріки.

Отже, є підстава вважати, що дві перших ями становлять один комплекс: вони безпосередньо прилягають одна до одної і входять у вогнищеве потемніння поверхні шару, який, можливо, колись був долівкою

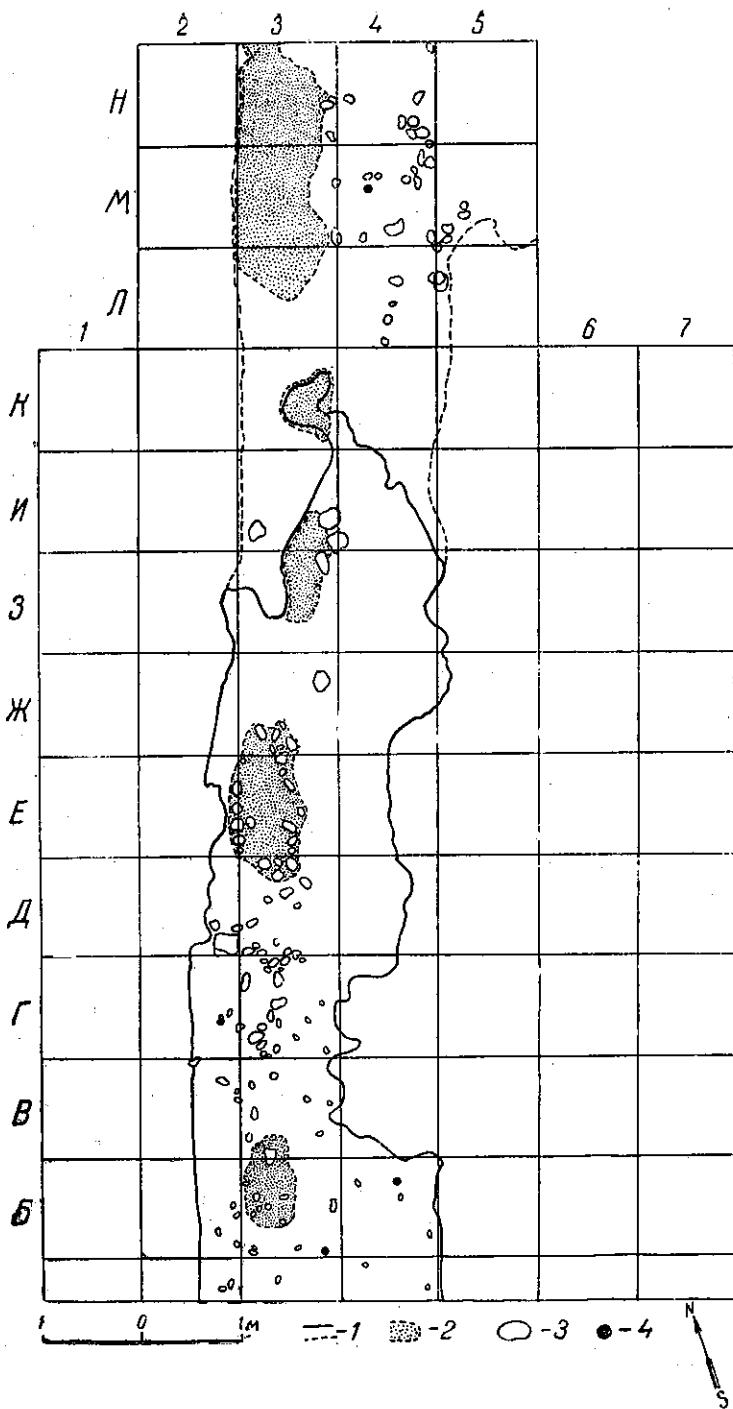

Рис. 3. Поселення Лука-Брублівецька. Розкоп I. План поверхні підлоги житлового заглиблення. 1 — межа черепашок; 2 — вогнища; 3 — каміння; 4 — статуетки.

наземного житла. Третя яма, очевидно, належала до іншого комплексу — вона не входить в межу вогнищевого потенційного поверхні шару і стоїть останньою від осі розташування двох перших ям (рис. 5).

Про функціональне призначення ям можна говорити поки що в плані більш-менш імовірних здогадів. Справа в тому, що невеликі розміри їх не дають підстав визначити їх як житла. Цьому рішуче суперечить і вміст ям. У першій і другій ямах, у попелі, що заповнює їх, знайдено велику кількість черепашок річкових молюсків, уламки кераміки і кременю. У третьій, найглибшій ямі були лише рідкі знахідки і майже єдиним заповнен-

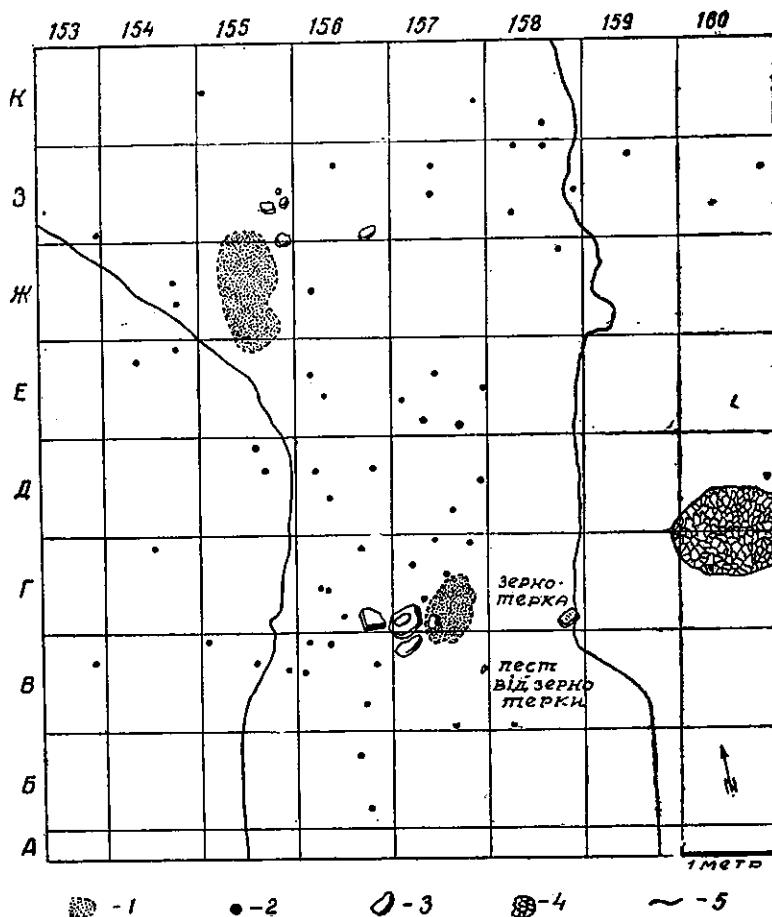

Рис. 4. Поселення Лука-Брублівецька. Розкоп II. План житла.
1 — вогнища; 2 — статуетки; 3 — каміння; 4 — печина; 5 — межі черепашок.

ням залишався попіл і стулки річкових черепашок. Отже, самий вміст ям визначає їх вогнищеве призначення і інтенсивне використання їх (можливо, навіть і для гончарних цілей). У цю епоху, як показали розкопки 1945 р., тут таки на поселенні, в долівці землянки, була виявлена гончарна піч з жаровими отворами — „продухами“, за термінологією сучас-

них гончарів. Ця піч, або горно для випалювання посуду, залишалась би єдиною відомою нам серед ранньохліборобських пам'яток не тільки півдня СРСР, якби уламки такого самого горна не виявив у 1926 р. М. Я. Рудинський у Кадіївцях, на Кам'янеччині, в урочищі Бавки, в чистому трипільському поліхромному комплексі. Обидві ці знахідки дають тепер тверду підставу для реконструкції технологічного процесу виготовлення часто високорозвинених форм гончарного виробництва.

Між іншим, в ямі № 1 серед інших знахідок було виявлено у фрагментарному стані дві статуетки чоловіка у сидячій позі з гіпертрофовано вираженими ознаками статі. На підставі манери виготовлення можна з певністю сказати, що виготовляв їх один майстер. У цій самій ямі знайдено великі уламки двох глиняних ложок, які, можливо, були наслідуванням дерев'яних ложок. Знахідки ці не позбавлені інтересу, бо вони мало-відомі у пам'ятках трипілля і в поодиноких знахідках відзначенні в ранньохліборобських поселеннях Дунайського басейну.

Отже, повертаючись до вогнищевих ям, ми не бачимо в них чогось подібного до жител. Інша справа розглядати їх як одну з деталей жител, що входять до комплексу житла і мають свою функціональну спрямованість — для варіння їжі, зимового огрівання та інших побутових цілей.

Зіставляючи конструктивні особливості ям, слід згадати про заглиблені частини жител на раний трипільській пам'ятці в Борисівці, а з пізніх аналогій — про київські землянки, розкопані Хвойкою, житла в Городську та ін. У цих пам'ятках виявлені ями визначають, як частини житлових наземних споруд (Є. Ю. Кричевський).

До найбільш масового інвентаря з житлових комплексів поселення Лука-Врублівецька належить насамперед кераміка, представлена різноманітними категоріями посуду. Грубий кухонний посуд, малопрофільований, близький формою до горщиків, посудин банкової форми і тазів, — поєднується в комплексі з різноманітними формами посуду іншого побутового призначення. До цих останніх слід віднести уламки дуже тонкостінного посуду, виробленого з прекрасно відмуленої і добре випаленої глини. Поверхня їх виглянована до дзеркального блиску, очевидно, за допомогою графіту і солі, завдяки чому вона часто чорного кольору. Найбільша кількість уламків, якщо керуватись польовими враженнями, — це від мисочок або чаш, що нагадують середньоазіатські піали. Багато таких уламків від посуду, близького формою до горщиків. Він бував великих розмірів, мав опуклі бочки (вичеревок) з соскоподібними опукlostями замість ручок. Під черепашковою долівкою в розкопі II знайдено цілий горщечок з косими канелюрами. Меншу групу становлять так звані каганці. Це невеликі, з плоским дном і невисоким бортником посудинки. У господарському вжитку широко використовувались глиняні ковші з короткою ручкою. У ручці ковша робили великий овальний отвір, очевидно, щоб носити на ремені. Ручки ковшів багато орнаментовані і, як свідчить ряд ознак, іноді імітували фігуру людини. Дуже поширеній був посуд на порожнистих високих підднищах-підставках. Вони відомі з першої дунайської культури і продовжують вживатися до пізніх етапів її розвитку. Між іншим, серед цього посуду можна виділити групу ритуального призначення. Ми маємо на увазі великий уламок з ліпним зображенням людини з піднятими руками, що підтримують посудину, а також групу фігур людей, які композиційно входять у формівку підднища, дуже схе-

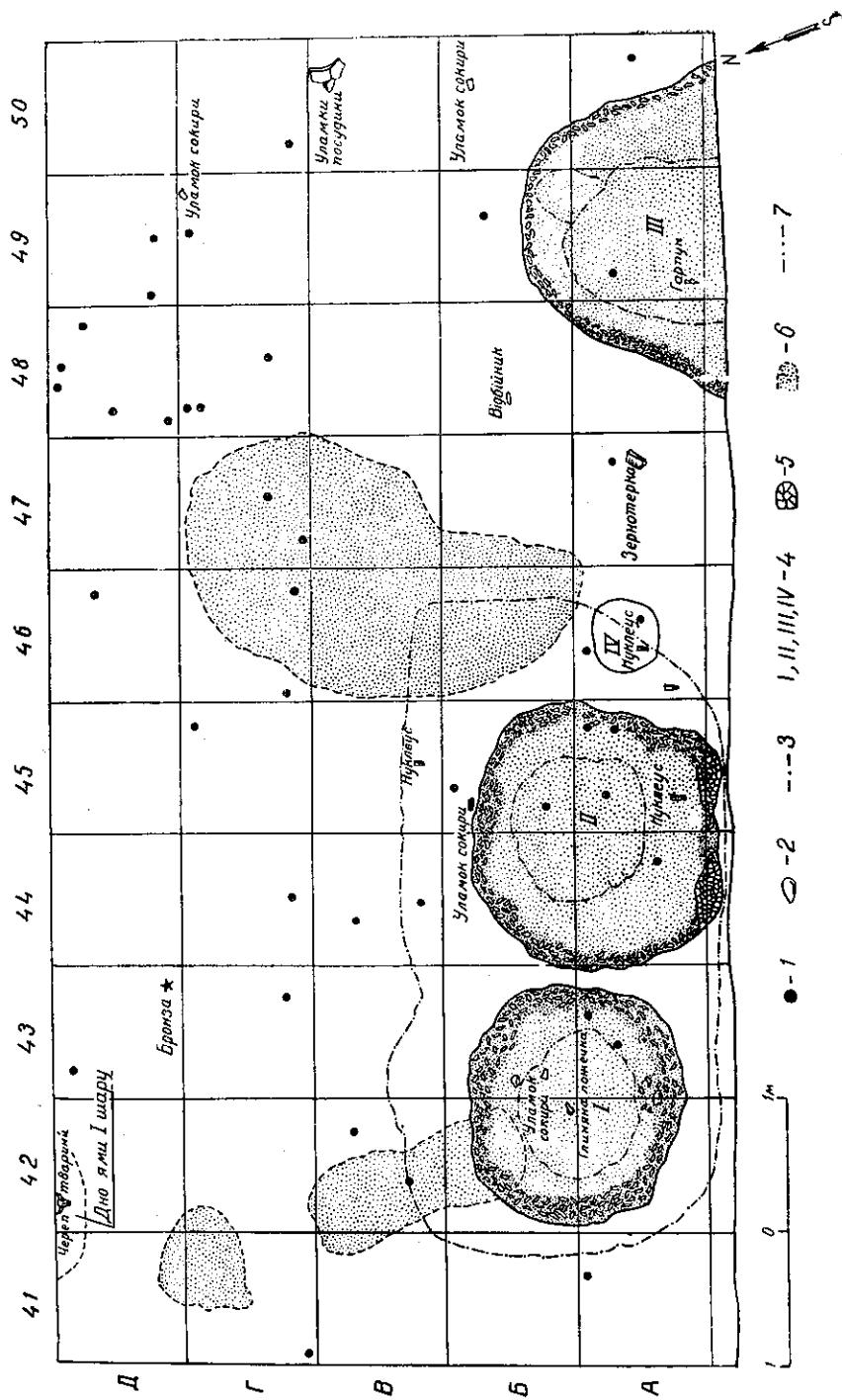

Рис. 5. Поселення Лука-Ворублевецька. Розкоп III. План поверхні II шару.
 1 — стягутки; 2 — каміння; 3 — межі поємнення; 4 — I, II, III, IV — вогнищеві аміни; 5 — печина; 6 — ворнища; 7 — дно ями.

матично намічені і виконують роль каріатид. Деякі посудини мали порожністі трубчастий колінчастий злив. Загальне враження від кераміки залишається як про надзвичайно розвинену не тільки в розумінні різноманітності вироблення форм, а й в розумінні технологічних способів виготовлення її — досконалості випалу, тонкості формівки, чистоти тіста і т. д.

Орнаментація посуду дуже різноманітна і в своїх побудовах не завжди стійка. Однак самий стиль її і техніка нанесення мають певний характер. Основний технічний спосіб — прокреслювання вузькою тонкою лінією, використання в орнаментиці гребінчастого штампу в різних геометричних побудовах канелюр, а також ямок. Щодо технічних способів і композиції — орнаментацію посуду з Луки-Врублівецької можна поставити в один ряд з керамікою Ізвоар I, а також з комплексом прокресленої орнаментації на посуді з Озаринців (Попів-город), Городниці на Дністрі, Сабатинівки, Саврані, Печери, Попудні і П'янишкова. Причому врублівецька кераміка близчча до Ізвоар I, маючи з останнім в ряді основних елементів аналогічні риси. Кераміка з Озаринецького Попів-города, Саврані та ін. у побудовах орнаменту і техніці нанесення його також часто повторює Ізвоар I, Луку-Врублівецьку і Брагу. Але наявність у них розписної кераміки ставить їх навищий хронологічний ступінь, що починає вже власне трипілля. Слід відзначити надзвичайно рідке використання спіралі в орнаментиці посуду з Луки-Врублівецької. Як відомо, мотив спіралі в різних її проявах становить ледве чи не основну особливість не тільки лінійно-стрічкової кераміки, а й трипільської.

Крім кераміки, таким самим масовим матеріалом є кремінь. Така велика кількість кременю на поселенні відрізняє його від поселень трипільського і дунайського кола, крім, можливо, Бутмира. Про технічну досконалість оволодіння способами розколювання кременю можна сказати, що стародавні жителі поселення донесли їх, зберігаючи пізньопалеолітичні традиції. З житлових загиблень, з різних пунктів культурного шару добуто дуже велику кількість уламків і відщепів, які свідчать про широке використання кременю в господарських потребах населення. Нуклеуси, кулясті відбійники, ножеподібні пластини, безліч скребачок були дуже поширені в господарстві людини. Цікаво відзначити, що на групі ножеподібних пластин дуже добре видно сильну спрацьованість граней, характер якої свідчить про використання пластин як серпів, а, можливо, як інструментів для обробки дерева. Це, мабуть, найдавніші серпи, відомі на півдні СРСР. До камінного інвентаря належать дуже гарні сланцеві сокири або, скоріше, наконечники мотик. Звертає на себе увагу дуже рідка і невідома ще в пам'ятках Балкано-Дунайського кола та трипілля знахідка шестигранного, прекрасно шліфованого уламка молота. Ледве чи можна бачити в ньому предмет, що мав якесь господарське значення. Скоріше це був бойовий молот.

*Дуже поширене було і кістяне знаряддя. Кілька десятків шил і кістяних вістрів, наконечник остея, просвердлений ріг-мотика та ін. становлять багатий комплекс. Необрблених уламків кісток, знайдених у вигляді харчових покидьків, надзвичайно багато. За попереднім визначенням, це кістки вола, кабана, вівці або кози, собаки. У житловому загибленні на I розкопі знайдено також майже цілу нижню щелепу коня. З диких видів тварин виявлено козулю, вовка, бобра. Крім того, знайдено багато

кісток риб, в тому числі великих. Крім невеликого мідно-бронзового уламка, знайденого в розкопі ІІІ, ніяких металевих предметів у дотрипільських шарах не було виявлено.

Цікаву і своєрідну групу знахідок становлять теракоти, яких виявлено понад 120, причому майже всі вони знайдені на площі, зв'язаній з житловими заглиблennями. В цілому вигляді більшість з них — це зображення жінок і чоловіків у різних положеннях — сидячому, напівсидячому і прямому. Голови скульптур мають вигляд здовжених конічних паростків, майже прямі плечі закінчується коротшими плечовими паростками. Жіночі статуетки мають сильно виражені стеатопегічні риси. Груді намічені двома невеликими опуклостями. Ноги розчленовані неглибокою борозенкою і конічно сходяться до ступень, які зовсім не відмічені в скульптурі. Чоловічі фігури мають гіпертрофовані ознаки статі. Навіть найбільш побіжний перегляд колекції статуеток переконує в тому, що ми маємо справу з різними щодо оформлення групами. Орнаментовані і неорнаментовані статуетки становлять дві перших категорії загальної класифікації. Різниця в положенні тіла — сидячому, напівсидячому і прямому, а також у величині — утворює третю і четверту категорії. Характер і стиль орнаментації становлять п'яту категорію і, нарешті, наявність індивідуальних ознак у статуеток виділяє шосту групу фігур з індивідуальними рисами. Про поділ за ознаками статі ми вже говорили; додамо тільки, що далеко не в усіх випадках це можливо. Своїм оформленням статуетки також розрізняються. В одних випадках об'ємні пропорції тіла передаються реалістично, в інших — в дуже схематичних рисах. Це явище відзначила і Цегак для трипільської пластики. Багато статуеток з Луки-Врублівецької орнаментовані глибокими нарізними лініями. Ці лінії то йдуть паралельно, то, скрещуючись або сходячись під кутом, утворюють різні геометричні побудови. Щодо своєї композиції, стилю, орнаментації, стеатопегічних ознак, статуетки належать до скульптур типу нижніх Кукутен, хоч останні мають більш розвинену орнаментацію (спіраль, зигзаги, симетрія мотивів), та Ізвоар I; з другого боку, вони дуже близькі до фігурки з с. Гринчук² (між гирлами рр. Жванець і Смотрич), почасти до сушківських, з селища Кринички на Поділлі³ та ряду інших, в тому числі і сабатинівських. Отже, групу статуеток можна віднести до ранніх пам'яток хліборобської культури півдня Європи, які передують кукутенській стадії. До групи скульптур треба віднести і великий фрагмент посудини з зображенням людини, знайдений у житловому заглибленні в поселенні Лука-Врублівецька. Стилізована реплікою йому є відомий розписаний сосуд з шару Ізвоар I, опублікований Vulpe.

Посудина ця, очевидно, мала форму великої вази, підтримуваної на піднятих додори і зігнутих у лікті руках фігурою людини на стовпчастій порожнистій ніжці. Збереглась порівняно невелика частина посудини з ліпним зображенням обличчя, частина грудей і рука, що підтримує днище посудини. Обличчя людини має трикутні обриси з ледве наміченими ротом і очними ямками. Ніс скульптури (як, правда, і вся лицева частина) дуже виступає і сформований звичайним способом „щипка“. Загалом обличчя зроблене в характерній манері передачі фізіологічних ознак, властивих скульптурі ранньохліборобських культур півдня Європи і півден-

² Записки Всеукраїнського археологіческого комітета, т. I, 1931, стор. 38.

³ Трипільська культура на Україні, вип. I, 1926.

ного заходу СРСР. Посудину цю, що мала найскоріше ритуальне призначення, можна було становити, на ніжку і підвішувати за спеціально пророблені в ліктях скульптури дірочки⁴. Отвори на місці вух, можливо, призначалися для пронизування в них прикрас.

Цікаво, що положення піднятих догори рук, очевидно, має бути пов'язане з якоюсь обрядовою стороною священнодійства, і акт цей відображене не тільки в скульптурі описаної посудини, а й в статуетках, що підкреслює їх ритуальний характер. Наприклад, такі статуетки ми бачимо у збірці з с. Сушківки, у стилізований формі в матеріалах Поділля, опублікованих Січинським. Більше на захід вони відомі: у чудовому рельєфі з Сόка, у скульптурному зображені чотиріпалої кисті руки, підняті догори, у скульптурі, що заміняє ручку посудини, знайденій у Моравії (Brno) і належить до першого Дунайського періоду. У матеріалах по другому Дунайському періоду цей самий сюжет передає скульптура жінки з зігнутими в лікті і піднятими догори дуже масивними руками, знайдена в Степановичах. Дуже поширені вони були у так званій бюкській культурі. І, нарешті, невеликі статуетки, які можна розглядати під цим самим кутом зору, знайдено і в Бутмирі. Такий значний ареал цього скульптурного сюжету свідчить про якесь подібне коло релігійних ідей, які об'єднують величезну територію, заселену раніше землеробськими племенами, і які утримуються в їх побуті довгий час.

Іншим сюжетам, наприклад, фігуркам із спущеними до низу живота руками, що становлять ніби трикутник, або зображеню людини з однією рукою, покладеною на плече, а другою спущеною до низу живота, яка тримає, очевидно, якийсь предмет, з схематично зображеними крилами на спині, — ми аналогій поки що не знайшли, хоч цей жест виражений у збірках кікладських скульптур.

III

Відносне датування поселення Лука-Врублівецька

Скоро мине 50 р. з часу перших досліджень в районі Трипілля і 53 р. з моменту відкриття перших залишків трипільської культури. Понад 1000 поселень трипільської культури відомі у нас в СРСР, багато з них все-бічно вивчені, особливо останнім часом, Т. С. Пассек. Побудовано періодизацію пам'яток трипілля і, нарешті, зроблено дуже детальні спроби знову розглянути питання про генезис трипільської культури, що походять від такого видатного знавця неоліту, яким був Є. Ю. Кричевський.

Однак, чи можна сказати, що останнє питання вже розв'язане? Очевидно, ще ні. Періодизація пам'яток власне трипілля базується на фактичному матеріалі, тому окремі етапи трипільської культури дають більш-менш сувору еволюційну схему внутрішнього її розвитку.

Якщо ж говорити про початки трипілля, то тут справа зовсім інша. Генетичні побудови не мають досить міцної основи через відсутність фактичного матеріалу. Тому більшість з них блукає у світі здогадок і окремих зіставлень, які створюють виразне враження, що археологічна культура,

⁴ Між іншим, цілком явне наслідування зігнутих у лікті рук передано на ряді ручок від посуду.

яку прийнято називати трипільською культурою з її найхарактернішою рисою — розписною керамікою, склалася поза територією її наступного поширення.

Зовсім не залежаючи того факту, що початки трипільської культури (якщо її можна буде ще так називати) ведуть нас на південь і південний схід Європи, ми, все ж таки, повинні внести істотний коректив у генетичні побудови, в тому числі і в гіпотезу, яку підтримував Є. Ю. Кричевський. Поки ми мали справу з пам'ятками раннього трипілля, такими, як Попів-город, Сабатинівка, Борисівка, а, можливо, і Саврань, де поряд з давньою прокресленою керамікою зустрічається і розписна, — їх можна і треба було розглядати як найбільш ранній прояв трипілля. Але відкриття нижнього шару Ізвоар, незважаючи на обмежену публікацію, було першим сигналом про виявлення якогось давнішнього історичного шару.

Викладаючи цей матеріал з розкопок у Луці-Брублівецькій ми віднесли його до дотрипільського віку, маючи на увазі належність його до давнішого історичного шару, з якого, у взаємодії з іншими компонентами, виникає трипільська культура.

Зіставляючи керамічний комплекс з Луки-Брублівецької з керамікою архаїчних пам'яток трипілля, ми відзначили вже, що цілий ряд прокреслень орнаментальних мотивів спільні обом комплексам. Однак в архаїчному трипіллі, поряд з прокресленою керамікою, є й розписна орнамента, яка не відзначена зовсім у збірках з Луки-Брублівецької. Цей факт, який не можна розглядати як якийсь локальний прояв того самого архаїчного трипілля, і сукупність матеріалів дають підставу виділити збірки з Луки-Брублівецької в стадію, що передує трипіллю.

З цього погляду вирішального значення набирають спостереження в Ізвоарі, які контролюють положення матеріалів з Луки-Брублівецької в стратиграфічній колонці ранньохліборобських поселень на території України.

Відомо, що в Ізвоарі є два культурних шари, які не викликають сумнівів щодо їх стратиграфічної розчленованості. Нижній шар містить у собі матеріал, цілком аналогічний матеріалові з Луки-Брублівецької (це не важко визначити при зіставленні керамічних комплексів, які не мають ще розпису). Верхній шар Ізвоара містить у собі кераміку з поліхромним розписом і, природно, його треба віднести до пізнішого часу, що збігається з архаїчним трипіллям. Можливо, щодо віку верхній шар Ізвоара синхронізується з поселеннями в Борисові, Попів-городі, Сабатинівці, Саврані та ін.

Отже, на підставі зіставлення керамічних комплексів і стратиграфічного положення їх по Ізвоару, можна прийти до визначення дотрипільського віку матеріалів з Луки-Брублівецької. Цей висновок ще більше підкреслюється цілим рядом ознак, що відрізняють збірки з Луки-Брублівецької від ранньотрипільських.

Відміни ці дуже відчутні в орнаментиці і в формах посуду. Досить сказати, що улюблений мотив спіралі в пам'ятках трипілля використаний в кераміці і пластиці з Луки-Брублівецької лише в 4—5 випадках на багато тисяч фрагментів кераміки.

Зіставлення форм будівництва трипілля з будинками напівземлянкового типу в Луці-Брублівецькій теж свідчить про істотні відмінні. В поселеннях типу Луки-Брублівецької немає знаменитих „глиняних площа-

док", і, можливо, відкриті вогнища з глиняною обмазкою череня, відзначені нами в I та II розкопах, будуть зачатками майбутніх монументальних споруд будівництва у трипіллі.

Трипільська пластика теж відрізняється під пластики пам'яток типу Луки-Брублівецької, Гігаешті⁵, Ізвоар та ін. Однак через пластику нижніх Кукутен і деякі знахідки, зроблені на Україні (Гринчук та ін.), їх можна розглядати як генетично споріднені.

Дуже відрізняє поселення Лука-Брублівецька від пам'яток трипільського кола вміст культурного шару. На відміну від трипільських знахідок, він буквально насичений, крім керамічних уламків, кістками тварин і кременем. Чому це явище не спостерігається в пам'ятках трипілля і знову відроджується лише на пізніх етапах його розвитку, — пояснює гіпотеза Є. Ю. Кричевського, який вбачав у цьому процес трансформації господарсько-економічного укладу трипільського землеробського суспільства у скотарське. Незважаючи на те, що гіпотеза Є. Ю. Кричевського струнка, вона, проте, у світлі збірок з Луки-Брублівецької, не бездоганна з погляду оцінки ролі тваринництва в тріпіллі і питання датування деяких пізньотрипільських пам'яток. І, нарешті, саме розташування поселення Лука-Брублівецька на першій надзаплавній терасі під 1,5—2-метровою товщою суглинку рішуче відділяє його від кола пам'яток власне трипільських і, навпаки, зближує з пам'ятками типу Гігаешті, Ізвоар, Брага.

Поселення в Луці-Брублівецькій не можна розглядати і як один з варіантів локального розвитку трипілля. Цьому рішуче суперечить не тільки контролююче значення стратиграфії Ізвоара. Зовсім недалеко від Луки-Брублівецької, в інших топографічних умовах, є такі потужні вогнища трипільської культури, як Дерабани, Кадіївці та цілий ряд інших, ще ближчих від неї — за 1,5—2 км. Тут таки, в околицях, відзначено дуже багато поселень з монохромною і нерозписною керамікою, що репрезентує пізніші етапи розвитку трипілля. Припустити, щоб, будучи в такому оточенні, культура Луки-Брублівецької не зазнала на собі іх впливу, звичайно, ледве чи можливо.

Отже, сукупність даних приводить нас до висновку, що матеріали з Луки-Брублівецької такі своєрідні, що не вкладаються в наші уявлення про характер трипільської культури.

Наведені факти дають підстави віднести поселення в Луці-Брублівецькій до дотрипільської стадії, деякі риси якої ввійшли потім як дуже помітні компоненти до архаїчного трипілля. Висновок цей має поки що досить обмежене значення і стосується трипілля, тобто висхідного шляху розвитку. Чи є культура типу Луки-Брублівецької місцевою, тобто чи є вона виявом розвитку місцевих племен на ще більш стародавній основі неолітичних культур Дніпро-Дністровського басейну, або пам'ятки типу Луки-Брублівецької, залишені населенням, що пересунулося зюди звідкись з півдня, — лишається ще нез'ясованим. Проте, зв'язок її з пам'ятками Дунайсько-Балканського кола можна відзначити у спільноті ряду керамічних виробів, у наявності тонкостінного чорного глянсованого посуду, канельованої кераміки, виробів типу *pintadera* та деяких орнаментальних і фігурних сюжетів у пластичі. Важче визначити місце для матеріалів з Луки-Брублівецької у загальному потоці культурно-історичного розвитку ранньохліборбських племен південно-західної і південної

⁵ З матеріалами з Гігаешті ми познайомилися завдяки люб'язності В. М. Даниленка.

Європи. Труднощі ці випливають насамперед з мозаїчності культур, які мають і подібне, і відмінне і які склалися на широких територіях центральної, південної і південно-західної Європи в IV—III і II тисячоліттях до н. е.

С. БИБІКОВ

Дотрипольське поселення Лука-Врублевецька на Среднем Днестре

Резюме

Поселение в Луке-Врублевецкой, близ Каменца-Подольского, открытое и начатое исследованием в 1945 г., расположено на площадке, соответствующей первой надпойменной террасе левого берега Днестра, поднятой на 4—5 м над уровнем реки. В обрезе берега выступает культурный слой в виде пластов ракушечника и отдельных предметов.

В 1945 г. раскопана часть землянки, выступавшая в обрыве, с остатками гончарной печи. Материал состоял из большого количества керамики, костей животных, кремня, глиняной пластики.

В 1946 г. раскопано несколько жилищ, представляющих из себя полуземляночные сооружения, вытянутой формы, по длиной оси которых располагались очаги. Жилище на раскопе I имело 4 очага, на раскопе II — 1 очаг. Пол выстипался раковинами *Unio*,ложенными спинкой кверху. На раскопе III расчищены 2 очажных углубления и 2 ямы, составлявшие, очевидно, один комплекс. Материал, собранный в 1946 г., имеет тот же облик.

Наиболее многочисленной является керамика, обладающая хорошими технологическими качествами. Она распадается на 2 основные группы: более грубая „кухонная“ и прекрасная, богато орнаментированная, часто с лощением. Орнамент — в виде прочерченных линий, канеллюр, гребенчатого штампа. Характерны ковши и сосуды с поддоном. Изделия из кремня (пластины, нуклеусы, отбойники, отщепы, скребки) весьма многочисленны, что отличает Луку-Врублевецкую от других памятников триполья. Нередки сланцевые топорики (наконечники мотык). Много найдено статуэток.

Кости домашних животных говорят о значительном месте разведения скота, фрагменты кремневых серпов — о роли земледелия.

Датировка Луки-Врублевецкой, по мнению автора, основанному на центрально-европейских аналогиях, а также на сравнении с другими памятниками триполья — синхронна нижнему, дорасписному слою Извоара.

А. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ
(Київ)

ВОСЬМА ІГРІНСЬКА НЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА

Ігрінський (Кучугурний) півострів розташований проти Дніпропетровська, на лівому березі Дніпра. З півночі його омишає р. Самара, з заходу і півдня — Дніпро, а зі сходу його відчленовує від плато долина, кол. притоки Самари — Шиянки. Цей півострів вкритий горбкуватими еоловими пісками, що лежать на гранітній основі. На вищих частинах його є видими й кучугури, а по берегах піски більше вирівняні й переходят у надзаплавні тераси. Не може бути ніякого сумніву в тому, що Ігрінський півострів давнього походження, але, можна думати, що за неолітичної доби він був ще островом, і сучасна заплава Шиянки була вкрита водою.

Води оз. Леніна і зараз перетворюють його на острів і тільки на Шиянці лишаються підвищення у вигляді островків, через які можна сполучитися з берегом.

Незліченні озерця, плеса та ковдобини, заповнені водою по р. Самарі та Шиянці, приваблювали людину, а тому й не дивно, що береги Ігрінського півострова по р. Самарі та по Дніпру густо вкриті стоянками неолітичного часу, причому раніші з них розташовані по р. Самарі, а пізніші — по Дніпру. На Шиянці ж знайдено культурні залишки тільки від часу бронзової доби, що на нашу думку, пояснюється тим, що заплава Шиянки вийшла з-під води тільки в цей час.

Восьма Ігрінська стоянка розташована на надзаплавній терасі притоки р. Самари — Підкові, недалеко від впадіння р. Самари в Дніпро (рис. 1).

Цю стоянку відкрито ще в 1932 р. і тоді ж частково досліджено. Здобуті наслідки були надзвичайно важливі у вивченні стратиграфії неоліту Надпоріжжя, а тому, щоб перевірити їх і уточнити, розкопки цієї стоянки і були продовжені нами в 1945 і 1946 рр.

Під час нашого огляду стоянки в 1945 р. в обрізі берега в двох місцях були виявлені дюнні піщані горби з черепашковими просмужками, перекриті пізнішими геологічними напластуваннями.

На місці одного з цих дюнних горбів (у східній частині стоянки) і був закладений розкоп. У 1946 р. розкоп був поширений, а між двома дюнними горбами був закладений ще окремий розкоп.

На місці першого розкопу можна було простежити такі геологічні напластування,

Основу тераси становлять гранітні масиви, вкриті білозовтим річковим піском, який залягає поземно (рис. 2, шар F).

Його перекривають горбкуваті піщані дюни давнього походження, в яких є похилі просмужки з черепашок (рис. 2, шар E₁).

Западину між дюнами виповнено таким же піском (рис. 2, шар E).

Вище ці дюни перекриває вже слабо гумусований пісок, який доверху стає все темнішим. Вгорі він набуває майже поземного положення й перекритий досить міцним шаром черепашок (рис. 2, шар D₁).

Ще вище, цілком вже поземно, залягає шар темного, сильно гумусованого піску (рис. 2, шар D), в свою чергу перекритий прошарком сірого,

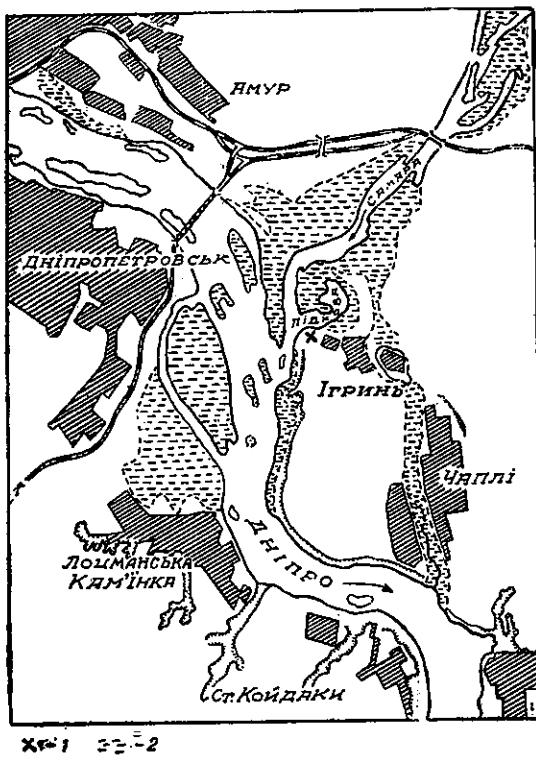

Рис. 1. Восьма Ігрінська неолітична стоянка. Схематична карта.
1 — місцезнаходження воської Ігрінської стоянки; 2 — місце-вість, що затоплюється водами Дніпрогесу.

слабо гумусованого піску, в якому залягають залишки культури слов'ян XII—XIII ст. ст. (рис. 2, шар C). В ньому в двох місцях є невеличкі лінзи черепашок.

Цей шар перекритий тонким темним, сильно гумусованим прошарком піску (рис. 2, шар B).

Нарешті, все це перекрито вже сучасним сірим, слабо гумусованим піском, поверхня якого вкрита кволою рослинністю (рис. 2, шар A).

Не може бути, звичайно, ніякого сумніву в тому, що всі ці напласту-

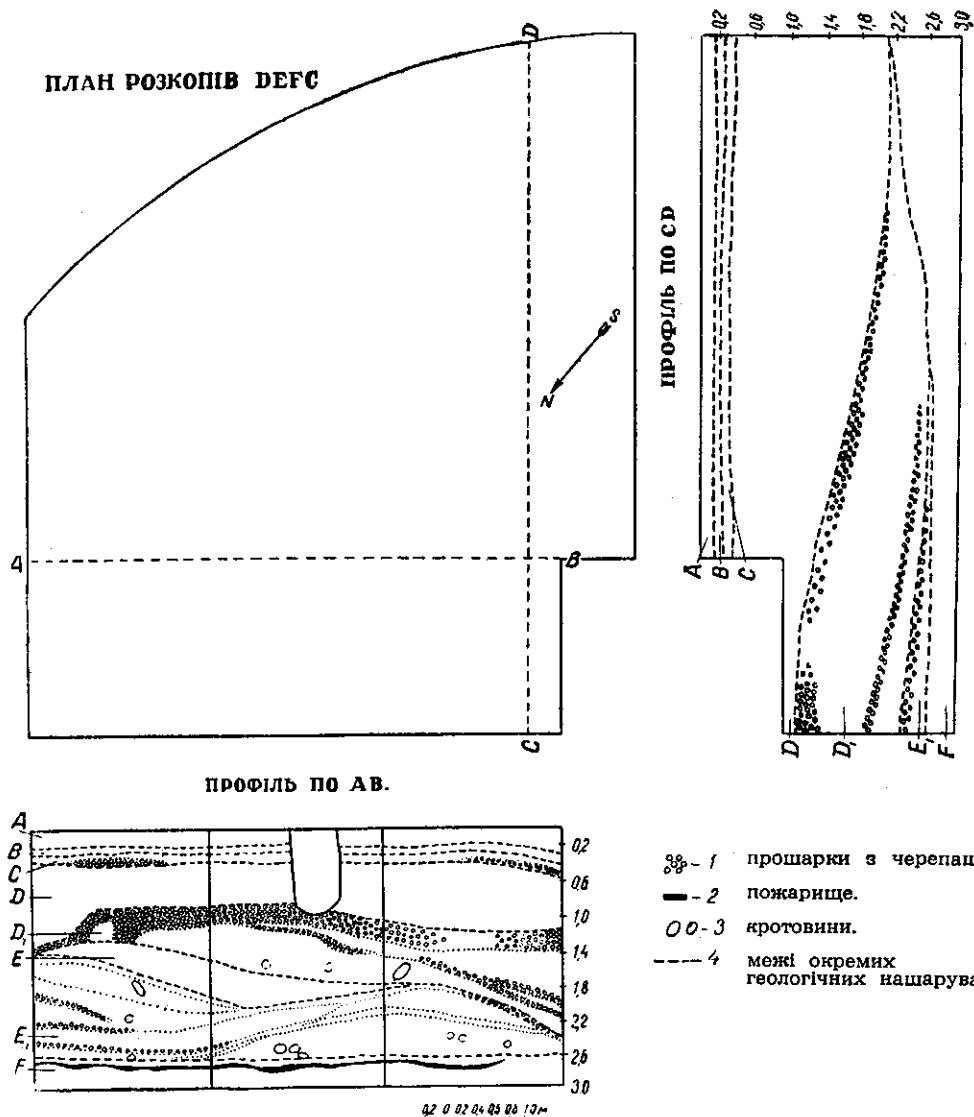

Рис. 2. Восьма Ігрінська неолітична стоянка.

A — сірий, шаруватий, слабко гумусований пісок; В — темний, сильно гумусований пісок; С — сірий, слабко гумусований пісок; D — темнобурій, сильно гумусований пісок; D₁ — сіropопелястий, слабко гумусований пісок; Е — сірожовитий пісок; Е₁ — жовтий, з сірими плямами пісок; F — біложовитий річковий пісок.

вання утворились за різних кліматичних умов і є наслідком різних геофізичних факторів.

Якщо шари А, В і С недавнього походження, то шар D і шари D, Е, Е₁ утворилися за неолітичного часу, про що так яскраво свідчать культурні залишки. А шар F, що залігає в основі дюни цієї тераси, має ще більшу давність, і культурні залишки, знайдені в ньому, можна розглядати як кінцево епіпалеолітичні (кінець тарденуазу).

Черепашки, знайдені на площі цієї стоянки, дехто визнає залишками йжі, але з цим погодитися не можна. Всі черепашкові скupчення стоянки природного походження і є наслідком роботи р. Самари. В цьому короткому поданні, на жаль, ми не можем навести всіх доказів на користь нашого твердження і вважаємо за необхідне тільки зазначити, що під час відступу оз. Леніна, в зв'язку з зруйнуванням Дніпрогесу німцями, р. Самара відкладала черепашки в тих же ж місцях на терені стоянки, де їх відкладала й раніше під час особливо великих розливів.

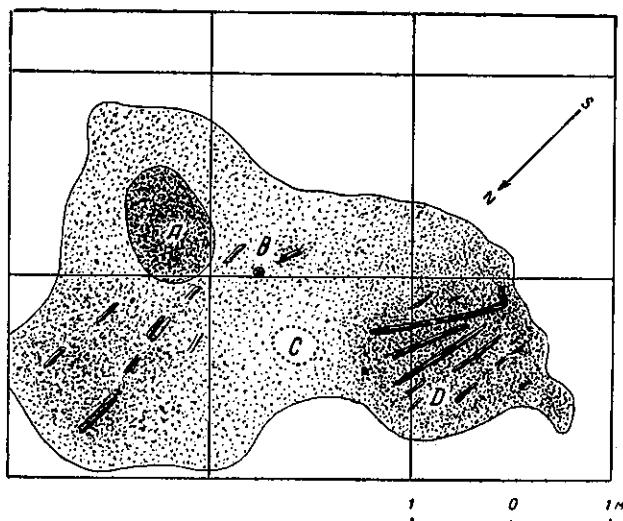
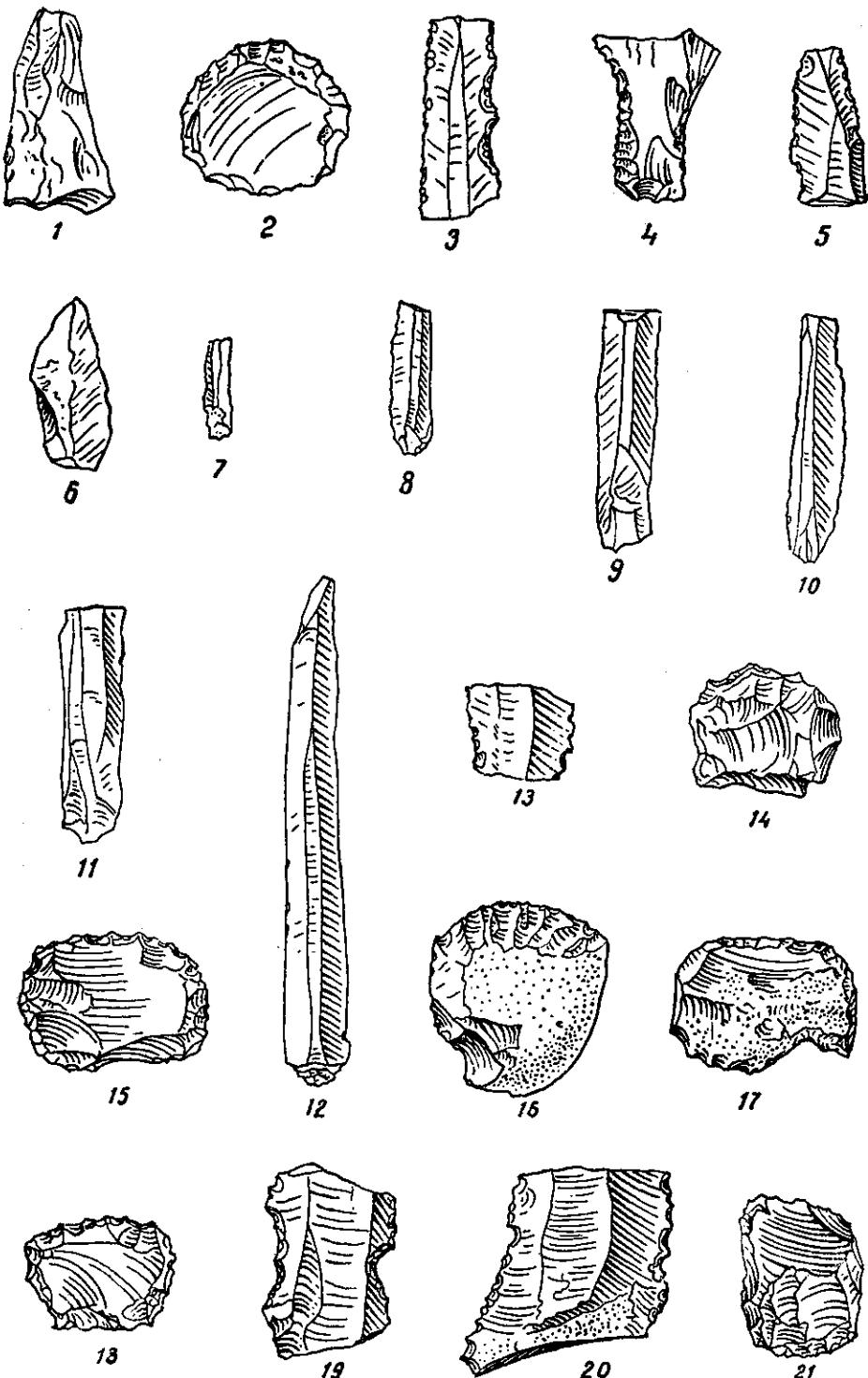

Рис. 3. Восьма Ігринська неолітична стоянка. План пожарища.

На поверхні шару F, в основі давньої дюни, виявлено залишки пожарища, на площі якого були знайдені уламки обвуглених стовбурів дерева. В північно-західній частині цього пожарища ясно вирисовувалися уламки шести таких обвуглених стовбурів, кінці яких сходилися вкупі під гострим кутом, ніби вони були зв'язані (рис. 3, D). Уламки таких стовбурів траплялися і в інших місцях пожарища, а в одному місці уламок такого стовбура стирчав у піску (рис. 3, В), коло якого знаходилася овальної форми западина, виповнена вугільками (рис. 3, А). Вся ця картина наводила на думку, що тут були залишки згорілого куреня, який мав конічну дерев'яну основу.

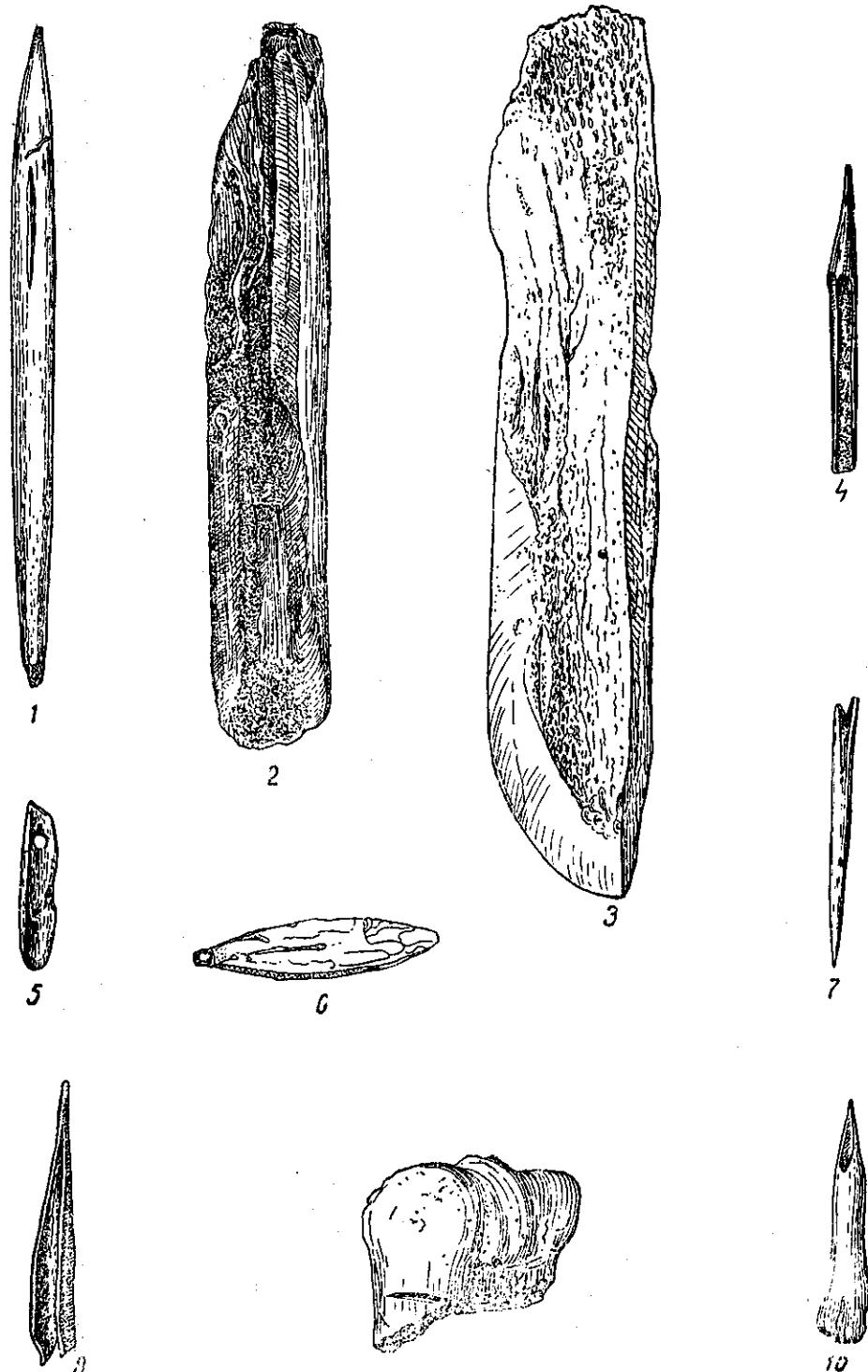
На площі пожарища знайдено кремені й кістки тварин. Серед кремінного інвентаря можна відзначити тільки скребачки, зроблені з грубуватих одщепків (табл. I, рис. 2), уламки платівок та одщепочки з увігнутого ретушованими карбонатами по краю (табл. I, рис. 3, 4), тонкі, малого

ТАБЛИЦЯ 1

Восьма Ігрінська неолітична стоянка. (Н. в.).

ТАБЛИЦЯ II

Восьма Ігрінська неолітична стоянка. (2/3 н. в.).

розділу, неретушовані пластинки та їх уламки (табл. І, рис. 5, 6, 7) і один нуклеус малого розміру, конічної форми (табл. І, рис. 1).

З тварин визначено: тура, бобра і зайця¹.

У зв'язку з відсутністю річкової фауни серед культурних залишків цього шару, доводиться думати, що тут ми маємо справу з тимчасовим стійбищем мисливця, якого річка приваблювала лише як зручне місце тимчасового перебування (водопій).

Нижче, цілком ізольовано, залягало невеличке вогнище (рис. 3, С).

Щодо вмісту культурних залишків шарів Е, Е₁ і D₁, то вони об'єднуються фауністичними залишками, які репрезентують, з одного боку, річкову фауну (риб, водоплаваючу дичину, черепах), а, з другого, — представників лугової фауни (бика, оленя, свині, бобра, лиса, зайця, косулі, вовка, барсука та хом'яка). З свійських тварин відомий тільки собака.

Отже, такий склад фауни свідчить про те, що в цей час річка починає приваблювати людину вже своїми багатствами, які, поруч з мисливством, в основному на дрібного лугового звіра, є головною базою задоволення життєвих потреб населення. Людина стає не тільки рибалкою, а й мисливцем на водоплавну та болотяну дичину. Рибальство примусило людину оселитися на березі річки і, насамперед, у заболочених місцевостях, де можна було успішно бити та ловити рибу найпримітивнішими знаряддями і полювати на водоплавну і болотяну дичину.

Щодо кремінного інвентаря з цих шарів, то він дуже одноманітний і складається з тих же, майже безформних, скребачок, зроблених з грубоватих одщепків (табл. І, рис. 14—18), уламків тонких пластин з ретушованими карбонінами по краю (табл. І, рис. 19, 20) та тонких неретушованих пластин і їх уламків (табл. І, рис. 8—13) та призматичного нуклеуса (табл. І, рис. 21).

Це той асортимент, що задоволяє технічні потреби людини взагалі і, насамперед, по обробці кістки.

Тут знайдено і вироби з кістки у вигляді шилець (табл. ІІ, рис. 8, 10), вістрів круглого перекрою (табл. ІІ, рис. 1, 4), клиновидних знарядь з підгостреним лезом (табл. І, рис. 2, 3) надрізані і потім переламані кістки тварин (табл. ІІ, рис. 9), підвіску з кістки (табл. ІІ, рис. 5) та голку (табл. ІІ, рис. 7).

На особливу увагу заслуговує вістря, на поверхні якого, коло гострячка, з двох боків є короткі нарізки, які, можна б гадати, служили для вставки вкладишів з кременю, але вони такі вузькі й неглибокі, що навряд чи можна було щось у них вставляти (табл. ІІ, рис. 1).

Знайдено одну перламутрову річ, яку можна визнати блешнею для лову риби (табл. ІІ, рис. 6).

Відмінною рисою між шаром F і шарами Е₁, Е і D₁ є те, що серед культурних залишків останніх знайдено вже й фрагменти кераміки.

В шарах Е₁—Е знайдено всього два фрагменти, з них один являє собою уламок гоструватого денця (рис. 4, 5) від посуду поганого випалу, глина якого на зломі комкувата й ніби стоплена, а не шарувата.

У шарі D₁ знайдено понад десяток фрагментів від дуже характерного посуду. Це, насамперед, досить тонкостійкий посуд примітивного виробу, слабко випалений, наскрізь темноброго забарвлення, з еластичними

¹ Кістки визначено В. І. Зубарьовою та І. Г. Підоплічком.

півверхнями. До складу глини його домішано траву. На жаль, все це — невиразні фрагменти, а тому форму їх визначити не можна.

Всі фрагменти орнаментовані. На поверхнях фрагментів можна бачити: відбитки досить крупних трикутничків рядками (рис. 4), які іноді пов'язуються з відбитками борозенок; окрім відбитки гребінця в чотири зуби, які теж пов'язуються з борозенками (рис. 4, 2) (часто такі відбитки розташовані без будь-якого ладу); відбитки борозенок, що розташовані ялинкою (рис. 4, 3).

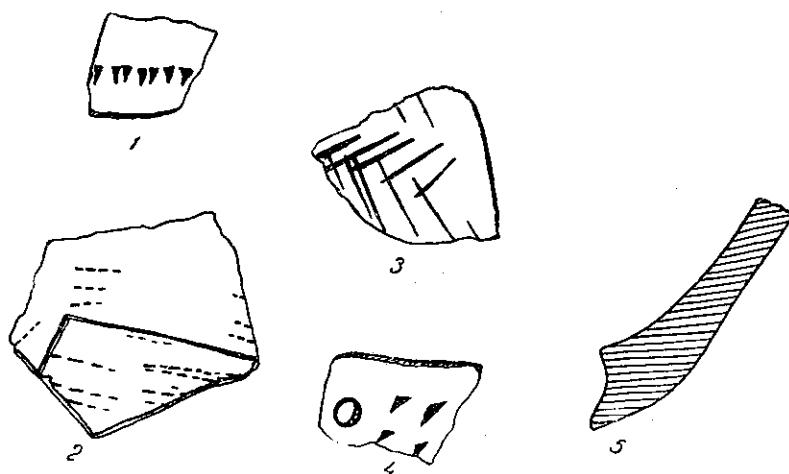

Рис. 4. Восьма Ігринська неолітична стоянка:
1—4 — орнаментована кераміка; 5 — уламок гоструватого
денця. (2/з н. в.).

На крайках горла, орнаментованих трикутничками, бувають скрізні дірки (рис. 4, 4), зроблені в сирій глині.

Цей тип посуду в Надпоріжжі належить до початку середнього ступеня неоліту і відомий ще з стоянок на островах Вовчку та Малому Дубовому. Шар датується початком середньої стадії розвитку неоліту в Надпоріжжі.

Отже, культурні залишки шарів F, E₁, E 8-ої Ігринської стоянки свідчать про те, що в цей час господарська діяльність людини мала ще виключно привласнювальний характер. В основному людина була ще мисливцем, але мисливство вона скеровувала і на багатства заболочених місцевостей.

У Надпоріжжі тільки пізніше, в зв'язку з вдосконаленням рибальської техніки, основною господарською діяльністю людини стає рибальство, завдяки чому людина й розселилася по всій порожистій частині Дніпра. Незабаром у рибалок Надпоріжжя з'являються перші приучені тварини — бик та коза.

В культурному шарі D₁ 8-ої Ігринської стоянки знайдено вже кістки свійського бика.

Шар D 8-ої Ігрінської стоянки, серед фауністичних залишків якого вже є кістки свійських бика та кози, і кераміка якого є характерною для стоянки на Середньому Стозі (рис. 5), належить до кінцевої стадії середнього неоліту в Надпоріжжі.

На терені 8-ої Ігрінської стоянки виявлено й поховання. Особливо багато іх тут знайдено в 1932 р.

В 1945 р. ми також знайшли 13 поховань. Але ці поховання — різного часу, і тільки два з них, поза сумнівом, пов'язуються з шаром D₁, у зв'язку з тим, що вони залягали під непорушеним шаром черепашок, що перекривав шар.

Рис. 5. Восьма Ігрінська
неолітична стоянка.

Це було поховання літньої жінки (визначення М. М. Герасімова) та дитини, що лежала на відстані 0,3 м від ступнів ніг жінки й глибше на 0,15 м.

Жіноче поховання головою орієнтоване на північ, а дитяче на північний схід—схід. Обидва вони — простягнуті, не фарбовані. Ступні ніг і коліна у них характерно зведені докупи. Ніяких речей коло них не знайдено.

Цей тип поховань відомий у Надпоріжжі; він тут є найдавнішим типом неолітичного часу. В більшості такі поховання бувають колективними, пізніші — дуже пофарбовані й нагадують поховання з Маріупольського могильника.

А. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

Восьмая Игренская неолитическая стоянка

Резюме

Восьмая Игренская стоянка расположена на надпойменной террасе р. Самары, против г. Днепропетровска.

Это — многослойная стоянка. Нижний слой F залегает в основе древней дюны и относится к позднетарденуазской эпохе. Здесь были найдены остатки сгоревшего шалаша. Fauna: тур, заяц, бобр. Слои E₁ и E залегают в древних дюнах. Это — ранненеолитические слои. В них найдены фрагменты остродонных глиняных сосудов и кремневые орудия мелких размеров. Fauna — луговые животные, водоплавающая и болотная дичь, рыба и речные черепахи.

Слой D₁ представляет собою начальную стадию среднего неолита, а слой D — конечную стадию среднего неолита Надпорожья. В слое C залегают остатки славянской культуры XII—XIII ст. ст.

В слое D₁ найдены два неолитических погребения, а в слое D — 11 более поздних погребений.

О. БОДЯНСЬКИЙ
(Дніпропетровськ)

НЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА НА ОСТРОВІ ШУЛАЄВОМУ

Під час літніх розкопок 1946 р. я дослідив неолітичне поселення на острові Шулаєвому, відкрите в попередні роки. Острівок Шулаєвий знаходиться в 30 км південніше м. Дніпропетровська, близько правого берега Дніпра, перед Тягинською заборою, де він увіходить до групи інших островів — на сході острова Кизлевий та Ткачів, з Півдня — Тягинська забора. Своєю будовою він нагадує більшість Дніпрових островів. В основі острова залягають гнейсогранітні породи, що виступають на поверхню лише в північній його частині. Решта площини острова піщана, в основі алювіального походження. Середня частина острова підвищена і досягає 7 м над рівнем Дніпра. Майже в кінці південної частини острова, на злегка похилій поверхні лежить одинокий камінь форми валуна, обсягом до 10 м³, західніше якого й була розташована розкопувана мною стоянка. Ця південна частина острова підноситься на 6 м над Дніпровим рівнем і може бути зіставлена з надлуковою терасою.

До побудови Дніпрогесу острів під час повені не заливався. Тут ріс дубовий ліс, а частина поверхні була вкрита перевінними пісками, місцями задернованими.

Внаслідок зруйнування Дніпрогесу, води, що покривали острів, спали, змивши поверхневі утворення.

Тут, на злегка похилій поверхні острова, відкритій водою до шару жовтобілого піску, стало видно темну пляму, що виявилася западиною овальної форми, видовженну з північного сходу на північний захід, загальною площею до 115 м².

При розкопах у межах цієї плями виявились такі напластування:

а. Інтенсивно гумусований пісок темнобурого, або бурого кольору, що до країв поступово виклинивався. Товщина його 0,15—0,8 м. Цей шар майже не містив знахідок.

б. Горизонт черепашок *Paludinae*, без домішки піску, лежав шаром нерівномірної товщини (0,1—0,6 м), з окремими незначними переривами. Шар був насычений кістками дичини, риби та іншими ознаками перебування тут людини (табл. IV, рис. 6). Цьому горизонту відповідає II культурний шар.

в. Сіробуруватий пісок, перемішаний з черепашками *Unio* і рідко — *Paludinae*, які в північній частині частково зберігались купами. В ньому

були кістки риб та поодинокі речі. Його товщина 0,25—0,6 м. Цей, певно зруйнований, шар лежав на біло-жовтому алювіальному піску. Цьому горизонту відповідає I культурний шар.

II культурний шар

Другий культурний шар, що відповідає напластиуванню „б“, прекрасно збережений, складався з кухонних куп різних розмірів та форм, а саме — еліпсоїдної, округлої та довгуватої. У центрі западини була величезна купа неправильної форми, загальною площею 35 м², товщина якої в середньому дорівнювала 0,3 м. У різних місцях периферійної частини, рідше до центра западини, було виявлено сліди 8 вогнищ еліпсоїдної або овальної форми. Середні розміри їх 0,4 × 0,7. Одне з вогнищ було обкладене невеликими уламками граніту з слідами інтенсивного випалення. Вугілля у вогнищах не збереглося. Черепашки, що були коло них, також були випалені та поточчені. Речі, знайдені коло вогнищ, теж були випалені. Вогнища та речі коло них виявлені не на однаковій глибині, що пояснюється нерівністю оселеної поверхні, а, частково, невеликою розбіжністю в часі між окремими вогнищами цього шару.

Переважно в периферійній частині западини виявлено 36 ямок-коморок. Найчастіше вони розміщувалися парами, нерідко дуже близько одна від одної (табл. IV, рис. 4, 5), причому одна з ямок — обов'язково менша. Поодинокі ямки та значні групи їх траплялися рідше.

Ямки були декількох типів. Найтиповіші серед них — середніх розмірів, діаметром зовнішнього овалоїдного або округлого отвору — 0,25 м та глибиною 0,3 м. Денце в них переважно округле, деколи в нижній частині спостерігається поширення ямки в один бік і рідше — в обидва боки (табл. IV, рис. 1, 3). Були зустрінуті ямки і значно більших розмірів та невеликі ямки півкулястої форми. Переважна більшість ямок була перекрита шаром *Paludinae* і ними таки заповнена. Але шість з них були не перекриті таким шаром, а спущені в буруватий пісок і теж заповнені черепашками, що за межами ямки були відсутні. Форми черепашкових куп, що перекривали ямки, відповідали розміщенню самих ямок.

Знахідки відмічались по всій площі шару западини, зокрема коло ямок-коморок.

В ямках, переважно на дні їх, було знайдено деяку кількість тваринних і риб'ячих кісток, та близько 10% загальної кількості речей. Знахідки містять кістяні шила, кістяний серп, або, правдоподібніше, пристрій для обробки шкур. В одній ямці містилось 6 дископодібних знарядь з граніту, чотири з них лежали один на одному. В другій ямці, перекритій шаром черепашок, лежали наковаленка з ікла вепра, гранітний диск та відбійник з рінняка.

Майже в центрі западини було виявлено овальної форми яму (1 × 0,6 × 0,3 м), що була перекрита товстим шаром *Paludinae*. На дні та по боках ями знайшлось близько 250 розколотих кісток, що належали двом особинам оленя (*Cervus Elaphus*), не менше як трьом особинам черепахи (*Emys orbicularis*) та чотирьом особинам сома. Поміж кісток знайдено кремінні та кістяні речі. Серед кістяних речей варті на увагу уламок рогової мотики та орнаментоване кістяне вістря з бічними пазами для вкладишів (табл. II, рис. 12). У південній частині западини, на жаль непов-

ністю розкритій, був виявлений, очевидно, вихід з неї ($1,3 \times 1,3 \times 0,6$ м), що йшов з рівня I шару.

Всього в шарі було знайдено 327 речей. Серед них з кістки та оленичого рогу було 86 речей. Прекрасному збереженню кісткового матеріалу сприяло його залягання у черепашковому шарі. Решта знахідок складалася з кремінної індустрії — 229 речей та виробів з граніту — 22 речей.

Фауністичний, переважно поколотий матеріал, вміщає, за визначенням І. Г. Підоплічка таких представників лукової фауни: олень благородний (*Cervus Elaphus*) — 2 особини, косуля (*Capreolus capreolus*) — 1 особина, бобер (*Castor fiber*) — 2 особини, заєць (*Lepus timidus*) 4 особини, лисиця (*Vulpes vulpes*) — 3 особини, кінь (*Equus equus*) — 1 особина, борсук (*Meles meles*) — 1 особина, свиня дика (*Sus scrofa feras*) — 2 особини, вовк (*Canis lupus*) — 1 особина. З домашніх тварин визначено тільки собаку (*Canis familiaris*) — 8 особин. Крім того, визначено черепахи річкової (*Emys orbicularis*) — 6 особин, птиці водоплавної — 2 особини, хижої — 1 особина та риб: сом (*Silurus glanis*) — 10 особин, короп — 1 особина, судак — 1 особина. Різні риби — 3 особини. З цього переліку видно, що трудова діяльність осельників нашої стоянки обіймала збирання, рибальство та полювання, відповідно до чого була пристосована вся сукупність знарядь з кременю, кістки, каменю та іншого матеріалу.

I. Кремінний інвентар

Кремінний матеріал характеризується двома основними типами: риробами з пластин, звичайно поламаних, та відщеповими формами, переважно типу скребачок. Кремінь вживався хороший, напівпрозорий, переважно брунатного кольору, світлішого чи темнішого відтінку. Лише деякі уламки мають природну корку. Є підстави гадати, що кремінь приносили з родовищ напівфабрикатами-нуклеусами. Останні використані повністю.

1. Нуклеуси. Знайдено тільки 5 реутилізованих уламків мікролітичних нуклеусів, конічної форми з багатьма гранями ($4,5 \times 2,5$ см).

2. Пластини ретушовані (9 екз.), оброблені в більшості з обох країв (табл. I, рис. 6—7—8); їх розміри — $3,8 \times 12 \times 0,2$ см — $82 \times 1,4 \times 0,4$ см, переважають середні розміри. Деякі пластини мають круту ретуш (табл. I, рис. 8—9). Пластини неретушовані (7 екз.) та їх уламки (34 екз.). Розміри від $1,7 \times 1,5$ см до $5,5 \times 16 \times 0,4$ см. Переважають розміри середні (табл. I, рис. 1, 2, 3, 4).

3. Ламані пластини ретушовані (51 екз.) верхні, середні та нижні частини. Розмір однаковий, як і неретушованих (табл. I, рис. 4—5). В окрему групу виділяються грубі ламані пластини, що мають круту щербасту ретуш, призначені для затесування кістяних виробів (табл. I, рис. 10) — 9 екз.

4. Свердла (8 екз.) на грубих вузьких ламаних пластинах, кінець загострений, по краях круто ретушовані (розмір середній $3,8 \times 1,0 \times 0,4$ см) (табл. I, рис. 18, 19).

5. Різці (5 екз.) невиразні, деякі типу кутових (табл. I, рис. 20).

6. Геометричні форми (4 екз.). Трапеції з круто ретушованими краями. Окремо виділяється видовжена трапеція з круговою ретушшю всього периметра (розміри від $1,9 \times 1,3 \times 0,2$ см до $2,7 \times 1,4 \times 0,4$ см) (табл. I, рис. 21—24).

7. Скребки численні (37 екз.), зроблені в основному на відщепках та уламках кременю випадкової форми, ретуш міститься або на частині заготовки, або охоплює всю її периферію (табл. I, рис. 11—13). Є й скребки мікролітичні щодо розміру (табл. I, рис. 12, 14, 15) та скребок з навскіс ретушованим робочим кінцем. Розміри від $1,6 \times 1,2 \times 0,2$ см до $4,6 \times 2,7 \times 1,6$ см. До цієї групи домішуються скребачки з округлим робочим краєм на одному або обох кінцях, (5 екз.) на уламках пластин (табл. I, рис. 16—17—12). Розміри від $1,6 \times 1,2 \times 0,3$ см до $2,8 \times 1,7 \times 0,5$ см).

8. Покидьків виробництва мало (50 кременів).

II. Кістяні вироби

Для виготовлення знарядь використовувались кістки крупних тварин — оленя, коня, свиней; дрібних — собаки, зайця; рідше — птиці. Від трубчастих кісток оленя заздалегідь обрізались епіфізи (табл. II, рис. 3—5), а потім вирізались довгі заготовки (табл. II, рис. 1—2). Це розчленування могло здійснюватись тільки кремінними пластинами, бо різців було дуже замало. Заготовки обточувались на камені, після чого затесувались кременем.

Щодо призначення та форми, вироби поділяються на такі групи:

1. Знаряддя полювання. Кістяні вістря (табл. II, рис. 6, 8, 10, 11, 13, 14; табл. III, рис. 3), зроблені з великих заготовок, вирізаних з трубчастих кісток крупних тварин. Гострий край знарядь заточений асиметрично, нижні частини деякі асиметричні та потоншені, перекрій звичайно округлий або еліпсоїдний. Чотири вістря прикрашено так званим нотним орнаментом (табл. II, рис. 7—9—12), розміри від $9 \times 0,9 \times 0,8$ см до ($1,6 \times 9$ см), переважають середні розміри їх. Одне вістря має (табл. II, рис. 12) поглиблені пазки для вставки мікролітів. Частина вістря могла бути рибальським знаряддям та являла собою деталі комбінованих гарпунів або острог. Вістря на стріли — зроблені з тонких розщеплених кісток, обробка має характер затесування лише боків та кінця (15 екз.). Середні розміри 5 см (табл. II, рис. 15—19).

2. Рибальське знаряддя. Знайдено уламок гарпуна з двома боковими зубцями (табл. II, рис. 34), що був вирізаний з рога оленя ($2,3 \times 1,9 \times 0,6$ см).

Грузок для вудки (табл. II, рис. 33) з сірого тальку з трьома оперізуючими нарізками для прив'язі ($3,6 \times 1,2$ см).

3. Побутові речі. Шила (9 екз.), деякі з них зроблені з плечової кістки собаки (табл. II, рис. 24), більшість з розколотих товстих кісток (табл. II, рис. 25—26). Середні розміри ($6,5 \times 0,7$ см).

4. Інше знаряддя. Цікаву групку (6 екз.) становить асиметрично затесане знаряддя, зроблене з трубчастих кісток зайця або собаки (табл. II, рис. 20—23; табл. III, рис. 2). Розмір від $3,6 \times 0,7$ см.

Окремо слід відзначити таке поодиноке знаряддя: кістяний клин (табл. II, рис. 29) з масивної заготовки, лезо якого асиметрично загострене шліфовкою. Зовні на знарядді є загадковий рисунок ($8,2 \times 4,2$ см).

Уламок леза долота з ікла свині асиметрично заточений (табл. II, рис. 35); уламок лощила (табл. II, рис. 31) та ціле лощило із слабо підшліфованим краєм:

Частина обушка мотики (?), зроблена з основи рога оленя, отвір для держака виконаний цікаво. Поверхня рога зрізана, а внутрішня частина рога видовбана (табл. II, рис. 28). Прив'язаний молоток (табл. II, рис. 32) зроблений з основи рогу оленя, знаряддя має широкий оперізуючий жолобок для прив'язі (розміри $9,5 \times 5 \times 3,5$ см); так званий серп (табл. III, рис. 4) зроблений з лопатки оленя, лезо скісно загострене, кінець, природно вигнутий, був зручним для держання в руці. (Розміри 24×5 см). Крім того, було знайдено уламки такого ж знаряддя.

До цієї ж групи належать наковаленка з ікла вепра, краї ікла підгострені, оброблені затесуванням (табл. II, рис. 27), розміри $7,4 \times 2 \times 0,7$ см, та відтискувач з необробленого зуба коня (табл. III, рис. 1) (розміри $6,6 \times 1,5$ см). Обидва знаряддя мають характерну спрацьованість.

III. Кам'яний інвентар з кристалічних порід

1. Відбивач з гальки (табл. III, рис. 19). Обидва кінці спрацьовані. (Розміри $4,5 \times 3,8 \times 1,8$ см).

2. Вузькообушна сокирка (табл. II, рис. 30). Зроблена з темно-буруватої породи, лезо асиметрично зашліфоване та вищерблене під час роботи.

3. Диск з граніту (табл. IV, рис. 7) ($6 \times 3,5 \times 1,4$ см). Іх знайдено понад 20 екз. Найпоширеніша форма еліпсоїдна, вуглувато-еліпсоїдна, один примірник типу ручного рубила або із злегка вибрятими боками для прив'язі. Все знаряддя зроблене з плиткуватого граніту двобічною оббивкою по периферії заготовок. Призначення їх не зовсім ясне; частина з них могла бути ударними знаряддями, інші — ручними лопатами для копання ямок тощо. Розміри їх різні, переважають середні ($11 \times 9 \times 3$ см).

4. Рінь. Знайдено чимало ріні річкової, видовженої або іншої форми, нерідко з слідами вживання як відбійників.

IV. Кераміка

Кераміка. Знайдено лише 5 фрагментів, що належать двом посудинам. Це характерна місцева кераміка ранніх неолітичних стоянок, які завжди характеризуються черепашковими купами. З форм нам відомий лише тип гостродонного посуду з відхиленими назовні вінцями. Керамічна маса сипка, слабого випалу, як домішки містить дрібнозернистий, ніби сіяний пісок та незначну кількість товчених черепашок. Поверхня стінок згладжена до легкого лиску, колір їх зовні сірожовтий, в переламі нерівномірний, світліший до поверхні, та темносірий всередині. На одному уламку вінця — залишки орнаменту, ніби лінія скоропису.

Як посудини також вживались щитки річкових черепах; вони мають сліди вичищення кременем внутрішньої поверхні та підрізки шипів. Таких черепах найдено дві, цілу та поломану, і безліч окремих уламків. Нарешті, визначено, що на стоянці перед розкопками знайдено два шліфувальники. Зроблені вони з плиткуватих уламків граніту ($0,60 \times 0,38 \times 0,16$ м). Робоча поверхня одного з них має кільцеву спрацьованість та концентричну горбовину в центрі. Другий шліфувальник мав дві паралельні дугуваті заглибини з горбиною поміж ними. Такі переносні шліфувальники типові для ранньонеолітичних стоянок Надпоріжжя, в чому мене переконують мої попередні знахідки по інших стоянках.

V. Культурний шар

Перший культурний шар (відповідає нашарування „в“) лежав безпосередньо під другим шаром, без явної стерильної прошарки, товщина його 0,25—0,6 м. Шар складається з сірого піску, наасиченого переміщеними черепашками *Unio*, рідко *Paludinae*, що не створювали окремих скучень, і окремими кістками тварин, риб і невеликою кількістю речей. Шар цей має явні ознаки розмиву під час давньої поводі, але в північно-західній частині западини збереглося декілька куп *Unio* (табл. IV, рис. 6) та одне вогнище. Причину збереженості цієї дільниці шару можна пояснити тим, що він саме тут перекритий шаром (0,25 м) жовтуватого середньозернистого, можливо, еолового піску, що містив поодинокі черепашки.

Цей шар містить речі тієї ж культури, що й другий шар. Знахідки його відрізняються світлішим кольором та почасти мають слабкий накип вапна, деякі трохи наасичені марганцем. Типи речей на табл. III (крім рис. 1, 2, 3, 4, 4—19). Деяку відміну становлять лише кістяні вістря, вони менш акуратно виконані (табл. III, рис. 10, 11). Заслуговують також на увагу доліття з ікла вепра (табл. III, рис. 17, 20) (розміром 5 × 18 см), кістяний грузок на вудку сигароподібної форми, з трьома нарізками для прив'язування по краях та посередині (табл. III, рис. 18) (розміром 66 × 12 см). Глиня для плетіння сіток (табл. III, рис. 23) (розміром 6 × 1,5 × 0,2 см) та уламок плоского кістяного виробу з боковими пазами для вкладишів (табл. III, рис. 27). Поверхня останньої речі орнаментована зигзагами з дрібними хвильками.

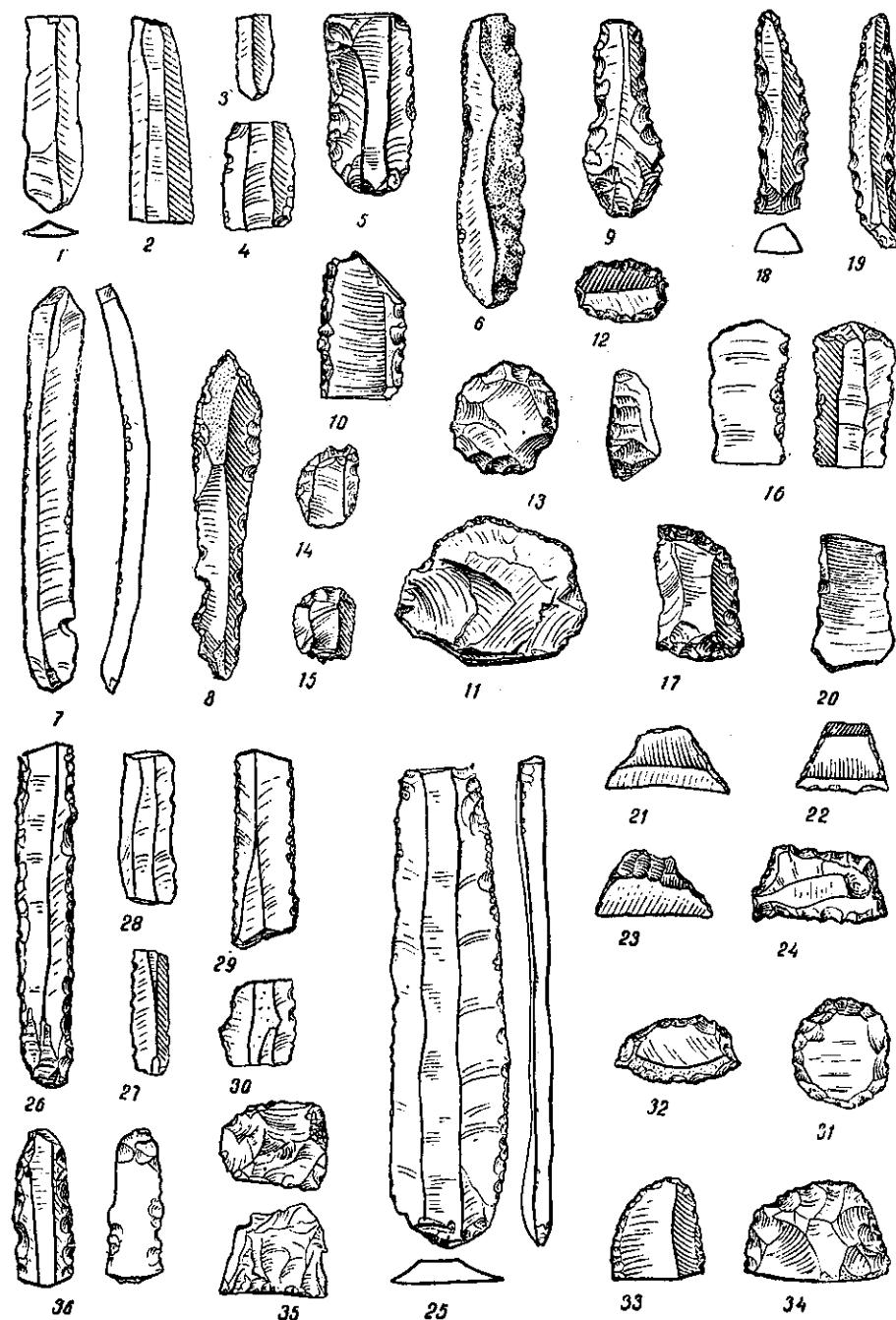
Фауністичний матеріал представлений рештками таких тварин: двох благородних оленів, трох собак (одна з них — крупна, на високих ногах), бика, вівці (або кози), кота, лисиці, зайця, вовка, двох вепрів, хижого птаха, двох птиць водоплавних, черепахи, сома — риби з сімейства карпових.

Можна твердити, що природна западина була двічі використана для поселення, у межах короткого відрізка часу. Матеріал поселення не містить ніяких домішок речей пізніших культур. Поселення у вигляді своєрідних к'єккенмедингів залишено напівмандрівною групою людей, яка займалась в основному рибальством, охотою та збирянням. Люди жили по островах та берегах ріки. Близчими аналогіями поселення на острові Шулаєвому будуть поселення островів Сурського, Виноградного, Кодачка та багато інших.

З сказаного вище можна зробити й деякі інші висновки. У час накопичення першого культурного шару острів був невисокою косою, що підносилась на 3—4 м над рівнем Дніпра. На острові вже діяли еолові чинники, що призвели до утворення депресії типу видуву. Пізніше коса була оселена людиною. Процес розмиву першого шару та характер наверстувань другого культурного шару свідчить про клімат, до певної міри, вологіший, можливо, про початкову фазу атлантичного періоду.

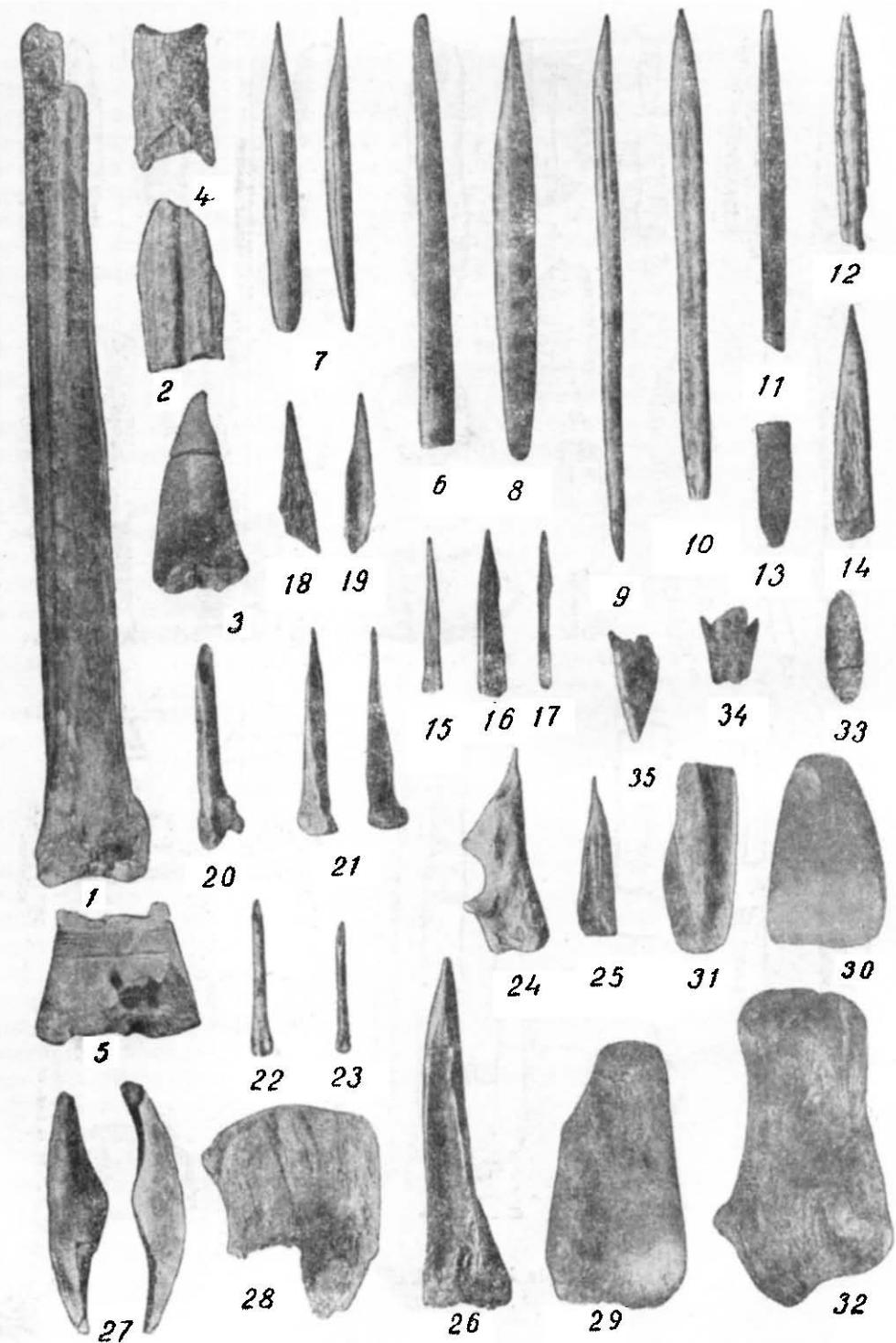
За характером інвентаря поселення можна віднести до числа пізніших пам'яток ранньонеолітичної культури півдня України.

ТАБЛИЦЯ I

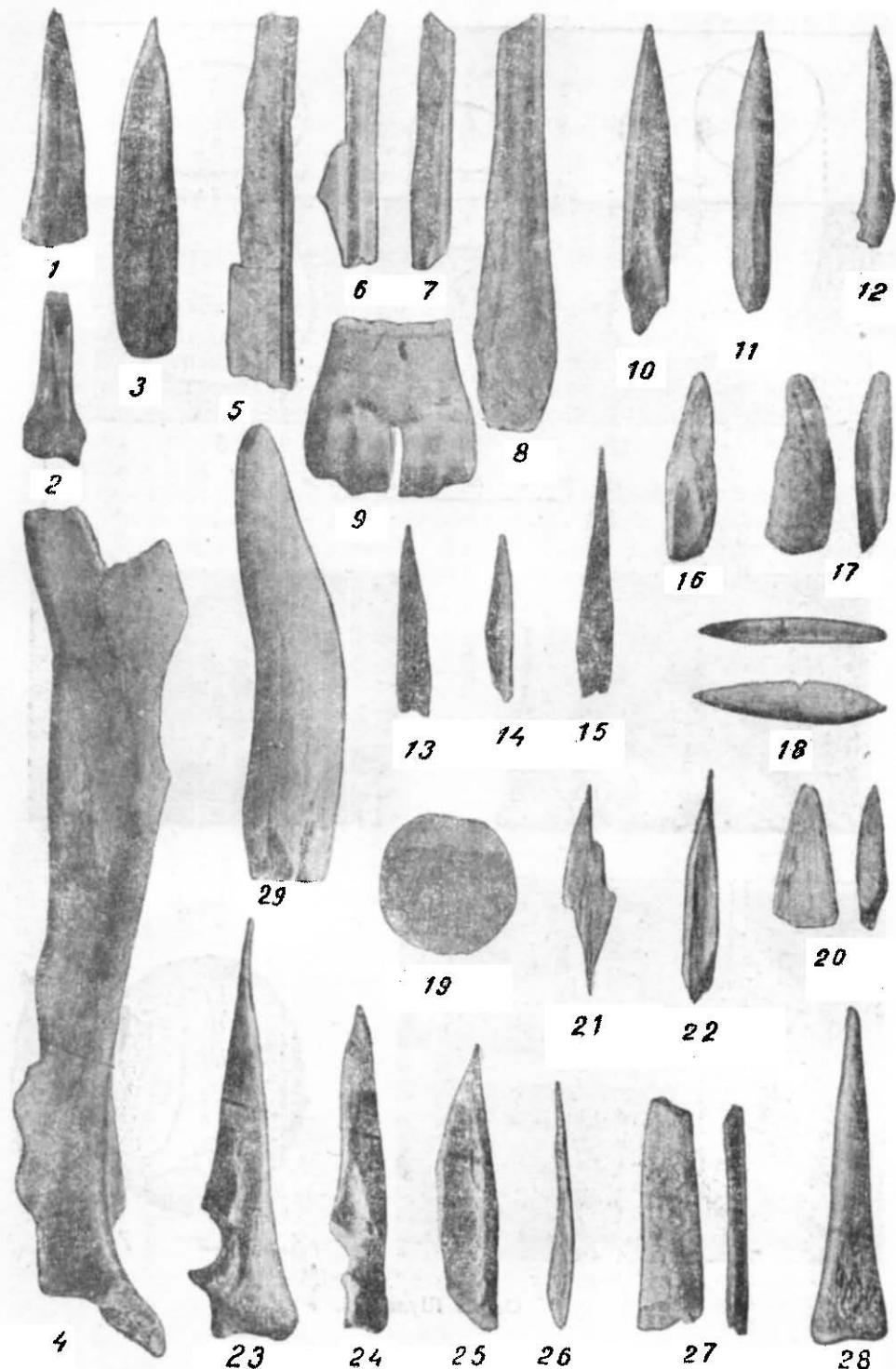
I. Острів Шулаєвий. ($\frac{2}{3}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ II

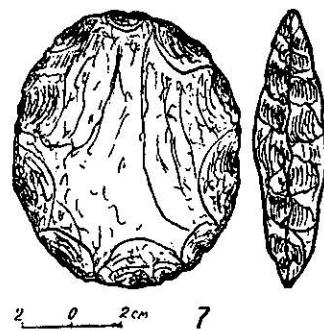
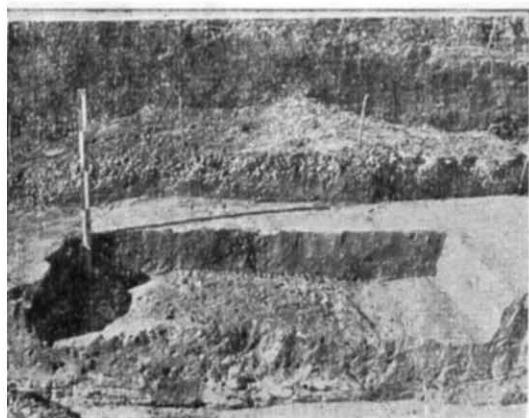
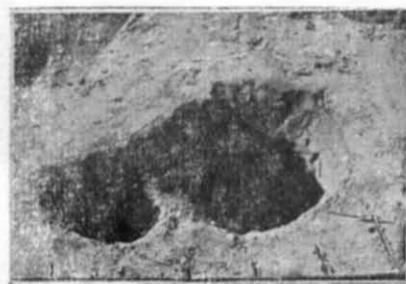
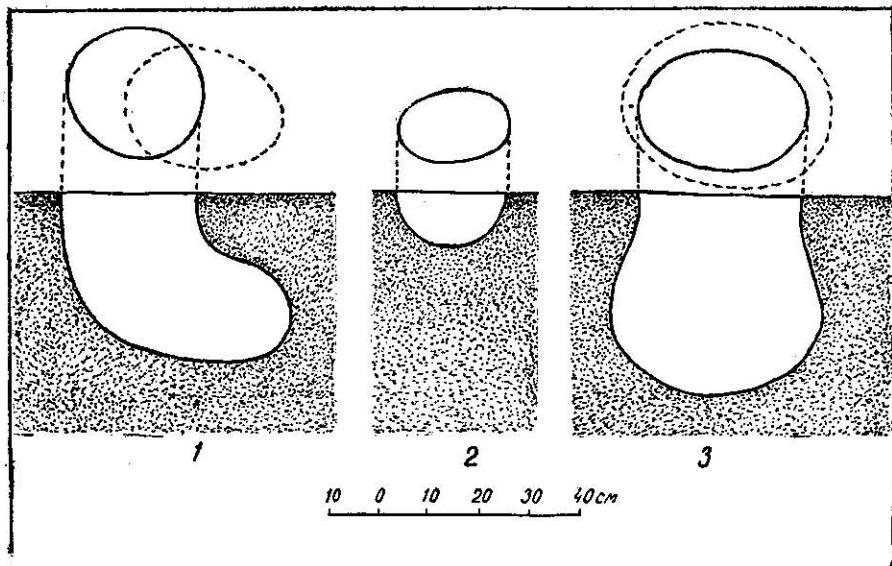
Острів Шулаєвий, ($\frac{1}{2}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ III

Острів Шулаєвий. ($\frac{1}{2}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ IV

Острів Шулаєвий.

А. БОДЯНСКИЙ.

Неолитическая стоянка на острове Шулаевом

Р е з ю м е

Раскопки на острове Шулаевом (район Днепровских порогов) показали следующую стратиграфию:

- а. Гумусированный темнобурый песок.
- б. Горизонт ракушек *Paludinae*, которому соответствовал второй культурный слой.
- в. Серобурый песок, перемешанный с ракушками *Unio* и (редко) *Paludinae*.

Этому слою соответствовал первый культурный слой. Второй культурный слой дал 8 открытых очагов, один из которых был обложен обломками гранита, а также 36 ямок-каморок. Инвентарь состоял из следующих вещей: кремневых орудий, костяных изделий, орудий из кристаллических пород. Керамика представлена всего 5—6 фрагментами, характерными для раннего неолита. Кроме того, посудой на данной стоянке служили щиты черепахи.

Первый культурный слой от второго стерильной прослойкой не отделен и очень близок ему по культуре (только кость отличается несколько более небрежной обработкой). Таким образом, Шулаев остров был дважды заселен в течение короткого времени. Фауна стоянки дает луговой комплекс. Судя по материалу, стоянка относится к периоду раннего неолита.

М. РУДИНСЬКИЙ

(Київ)

СТОЯНКИ З МІКРОЛІТИЧНИМ ІНВЕНТАРЕМ НА ОСТРОВІ КІЗЛЕВОМУ

(Пороги)

Наше обізнання з неолітом порожистої частини Дніпра до епохи збудування Дніпрогесу і до так званої Дніпрельстанівської експедиції 1927—1933 рр. зводилося, власне, до даних з дослідів К. М. Мельник на Стрільчому коло с. Волоської (1888) і матеріалів, зібраних на території Потьомкінського саду в Дніпропетровську під час XIII археологічного з'їзду. Це пояснюється тим, що Надпоріжжя свого часу не ввійшло до числа тих територій, які були охоплені неолітичними розшуками 80-х і 90-х років минулого століття.

„Тимчасом, вже сама природа Надпоріжжя, з його скелястими узбережжями, з його численними островами, що високо підносять над водою свої неприступні голови і витягуються в довгі затишні прохвістя, з його порогами, заборами й окремим камінням, що утворюють численні „бистри“, ці найспожиточніші місця для рибальства, свідчать про те, що вигоди місцевості не могли не бути використані якнайширше саме за доби рибальства. Це перше враження від природи місцевості, підтверджене тими матеріалами, які зібрано з Надпоріжжя давніше, відразу ж стає переважанням, бо раз у раз знаходить нові докази у численних знахідках, що трапляються мало не на кожному кроці. Не можна не відзначити, що як більшість попередніх матеріалів, так і ті знахідки, що їх вивезла була з Надпоріжжя експедиція Укрнауки 4—12. VI 1927 р., найвиразніше виявляють одну культуру, що процвітала тут за доби розвиненого неоліту і наприкінці неолітичного періоду. Її сліди, іноді надзвичайно виразні, такі численні, що відсутність їх в тому чи іншому пункті Надпоріжжя хочеться пояснити або недостатністю досліджень, або ж тими змінами в надбережній смузі островів та узбережжя Дніпра, які сталися внаслідок діяльності ріки.

Найперше завдання, що його висуває перед дослідниками Надпоріжжя навіть побіжне ознайомлення з його пам'ятками, це — вивчити саме цю культуру, таку багату на залишки, розшукати всі можливі її

вияви, всі її форми, звичайно, різноманітніші і численніші за відомі нам стоянки та майстерні¹.

Чи пощастило нам повністю відповісти на ту вимогу, яку ми ставили перед собою двадцять років тому?

Безперечно, неоліт Надпіріжжя виявлено так повно, як ніде на Україні і, навіть, в межах Союзу.

Але у відтворенні цілого, у простеженні етапів ступневого розвитку неолітичного населення Надпіріжжя не вдалося дійти остаточних і незаперечних тверджень.

Матеріали, зібрані Дніпрельстанівською експедицією 1927—1932 рр., в основному виявили перед нами ту стадію неолітичного розвитку, яка лежить по цей бік епохи шліфованої сокири і керамічних навиків. Неолітична людність цього культурного ступеня вже знала способи переборювання непокірної стихії порогів. Дуже цікавий з цього погляду приклад подає відкрита мною стоянка нижче Лоханського острова, яка у виготовленні своїх шліфованих знарядь була пов'язана з Лоханським островом, що лежить по той бік Лоханського порога. Дістатися з лівого берега ріки, де розташована стоянка, на Лоханський острів не так легко і за наших часів. Здається, що її кам'яні шліфовані знаряддя слугували саме цілям виготовлення суден. Думаю, що це були, найправдоподібніше, тесла для обтісування кори і вирівнювання випаленої середини човнів.

У матеріалах Дніпрельстанівської експедиції не було з повною чіткістю висвітлено саме тієї стадії, що мала передувати застосуванню сокири і тесла².

Вивчення неоліту Надпіріжжя з новою силою розгорнулося в післявоєнні 1945 і 1946 рр. у розшуках і розкопках А. Добровольського, В. Даниленка, О. Бодянського, С. Накельського та ін., а, особливо, в студіях В. Даниленка, який піддав новому і скрупульозному опрацюванню всі зібрані на порогах матеріали, прагнучи до відтворення історії неолітичного населення порогів і, насамперед, до висвітлення найдавніших етапів його розвитку.

Треба взяти на увагу, що, внаслідок спаду води після зруйнування Дніпрогесу фашистськими загарбниками, острови й узбережжя порожистої частини Дніпра зазнали значних змін. Води розмили береги й стягли з островів верхні напластування, виявивши численні археологічні знаходища, що були поховані під ними в часи будування Дніпрогесу.

Восени 1944 р., з ініціативи Д. Красицького, Дніпропетровський музей обстежив порожисту частину Дніпра між Дніпропетровськом та Ненаситцем і зафіксував усі знаходища, виявлені спадом дніпрогесівських вод. Серед зібраних неолітичних комплексів певну новину становила збірка кремінного знаряддя й покидьків виробництва з острова Кілевого, проти Тягинської балки, за с. Дзвонецьким, що, можна сказати, самі собою „визначилися“ в окрему і не повторену в інших неолітичних знахідках

¹ М. Рудинський, Пам'ятки Лоханського острова, Антропологія, т. I К., 1928, стор. 144.

² Думаю, що в історії неолітичного Надпіріжжя „дотопорові“ (як на мене, „доочнові“, „доостровні“) етапи пов'язані з узбережжям і „тиховоддям“. Де можна сподіватися на їхні сліди? Насамперед, звичайно, поза межами порожистої частини Дніпра, вгорі — на Самарі і на Дніпрі вище Дніпропетровська, на низу — нижче Кичкаса і Хортиці. Іх можна сподіватися на надзаплавні терасі лівого берега і по можливих останцях її в межах Дніпрового лона, у спокійніших ділянках його бурхливої течії.

ТАБЛИЦЯ I

Острів Кізлевий. Пункт III.

1—2 — нуклеї;

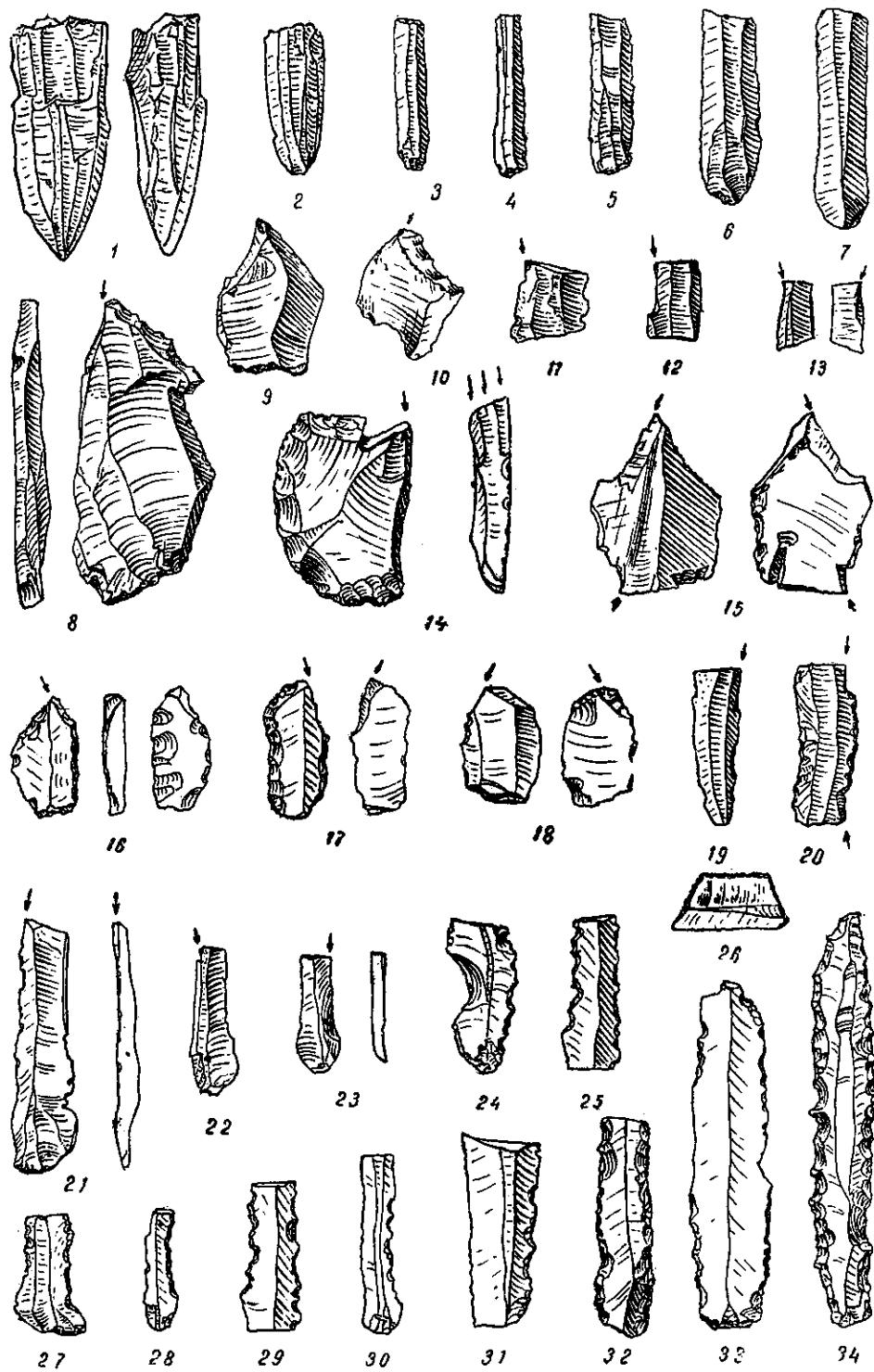
3—7 — лізка;

8—23 — різці;

24—25, 27—34 — лізка з покарбованими краями;

26 — трапеція. (Близько $\frac{4}{5}$ и. в.).

ТАБЛИЦЯ 1

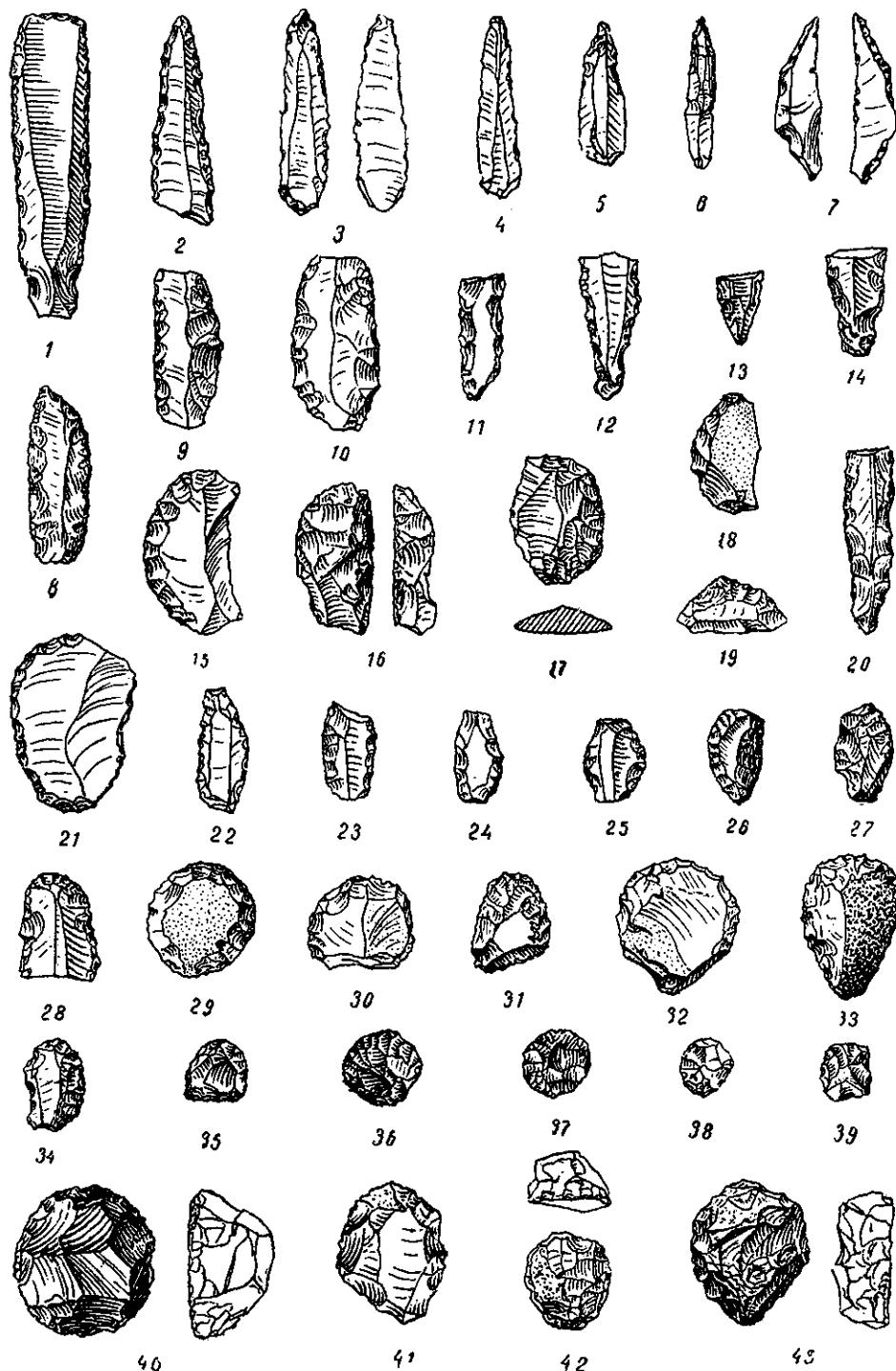

ТАБЛИЦЯ II

Острів Кізлевий. Пункт III:

- 1* — ретушоване лізко;
- 2—7* — вістря різних типів;
- 8—10* — короткі вістря з широкою ретушшю країв;
- 11—14, 20* — базальні частини вістрів;
- 15, 18, 19* — знаряддя сегментових обрисів з широкою ретушшю дуги;
- 16, 17, 21—39* — скребачки і споріднені з ними форми;
- 40—43* — розчавлювачі. (Близько $\frac{4}{5}$ н. в.).

ТАБЛИЦА II

групу. Найцікавішим моментом була відсутність керамічних решток, що їх якось можна було б пов'язати з зібраним кремінням.

Отож, плануючи дослідження на порогах на 1945 р., нам здавалося абсолютно необхідним перевірити і доповнити спостереження дніпропетровців на острові Кізлевому³.

Огляд острова Кізлевого та його пам'яток, проведений нашою розвідковою партією у липні 1945 р., довів, що ми не помилилися і на острові справді було виявлено культурні залишки, які з певним правом можна застосувати до найранніших проявів неолітичного населення Надпоріжжя.

Острів Кізлевий, на висоті так званої Тягинської балки, між с. Дзвонецьким і Олексіївкою, у 30 км нижче від Дніпропетровська, являє собою останець безлесової тераси лівого берега ріки, як це засвідчує його будова. У місцях виявлення найстаріших археологічних решток, розташованих на початку дільниці прохівства (молодих річкових наносів) понад правим берегом острова, маємо такі напластування:

Вгорі — негрубий (на місці нашої зачистки всього 0,12 м) шар білого дрібнозернистого піску, можливо, навіяного вітром, а не намитого повінню; далі — шар дрібнозернистого піску густосірої (коричневуватої) барви, пророслий вгорі корінцями рослин, що ступнєво світлішає донизу (від 0,12—0,9 м), і, нарешті, дрібнозернистий пісок ясножовтої барви, чітко напластований з іржавими глинястими проверстками. Шурфування показало, що цей шар напластованого піску з глинястими проверстками йде вглиб, правдоподібно, до гранітного підложжя острова. Культурні рештки по роздиминах лежать на поверхні шару жовтого піску, вкритого кіркою глинястих у ньому утворів.

Це той самий шар, що є базою напластувань з культурними рештками на Ігринському півострові, проти Дніпропетровська. Я знаю цей шар напластованого піску з глинястими проверстками на другій терасі Ворскла, при впадінні в нього Коломака під Полтавою, де я виявив був стоянку пізньотарденуазького віку.

Нарешті, цей самий шар я знаю і на другій терасі Ворскла, під Охтиркою, при впадінні в нього р. Охтирки, де я виявив стоянку з мікролітичною індустрією ранньотарденуазького часу.

Мені здається, я маю всі підстави обстоювати давній вік напластувань Кізлевого острова, в усякому разі давніший від віку напластувань відомих мені островів Лоханських, позначених неолітичними знахідками типу відкритої мною стоянки нижче від Лоханського порогу чи дослідженої А. В. Добровольським стоянки Собачки.

Об'єднані прекрасно паспортизуючою їх ознакою — білоблакитнуватою патинізацією кременю, зібрани на Кізлевській стоянці матеріали складають викінчену цілість. Я спробую схарактеризувати їх у кількох словах. Перед нами — та довершена техніка відбивання бездоганних у своїх симетричних обрисах найдтоніших відщепків і невеликих тонких відлупків, на яких не завжди можна знайти так звану площинку відбивання і часто з трудом можна відшукати точку відтискування — техніка, що властива заключним фазам епіпалеолітичного горизонту. Рештки гравічного використання кремінних конкрецій показані тонко зафасетовані

³ Як виявилося, ще до розвідок Дніпропетровського музею острів Кізлевий отглянув О. Бодянський. Його невеличка збірка кремінних виробів з стоянки означені нами як п. З, доповнює матеріали, зібрани дніпропетровцями.

ними й плоскими нуклеями витягнуто-конічних обрисів, обернутими на знаряддя для обробки кості — з функціями гемблія й багатогранного різця. Асортимент зібраних знарядь промовлює про цілеспрямованість виробництва саме в цей бік — обстругування й вижолоблювання кістяних і дерев'яних пристрійв, доповнені, правдоподібно, кремінними вкладнями, або ж тих, що були держаками для мікролітичних виробів, якими не можна користуватися без відповідних пристосовань.

В цілому маємо рівне тло, заштриховане рисами епіпалеолітичного характеру. В наших матеріалах з о. Кізлевого немає речей, які заперечували б це твердження. Навпаки, в них можна знайти цілий ряд інших вказівок на глибокий зв'язок з попереднім часом. Крім різців цілком палеолітичного характеру, на всяке підкреслення заслуговують мікрорізці, типові для верхніх горизонтів капських знаходищ, вістря з насадом і листуватої форми, підправлені на кінці з спідньої фаси, що їх з усім правом можна поставити поряд тарденузьких знарядь цього типу, трапеції (звичайно низькі і строго симетричні у своїх обрисах).

Якби цей ансамбль я мав перед собою 20 років тому, коли я почав свої розшуки на порогах, я без найменшого вагання визначив би його як прояв епіпалеолітичного віку. Зараз я хотів би бути обережнішим.

Справа в тому, що в наших давніших побудуваннях ми йшли за класифікаційною схемою, встановленою для середньоєвропейської зони. В ній — за епіпалеолітичними проявами азія, з його паралелями на півночі і сході, і тарденуаза — значилася ранньоенеолітична стадія датських к'еккенмедингів і західноєвропейського кампіні. Однаке, ця послідовність сусільно-історичного процесу не повсюдна і не обов'язкова для інших широт, між іншим, для півдня, і для нашого півдня, зокрема. Ми констатуємо на порогах зовсім іншу картину. Неоліт Надпоріжжя розвивається на базі епіпалеолітичній, зберігаючи її риси протягом усього свого існування і залишаючись в оформленні кремінного знаряддя від початку і до кінця „неолітом малих форм і мікролітичних виробів“⁴.

Появу більших знарядь з кременю високої техніки обробки поверхні з обох боків (що, між іншим, свого часу були визнані К. М. Мельник, на підставі стрільчівських матеріалів, за характерні для неоліту порожистої частини Дніпра) треба віднести до епохи металу. Але, якщо ми бачимо кінець надпорізького неоліту, ми ще не знаємо чи, краще мовити, ще не встановлюємо з цілковитою певністю його початку. Дуже правдоподібно, що на о. Кізлевому ми стоїмо на порозі неолітичного Надпоріжжя чи переступаємо через цей поріг.

Затримуюся ще на хвилинку на зібраних нами матеріалах. Мені здається, що на епіпалеолітичному фоні Кізлевської стоянки досить виразно прокреслюються риси нового етапу. Мало того, що в наших матеріалах переважають знаряддя з ретушуванням обох країв пластинки, в самих

⁴ Я говорив про це давніше в публікації матеріалів з стоянки нижче Лоханського острова. Незважаючи на її пізній час, проказаний керамікою, яка подає плоскодонні форми, і в орнаментації якої широко вживався гребінцевий штамп і скорописна манера, а також освоєною технікою шліфування, — в своїх кремінних виробах вона вперто зберігає традиції попереднього часу і властиві епіпалеолітичному вікові риси. (М. Рудинський, Діякі підсумки, Антропологія, т. IV, К., 1930, стор. 158).

способах ретушування мусимо констатувати очевидну перевагу нової ретуші — поверхневої, застосованої в епіпалеолітичних індустріях лише на знаряддях спеціального призначення. Крута обрубаюча ретуш, хоч і показана в наших матеріалах у багатьох зразках, явно поступається перед поверхневим ретушуванням країв.

Отож, перед нами вже якийсь неолітичний вияв, але вияв дуже ранній, тісно пов'язаний з попереднім часом.

Про ранній вік стоянки свідчить ще одна риса її інвентаря — не тільки відсутність черепашкових куп, а й цілковита відсутність вказівок на черепашки. Черепашкові купи — ознака, якщо не повної осіlostі, то довготривалого перебування на одному місці. У кожному разі, з черепашковими купами не пов'язується наше уявлення про епіпалеолітичну людність, що живе в основному з мисливства. К'єккенмединги Данії, черепашкові купи атлантийського заходу і присередземноморської Африки прошаровані залишками неолітичної доби.

Мені здається, що своєрідність надпорізького неоліту пов'язана з своєрідними природними умовами. Мало того, що він розвивається в умовах степової смуги й відсутності запасів сирового матеріалу, він складався в особливих умовах порожистої частини Дніпра.

На цьому треба спинитися.

Свого часу я позначив на карті України контури двох обширних областей, що вирисовуються у знаходищах епіпалеолітичного часу з більш-менш однаковим інвентарем і ясно визначеними рисами принадлежності їх до певних суспільно-історичних оформлень: північно-західної, що виявляє себе в індустрії, яка виростає на базі мадлену, і південно-східної, що утворює одне ціле з Кримом і пов'язується з Кастро⁵.

Я думаю, що давно настав час не тільки для чіткішого окреслення їх загальних меж, а й викреслення у тих межах менших регіонів з певними локальними проявами. Ясно, що моя північно-західна область — область зандрової смуги і лісу. Але, в межах її у лісовій смузі чернігівського Лівобережжя Дніпра я відчував був менший регіон, пов'язаний з північчю⁵.

Абсолютно ясно, що в межах окресленої мною південно-східної області ми маємо справу, щонайменше, з двома різними виявами: вияв у межах лівобережного лісостепу, найяскравіше представлений на середньому Дніці, і вияв у межах степової України і трикутника Маріупіль—Черкаси—Херсон. Дуже правдоподібно, що близьчого часу ми матимемо право говорити про окрему оейкумену надпорізького чи нижнедніпрянського епіпалеоліту.

У межах нашого трикутника проходить кристалічна смуга, що спричинилася до цілком несподіваних в умовах спокійної рівнини ступу оазів з порогами Дніпра і Буга. Первісні одвідувачі цих оазів, які з'явилися тут за часів епіпалеолітичних, притягнені незрівнянними, з погляду мисливецько-рибалського, вигодами місцевості, пов'язали себе з порогами і тривало на них осіли. Очевидно, з огляду на казкове багатство Надпіріжжя на дичину і рибу, вони на довший час залишилися досвідченими

⁵ Деякі підсумки: Антропологія, т. IV, стор. 162—163.

мисливцями і рибалками з добре засвоєними способами ловецтва і рибальськими навичками, набутими і вдосконаленими в умовах порогів.

Закінчути, я хотів би спинитись ще на одному моменті, пов'язаному з питанням про виникнення надпорізького неоліту, а саме на його епіпалеолітичній базі.

Мені здається, що в цьому питанні ми маємо звернутися на схід від Дніпра і там шукати відповіді. Висунuta на схід порожиста частина Дніпра щільно зв'язується з тією частиною Донбасу, яка обкреслена на півночі півколом Самари, а на півдні Конкою — двома притоками Дніпра, що виходять з південних джерел і в'яжуть його з витоками річок Азовського моря — Кальміусом, Бердою, Молочною. Порожиста частина Дніпра неподільно належить степові, насамперед, лівобережному.

Думаю, що обслідування Самари, а, насамперед, Вовчої та її приток — Мокрі й Сухі Яли — повинно дати потрібну нам відповідь.

Як на сьогодні, найбільше підстав говорити про щільний зв'язок епіпалеоліту надпорізько-донбасівського з епіпалеолітом Криму. Правдоподібно, що в них буде більше спільніх рис, аніж у надпорізько-донбасівського епіпалеоліту з відповідними виявами лісостепового Лівобережжя і Дінця.

М. РУДИНСКИЙ

Стоянки с микролитическим инвентарем на острове Кизлевом

(Пороги)

Резюме

В воссоздании общего хода развития неолита порожистой части Днепра остаются недостаточно выясненными вопросы его генезиса и связи его с предшествующими стадиями развития. Местонахождения с микролитическим инвентарем на о. Кизлевом у Звонецкого порога должны быть отнесены к самому началу неолита Надпорожья. Развиваясь на базе эпипалеолита, неолит Надпорожья на всем протяжении своего развития остается „неолитом малых форм“.

Объяснение этому следует искать в своеобразии условий порожистой части Днепра, в борьбе за освоение которой на порогах сложились специализировавшиеся охотниче-рыболовецкие коллективы в хозяйственной деятельности которых на протяжении более или менее длительного времени не произошло заметных сдвигов и решительных перемен.

В пределах намеченных на территории УССР двух обширных областей с несколько отличными проявлениями эпипалеолитического времени намечаются меньшие регионы с локальными оформлениями данной стадии общественно-исторического развития. На юго-востоке УССР обрисовываются два таких региона: в границах лесостепного Левобережья и в степных областях.

В вопросе генезиса и становления эпипалеолита порожистой части Днепра исследовательские устремления следует направить в сторону Донбасса и Приазовья, с которыми область Днепровских порогов связывается Самарой, Конкой и реками Азовского бассейна — Кальмиусом, Бердой, Молочной. При нынешних данных больше оснований говорить о связи надпорожско-донбассовского эпипалеолита с Крымом, с которым у него обнаруживается больше общих черт, нежели с эпипалеолитом лесостепного Левобережья и Северского Донца.

ПАЛЕОЛІТ

М. ВОЄВОДСЬКИЙ
(Москва)

КОРОТКИЙ ЗВІТ ДЕСНЯНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОЇ ДОБИ в 1945—1946 рр.

Початок систематичних досліджень пам'яток кам'яної доби на середній течії Десни в межах Новгород-Сіверського, Понорницького та Коропського районів, Чернігівської області УРСР, покладено роботами Академії наук УРСР в половині 20-х років¹.

З 1936 по 1940 рр., до Великої Вітчизняної війни, систематичні дослідження пам'яток палеоліту та неоліту в басейні Десни, провадились Деснянською експедицією Інституту археології АН УРСР, організованою ним спільно з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР та Московським державним університетом із залученням до роботи ряду місцевих музеїв².

За цей час було відкрито понад 20 палеолітичних і багато десятків неолітичних стоянок, а на 12 з них були проведені більш-менш широкі розкопки. Основна вага в ці роки приділялась вивченню пам'яток палеоліту.

Найважливішим досягненням було виявлення у кількох пунктах значний раннього палеоліту, які дозволили встановити заселення Російської рівнини людиною, раніше ніж ця територія була вкрита суцільним покривом льодовиків максимальної (рісської) стадії зледеніння.

Після того, як льодовики відступили, басейн Десни був знову заселений вже в пізньому палеоліті. Численні стоянки пізнього палеоліту були виявлені на високому правому березі Десни в товщі лесу, що вкриває потужним шаром льодовикову морену.

¹ М. Рудинський, Передісторичні розшуки на північній Чернігівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., К., 1926, стор. 3—22; М. Рудинський, Смачча, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927, стр. 118; М. Рудинський, Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті, Археологія, т. I, стор. 7.

² М. Воєводський, Результаты работ Деснянской экспедиции по изучению палеолита (1936—1937 гг.), Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода, № 6—7, изд. АН СССР, М., 1940; М. Воєводський, Деснянская Археологическая экспедиция 1940 г., Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, в. XIII, М., 1946.

Стоянки більш ранньої, солютрейської доби (Пушкарі I (Пасіка); Погон та ін.) залягають у нижній частині лесової товщі. Ці стоянки займають великі площини (до 4 г); на одній з них відкрито велике житло типу напівземлянки.

Селище кінця пізнього палеоліту — мадленської доби (Робочий рів, Бугорок та ін.) визначаються меншими розмірами і мають більш тимчасовий характер. Їх культурні шари залягають у верхній частині лесового покриву, що створився в останній стадії льодовикового періоду.

Отже, на Десні вдалося виявити серію палеолітичних культур, які послідовно розвивалися, і встановити їх співвідношення із стадіями четвертинного періоду. Це — значне досягнення, бо питання про геологічне датування палеоліту має велике значення для первісної історії. Досить великі розкопки на кількох стоянках дозволили розкрити картину найдавніших селищ і зібрати багатий матеріал для характеристики побуту і виробництва палеолітичної людини.

В 1945 і 1946 рр., крім продовження робіт у галузі палеоліту, основну wagу було приділено пізнішим пам'яткам мезоліту та неоліту, які зазнавали досі тільки попереднього обслідування.

Розшуки палеолітичних стоянок були проведені по берегах великої притоки Десни р. Сейма, на території, яка ніколи не зазнавала зледеніння. В результаті цього обслідування поблизу м. Курська було відкрито нову палеолітичну стоянку коло с. Авдіївки.

На розкритій частині селища було виявлено велике скupчення кісток мамонта і зібрано багато кремінного знаряддя, серед якого вирізняються чудові наконечники дротиків з бічною виїмкою і лавролистні (рис. 1).

Стоянка належить до солютрейської доби і цілком аналогічна знаменитій I Костенківській стоянці на середньому Доні, досліджуваній акад. П. П. Єфименком.

Дуже цікаві результати дали розкопки мезолітичної стоянки (Пісочний рів) коло с. Пушкарі, Чернігівської області. Стоянка розташована на зниженні II надзаплавній терасі правого берега Десни, в шарі легкого супіску. Завдяки цьому на ньому збереглися тільки кремінні вироби, а кістяні речі до нас не дійшли зовсім.

На розкопаній площині у 80 m^2 виявлено місця виробництва кремінного знаряддя. У кількох скupченнях зібрано кілька десятків знарядь, понад 200 нуклеусів, від яких відколювалися заготовки, і кілька тисяч відщепів та осколків — покидів виробництва. Культура цієї стоянки дуже своєрідна.

Основна кількість готового знаряддя (42 екз.) складається з невеликих скребків (2—4 см завдовжки), зроблених на коротких масивних пластинках або правильних відщепах (табл. I, рис. 6—11). Злегка дугастий робочий край цих скребків іде лише з одного кінця. Частина скребків зберігає ще деякі риси кінця палеоліту, але поряд з цим значна група їх має цілком неолітичний вигляд.

Другою найбільш своєрідною групою знарядь є досить численні (12 екз.) наконечники стріл.

Вони представлені майже виключно наконечниками з поперечним лезом — тобто у них кінець замість вістря має лезо. Форма наконечників має вигляд неправильних трикутників або витягнутих трапецій (табл. I, рис. 12—16).

Зроблені вони із спеціальних уламків правильних кремінних відщепів. Обламані боки підправлені дуже крутою ретушшю з метою створення черенкової частини, а робоче лезо дає природний край пластини, причому воно не обробляється. Один наконечник з коротким черенком, виділеним крутою ретушшю, що притуплює його, дуже характерний для мезоліту північного заходу СРСР (табл. I, рис. 7).

Поряд з цими типово мезолітичними формами наконечників, два наконечники мають неолітичний характер. Обидва вони мають форму листа і по всій поверхні вкриті грубою ретушшю (табл. I, рис. 5—6).

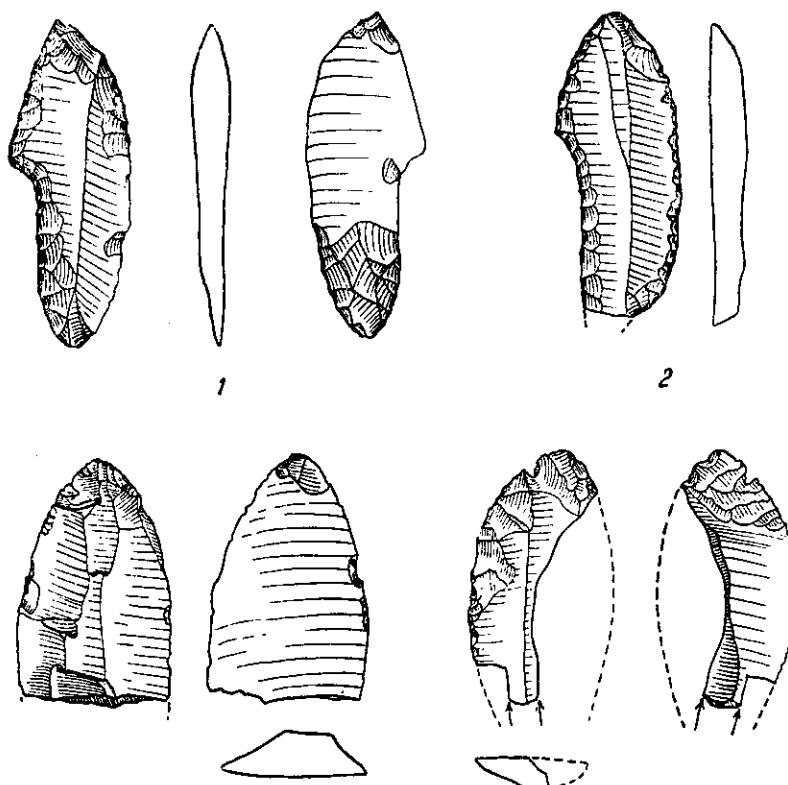

Рис. 1. Палеолітична стоянка коло с. Авдіївки, Курської області. (2/3 н. в.).

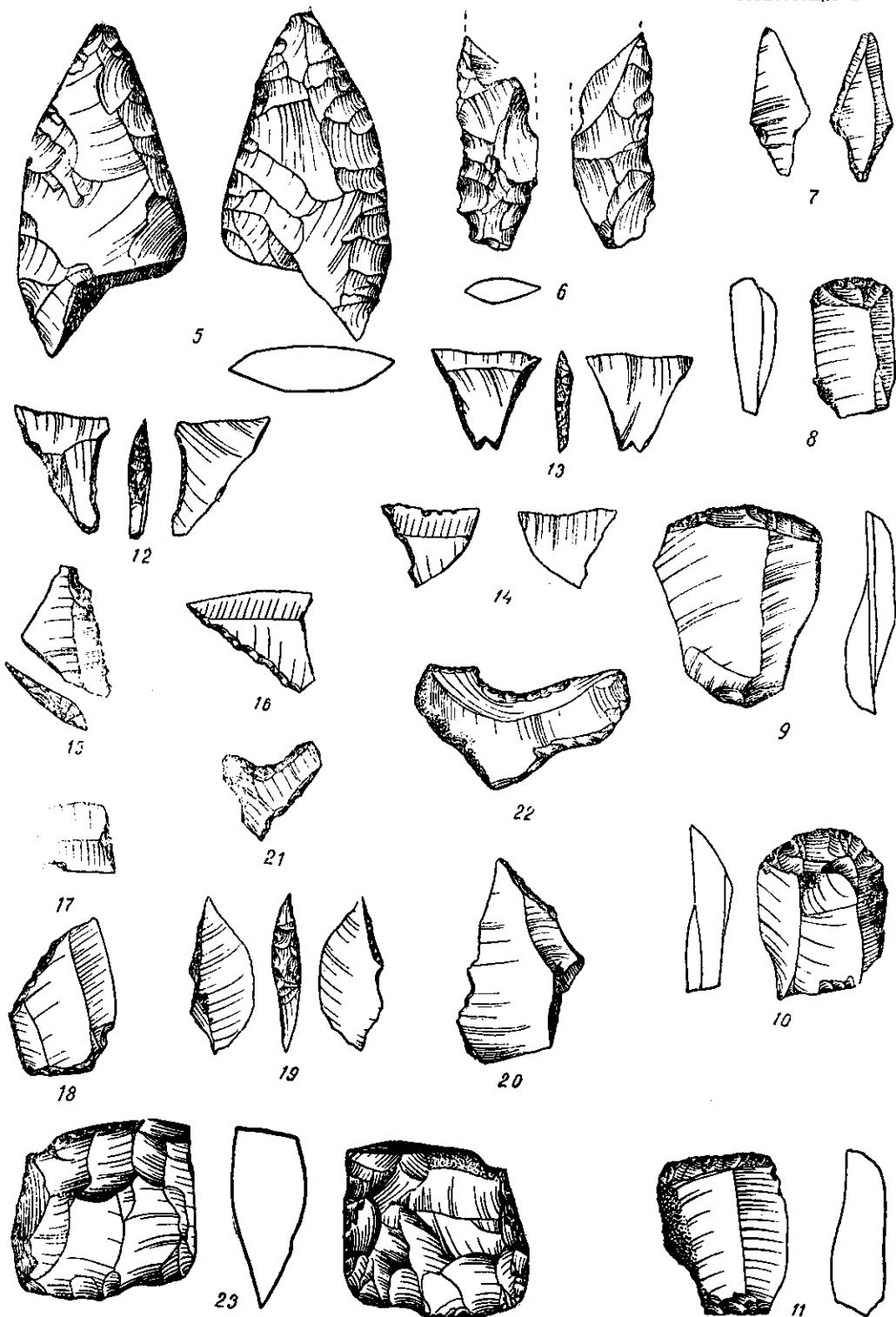
З інших знарядь заслуговують на увагу кілька грубих, також неолітичного вигляду, кутових різців і одна невелика плоска нешліфована сокирка (табл. I, рис. 23).

Отже, стоянка ця є дуже характерним прикладом перехідної стадії від мезоліту до неоліту, майже невідомої досі на нашій території.

ТАБЛИЦЯ I

Кремінне знаряддя з стоянки Пісочний рів,
Новгород-Сіверського району, Чернігівської
області. ($\frac{2}{3}$ н. в.).

ТАВЛИЦЯ 1

Форми знарядь і техніка їх вироблення відрізняються від степового мезоліту південних областей. На своєрідність мезоліту лісових областей вперше звернув увагу у своєму зведенні П. П. Єфименко³.

Численні неолітичні стоянки, розташовані по краю борової тераси лівого берега, на піщаних дюнах підвищених ділянок заплавини і частково у товщі заплавних покладів, дозволяють говорити про велику своєрідність деснянського неоліту. Серед кам'яного знаряддя вирізняються прекрасні великі листоподібні наконечники дротиків, криві ножі, вкриті плоскою ретушшю з обох боків. Серед стріл, крім дуже поширених вузьких у формі листя, трапляються серії невеликих серцюватих наконечників. Ці останні форми майже не трапляються у середньоросійському неоліті й дуже характерні для більш західних областей.

Рис. 2. (2/3 н. в.).

Численні уламки глиняних посудин і формою, і орнаментацією явно відрізняються від дуже пошириної в північній лісовій смузі ямково-гребінцевої кераміки.

Найпоширеніший у басейні Десни орнамент з ромбічних ямок, зроблених на поверхні і заштрихованих зубчастим знаряддям (рис. 2).

Досить численні фрагменти з геометризованим орнаментом, створеним відбитками дрібнозубчастого гребінцевого штампа.

Поряд із звичайними посудинами яйцевидної форми трапляються високогорлі з кулястим вищеревком, вкриті по шийці відбитками тонкого шнура.

Аналогічна кераміка і кремінний інвентар поширені на Середньому Дніпрі, на його притоках — Сожі та ін. і рідко трапляються за межами цієї території.

Це дає підставу виділити тут своєрідну середньодніпровську провінцію неолітичної культури.

³ П. П. Єфименко, Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранненеолитического возраста, Рус. антрпс. журн., т. XIII, в. 3-4, М., 1924.

М. ВОЕВОДСКИЙ

Краткий отчет Деснянской экспедиции о результатах изучения каменного века в 1945—1946 гг.

Резюме

В течение 1936—1940 гг. экспедицией изучались по преимуществу палеолитические памятники. В результате этих работ была составлена шкала развития палеолитических культур и установлено их соотношение с геологическими явлениями. В 1945—1946 гг. основное внимание было уделено мезолиту и неолиту.

Наиболее важной является мезолитическая стоянка Песочный Ров с очень своеобразным кремневым инвентарем, отличным как от культур степной Украины, так и от более северной — Свидерской. Многочисленные неолитические стоянки открыты на левом берегу Десны. Характер их кремневого инвентаря и керамики позволяет выделить своеобразную среднеднепровскую культурную область.

При разведке по Сейму была открыта у с. Авдеевки, Курской области, позднепалеолитическая стоянка солютрейской эпохи — аналогичная известной Костенковской 1-ой.

О. ЧЕРНИШ
(Київ)

ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА КОЛО с. ВОЛОДИМИРІВКИ

Палеолітична стоянка коло с. Володимирівки, Підвисоцького району, Кіровоградської області, була відкрита ще перед Вітчизняною війною небіжчиком М. К. Якимовичем, який у 1939—1940 рр. провів там невеликі попередні розкопки. Матеріали М. К. Якимовича загинули, і стоянка залишилась невивченою. В 1946 р. Володимирівська експедиція Інституту включила розкопки палеолітичної стоянки до свого дослідчого плану.

Рештки Володимирівської багатошарової стоянки були простежені в обриві правого берега р. Синюхи, що є другою надзаплавною (першою лесовою) терасою, прихиленою до корінного берега. Висота цієї тераси дорівнює 10 м над рівнем поверхні річки. Дана місцевість належить до зони Дніпровсько-Бузького кристалічного масиву. Береги здебільшого складені з кристалічних порід. Стоянка належить до періоду кінця палеоліту, до якого відносяться і такі пам'ятки, як Журавка, стоянки порожистої частини Дніпра та ін.

Розкоп 1946 р., що охопив площа в 41 м², був закладений південніше прирічного спуску вулиці села. По всій площині розкоп був доведений до глибини в 6 м, а в контрольних шурфах (перший площею 9 м², а другий 5 м²) було досягнуто глибини 8 м. У розкопах простежено таку геологічну статиграфію: до глибини 1,8—2 м залягав чорнозем, від 1,8—2 до 5,2—5,3 м лесоподібний світложовтий суглинок, а нижче — прошарки різнокольорових алювіальних глин і тоненькі просмужки піску. Цей невеликий площею розкоп дав можливість виявити наявність восьми культурних горизонтів (I—VIII), двох горизонтів знахідок фауни без культурних залишків (IX—X), які залягали починаючи з глибини 2,15 до глибини 5,65 м і відокремлювались один від одного стерильними прошарками різної товщини.

Перший шар був простежений на глибині 2,15—2,2 м. На дослідженні площині було виявлено 3 невеликі залишки вогнищ (розмірами 30 × 30 см), в яких знайдені перепалені кісточки, черепашки *Unio* і кремінні вироби. Основна маса знахідок концентрувалася навколо цих вогнищевих решток. Тут було виявлено 5 нуклеїв, 4 скребачки, 3 різці, 4 пластини (одна з них з притупленою спинкою — табл. I, рис. 3) і кремінну покідь.

Кремінний інвентар має дрібні розміри: пластини не перевищують 3 см, а найбільший з нуклеїв — 4 см. Нуклеї, виготовлені з темнокорич-

невого кременю, мають неправильну призматичну форму (табл. I, рис. 1), розміром $2 \times 1,8 \times 1,6$ см. Дві скребачки — на кінці невеличкіх пластин (табл. I, рис. 2), розміром $1,5 \times 0,7 \times 0,3$ см, а дві напівокруглі, виготовлені на відщепах. Один із різців серединний, два бокові.

За визначенням І. Г. Підоплічки, який визначав фауну Володимирівської стоянки, в першому шарі виявлено фрагменти кісток північного оленя і коня.

Другий шар залягав на глибині від 2,4 до 2,45 м і дав мало знахідок: кілька пластин (табл. I, рис. 5) та один скребок (табл. I, рис. 4), виготовлений з коричневого кременю і покритий світлосиньою патиною. Своїми розмірами кремінні знахідки другого шару перевищують екземпляри першого шару. Fauna другого шару: фрагменти кісток коня, бізона і північного оленя.

Третій шар простежений на глибині від 2,7 до 2,8 м. Це найбільш насичений шар Володимирівської стоянки: тут знайдено 3275 кремінних об'єктів і 2418 фрагментів кісток. Знахідки залягали рівномірно по всій площині розкопу. В трьох вогнищевих залишках (розмірами 50×50 , 40×40 і 100×100 см) були знайдені перепалені черепашки *Unio*, кісткове вугілля і окремі деревні вуглинки. В складі кремінного інвентаря: нуклеїв 13, нуклеподібних форм 49, скребачок 12, різців 7, пластин 18, пластин з притупленою спинкою 10. Нуклеї зафасетовані з одного боку, мають неправильну призматичну форму (табл. I, рис. 7); деякі мають сліди використування їх в ролі гемблів.

Велика кількість нуклеподібних форм, часто без певних сталих контурів знарядь, має сліди вживання. Їх використовували, мабуть, для обробки дерева як своєрідні стругелі чи долота.

Знайдено скребачок: 5 на кінцях пластин в 4—5 см завдовжки (табл. I, рис. 8), 5 на коротких і широких відщепах (табл. I, рис. 6).

Різців виявлено: 8 серединних (в тому числі 5 масивних нуклеподібних), 6 бокових (табл. I, рис. 10), 2 подвійні і 2 кутові. Одна з пластин з притупленою спинкою має скошені краї і нагадує пізніші сегментоподібні знаряддя розвиненого епіпалеоліту. На виготовлення знарядь використовували кремінь переважно світлосірого кольору.

Кремінь оброблявся на місці. Про це свідчать великі скupчення кремінних покидьків, особливо в квадраті 36, та знайдена гранітна плита ($32 \times 26 \times 5$ см) з слідами ударів на верхній площині, що могла служити ковадлом для обробки кременю.

З кістяних виробів третього шару треба назвати: підвіску з зуба песця (табл. I, рис. 9), лощило з кістки північного оленя.

Відзначено багато грудочок червоної та жовтої вохри.

Fauna представлена фрагментами кісток північного оленя (6 особин), коня (2 особини), бабака (2 особини) та фрагментом щелепи лева. Всі кістки порозбивані, що свідчить про споживання тварин і видобування з кісток кісткового мозгу.

В третьому шарі виявлено частину сезонного стійбища мисливців, здається, більш довготривалого від стійбищ інших шарів. Слідів житлових споруд не виявлено.

Четвертий шар знаходився на глибині 2,9—2,98 м. Тут простежено залишки 6 вогнищ. Вогнище в квадраті 1—2, розмірами 80×90 см, інші — менших розмірів, щось 30×30 см. Як і в поперед-

ньому шарі, вогнища лише на 2—3 см заглиблювалися нижче рівня шару. Знайдено, більша частина яких була знайдена навколо вогнищ, складалася з 12 нуклеїв, 8 нуклеподібних форм, 12 скребачок, 18 різців, 2 знаряддів типу гемблів, 4 пластин з притупленою спинкою: покидьків виробництва і маси роздрібнених кісток. Нуклеї здебільшого неправильно-призматичної форми, один — конічної форми. Один з них має сліди вживання як гембель (табл. I, рис. 13). Скребачки на кінці видовжених пластин (табл. I, рис. 14, 15), за винятком одного, виготовленого на відщепі, своїми розмірами вони на 1—1,5 см довші від скребачок третього шару. Серед різців декілька багатофасеточних масивних (табл. I, рис. 12), 1 кутовий подвійний (табл. I, рис. 16).

На виготовлення знарядь використовувався кремінь світлосірий і темнокоричневий. Місцями знайдено червону і жовту вохру. Fauna представлена кістками північного оленя (4 особини), коня (2 особини), зайця і бабака.

П'ятий шар простежено на глибині 3,2—3,25 м. Серед кремінних знарядок можна назвати 2 нуклеїв, розмірами $4 \times 4 \times 4,2$ см (табл. I, рис. 18) і 2 бокові різці (табл. I, рис. 17). Fauna складається з кісток північного оленя, бізона і коня.

Шостий шар виявлено на глибині 3,5—3,55 м. В ньому спостережені залишки двох вогнищ, розмірами 55×50 см, навколо яких концентрувалася основна маса знарядок. До складу знарядок входять: невеликий дископодібний нуклеус (табл. I, рис. 19), одбивач, дві скребачки (табл. I, рис. 20), один масивний різець і пластини з притупленою спинкою (табл. I, рис. 21).

Крім того, знайдено знаряддя із кістки північного оленя (табл. I, рис. 22), що нагадує кістяні вироби Гонцівської стоянки.

Fauna складається з кісток північного оленя (3 особини), бабака (3 особини), коня і бізона. Кістки роздрібнені.

Сьомий шар спостережено на глибині 3,75—3,8 см. В ньому виявлено невеликі рештки вогнища, розміром 30×30 см, та кілька кремінних виробів. Серед них — кінцевий скребок (табл. I, рис. 24), три середні та два бокові різці (табл. I, рис. 23), пластину з притупленою спинкою. Кремінь темнокоричневий. Fauna: північний олень, кінь, заєць.

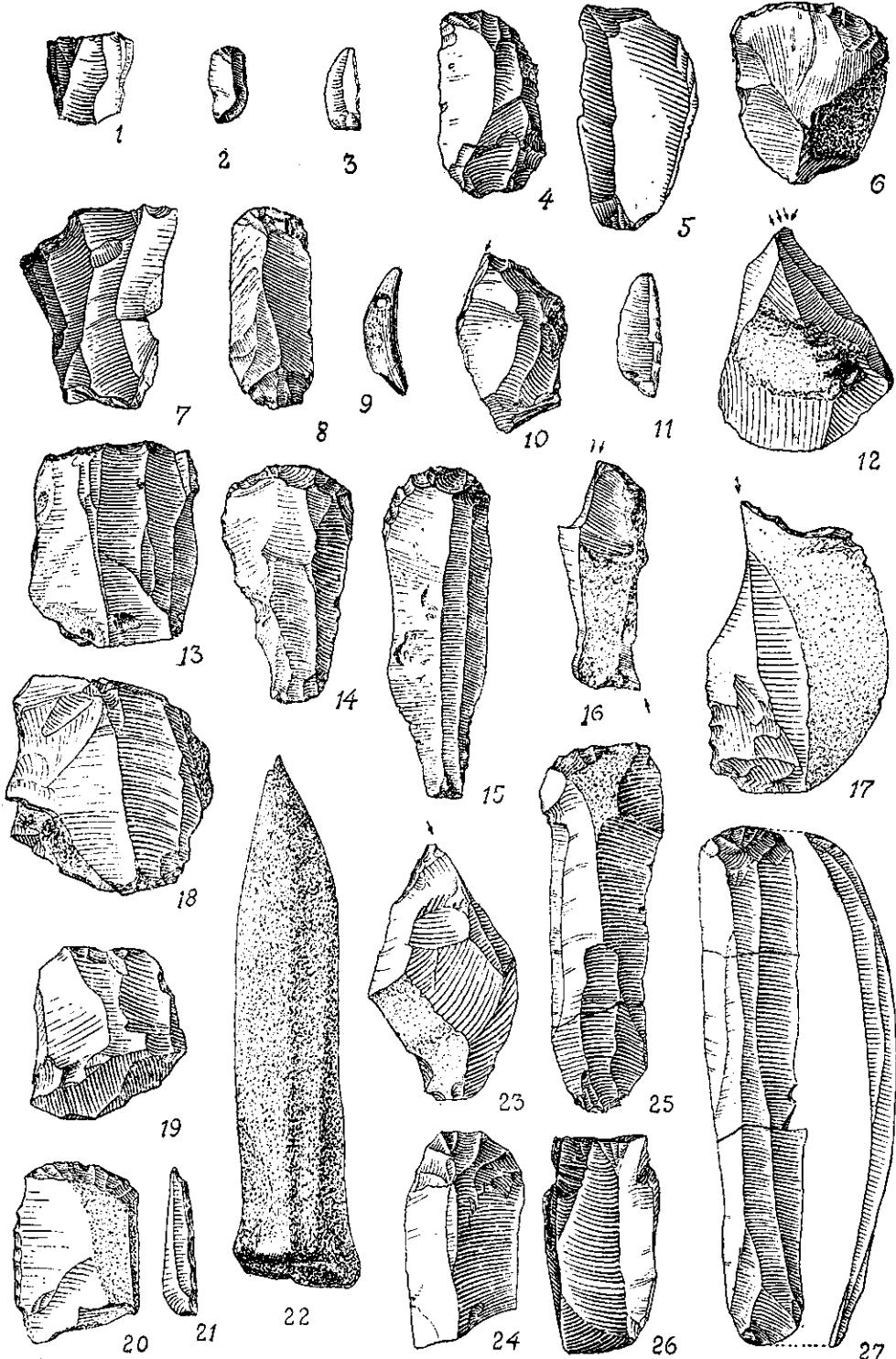
Восьмий шар простежений на глибині 4,4—4,45 см. Тут знайдено призматичний нуклеус, розмірами $4,6 \times 2,1 \times 2,6$ см (табл. I, рис. 26), 3 кінцеві скребачки (табл. I, рис. 27), довжиною 11 см, та покидьки виробництва. Місцями знайдено кусочки червоної вохри. Fauna цього шару: фрагменти кісток північного оленя і коня.

Нижче залягали два горизонти знарядок фауни, але без культурних залишків: IX шар (глибина 5,25 м) — кістки носорога і коня; X шар — (глибина 5,65 м) — кістки носорога і північного оленя.

Багатошаровість стоянки свідчить про кількаразове отаборювання палеолітичних мисливців на цьому місці. Якщо про характер культурного шару II, V, VII та VIII важко робити якісь висновки, то про інші шари можна з певністю твердити, що вони є залишками коротковласих стай-бищ мисливців на північного оленя, коня, бізона, бабака, зайця та інших тварин.

Кремінні знаряддя III—VIII шарів Володимирівської стоянки мають багато аналогій з рядом стоянок Європейської частини СРСР (Гонці,

ТАБЛИЦЯ I

Палеолітична стоянка коло с. Вододимірівки. (2/3 н. в.).

Тімонівка, Борщево II — нижчий горизонт, Новгород-Сіверськ, Чулатово 1—2, Костенки 2—3—4, Кириловська — нижчий горизонт та ін.), що датуються раннім і середнім мадленом. Але в цих стоянках були знайдені кістки мамонта і носорога.

Встановлено, що принадлежі до одного біоценозу мамонт і носорог зникають в Європейській частині СРСР в кінці мадлену. Слід врахувати, що Володимирівка знаходиться південніше досліджених мадленівських стоянок і відзначенні тварин могли зникнути тут раніше.

Отже, ми маємо всі підстави Володимирівське поселення нижчими його шарами віднести до доби пізньої за вищевказані мадленські стоянки — до пізнього мадлену. По відсутності знахідок кісток мамонта і носорога в культурних шарах Володимирівську стоянку можна порівняти з стоянками Борщево II — верхній горизонт, Кирилівська — верхній горизонт, Осокорівка, Кайстрова балка 1, 2, 3, Ямбург, Дубова балка, які мають багато аналогій і в кремінному інвентарі Володимирівської стоянки, і датуються мадленсько-азільським часом.

Перший шар Володимирівської стоянки подає дрібний кремінний інвентар, здрібнення кремінного інвентаря є характерним для епіпалеоліту.

В першому шарі не було виявлено геометризованих знарядь (сегментів, трапецій, трикутників і т. ін.), які часто зустрічаються у стоянках розвиненого епіпалеоліту, і тому перший шар слід датувати ранньо-азільською добою.

В цілому, знайдені у Володимирівці палеолітичні рештки виявляють перед нами етапи розвитку від пізнього мадлену до епіпалеоліту.

Кінцеві фази палеоліту і початок епіпалеолітичних часів досліджено недостатньо (ось чому ряд стоянок фігурує під назвою мадленсько-азільських). Дослідження багатошарової Володимирівської стоянки в більших масштабах дасть можливість повніше висвітлити цей період розвитку суспільства, уточнити датування раніше досліджених поселень кінця палеоліту і початку епіпалеоліту та простежити еволюцію кремінних виробів цього періоду.

А. ЧЕРНЫШ

Позднепалеолитическая стоянка около с. Владимировки

Резюме

Позднепалеолитическая стоянка около с. Владимировки, исследованная в 1939—1940 гг. М. Якимовичем и подвергшаяся изучению в 1946 г., является многослойным памятником, состоящим из восьми культурных слоев и двух слоев, несущих фаунистические остатки.

Культурные слои стоянки являются остатками временных стойбищ палеолитических охотников. В 1, 3, 4, 6, 7-м слоях были обнаружены остатки костищ. Фаунистические остатки (бизон, конь, северный олень) и анализ кремневого инвентаря позволяет датировать слои временем от позднего мадлена до эпипалеолита (азиль).

Основная ценность памятника — в его многослойности, что обещает новые данные для изучения верхнего палеолита УССР.

I. ЛЕВИЦЬКИЙ
(Харків)

РОЗКОПКИ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ НА БАЛЦІ ОСОКОРОВОЇ в 1946 р.

Для вивчення культури й побуту пізнього палеоліту на території півдня України дослідження Осокорової балки, в зв'язку з розкопками 1946 р., мають особливо важливе значення¹. Щодо характеру культурних покладів і ступеня їх цілості, багатошарова Осокорівська стоянка — це єдина по сьогодні пам'ятка епохи пізнього палеоліту, досить повно охоплена систематичними роботами. Кількість послідовних напластиувань стоянки, установлювана на кінець 1946 р., визначається великим числом культурних горизонтів, чітко розмежованих з погляду стратиграфії, які належать, в основному, до обмеженого періоду останньої доби верхнього палеоліту. У покладах Осокорівки поступово, шар за шаром, розкривається різноманітність і багатство культурних форм, які виникали і складалися в тісній взаємодії з культурами найдавнішого палеолітичного населення півдня СРСР і разом з тим глибоко відбивали в собі особливості побуту місцевого населення в конкретних умовах Дніпровських порогів.

У звітному 1946 р., як і в 1931 р., стоянку розкрито на площі 408 м², при глибині розкопів до 4,5—5 м. Незважаючи на несприятливі умови дощової, холодної осені і початку зими та на інші труднощі, дослідження були проведені за наміченим планом. У першій декаді жовтня в дослідженнях стоянки взяв участь Дніпропетровський історико-археологічний музей.

Основну роботу було зосереджено на площі трьох новозакладених розкопів (Г, Д, Е), на захід і схід від центральних пунктів досліджень 1931 р. Крім того, дослідження решток стоянки в самостійному розкопі провів, згідно із загальним планом, директор Дніпропетровського музею В. А. Мізін.

Геологічна будова тераси і стратиграфія основних горизонтів були визначені роботами 1931 р. Головнішими завданнями досліджень звітного року були: вивчення топографії поселень, її змін і залежності від природно-географічних та побутових умов, як найповніше охоплення плоці

¹ Польові роботи 1946 р. були продовженням робіт 1931 р., які провадилися в складі Дніпробудівської експедиції.

з метою з'ясування характеру решток жител, розкритих у різних горизонтах.

Загальна картина стратиграфії культурних покладів, доповнена установленням восьми нових горизонтів з рештками азільського віку, визначається такою схемою, що відповідає послідовним періодам утворення першої надзаплавної тераси.

**Геологічні нашарування
(шурф № 7)**

	м
1. Чорнозем	1,63—1,88
нижня частина	
2. Лес	1,88—2,57
верхня частина	
нижня частина	
3. Лесоподібний суглинок з ледве помітною шаруватістю	2,57—2,86
нижня частина	
4. Лесоподібний суглинок. Шаруватість більше виявлена в напрямі до нижніх горизонтів . . .	2,86—4,46
верхня частина	
нижня частина	
5. Лесоподібний суглинок з прошарками піску і лесоподібного супіску . .	4,46—5,39
6. Тонкошаруватий лесоподібний суглинок . .	5,39—6,24
7. Буроватий лесоподібний суглинок із хвилястою шаруватістю	6,24—7,02
8. Те саме, з прошарками сірого річкового піску і дрібної гальки. Зрідка кам'яні брили зруйнованої основи берега . . .	7,02—7,18
9. Жовтий алювіальний пісок	7,18

Культурні поклади

Окремі знахідки невиразного віку.

Окремі знахідки ранньонеолітичного віку (?).
Епілалосоліт.

Палеолітичний горизонт I Пізніший палеоліт.

Давнішні прояви пізнішого палеоліту.

Горизонт IIa, б.
Горизонт IIIa, а, б, в, г, д.

Найдавніша
група
пізніших
палеолітичних
знахідок

Горизонт Va, б.

Горизонт VI з перевідкладеними
рештками стоянки мадленського часу.

Горизонти, відзначенні знахідками пізнішого палеоліту, справляють враження різночасніх комплексів азільського часу, за винятком горизонтів із зміщеними в результаті розмивів рештками (IV а, в, частково IV б, залягають *in situ*).

В залежності від рівня води і характеру рельєфу тераси, яка значно розширивалась в епігляціалі у бік заплави р. Осокорівки, відповідно

змінюються і основні напрями, в яких відбувалося заселення тераси: при зниженні рівня води, з високих місць до берега ріки (горизонт V і III б, в, г, д; II, I), і у протилежному напрямі на високі місця тераси, в період підняття води (горизонт IV, III а', а). При цьому, поряд з послідовним переміщенням меж заселюваних у тому або іншому напрямі площ, встановлюється угрупування комплекса близьких хронологічно поселень в одних і тих же місцях з незначними зміщеннями ліній культурних покладів, розглядуваних нами як рештки невеликих жител наземного типу.

Загальною ознакою засвідчених тут фауністичних комплексів є цілковита відсутність фауни мамонта у верхніх горизонтах (I—V). Ця давніша фауна (носоріг, мамонт, бізон, кінь), зафіксована тільки в перевідкладеному суглинку з мадленськими рештками, який підстилає пізніші лесоподібні суглинки, з пізнішими палеолітичними знахідками. Серед цих знахідок були кістки північного оленя, бізона, тура, зайця, лисиці та ін., що відповідає дуже пізньому вікові установлених тут культурних решток.

Є підстави сподіватися, що в результаті опрацювання польових матеріалів можна буде зробити істотні висновки про датування основних культурних горизонтів, про планування відповідних поселень і про конструктивні особливості жител, тут установлених.

И. ЛЕВИЦКИЙ

Раскопки палеолитической стоянки на балке Осокоровой в 1946 г.

Р е з у м е

Раскопки 1946 г. на стоянке в балке Осокоровой явились продолжением раскопок 1931 г. Основная ценность памятника — в его многослойной стратиграфии, охватывающей период конца верхнего палеолита.

В 1946 г. установлены 8 новых горизонтов азильского времени. Важны наблюдения над топографией разновременных поселений, границы которых не совпадают.

Фауна характеризуется полным отсутствием остатков мамонтовой фауны в верхних горизонтах (I—V) и наличием таковых только в перенесенном суглинке с мадленскими культурными остатками, который подстилает лессовидные суглинки с позднейшими палеолитическими находками.

С. БІБІКОВ
(Ленінград)

ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ЗНАХОДИЩА НА СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВІ

Після возз'єднання з Радянським Союзом території кол. Бессарабії відкрилися широкі можливості для продовження вивчення пам'яток палеоліту на Середньому Подністров'ї. Тут, у південно-західній частині СРСР, відомі уже десятки палеолітичних знахідок, які висувають Поділля на одне з передових місць щодо кількості палеолітичних пам'яток.

Дослідження Дністрового лівобережжя на відрізку між Кам'янець-Подільським і Могилевом-Подільським, проведені в 80 роках минулого століття, не дали відчутних результатів і нہ пішли далі констатації факту наявності на Середньому Подністров'ї палеолітичних знахідок, відомості про які уривчасто були відомі раніше і поповнювались пізніше¹. Треба пам'ятати, що ці дослідження робилися за тих років, коли наука про палеоліт була ще в зародковому стані, не було міцних підстав для періодизації пам'яток, так само як не було ще і розробленої методики шукання.

Можна сказати, що палеоліт знову відкрив на Поділлі М. Рудинський у 20-х роках цього століття. В результаті своїх розвідок на Дністровському лівобережжі, між рр. Збручем і Русавою, М. Рудинський зібрав багатий матеріал, встановив відносні дати для окремих знахідок і вперше запровадив у науковий обіг великі збірки з палеолітичних стоянок лівобережжя Дністра, зокрема матеріали з гори Білої над Студеницею².

¹ А. Уваров, Каменный период, т. I, 1881, стор. 111; О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии, Труды VI Археологического съезда в Одессе, т. I, 1886, стор. 95—102.

Е. Сецинский, Археологическая карта Подольской губернии, Труды XI Археологического съезда 1899, т. I, 1901; Каталог выставки XI Археологического съезда, т. I, стор. 36, 179—180; Древности, Труды Московского археологического общества, т. XXI, вып. II, 1907, стор. 164. Приложение к протоколу 636.

Н. А. Криштофович. О геологическом исследовании палеолитических стоянок в Европейской России летом 1904 г.; Древности, Труды Московского археологического общества, т. XXI, вып. II.

Начерк розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби, Науковий збірник Українського університету в Празі, 1923, стор. 123.

² М. Рудинський, З матеріалів до вивчення передісторії Поділля, Антропологія, Річник кабінету, 1928, 1929, Київ.

Середнє Подністров'я притягало до себе увагу і ряду зарубіжних учених.

У 1940 р. Інститут історії матеріальної культури ім. Н. Я. Марра Академії наук СРСР відрядив автора статті, разом з Є. Кричевським, для обслідування пам'яток по рр. Смотричу і Дністру в районі Кам'янець-Подільського. Головні завдання, які ми ставили собі, були такі: 1) обслідувати палеолітичні пам'ятки і розвідати печери на р. Білій, а також вивчити так звані ранньопалеолітичні знаходища на лівому березі Дністра (С. Бібіков) і 2) обслідувати і вивчити трипільські пам'ятки по Дністру і Смотричу (Є. Кричевський).

У 1945 р. археологічні роботи на Дністрі набрали ширшого характеру і щодо територіального охоплення, і щодо поставлених завдань. Роботу цю здійснила експедиція Інституту археології Академії наук УРСР і Ленінградського відділу Інституту історії матеріальної культури СРСР з участю П. Єфименка, М. Рудинського (лівобережжя Дністра) і С. Бібікова (правобережжя Дністра).

У 1946 р. Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР і Інститут археології Академії наук УРСР відрядили до Кам'янець-Подільського району комплексну експедицію, один із загонів якої під керівництвом П. Борисковського спеціально вивчав палеолітичні знаходища на обох берегах Дністра.

Можна з задоволенням відзначити, що вже в перші післявоєнні роки вивчення палеоліту на Середньому Дністрі набрало одразу ж досить широкого розмаху, який забезпечує результативність роботи. Особливо щасливим виявився експедиційний сезон 1946 р. У цьому році, крім ряду нових верхньопалеолітичних стоянок (в одній з яких археологічний матеріал залягав *in situ*), в околицях с. Лука-Врублівецька знайдено залишки культури давнього палеоліту (клектонський тип). Це визначне відкриття розкриває широкі горизонти для дальших досліджень.

У цій статті ми поділимось результатами розвідувальних робіт 1945 р., причому, в міру потреби, зауважимо матеріал польових досліджень попередніх років.

Ландшафтні умови обслідуваного нами району між Кам'янець-Подільським і сел. Студеницею відповідають тим описам Середнього Дністра, які не раз наводились у науковій і художній літературі³ для відрізу від Кам'янець-Подільського до Могилів-Подільського. Майже на всьому протязі Дністер тече у вузькій долині, що місцями набирає вигляду каньйону. Круті та високі скелясті береги часто вертикально обриваються до ріки, залишаючи, і то не завжди, лише вузьку смужку бечівника, яка цілком ховається під водою під час високого стояння води. Де-не-де стрімкі відслонення берега відступають від ріки вглиб материка; тоді до Дністра прилягають невеликі площадки з терасоподібними уступами, на яких часто розселяються українські села. Часто площадки зв'язуються також з гирлами рік, що впадають у Дністер.

Район цей належить до зони Прикарпаття, досить гористий, з широкими плато, що прорізуються глибокими і вузькими долинами рік і струм-

³ Зокрема про печери: А фан а с ь е в · Ч у ж б и н с к и й , Поездка в южную Русь, часть II.

Г р о с с у л - Т о л с т о й , Замечательные места Днестровского побережья.

К. М., Путевые очерки Подолья, „Киевская старина“, т. IX і X, 1884.

ків, з дуже розвиненою сіткою ярів. Орографічні особливості правого берега нічим істотним не відрізняються від лівобережжя. Прибережні височини складені з силурійських валняків, перекритих суглинками, а місцями виходами галечників давніх терас. Останні вивчені ще далеко недостатньо. Не можна сказати, щоб для Середнього Подністров'я ми мали тепер виразно окреслену геолого-четвертинну колонку, що відбиває часові співвідношення терас. Проте, найближче до розв'язання цього питання підходять ті окремі геологи, які широко використовують археологічний матеріал з палеолітичних знахідок.

Одна цікава особливість відрізняє лівобережжя від правобережжя на дуже значному їх протягу — це розвиток гідрографічної мережі. Якщо лівобережжя відзначається великим числом річок, що впадають зліва у Дністер — Збруч, Жванець, Смотрич, Мукаша, Тернава, Студениця, Ушиця, Калюс і рядом мілких річок і струмків, — то на правобережжі це явище виражене багато слабше. Якщо не рахувати невеликої річки Суриш з притокою Сари-Лунга, то в Дністер на згаданому відрізку його течії впадає лише кілька струмків. Отже, розсіченість ландшафту лівобережжя глибокими долинами гірських річок незрівнянно більша, ніж на правобережжі.

Ще одна відміна впадає у вічі, коли порівнююш лівий і правий берег Дністра. Це — неоднакове поширення кремневих родовищ. Лівобережжя має незрівнянно більші запаси кремінних порід, що тягнуться широкою смутгою на великому протязі, приблизно від Ямполя на північний захід за течією Дністра до Станіслава і далі на північ. Виходи кременю на лівобережжі значно інтенсивніші і зустрічаються у вигляді плитчастого сірого великозернистого кременю, що залягає цілими масивами у вигляді прошарків і що майже не застосовувався за часів палеоліту. А кремінний галечник, який знаходить у вигляді розсипищ або прошарків брекчії під валняковими карнизами височин, широко застосовувався в палеолітичну епоху. Треба сказати, що на лівобережжі Дністра ми скрізь натрапляємо на іноді дуже великі, що займають величезну площину, розсипища обробленого сірого плитчастого кременю. Вони добре відомі під назвою ранньо-неолітичних знахідок і поширені від Дністра вглиб материка, переважно на плато височин. На правобережжі це явище майже не помічалось, крім окремих знахідок у кількох пунктах. У 1940 р., коли ми працювали на р. Білій, нам удалось, здається, з достатньою переконливістю з'ясувати і місця видобування галечникового і плитчастого кременю. Ці місця видобування кременю зв'язані з печерами гори Білої, де ми даремно намагалися знайти палеоліт. Дуже можливо, що утворенню ряду печер дуже сприяли розробки кременю. Цікаво відзначити, що саме в місцях поширення плитчастого сірого кременю зустрічаються ці псевдо-ранньо-неолітичні знахідки. За рядом ознак їх треба віднести до кременеобробних майстерень різного віку.

Говорячи про палеолітичні стоянки, які ми обслідували, ми насамперед повинні відзначити, що умови залягання їх на правому і лівому берегах теж не однакові. Стоянки лівобережжя розташовуються на плоскогір'ях берегових височин або на плато вододілів, ніби підкреслюючи тим самим свою економічну нез'язаність з основною водною артерією — Дністровим. І справді, підійти до Дністра з боку стоянок в деяких місцях майже неможливо. До стоянок цього типу можна віднести відому

стоянку на Білій горі, стоянку на горі Горошковій, пізнішу щодо часу; але вона так само залягає на плато гори, яке відповідає за позначкою III терасі, стоянки в районі сс. Врублівці, Теремці, Бакоти, Китай-города та ін.

Інша справа — палеолітичні знаходища правобережжя. Тут вони розташовані голововою на терасоподібних уступах, що плавно спускаються до берегової лінії.

В межах обслідуваного нами району між селищами Мар'янівка і Атаки досить чітко можна простежити три тераси: I надзаплавна, II борова і III тераса, що переходить у плато. I і II тераси, що мають висотну позначку над рівнем ріки близько 20—25 м, найважливіші для шукання у них палеолітичних стоянок, тоді як на III терасі відзначаються більш рідкі сліди палеолітичних знаходищ. Це явище, здавалось би, зв'язане з економічними потребами розселення первісних племен на різних етапах розвитку верхньопалеолітичного суспільства. Однак, цей висновок був би поспішним, бо близькі своїми культурно-історичними проявами стоянки мають різні умови залягання, наприклад стоянка на горі Білій і Мар'янівка I. Розв'язати це питання можна найскоріше на основі відмін у гідрографічній сітці, що були і за давніх часів. Насиченість водними артеріями лівобережжя Дністра не зв'язувала людські суспільства з основним водним басейном, в якому не було економічної заінтересованості. Навпаки, недостатній розвиток водної сітки на правобережжі Дністра примушував людські колективи селитися ближче до цієї ріки. Такі є основні відмінні в ландшафтах і гідрографічних умовах та умовах залягання палеолітичних знаходищ правого і лівого берегів Дністра.

Перейдемо до характеристики знаходищ, причому дамо їх у загальній формі. Найбільш ранню з групи стоянок, розташованих на правому березі Дністра, проти с. Мар'янівки, що в гирлі р. Тернави, ми назвали Мар'янівка I.

Стоянка займає площину понад 300 м². Археологічний матеріал розсіяний по ріллі і належить до перегину першої надзаплавної тераси, яка ледве помітно переходить у другу, борову терасу. Можливо, що перегин цей є результатом розорювання. Висота розташування стоянки над рівнем Дністра не перевищує 30—35 м. Численний кремінний інвентар, зібраний тут, складається: з різців, переважно бокового типу, іноді з двома або навіть трьома різцевими сколами; з скребачок, головно кінцевих; значного числа нуклеусів і нуклеївих форм.

Загальне враження від зібраного тут інвентаря: він скоріше нагадує інвентар з гори Білої. Масивні різці, яких у колекції найбільше числом, прекрасно оформлені на великих, з правильними гранями, пластинах. Кремінь прекрасної якості, взятий, очевидно, з галечниковых брекчій або з розсилищ, яких на лівому березі дуже багато. Отже, дата стоянки Мар'янівка I нібито близька до стоянки на горі Білій, однак не в межах нижньої межі, даної Й. М. Рудинським, який відносить стоянку на горі Білій загалом до оріньякского часу. Весь комплекс інвентаря з гори Білої, так само як і з Мар'янівки I, не є показовим для оріньяку. Тут немає типових оріньякських форм, які ми знаємо із стоянок Західної Європи і рівнинної частини СРСР: немає вістря типу шательперон і гравет, немає наконечників, так само як і інших компонентів, що складають наше уявлення про оріньякський інвентар. Зате відзначенні проколи з вигнутим

жальцем, дуже характерні для пізньопалеолітичних стоянок. Правда, в колекціях є й деякі архаїчні особливості, які проявляються зокрема в наявності нуклевидних форм, дуже близьких до високих скребачок. Однак має рацію П. П. Єфименко, який стоянку у Студениці заличує до знаходищ, в яких є інвентар, що його іноді називають „мадленом з орінь-якською традицією“.⁴ „Ми знаходимо його, — повідомляє П. П. Єфименко, — однаково і в Англії, і Бельгії і, з другого боку, в Угорщині, Румунії, і в стоянках східноєвропейської рівнини — Костенках II, III, IV, Студениці і т. д.“⁵. Ідучи далі у своїх зіставленнях, ми мусимо відзначити близькість інвентаря із стоянок на Білій горі і в Мар'янівці I з кремінними виробами з верхнього шару Кирилівської стоянки, про яку повну публікацію подає П. І. Борисковський⁶, який визначив і дату її — середньомадленський час.

На суміжній території, де відкрито видатні пам'ятки палеоліту, слід послатися на опорну стоянку — Станца Ріпічені (*Stâncă Ripiceni*), дослідженню знавцем бесарабського палеоліту Морошаном. У цій семишаровій пам'ятці (четири шари містять у собі культурні залишки), розташованій на правому березі Прута в департаменті Батошани, найближчий до розглядуваних нами культурних залишків є сьомий шар, тобто самий верхній, що належить до мадленського часу⁶. Численні знаходища північно-східної Молдавії і північної Бесарабії дають цілий ряд аналогій для Білогірського і Мар'янівського комплексів, причому найближчий до них, наприклад, *La Mori*, *La Malul Galber*, *La Йзвор* (правий берег Прута) — верхній палеолітичний шар та ряд стоянок Хотинського району, вивчених Амброжевичем. Треба сказати, що порівняння наші зводяться, головно, до зіставлень кремінного інвентаря, бо наші знаходища, всі без винятку, виявлені в умовах вторинного залягання. З цього погляду деякі стоянки правобережжя Дністра і Прута становлять щасливий виняток, будучи *in situ*. Отже, матеріал, зібраний на Білій горі, так само як і в Мар'янівці, ми схильні відносити до середньомадленського віку і ототожнювати його з названими вище селищами. Трохи іншу картину дає нам кремінний інвентар з Горошкової гори.

За північно-західною окраїною селища Студениця підноситься плоска гора Горошкова, яка східним схилом прилягає до правого берега р. Студениці. Тут на орній ділянці, коло східного схилу гори, у 1940 р. було знайдено значну кількість кремінних знарядь, морфологічні особливості яких відрізняють їх від інвентаря стоянки на горі Білій і Мар'янівки I. Насамперед, характер пластин, сколотих з призматичного нуклеуса, має досконаліші риси. Самі пластини у масі своїй виглядають більшими і пра-вильнішими. Так само повторюється ряд типів, властивих архаїчним фазам стоянок верхнього палеоліту. Різці і нуклеподібні форми — провідні в типологічній серії знарядь з Горошкової гори. Скребачки на пластинах відзначаються красивою обробкою і деякі з них передають класичні форми мадленських скребачок на коротких пластинах, що мають обриси підтрикутні. Звертають на себе увагу мініатюрні пластинки з при-

⁴ П. П. Єфименко, Первобытное общество, стор. 397.

⁵ П. И. Борисковский, Кирилловская палеолитическая стоянка. Материалы и исследования по археологии СССР № 2, Палеолит и неолит СССР, М.—Л., 1941.

⁶ N. Moroșan, Le pléistocène et le paléolithique de Roumanie du Nord-Est Anuarul Institutului Geologia al Romaniei, т. XIX, 1938 або його ж La station paléolithique de Stâncă Ripiceni, „Dacia“, т. V—VI, 1935—1936.

тупленим краєм, знайомі нам з Костенків IV, Боршева ІІ, Гонців та ряду інших знахідць пізньомадленського часу. Слід відзначити і знахідки нуклеуса з підтісуванням в напрямі, перпендикулярному довгій осі, на боці, протилежному тому, звідки провадились сколи. Такі нуклеуси характерні для пізньопалеолітичних стоянок півдня СРСР. Отже, палеолітичну стоянку на Горошковій горі ми, з певною ймовірністю, можемо поставити в один ряд з пізньомадленськими знахідцями рівнинної смуги європейської частини СРСР.

Ще пізнішу фазію мадлену, а, можливо, навіть початок азільської культури, становлять дві обслідуваних нами стоянки на правому березі Дністра. Одна з них розташована напроти гирла Тернави на І надзаплавній терасі не вище 20—25 м над рівнем ріки. Знахідки також зустрічаються на орній землі і займають плавний схил тераси. Стоянка ця дісталася назву Мар'янівка ІІ. Далі вниз по Дністру, за кілька сот метрів від цієї стоянки, знайдено ще одне знахідце напроти с. Димшин, що є в таких самих умовах, як Мар'янівка ІІ. Обидва знахідциа розташовані на правому, зниженому березі вигину Дністра, що утворює ніби „стрілку“, звернену мисом проти сел. Субоч до лівого крутого і скелястого берега.

Кремінний інвентар, зібраний з двох останніх знахідць, не залишає сумнівів у тому, що тут розташувались мисливські стійбища людини, яка стоїть на вищому ступені розвитку культури. Зібраний матеріал складається з кількох досить архаїчних нуклеподібних виробів, бокових різців і скребачок. Скребачки мають округлі або овальні обриси, зроблені на широких перекроях пластин, дуже добре відретушовані по колу або по двох кінцях пластин. Два ці типи скребачок належать до бездоганних зразків округлої скребачки і подвійної кінцевої скребачки. Названі знаряддя самі по собі не дають міцних підстав для датування стоянки, бо їх можна зустріти і в ранніх, наприклад солютрейських, комплексах французьких стоянок (подвійні кінцеві скребачки). Але в сполученні із знахідкою скребачки на широкій пластині з старанно виробленою колодочкою, дуже гарної проколки, обробленої двобічною крайовою ретушшю; фігурного дзьобоподібного різця, оформленого ретушшю, що охоплює всі чотири краї знаряддя і на одному куті формує вістря; фігурного знаряддя на пластині, яке нагадує наконечник з тупим кінцем і широкою колодочкою, ці знаряддя дозволяють вбачати в них риси, властиві пізнішим етапам мадленської, а, може, навіть азільської культури. Так само, як в раніше описаних комплексах, тут ще зберігаються елементи деякої архаїчності, що відповідають мадленським стоянкам типу Мезінської, але визривають і форми власні, не поширені в мадлені.

Типових азільських, а так само тарденуазьких селищ на Середньому Подністров'ї не знайдено. І навряд чи слід сподіватися їх у тому вигляді, в якому ми знаємо їх в більш південних, північних і східних районах. Тут, у південно-західному кутку СРСР, так само як і в ряді областей центральної і південної Європи, формувались інші культурно-історичні прояви, можливо, зв'язані з занадто швидкою трансформацією досить пригітівного мисливського господарства, в якому архаїчний кремінний інвентар утримується до самого кінця палеоліту, у землеробське і скотарське.

Однак слід відзначити дві знахідки, які ми зробили на Поділлі і які відповідають нашим уявленням про інвентар азільсько-тарденуазького або

ранньонеолітичного часу. При розвідці Негинської печери на р. Смотрич на глибині 65 см у шарі суглинку було знайдено маленьку кремінну трапецію-вкладень разом з кількома невизначеними кістками тварин. За своєю формою трапеція належить до групи так званих високих трапецій. Аналогічну трапецію-вкладень підібрали на горі Білій. Обидві ці знахідки примушують насторожитися і пошукати пояснення, звідки вони. Ми не скильні думати, що на Поділлі є пам'ятки з мікролітичним інвентарем. Звичайна масовість їх в інших ландшафтних зонах навряд чи випала б з уваги дослідників, якби вони були на Поділлі. Наймовірніше, що мікролітичні трапеції занесли сюди мандрівні мисливці з областей поширення культур, що включають дрібний кремневий інвентар геометричних обрисів.

Отже, наші спостереження над умовами залягання палеолітичних пам'яток у зв'язку з характером рельєфу і гідрографічною сіткою дали деякий матеріал для дальших розвідкових робіт.

Відносні ж датування окремих пам'яток охоплюють лише пізні фази верхнього палеоліту. Завданням дальших досліджень буде встановлення культурно-історичної послідовності розвитку палеоліту на Подністров'ї. Успіх у розв'язанні цього завдання уже частково відбився у роботах експедиції 1946 р.

С. БИБІКОВ

Верхнепалеолитические местонахождения на Среднем Поднестровье

Резюме

Автор публикует результаты своих исследований на Среднем Поднестровье в 1940—1945 гг.

В среднем своем течении Днестр, а также его притоки, имеют глубокие каньонообразные долины. Левобережье отличается более густой гидрографической сетью и большим обилием кремня, чем Правобережье. Палеолитические памятники располагаются там на высотах, трудно доступных со стороны Днестра, тогда как на Левобережье они расположены на пологих террасообразных уступах берега.

Стоянки на Белой Горе Студеница (Левобережье) и Марьиновка I, (Правобережье) на основании кремневого инвентаря датируются автором мадленским временем (мадлен с орильской традицией); Горошкова Гора (у с. Студеницы) относится автором к позднему мадлену: стоянки Марьиновка II и Демшин (Правобережье) — к позднейшему мадлену или даже к началу азиля.

Типичных азиля и тарденузаза на Среднем Днестре не встречено. Автору известны только два случая находок микролитов: в Негинской пещере на р. Смотрич и на Белой Горе. Автор высказывает мысль о случайности этих находок и об отсутствии памятников с микролитическим инвентарем на Среднем Поднестровье.

М. РУДИНСЬКИЙ
(Київ)

З МАТЕРІАЛІВ ДНІСТРЯНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1945 р.

(Палеолітичні стоянки Сокіл, Китайгород, Колачківці)

Надаючи дослідам на Середній Наддністрянщині виняткової ваги, в дослідчому плані Інституту археології Академії наук УРСР 1945 р. я запропонував організувати дві експедиції понад Дністровом: 1) на перегоні Велика Кісниця — Рибниця в межах Молдавської РСР, разом з науковими закладами Молдавії, з метою обслідування численних печер, відзначених на археологічній карті Поділля (сс. Кузьмин, Болган, Окниця, Северинівка, Ращів, Загнітків, Валядинка, Біличе, Красненьке¹, і 2) на Західному Поділлі у межах Кам'янець-Подільського і Старо-Ушицького районів, насамперед, у цілях перевірки й доповнення давніших спостережень щодо знаходищ у районі Китайгорода—Колачківців—Студениці і Бакоти—Старої Ушиці, відкритих мною у кінці 20-х років.

Перед експедицією², насамперед, постало завдання спробувати встановити для Західного Поділля ту культурно-стратиграфічну колонку, якої досі бракує, а, значить, провести суцільне обстеження обраного для обслідування району з нотуванням усіх виявлених пам'яток.

Пов'язуючи наші завдання та враховуючи завдання С. М. Бібікова — доповнити його студеницько-бакотські спостереження матеріалами з Дністрового правобережжя у межах кол. Південної Буковини, а тепер Чернівецької області УРСР, — за перший пункт обслідування було обрано трикутник між сс. Сокіл—Китайгород—Студениця з базою у Демшині. Обрання цього місця було продиктоване: 1) безпосереднім сусідством з палеолітичними знаходищами у Соколі—Баговиці—Врублівцях—Китайгороді—Колачківцях—Студениці, 2) знахідками в околицях с. В. Мікша (скринькова труна з керамікою типу так званих „кулястих амфор“ і поселення культури мальованої кераміки) і, головне, необстеженістю витягнутої на південь остроги Дністровського меандра між Баговицею і Демшиним. Після огляду цього району ми думали пересунутися — із зупин-

¹ Е. Сединский, Археологическая карта Подольской губернии, Труды XI археологического съезда в Киеве, т. I, стор. 261—262, 270—273.

² До складу її, крім мене, увійшли П. П. Єфименко, С. Н. Бібіков, Є Я Рудинська, С. К. Накельський, І. Г. Шовкопляс і М. Ю. Брайчевський.

ками в Старій Ушиці і Калюсі — до Могилева Подільського і Озаринців з їх відомими знаходищами, які ми хотіли оглянути разом.

Але і цей план, як виявилося, був завеликий. Експедиція змушена була обмежити свої роботи дослідженнями в цьому трикутнику і закінчити їх у перших числах жовтня.

У межах зазначеного трикутника найчисленнішими були знахідки: 1) верхньопалеолітичного часу, 2) доби пізнього неоліту й енеолітичної доби з культурою мальованої кераміки і 3) пізньої доби заліза і епохи античного Риму³.

Я зосередив свою увагу на перевірці давніших своїх спостережень на палеолітичних стоянках коло с. Сокіл, м. Китайгород і с. Колачківці.

Стоянка коло с. Сокіл

Палеолітичний постій коло с. Сокіл було відкрито восени 1931 р. у процесі обслідування Дністровського лівобережжя від впливу р. Жванець у напрямі до Студениці. Це були перші палеолітичні рештки, виявлені на досить значному перегоні між с. Жванець і с. Сокіл, щось у 35 км. На цьому перегоні ріка йде у низьких берегах і без тих частих меандрових петель, що характеризують її течію трохи нижче, між гирлами Смотрича й Студениці⁴.

Перейшовши с. Сокіл дорогою на Межигір—Руду—Цвиклівці й поминувши цвинтар, розташований праворуч дороги на північно-західній околиці села, подорожник виходить на високо піднесений над рівнем Дністра амфітеатр широкого меандрового закруту, що являє собою валнякову стіну, однаково високу й однаково малоприступну на всьому протязі Дністрового берега від с. Сокіл до с. Устя. Урочище „Над стіною“ на якому трапляються численні культурні залишки, починається на зламі плато і являє собою пологий схил у бік долини ріки. Значна похилість урочища „Над стіною“ спричиняється до постійного розмивання його поверхні весняними й дощовими водами. Руйнуванню поверхні, а значить, і порушенню культурних залишків, сприяють інтенсивні земляні роботи. Грунт — сильно гумусований у верхньому розділі суглинок темнобрунатної барви.

Урочище „Над стіною“ обернуто на південний схід. Воно височить над долиною ріки, на яку відкривається широкий краєвид: ліворуч — чітко обрисоване меандрове півколо ріки до гирла р. Смотрича; прямо — широкі простири правого низького берега в межах меандрової петлі Сокіл—Вороновиця: праворуч, у напрямі південного сходу, — розлога долина Дністра.

Віддалення від ріки не ускладняло життєвих потреб одвідувачів чи мешканців урочища. Джерела прекрасної питної води виходять на поверхню на віддалі якихось 500 м у бік півночі. А втім, до ріки, в безпосередньому сусістві з урочищем, у напрямі з південного заходу на північний схід проходить древній яр — найзручніша в цьому місці дорога в долину.

³ Див. щоденник Дністрянської експедиції 1945 р. (Архів ІА АН УРСР).

⁴ Зустрінуті тут знахідки, здебільшого, належать до культури мальованої кераміки.

Культурні залишки виявляються на значній простороні, десь до 350—400 м упіддовж і до 100—150 м в найширшій частині. Матеріали, зібрані під час першого відвідання знаходища в 1931 р., були неповні і не давали ясного уявлення про сокільський палеолітичний комплекс. Поряд з типово-оріньяцькими виробами, як от масивні пластини — лізка, оброблені по обох краях влевненою широкою ретушшю, чи поширені в подільських палеолітичних знахідках серединні різці з фасетованою гранню, з одного боку; — трапилися речі старішого вигляду, насамперед, скребла з добре оформленім робочим краєм (один з них, між іншим, з кременниці — породи, вперше зустрінутою мною в палеолітичних комплексах західного Поділля), а, з другого, — такі речі, як подвійні скребачки, що найкраще пасують до пізніх оріньяко-солютрейських ансамблів. Серед зібраних матеріалів особливо виразну й неповторну по інших знаходищах групу складали нуклеоїдні приладдя з „п'яткою“, для зручнішого вживання їх у роботі, виготовлені з невеликих кремінних конкрецій. Взагалі такі „приладдя в руці“ займають у сокільських матеріалах позажне місце.

Пильніше вивчення сокільського знаходища в 1945 р. внесло ряд доповнень до попередніх спостережень. Вигоди місцевості приваблювали людність на урочищі „Над стіною“ не тільки за доби палеоліту. На північній ділянці урочища виявлено залишки пізніших діб: кераміку епохи Київської Русі, кераміку культури „полів поховань“ і попереднього часу (щоправда, в невеликій кількості і в мало виразних ансамблях). Близче до долини ріки — в центральній його частині — трапилися знахідки пізньонеолітичного часу, показані типовими виробами з уживаного в західно-подільському неоліті ясносірого матового кременю (грубообушкові сокири подільського типу). Трохи вище в бік плато — знахідки епіпалеолітичного характеру; нарешті, ще вище, мало не коло самої брівки плато, на більш-менш чітко простежуваній ділянці, урочища, мірою десь в 50×50 м, — виявлено місце обробляння дуже рідкої для нашого району породи — чорного матового кременю, здається, ранньонеолітичного віку. (знайдено долото-сокирку своєрідних обрисів із слідами пришліфування).

Умови знахідки не дають підстав для твердження, що палеолітичні рештки належать одному постоеї. Численність палеолітичних залишків на західному Поділлі, здебільшого, у вигляді невеликих просторонніо скуччені кремінних об'єктів, свідчить про короткочасове, як правило, перебування первісних мисливців на тому чи іншому пункті узбережжя. Однаке, зібрані на Сокільській стоянці палеолітичні матеріали не складають гомогенного ансамблю і мають бути віднесені до різних проявів верхньопалеолітичного часу.

Для виготовлення знарядь на Сокільській палеолітичній стоянці вживали виключно рінняковий кремінь високої якості, темнобрунатної прозорі породи, що з часом набуває приємної блакитнобілої патини. Використовувані для цього кремінні конкреції — невеликі мірою, і тому серед виявлених виробів і покиді виробництва немає великих речей.

До зібраних давніше й опублікованих матеріалів⁵, у яких показані типові для Сокільського постю приладдя з „п'яткою“, матеріали 1945 р. додали кілька дуже цікавих серій і поодиноких виробів різного функціс-

⁵ М. Рудинський, Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті, Археологія, т. I, К., 147, табл. X і XI.

нального призначення, які наочно доводять перевагу цього способу оформлення знарядь, що надає Сокільському постоеvi своєрідний індустріальний вигляд.

Крім „ударних“ приладдів чи „розколювачів“ і циркулярного „нуклеуса“ (?), що мають дуже зручну „п'ятку“, мавмо серію серединних різців з зафасетованою гранню, різець-гембель і прекрасно сформовану човнушату скребачку, виготовлені з невеликих конкрецій, вкритих рівною, гладкою, не шершавою коркою (рис. 1). Ці властивості корки викликали

Рис. 1. Палеолітичний постій коло с. Сокіл. ($\frac{4}{5}$ н. в.).

бажання залишати її скрізь, де можна, виявляючи вкриту нею породу лише по робочому краю чи на робочому кінці приладдя (табл. I).

Не можна не згадати тут про піднятій на Сокільській стоянці невеликий „плескатий диск“ — знаряддя, відзначене тільки в знаходищах переходового часу (рис. 2).

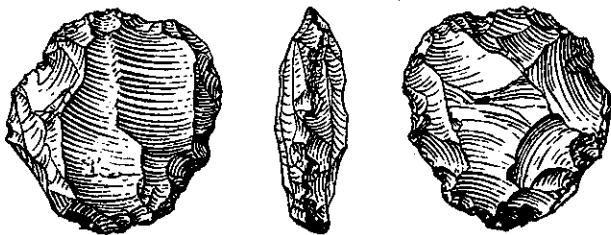

Рис. 2. Палеолітичний постій коло с. Сокіл. ($\frac{2}{3}$ н. в.).

Зосіблені на простороні стійбища і кількісно нечисленні рештки пізньопалеолітичного чи епіпалеолітичного вигляду, насамперед, вирізняються вживаними у виробництві породами кременя і, так би мовиги, „випадають“ з матеріалів більш раннього часу. Для виготовлення їх використовували матову верстцову породу сіроблакитної барви з світлішими

вкрапинами, не дуже високої якості. В процесі патинізації ці світліші стягнення породи проступають виразніше, і тому кремінь набуває нерівного забарвлення. Поряд з цим сортом кременю вживали й іншої, матової породи, кращої якості, рівного темносірого кольору. Комплекс характеризується більш-менш правильно окресленими пластинами—лізками

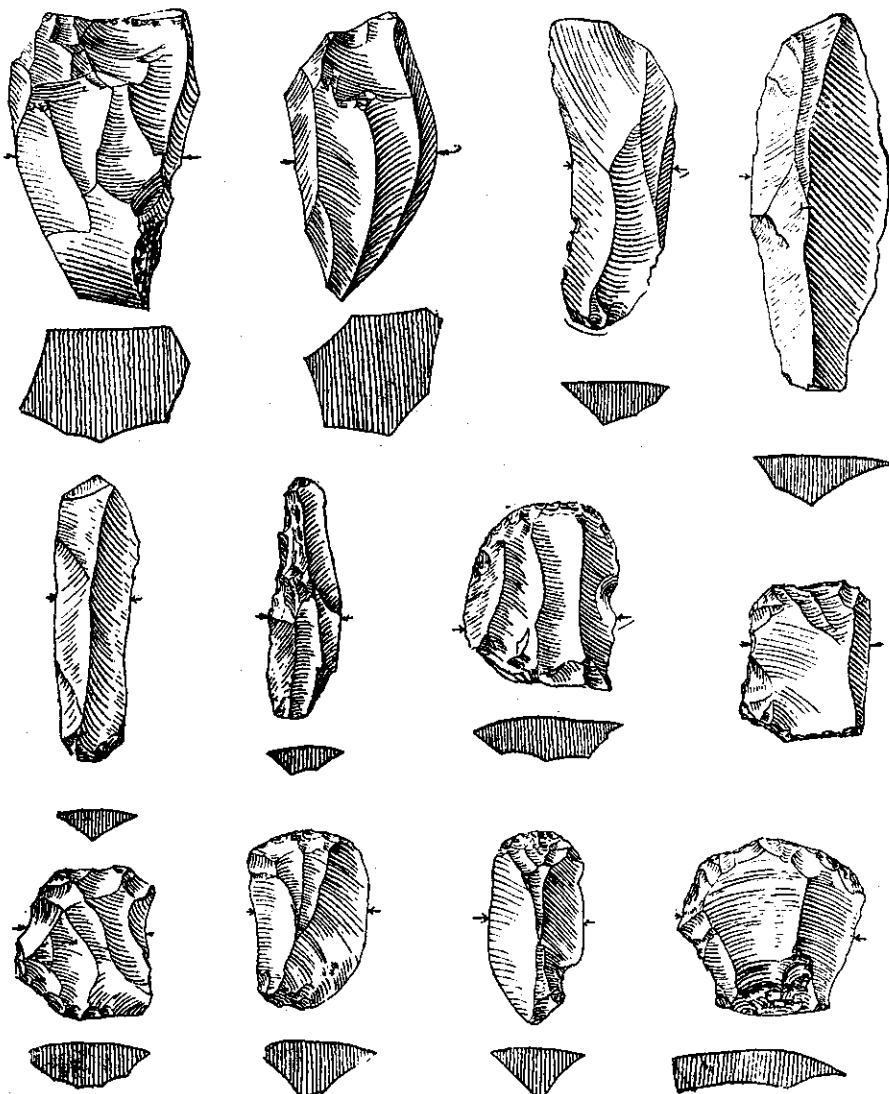

Рис. 3. Сокільський палеолітичний постій. Пункт А. ($\frac{2}{3}$ н. в.).

невеликих розмірів, відколотими від конічних нуклеїв, а особливо чітко — серією одинакових скребачок на кінці короткого відлупка і скребачок з широких відлупків, ретушованих на кінці, по краю, чи й по обох кінцях (рис. 3).

Стоянки в околицях м. Китайгород

Палеолітичні рештки в околицях м. Китайгорода, розташованого на лівому плечі каньйону р. Тернави при впадінні її лівої притоки Окуня, виявлено по той бік глибокого й вузького каньйону, вижолобленого ним у зложищах валняків. Вони скупчуються в основному на урочищі Базів горб — щовбах північно-східного куту того відрізу лівобережжя Тернави, який можна розглядати, власне, як меандрову острогу між Китайгородською Печерою на Окуні і Врублевецьким Монастириськом на Тернаві.

Висотне положення їх відносно рівня Дністра відповідає найстарішим терасам:

Виявлені тут палеолітичні рештки я свідомо відокремив у два пункти, відповідно до двох найбільших скupчень: понад краєм схилу до долини Тернави, орієнтований на північний схід — Китайгород I, і понад плем'ем каньйону р. Окунь, на віддалі 200—250 м у бік південного сходу, обернений на схід і південь — Китайгород II.

Культурні залишки палеолітичних стоянок Китайгород I і II виявляються на поверхні суглинків з так званою карпатською рінню. Посутня різниця — в одзначеній вище орієнтації їх, і, почасти, в їх ситуації. Перед очима відвідувачів стоянки Китайгород I відкривався широкий краєвид: праворуч, відразу за Окунем — стрімкі китайгородські висоти, що поволі знижуються у напрямі півночі і сходять у долину ріки; прямо — відкрита й розлога на цьому відрізу течії долина Тернави з пологішими схилами правого берега; ліворуч — більше присунуті до ріки і тому стрімкіші — щовби. Стоянка давала змогу тримати під наглядом найзручніші дороги в глибоку долину ріки і саму цю долину. Але стоянка мала й певні невигоди. Вона розташована на відкритому місці, обернутому на північний схід і прикритому виходами валняків саме з боку півдня і сходу.

Китайгородська стоянка II розташована в країщих умовах. Культурні рештки виявляються на площині, відокремленій від півночі згаданими валняковими виходами і пов'язаній повільним зниженням Базьового горба у бік півдня, до початку каньйону Окуня з Печерою і фонтануючим з неї його початком. Догідніша, з погляду ситуації й експозиції на південь і схід, — стоянка Китайгород II проіравала як пункт спостереження. На приступному для спостереження віддаленні лежали лише Демшинська площа і невелика ділянка правого плеча каньйону р. Окуня.

Правдоподібно, що в Китайгородських знаходищах I і II маємо залишки, що належать двом постям однієї й тієї ж групи мисливців, які могли міняти місце свого перебування над Тернавою—Окунем, в залежності від сезону, чи в якихось інших мисливських цілях.

Підтвердження цьому маємо в зібраних матеріалах, що об'єднуються, насамперед, породою кременю, вживаного у виробництві. Це верстовий кремінь ясножовтої барви, напівпрозорий і не такої високої якості, як кремінь з рінякових конкрецій. Він підлягає, здається, дужчій патинізації, яка позбавляє спатиновані поверхні того вилиску, що характеризує вкриті патиною об'єкти з рінякового кременю. Правдоподібно, що кинуті на Базьовому горбі палеолітичні рештки довго лежали нічим не вкриті, або ж укриті негрубим шаром новотворів. Здебільшого, вони поспіль обтягнуті грубим до 1 мм шаром рівної білої патини. Невеликі об'єкти —

тонші відлупки й пластини — від цього значно втратили у своїй вазі і зовнішнім своїм виглядом нагадують дроздочки старого фаянсу. Корка цього верствового кременю так само відрізняється від кори ріннякових конкрецій; вона нерівна, шершава і заважає оформляти знаряддя. На Китайгородських стоянках трапилося лише кілька приладів, на яких залишилися невеликі ділянки з корою.

В ансамблі Китайгород I (М. Рудинський: Пушкарівський постій, табл. IV, V) найбільшу групу складають різці різних типів з перевагою кутових. В оформленні долотця звичайні різців, пороблені з коротких і грубих відлупків, що вимагало кількох сколів по обох гранях приладдя, зразків вправної фасетації не трапляється. Можна відзначити: гарний зразок так званої „скребачки з писком“ з обробкою витягнутого кінчика — писка способом сколювання тоненьких і вузьких скалочок (так звана лямелярна ретуш), і фрагмент пластини з обрубаним краєм.

З погляду техніки виготовлення знарядь, інвентар стоянки Китайгород II виявляється виразніше. Крім типових пластин з ретушуванням обох країв знаряддя, у численній групі різців різних типів поважне місце займають кутові різці з ретушшю по краю, іноді з ясно визначенням призначенням — вкорочувати сколювану грань. У формуванні долітця поширені манера зменшувати товщину відлупка сколами, скерованими на спідній бік знаряддя, — спосіб, уживаний при виготовленні так званих плоских різців. Заслуговують на підкреслення човнуваті скребачки кількох типів і приладдя з двобічною обробкою (так званий біфас), що, проте, ні технікою обробляння, ані своєю функцією не може розглядатися як листкове вістря. (М. Рудинський. Пушкарівський постій, табл. IX, № 13).

Стоянки в околицях с. Колачківці

Обидві Колачківецькі стоянки лежать за східною околицею с. Колачківці над р. Студеницею, що протікає тут між високими горбами у вузькій каньйоноподібній долині, але в різних щодо висотного положення над рівнем ріки пунктах.

Стоянка Колачківці I розташована в межах молодшої долини, на правому плечі каньйону Студеници, що прямовисно підноситься над рікою крутого стіною вапнякових зложиш. Культурні залишки трапляються на досить широкій ділянці берега, десь до 150 м вздовж, обкрасленій з північного заходу і південного сходу глибокими ярами — балками. Вони лежать на поверхні сильно гумусованого суглинку темнобрунатної барви. Їх дуже рясно. З цього погляду Колачківецьку стоянку I можна порівнювати тільки із стоянкою на Білій горі під Студеницею.

До обробки на стоянці Колачківці I вживали рінняковий кремінь добреї якості, подібний до вживаного на Сокільській стоянці. Інвентар обрисовують більш-менш чітко окреслені серії: довгі, подекуди широкі пластиинки без ретуші; скребачки на кінці коротких пластиин та відлупків, ретушуваних на кінці; численні різці на пластиинах, відлупках і нуклеях різних типів, з перевагою „різців, сформованих одним ударом“ та кутових з короткою, гранню (від удару під кутом в 15—30° до краю пластиини відлупка чи, навпаки, до осі знаряддя) і бічних, з гранню через увесь край; багато різців подвійних і навіть потрійних; значна кількість нуклеоїдних знарядь типу гемблів з увігнутим, як у більш ранніх формах)

профілем; велика кількість покиді виробництва від виготовлення і гостріння різців та гемблів (табл. II—V)⁶.

Стоянка Колачківці II знаходиться за кілометр від с. Колачківців, у бік південного сходу, в урочищі Киплячка. Урочище Киплячка розташоване понад схилом високого правого берега р. Студениці, який положисто сходить до пліч її каньйону, по той бік так званої Панської долини — розлогій балки, якою протікає безіменний струмочек, що впадає в р. Студеницю із заходу. Ситуація стоянки й загальні умови знаходища цілком подібні до ситуації стоянки Китайгород II. Те саме висотне положення, та сама експозиція на схід з широким краєвидом на долину р. Студениці і Білогорську за нею площину над Дністром, та сама вигідність місцевості, забезпеченості доброю водою в джерелах південно-західного краю Панської долини — найзручнішої дороги до ріки.

Зібрани матеріали походять з верхнього розділу нашарувань, складених з суглинків темнобрунатної барви з рінню. Культурні рештки починають виявлятися відразу ж за південним берегом Панської долини; вони розкидані на значній простороні узбережжя вузькою (на 75—100 м) смугою до центральної частини стоянки, розташованої у невеликій уловіговині (за 200—250 м) від Панської долини і оточеної з півдня і заходу виходами вапняків.

Вживаний у виробництві кремінь — та сама верствова порода ясно-жовтавої барви, яку обробляли і на стоянках під Китайгородом. Довге перебування на поверхні викликало повну кашолонізацію кремінних об'єктів, що подекуди згладила гострість країв. Вони реагують на найменший удар. Постійне порушення і переміщення культурних залишків оранкою спричинилися до численних пошкоджень і поцероблення. В інвентарі знати певні паралелі до матеріалів з стоянки Китайгород II, що, насамперед, виявляються у човнуватих скребачках і споріднених з ними формах, а далі в основних серіях різців (взагалі не дуже численних), зосібна кутових різців з ретушованим краєм, і особливо в одзначений манері сплошувати його кінець ударами, скерованими на спідній бік знаряддя.

Підсумовуючи колись перші враження від зібраних мною матеріалів з верхньопалеолітичних знаходищ на Західному Поділлі, і говорячи про оріньяк, який залишив свої сліди в найрізноманітніших виявах, я зазначав, що „хоч визначити їх вік і розкладати їх за певною хронологічною скалою поки що не доводиться, вже й тепер дозволено висловитися за те, що деякі з описаних стоянок заходять у середньо-оріньяцькі часи“ і що вони „люзначають на карті УРСР нову палеолітичну провінцію, з своєрідним обличчям“⁷.

Мені здається, що дані моїх спостережень 1945 р. дають підстави до дещо ширших узагальнень і певніших висловлювань.

На західному Поділлі і в прилеглих до нього територіях Середньої Наддністрянщини вирисовується найпотужніший на межі Середньої і Східної Європи осередок верхньопалеолітичної культури, що, вироста-

⁶ Подавані матеріали зібрано в 1928 р. На жаль, під час відвідування с. Колачківців в 1945 р. ми не могли знайти місця тієї стоянки. Правдоподібно, що вона розташована на північно-східній ділянці, урочища Кут що лежить зразу ж за східною околицею села, по той бік яру, який відділяє урочище Кут від урочища Кременеця.

⁷ Антропологія, т. II, Київ, 1928, стор. 176.

ючи з глибоких місцевих джерел, найдужче виявляє себе в добі так званого розвиненого й пізнього оріньяку. Він формується в країні, що в силу свого географічного положення і своїх фізико-географічних умов є однією з найсприятливіших територій для розвитку людської культури в пізньо-льодовиковий час. Незаймана зледенінням і далека від його південної межі, в безпосередньому сусідстві з лісистою Карпатською областю, що ставала рефугіумом за найгірших кліматичних періодів, своїм рельєфом, насамперед, вона створювала винятково сприятливі умови для формування й розвитку мисливського укладу верхньопалеолітичного часу. Вона задовольняла всі потреби палеолітичного мисливця і повністю знімала одні з найважливіших для нього питань — питання про запаси матеріалу для виготовлення знарядь праці, подаючи цей матеріал на кожному місці зупинок і на їхніх шляхах мисливських переходів. Ці незрівненні вигоди Наддністрянщини не могли не приваблювати до неї палеолітичних мисливців. Ніщо не спонукало їх відриватися від неї і шукати якихось інших місць, особливо в період погіршення клімату. На півночі не було нічого привабного, від заходу її обмежувало пасмо Карпат.

Цим, очевидно, пояснюється та суцільність, однолітість верхньопалеолітичних проявів на Західному Поділлі і в Наддністрянщині взагалі, яку ми тут спостерігаємо.

Перше, що впадає в око навіть при побіжному огляді інвентаря кам'янець-подільських палеолітичних знахідок, це незаперечна єдність виявлених комплексів, яка промовляє за єдине джерело, що, виникнувши тут і розвинувшись, продовжувало поїти свої струмені протягом дуже довгого часу.

Вже в перших палеолітичних ансамблях з Кам'яниччини досить чітко проявлялися риси середньооріньяцької техніки оброблення знарядь (показані так званою лямелярною ретушшю і досконалою фасетацією граней), стверджено наявністю типових, властивих середньому оріньякові, знарядь праці — так званих човнуватих скребачок і генетично пов'язаних з ними різців „бюске“.

Ці індустріальні риси з найбільшою виразністю виявляються в комплексах Китайгородських стоянок і на Колачковецькій стоянці II. Немає сумніву, що в межах трикутника Сокіл—Китайгород—Студениця маємо ряд верхньопалеолітичних стоянок з незаперечними проявами технічних навичок розвиненого оріньяжу⁸. В моїй оцінці чи в моєму поділі зібраних на Кам'яниччині матеріалів я спираюсь саме на цей культурний горизонт, що проходить десь між середнім оріньяком та його заключними фазами і що його визначають іноді досить незграбним означенням „оріньяк після-середній“ (*aurognacien post-moyen*).

За нинішнього стану вивчень, я можу поділити виявлені до цього часу на Кам'яниччині палеолітичні знахідки лише на такі дві групи: 1. Знахідки, що в їх інвентарі наявні середньооріньяцькі риси і властиві цьому поверхові форми (Колачківці II, Китайгород II, Сокіл), та знахідки, в яких відчуваються традиції середньооріньяцького виробництва з кременя (Біла гора під Студеницею, Бакота); 2. Знахідки, в яких не трапилося типових для середнього оріньяка знарядь і в яких

⁸ Зведені карта знахідок подільсько-бесарабської палеолітичної провінції позначає в найближчій околиці нашого трикутника Хотинські середньооріньяцькі стоянки Молодава I і Бабин II.

його індустріальні риси не пропадають виразно (Колачківці I, Баговиця, Брублівці). Правдоподібно, що вони належать до пізнішого часу.

Щодо солютре, то хоча його вияви в межах подільсько-бесарабської провінції відзначено уже в кількох місцях, вони далеко не повсюдні. У наших знахідках з Поділля є лише єдиний біфас листуватої форми (піднятий на Китайгородській стоянці II), який я, проте, не вважаю за солютрейське „листкове вістря“.

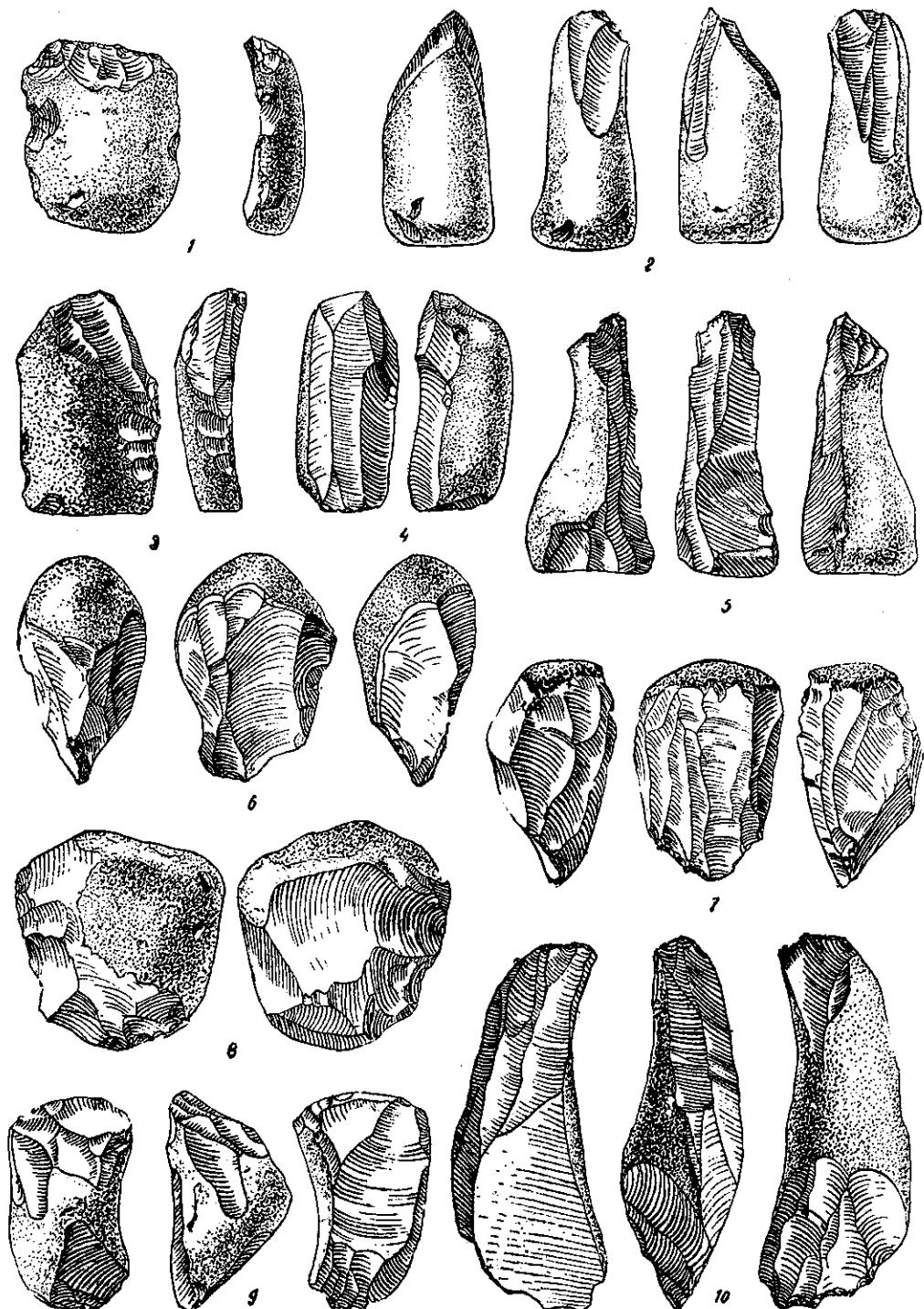
Я не думаю, щоб у розгляді проявів верхнього палеоліту на Західному Поділлі можна було говорити про мадлен як такий. Тимчасом, у виявленіх на Західному Поділлі знахідках не знати ансамблів, що подавали б якісь специфічно-мадленські риси. Буде до речі згадати тут про спостереження над мадленськими поверхами угорських печер, що в їх кремінному інвентарі майже скрізь наявні „вістря з черешком“, типові для свідерських знахідок. Вони невідомі мені у палеолітичних комплексах Наддністриянщини.

У моїх матеріалах з Кам'янецьчини я можу виділити в пізніші групи хіба що старошицькі знахідки з Пижівської гори і згаданий вище верхньопалеолітичний комплекс у культурних залишках знахідка коло с. Сокіл, які я не можу визначити певніше. Всі інші „молодші“ знахідка Західного Поділля вказують явно визначений зв'язок з виробництвом доби оріньяду і в цілості своїй видаються часткою якогось більшого оріньядського комплексу. В цьому зв'язку, питання про „епіоріньяд“ ніде не буде таким доречним, як саме в нашому західноподільському випадку.

Отож, завдання полягає в тому, щоб, з одного боку, розшукати джерела подільського оріньяду, а з другого — простежити ті палеолітичні прояви, що виростають на його базі. Питання набуває ширшого, аніж українське, чи українсько-молдавське значення. Понад Дністром, у межах галицько-українського Поділля, на сьогодні занотовано вже понад 100 палеолітичних знахідок. Число, яке не може не вражати, бо воно не знаходить собі відповідних цифр у репертуарі палеолітичних знахідок у сусідніх до нього областях і країнах. За верхньопалеолітичних часів Поділля являло собою потужний осередок, і в нас є всі дані, щоб поставити питання про його роль в загальному ході верхньопалеолітичного розвитку не тільки в межах Волинсько-Подільського плато, а й в прилеглих до нього областях.

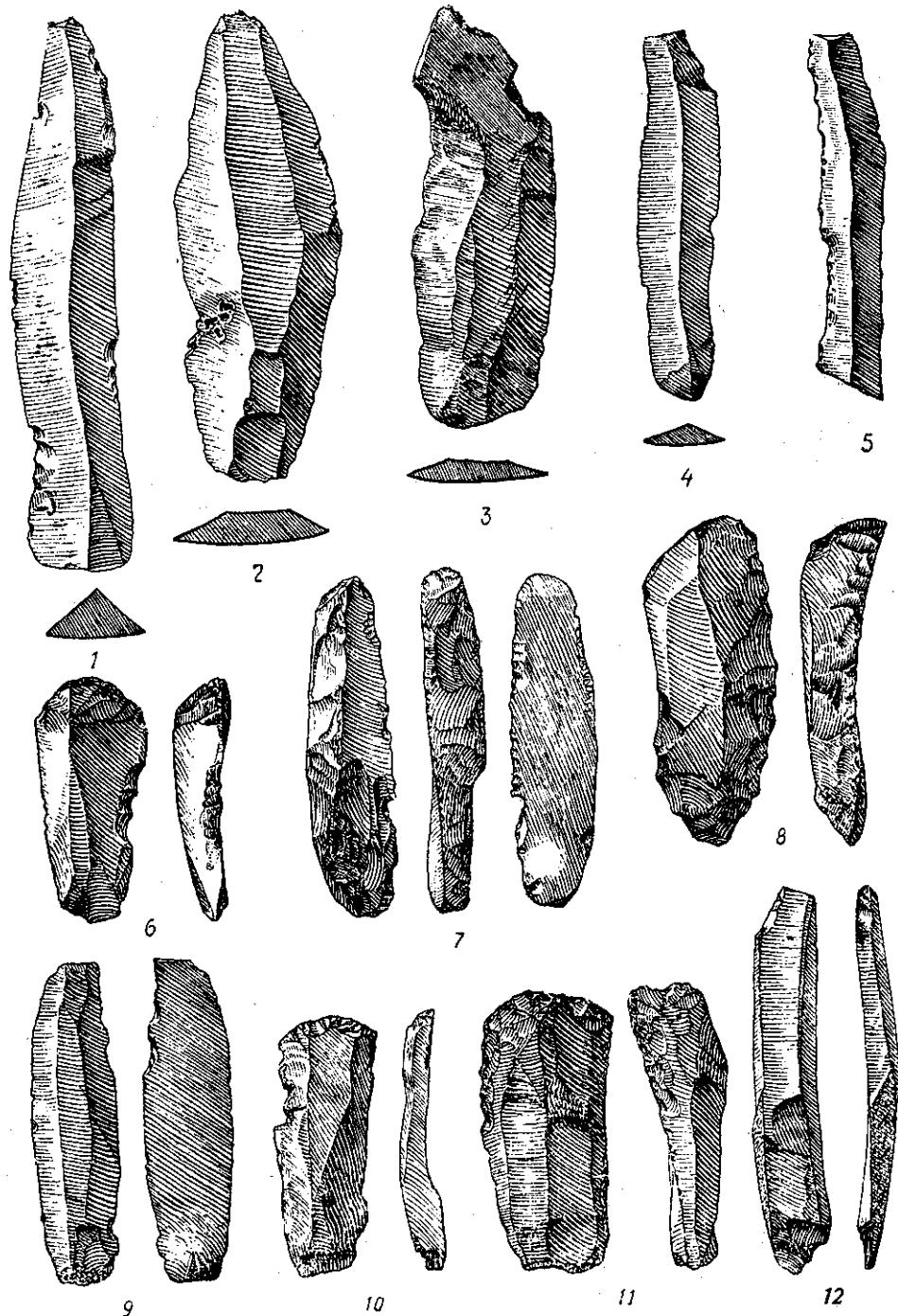
В зв'язку з цим не можна не згадати про відкриті М. І. Островським на Дубенщині стоянки з своєрідною верхньопалеолітичною індустрією, яку він називає „липською“ (по місцю першого виявлення її в околицях с. Липа). Не виключено, що саме в цій „липській“ фазії ми матимемо ту ланку між західноподільським „оріньядом“ і пізнім „мадленом“ Польщі, якої нам бракує.

ТАБЛИЦЯ I

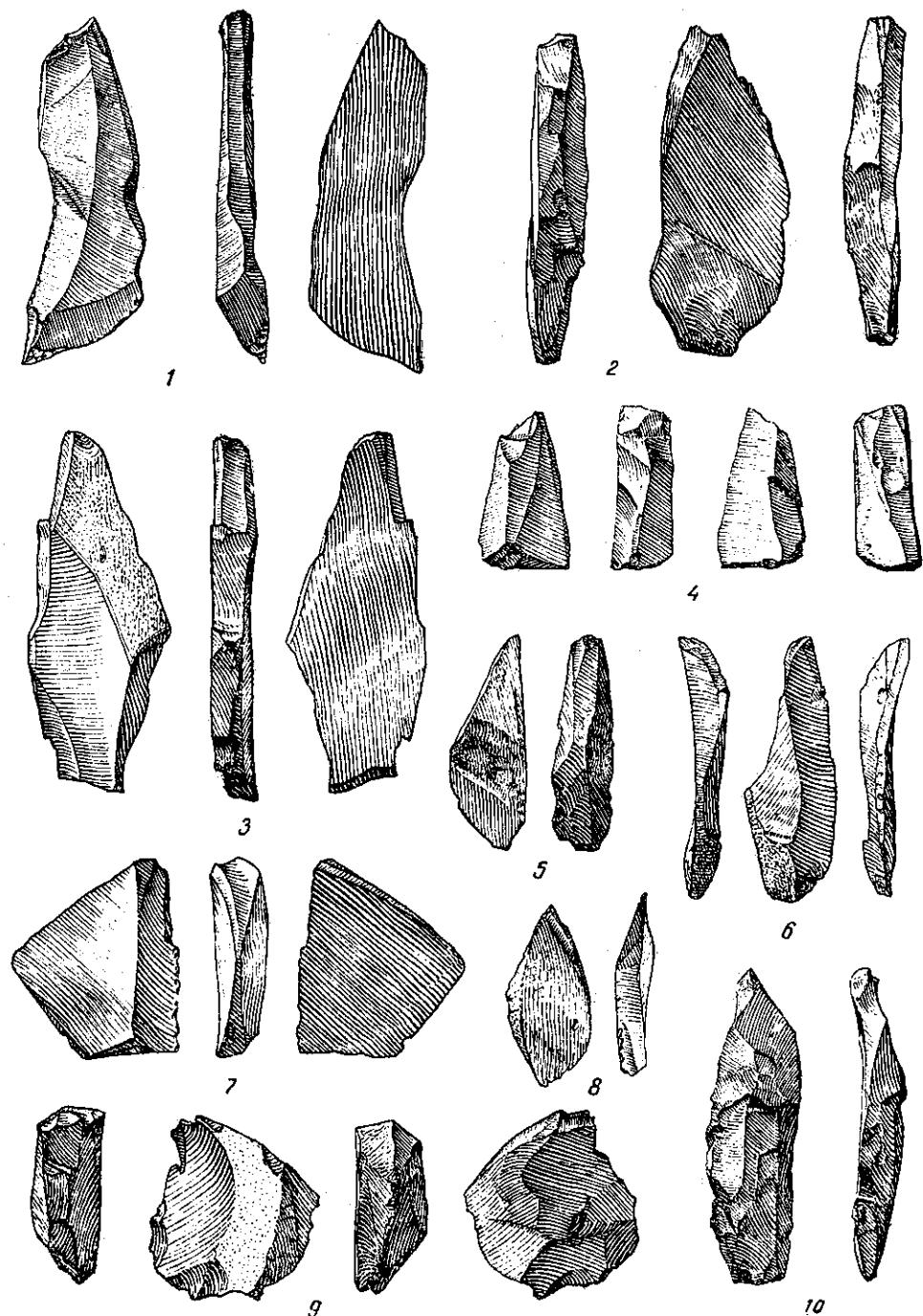
Палеолітичний постій коло с. Сокіл. (2/3 н. в.).

ТАБЛИЦЯ ІІ

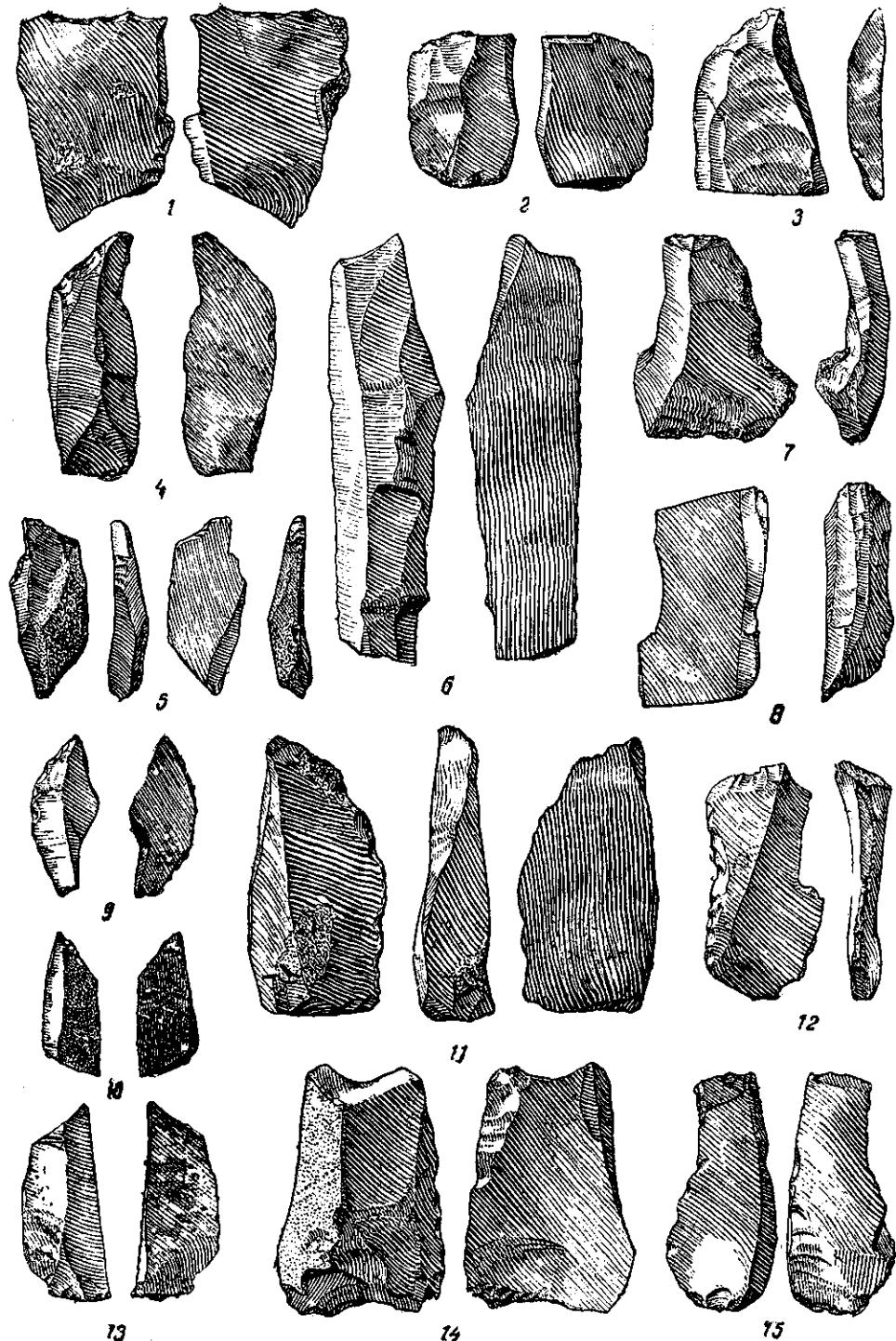
Колачківці І. ($\frac{2}{3}$ н. в.).

ТАБЛИЦЯ III

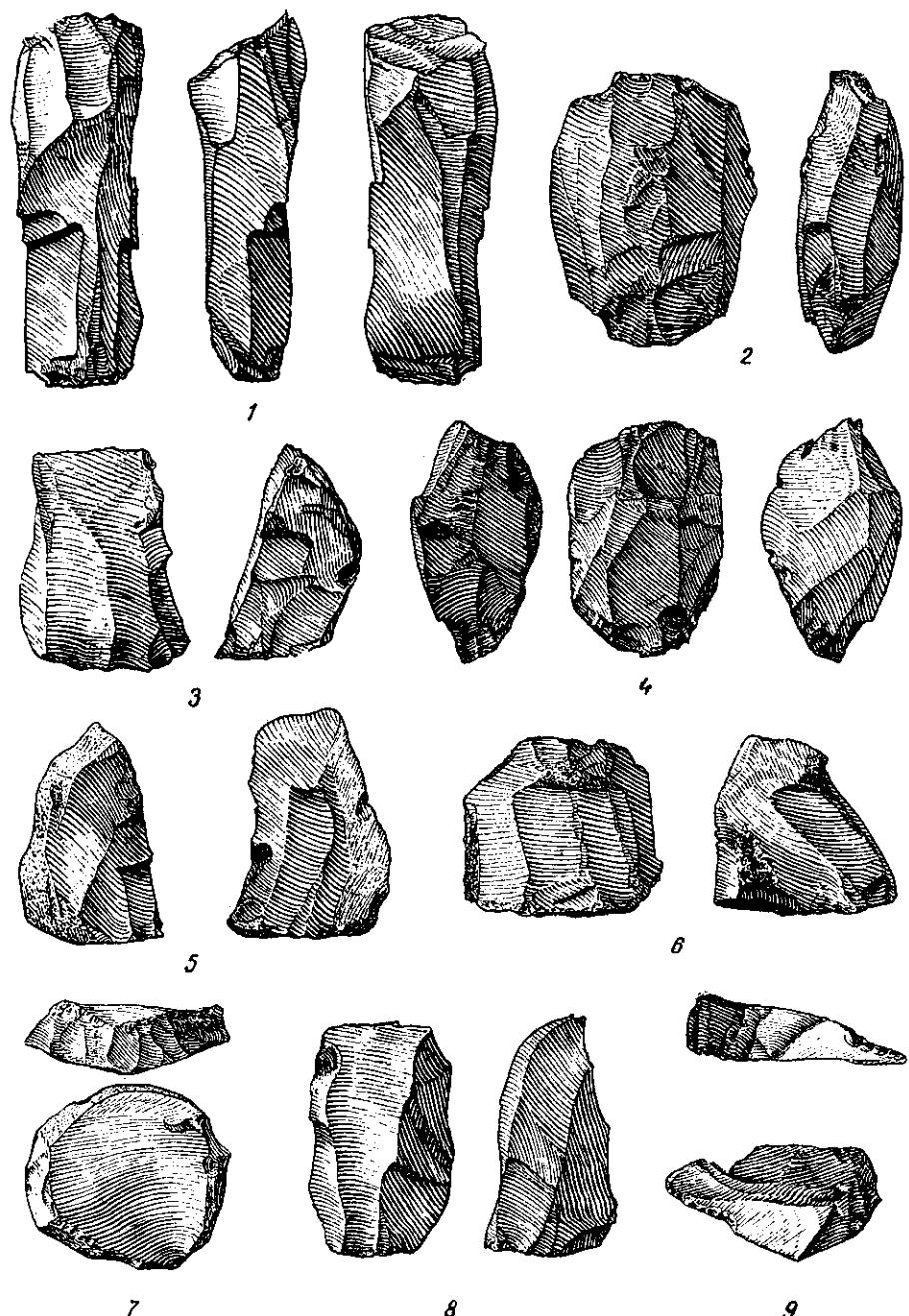
Колачківці І. (2/3 н. в.).

ТАБЛИЦЯ IV

Колачківці I. (2/3 в. в.).

ТАБЛИЦЯ V

Колачківці I. (2/3 н. в.).

М. РУДИНСКИЙ

Из материалов Днестровской экспедиции 1945 г.

Резюме

Публикуя новые материалы, происходящие из верхнепалеолитических стоянок у сс. Сокол, Китайгород и Колачковцы, Каменец-Подольского района, автор подытоживает свои наблюдения над верхнепалеолитическими местонахождениями Западной Подолии.

Глубокие традиции, восходящие к мустьёро-ориньякскому времени, решительным образом опровергающие высказывания буржуазных ученых о „продвижении“ ориньяка в Поднестровье с юго-востока Евразии, свидетельствуют о его автохтонности на Западной Подолии. Устойчивость ориньякских традиций в позднейших стадиальных оформлениях верхнего палеолита на Западной Подолии заставляет определять их, как „эпириньякские“.

Исключительное богатство Западной Подолии и Среднего Поднестровья палеолитическими остатками оправдывает предположение, что западноукраинская палеолитическая область представляла собою один из наиболее значительных очагов культуры верхнепалеолитического времени в пределах Центральной Европы и прилегающих к ней территорий.

Если нельзя говорить о его роли в общем ходе верхнепалеолитического развития на транскарпатском западе, есть все основания предполагать значительность ее на территории цискарпатского северо-запада и севера. Не исключено, что подтверждение этому будет найдено в верхнепалеолитических находках, так называемой, „липской“ фации, обнаруженных в последние годы в пределах Ровенской области на Дубенщине М. И. Островским.

П. БОРИСКОВСЬКИЙ

(Ленінград)

РОБОТИ В ГАЛУЗІ ВИВЧЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ в 1946 р.

Роботи Середньодністровської експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології Академії наук УРСР в 1946 р. по вивченю палеоліту були продовженням робіт у цій галузі, які провадили в попередні роки М. Я. Рудинський, а потім С. М. Бібиков.

Найважливішим результатом робіт 1946 р. є відкриття старопалеолітичного знахідка коло с. Луки-Врублівецької. Тут, на поверхні бечівника лівого берега Дністра, серед гальки і кусків кременю, на яких немає слідів штучного розколювання, було зібрано понад десяток оброблених кременів старопалеолітичного вигляду, які нагадують найстародавнішу групу знахідок Абхазії (Яшух та ін.).

У той час як знахідки необрблених кусків кременю і гальки тягнуться по середній течії Дністра на десятки кілометрів майже безперервно, поширення знахідок оброблених кременів коло Луки-Врублівецької строго обмежується приблизно 300 м вздовж течії Дністра. За межами цього простору знахідки обробленого кременю на бечівнику зовсім зникають.

Кремінь, який оброблювався, — чорний, непрозорий. Він трохи нагадує кременістий сланець, і сліди навмисного розколювання на ньому простижуються не так добре, як на звичайному крейдяному кремені, що використовувався у цьому районі як матеріал для виготовлення знарядь у верхньому палеоліті.

Поверхня кременів зберегла свій чорний колір і майже зовсім не патинізована, що, очевидно, зв'язано з умовами залягання. Грані блискучі, щомітно згладжені і дуже відрізняються від граней таких самих свіжорозколотих кременів.

Подаю опис деяких найбільш виразних екземплярів:

Масивний відщеп 12×6 см, до 3 см завтовшки. Спідня, відбивна поверхня має великий ударний горбок, велику вищербину на ньому і яскраво виявлену поверхню черепашкового зламу. Протилежна поверхня (спинка) частково зберегла корку, частково ж сплющена сильними попередніми сколами. Один довгий зігнутий край оброблено великою третушшю і сколами. Ударна площастика велика (4×2 см), слідів попе-

ріднього оброблення не має і розміщена під тупим кутом до площини черевця. Відщеп сильно обкатаний і має на поверхні черевця кілька неглибоких, безладно розкиданих вищербинок, у результаті, мабуть, того, що відщеп лежав у річищі бистрої річки і обивався об інші кремені (рис. 1).

Не такий масивний здовжений відщеп 11×5 см, завтовшки до 1,5 см. Спідня поверхня (черевце) так само має яскраво виявлені ознаки навмисного розколювання сильним, добре розрахованим ударом (ударний горбок, хвиля, що йде від нього). Спинка має сліди не менш як п'яти попередніх сколів, зроблених з метою сформування і сплющення її. Ударна площаадка велика (2×1 см), слідів попереднього оброблення не має і розміщена під тупим кутом до площини черевця. Вищербинки з країв відщепу, певно, пізнішого походження (рис. 2).

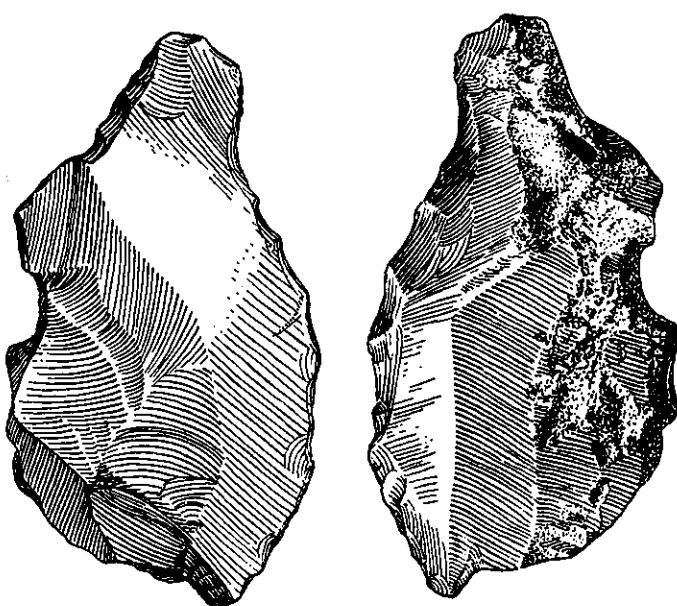

Рис. 1. Село Лука-Врублевецька. ($\frac{2}{3}$ н. в.).

Невеликий відщеп $4,5 \times 3$ см. Так само, як і попередні екземпляри, він має яскраво виявлені ознаки розколювання рукою людини: зі споду — ударний горбок і поверхня черепашкового зламу. Зверху — сліди ряду сколів попереднього формування і сплющення. Ударна площаадка такого ж характеру — велика, без слідів попереднього оброблення, розміщена під тупим кутом до площини черевця (рис. 3, 1).

Решта — п'ять відщепів того ж походження мають ті самі характерні ознаки штучного розколювання рукою людини і водночас архаїзму техніки: всі вони масивні, з дуже опуклим ударним горбком, з ударною площаадкою, яка не має слідів попереднього підправлення і розміщена під тупим кутом до спідньої площини відщепу (рис. 3, 2).

З цього ж знаходища три округлі, близькі своєю формою до диско-подібних, нуклеуси 5—6 см у поперечнику кожний. Вони мають на своїй

поверхні сліди сколювання ряду масивних відщепів. Вони примітивніші, ніж мустєрські дископодібні нуклеуси, і не мають з країв характерної для цих нуклеусів підправки, що формує ударні площинки відщепів (рис. 3, 3).

Крім цих одинадцяти оброблених кременів-відщепів та нуклеусів, тут є кілька десятків кременів із слідами штучного оброблення у вигляді сколів або ретуші по краях; але сліди ці недосить виразні. Вони могли бути результатом людської діяльності і результатом ударів кременю об кремінь у річищі Дністра. Якби вони були знайдені в шарі *in situ*, то їх слід було б визнати за навмисно оброблені. Але вони знайдені на поверхні бечівника серед десятків безперечно необроблених кременів, тому я не стану описувати їх тут.

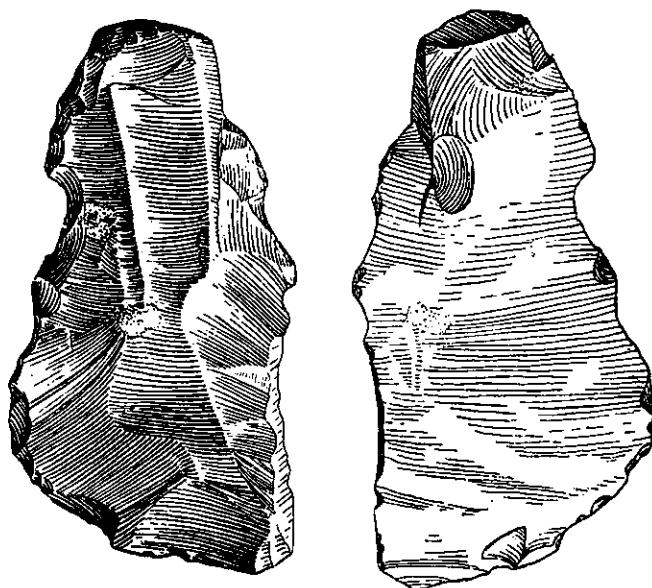

Рис. 2. Село Лука-Брублівецька. (2/3 н. в.).

Перехожу до питання про вік описаного комплексу кременів. Можливість віднести їх до числа псевдознарядь, еолітів — виключена. На всіх відщепах добре видно ознаки навмисного розколювання рукою людини: сліди сильного розрахованого удару, яким відщеп було відділено, поєднується на кожному відщепі із слідами доцільного попереднього формування зовнішньої поверхні відщепу також сильними спрямованими ударами. На нуклеусах так само простежується доцільність, систематичність ударів, якими відділялись від них відщепи.

У цьому районі по обох берегах Дністра є цілий ряд кремінних знахідок. Мені почастило оглянути деякі з них і спостерігати там велику кількість природно розколотих кременів. Але нічого похожого на описані відщепи та нуклеуси з Луки-Брублівецької там не траплялося.

У відміну від ряду стародавніх знахідок Абхазії та басейну Дінця, у відміну від ранньонеолітичних знахідок Верхньої Волги, серед креме-

нів Луки-Врублівецької зовсім немає пізніх форм, які можна було б віднести до неоліту або до верхнього палеоліту. Весь комплекс дуже однорідний з погляду свого архаїзму і виявляє риси техніки, давнішої за мустєрську.

Ознаки, що їх С. М. Замятнін вказує для найстародавніших ашельських комплексів Абхазії, є і на всіх відщепах з Луки-Врублівецької. Як і ашельські відщепи Абхазії, відщепи Луки-Врублівецької масивні, з надзвичайно опуклим ударним горбком великих розмірів. Ударна площа відщепа всіх відщепів рівна, без слідів попередньої підправки, порівняно великих розмірів і розміщена під тупим кутом до спідньої площини відщепу („чревця“). Ретуші, що формує контур знаряддя, немає. Є окремі випадки, де ретуші іде за обрисами краю відщепу.

Такі архаїчні, давніші за мустєрські, технічні прийоми простежуються і на нуклеусах.

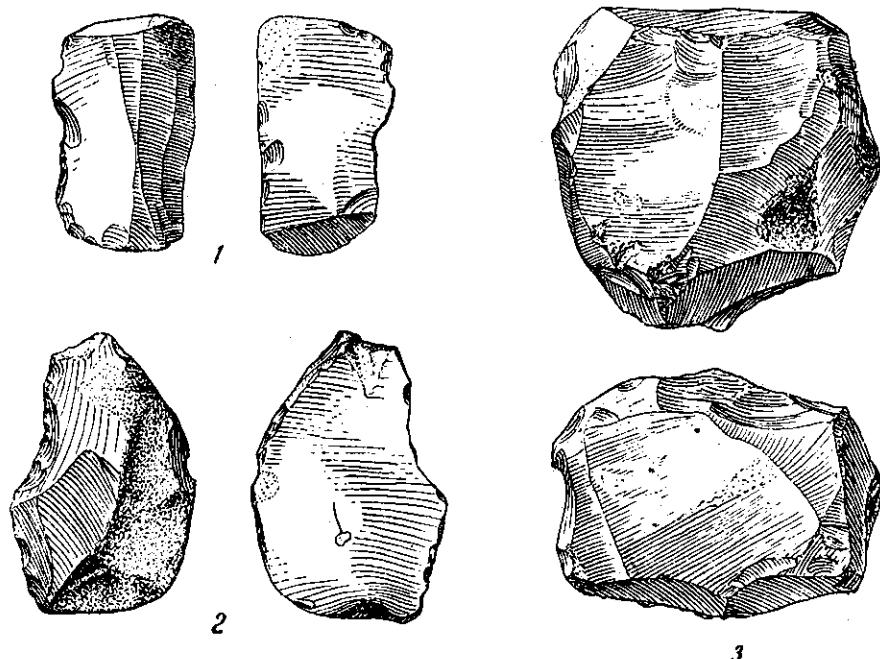

Рис. 3. Село Лука-Врублівецька. (2/з и. в.).

Все це дає нам підставу датувати знаходище кременів коло Луки-Врублівецької стародавнім палеолітом, ашельським або клектонським часом. З таким датуванням погоджуються П. П. Єфименко, С. М. Бібиков та С. М. Замятнін, які бачили колекцію кременів у натурі. Отже, це перше з відомих нам давньопалеолітичних знаходищ в басейні Дністра⁹.

Кремені, про які йшла мова, зібрани на поверхні бечівника і мають сліди обкатаності. Геологічні умови їх первісного залягання, таким чином,

⁹ Під час робіт 1947 р. на цьому ж знаходищі нами було піднято три типові давньоашельські рубила. Їх знахідка стверджує пропоноване нами датування знаходища.

неясні, і фауністичні рештки їх не супроводять. Геологічні й археологічні роботи найближчого часу в цьому районі повинні встановити, з якого шару походять ці знахідки, де вони залягали з самого початку. Не виключена можливість того, що кремені не були занесені сюди водою з іншого місця, а залягали тут з самого початку, і що ріняк, на поверхні якого вони зараз лежать, належав до складу стародавньої тераси Дністра. Тепер шар цього ріняку залягає під покладами першої надзаплавної тераси і простежується на десятки метрів від берега річки у бік села; в цьому напрямі він трохи підвищується і, як видно, доходить до скелі лівого берега Дністра.

Незабаром після виявлення давньопалеолітичного знахідка коло Луки-Врублівецької, була зроблена ще одна подібна знахідка вже на правому березі Дністра коло Хотина. Тут, так само на поверхні бечівника, на обмеженій площі залягав ряд кременів з не зовсім вірогідними ознаками штучного розколювання. Але один відщеп точно нагадує відщепи, з Луки-Врублівецької і, безперечно, оброблений рукою людини. Відщеп невеликий — 5×3 см, $1\frac{1}{2}$ см завтовшки. На спільній його поверхні — великий, майже наполовину її, ударний горбок. Протилежна поверхня має сліди щонайменше трьох сколів, які сплюшили її. Ударна площаадка велика, необроблена, розміщена під тупим кутом до нижньої площині відщепу.

Як і в Луці-Врублівецькій, тут немає знахідок ніяких пізніших форм кременю. Все це дозволяє нам датувати хотинську знахідку також стародавнім палеолітом.

Давньопалеолітичні знахідки, зроблені Середньодністровською експедицією в 1946 р. в районах Кам'янця-Подільська і Хотина, в зіставленні із знахідками стародавнього палеоліту, також зробленими в 1946 р. у Вихватинцях (Молдавія), у Круглику (коло Запоріжжя, на Дніпрі) та у Вірменії, дозволяють значно розширити ареал розповсюдження давньопалеолітичних культурних решток на території СРСР.

Даліші систематичні розшуки стародавнього палеоліту безперечно покажуть, що наша територія не менш багата на давньопалеолітичні пам'ятки, ніж території Франції і Південної Англії, які вважалися досі класичними щодо цього.

Роботи Середньодністровської експедиції в галузі вивчення верхнього палеоліту зосереджувались на правому березі Дністра, на території Хотинського і Кельменецького районів Чернівецької області України. Тут був обслідуваний ряд верхньопалеолітичних стоянок в районі сс. Оселівка (Кишла-Неджимова), Вороновиця і Бабино як раніше відкритих і обслідуваних Ч. Амброжевичем та М. Морошаном, так і відкритих нами вперше. Зібраний звідти значний кремінний матеріал в порівнянні з матеріалом із зборів минулих років, головним чином на лівому березі Дністра, М. Я. Рудинського та С. М. Бібікова, дозволяє поставити деякі загальні питання в періодизації Дністровського верхнього палеоліту.

М. Я. Рудинський, а також М. Морошан і Ч. Амброжевич, відносили переважну більшість Дністровських стоянок до оріньяцького часу. У противагу цьому, П. П. Єфименко на прикладі Студениці висловився за те, що ми маємо тут діло не з оріньяком, а з мадленом. Але в останні роки намітилась тенденція всі дністровські стоянки віднести до мадлену, відкидаючи існування оріньяцьких пам'яток у цих районах.

Проте за якихось 80 км від району, що про нього у нас йде мова, у гроті Станца Ріпічені на правому березі Пруту, тобто в Румунії, розкопками Морошана розкрито верхньообріньяцький шар з вістрями на великих правильних пластинах, з нуклевидними скребками і скребками з лезом, що звужується, типу *à museau*, з різцями типу *burin busqué*. Вік цього культурного шару безперечний, бо він перекритий ранньосолютреїським шаром з відтискою ретушю і наконечниками з виїмкою, а цей шар перекривається мадленським.

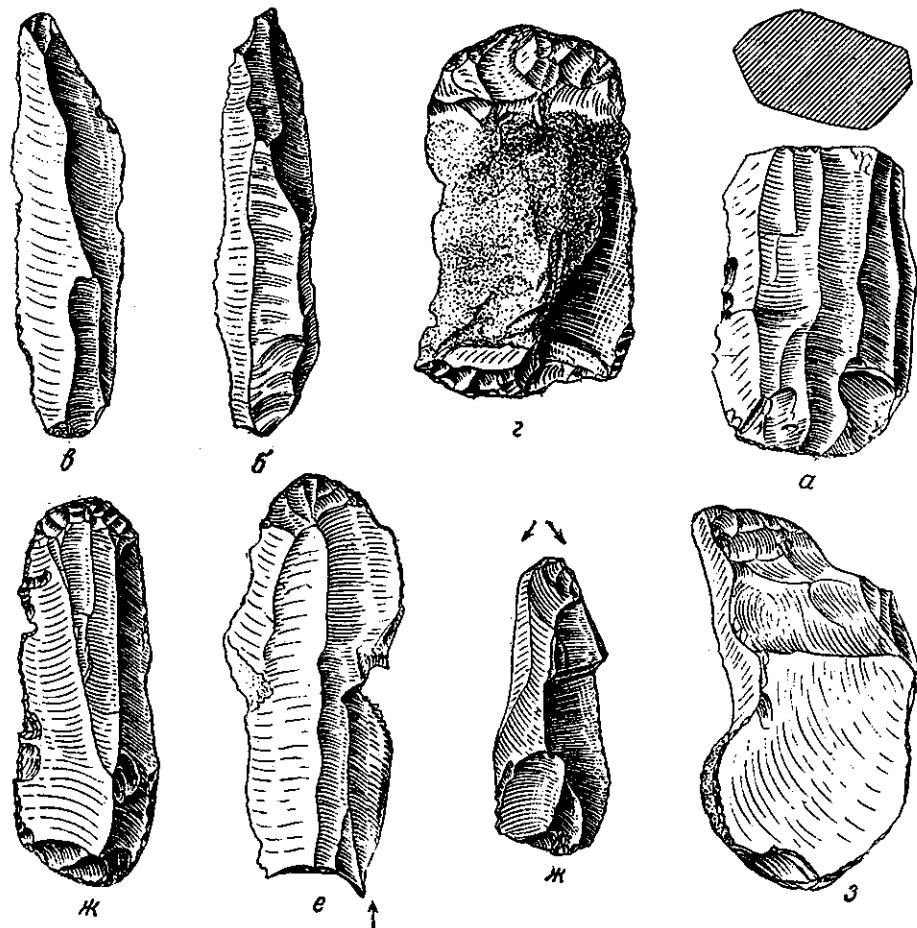

Рис. 4. Село Бабино; урочище Яма. (2/3 н. в.).

Ми маємо підстави натрапити і на Дністрі на цю послідовність — оріньяк—солютре—мадлен.

Наши роботи 1946 р. дозволяють виділити серед Дністровських стоянок такі, які можна віднести до верхнього оріньяку, зіставляючи їх із спідніми шарами Станца Ріпічені і з верхньообріньяцькими пам'ятками Десни та Дону.

Це, насамперед, стоянка коло с. Бабино в урочищі Яма. Від сусідніх верхньопалеолітичних стоянок вона відрізняється наявністю великих правильних пластин, вістрів, зроблених на таких же пластинах, скребків, у яких звужується лезо, типу à museau, різців типу бюске.

На лівому березі Дністра цій пам'ятці відповідає стоянка Колачківці I, досліджена М. Я. Рудинським в 1928 р.

Дуже відрізняється від таких верхньооріньяцьких пам'яток інша обслідувана нами цим літом стоянка — коло с. Вороновиці, в урочищі Барвінська гора. Розміри виявлених там пластин і знарядьдалеко менші, ніж у Бабино—Яма. Стоянка дала невеликі нуклеуси дуже правильних призматичних обрисів, кінцеві скребки в більшості випадків на коротких пластинках і їх перерізах, невеликі нуклеподібні різці та вістря у формі „клинка складного ножа“.

Цей комплекс, так само, як і близький до нього комплекс обслідуваної нами Кишли Неджимової, має вже мадленський і при тому досить пізній характер. На лівому березі Дністра до того ж, а, може, і до трохи пізнішого часу, на нашу думку, належить стоянка Сокіл, обслідувана М. Я. Рудинським, і Мар'яновка II, відкрита і досліджена С. М. Бібіковим в 1945 р.

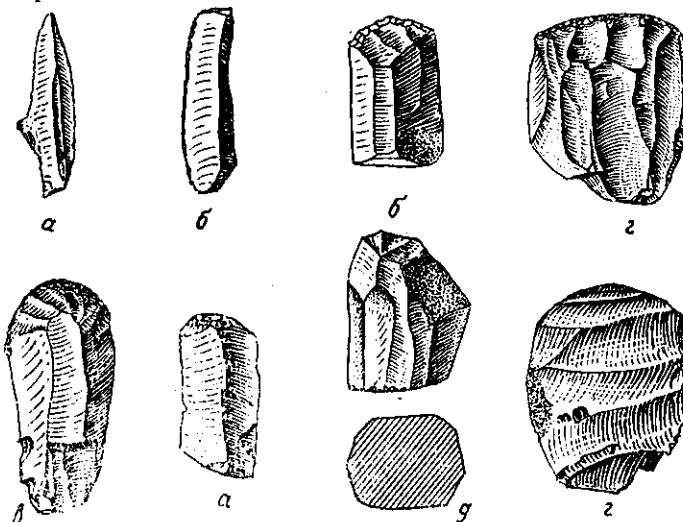

Рис. 5. Село Вороновиця, Барвінська гора. (4/5 н. в.).

Басейн Дністра довгий час був майже недоступний для радянських дослідників палеоліту. Нещодавно розпочаті тут роботи вже привели до відкриття стародавнього палеоліту і розвиваються у напрямі встановлення такої же шкали різночасних палеолітичних пам'яток, яку ми вже маємо для Дніпра, Десни, Дона. Під час продовження цих робіт у 1947 р. і в дальші роки необхідно, насамперед, передбачити поглиблене геологічне дослідження місцевості, спеціальні розшуки стародавнього палеоліту із суцільним оглядом обох берегів Дністра по бечівнику, поверхні терас Дністра та ярів, що перерізають ці тераси, а також розшуки верхньопалеолітичних селищ, де збереглися незайманий культурний шар і побутові комплекси.

П. БОРИСКОВСКИЙ

Работы в области изучения палеолита на Среднем Днестре в 1946 г.

Резюме

Районом работ в 1946 г. послужили оба берега р. Днестр в среднем его течении. Наиболее значительным открытием оказалась находка остатков нижнепалеолитического времени у с. Лука-Брублевецкая. Здесь на бечевнике Днестра собрана коллекция кремней, из которых 11 фрагментов несут несомненные следы преднамеренного раскалывания. Геологические условия местонахождения пока еще неясны; вероятно, находки не привнесены рекой, а связаны с галечником древнейшей террасы Днестра. Это местонахождение должно датировать ашельским или клектонским временем.

Верхний палеолит представлен рядом местонахождений, из которых важны Бабино—Яма и Вороновица. Автор здесь обращается к вопросу о Днестровском ориньяке, имеющему уже свою историю, и находит возможным стоянку Бабино датировать именно ориньякским временем. Позднемадленскими находками следует считать местонахождения у Кишлы-Неджимовой и у Вороновицы, в уроцище Барвинская гора.

I. ПІДОПЛІЧКО
(Київ)

РОЗКОПКИ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ІЛЛІНКА I в 1946 р.

Палеолітична стоянка Іллінка I розташована в 30 км на північ від м. Одеси — в Іллінській балці, яка починається на північно-західній околиці с. Іллінка і гирлом своїм виходить до Куяльницького лиману.

Стоянка пов'язана з давньою печерою карстового походження, що утворилася у верхніх шарах понтичного вапняку.

Ознаки стоянки Іллінка I у вигляді костеносного суглинку виявлені були в 1938 р. Т. Г. Грицаем.

У тому ж 1938 р. Одеський університет почав розкопки в Іллінській балці. Внаслідок цих розкопок з печери було вийнято близько 2800 кістяних останків піщаного ведмедя і найдено декілька оброблених кременів.

Але палеолітичний характер цього місцевознаходження був урахований не відразу, і тому дальші розкопки 1939, 1940, 1941 й 1945 рр. мали лише палеонтологічний характер. Проте за ці роки вибрано було основну масу матеріалу і розкопано гирлову частину печери, де були знайдені найцікавіші скупчення кісток піщаного ведмедя. З приводу цих розкопок надруковано ряд статей, що мають лише палеонтологічний зміст (Рошин).

У 1946 р. акад. П. П. Єфименко, оглядаючи стоянку, встановив її давньопалеолітичний характер.

Іллінка I являє собою власне першу палеолітичну стоянку, відкриту в Одеській області, крім того вона є перша печерна стоянка в цій частині півдня УРСР.

Розкопки 1946 р., що їх провадила експедиція Інституту археології АН УРСР, охопила лише невеличку частину верхів'я печери, яка осталась нерозкопаною.

Всього в 1946 р. розкрито площину близько 100 м², з якої знято понад 1000 м³ рушененої землі. Площа нерушененої частини печери, розкопана в 1946 р., дорівнює всього 10 м².

Розкривши всю площину, яка була розкопана і за попередніх років, пощастило встановити, що довжина печери дорівнювала 21 м, а ширина 1,5—2 м. Отже, розкопки 1946 р. провадилися на 17—18 м вглиб печери ол. Її гирла. Зрозуміло, що в такому одвершку печери не можна було сподіватися найти основний матеріал стоянки.

У зв'язку з цим, ще на початку розкопок було вирішено перебрати всю викинуту ранішими розкопками землю і вибрати з неї весь кістковий і крем'яний матеріал і, крім того, розкрити под печери і перевірити наявність вогнищевих плям.

Таким чином, фактично був запланований великий об'єм роботи як на самій стоянці Іллінка I, так і в прилеглому штучному гроті, який названо нами Південний.

Роботи велися з 3 травня 1946 р. по 24 серпня 1946 р.

У роботах брали участь: І. Г. Підоплічко, Т. Г. Грицай, Н. П. Амбургер, В. І. Зубарева, Є. Качер, і, крім того, декілька днів у розкопках брали участь Н. С. Бібіков і П. Й. Борисковський.

Внаслідок розкопок здобуто 12535 кісток піщаного ведмедя і 106 кісток інших тварин. Отже, по кількості кісток піщаний ведмідь складає в Іллінці I 99%.

Серед кісток піщаного ведмедя є чимало з слідами вживання їх людиною, тобто поколоті трубчасті кістки, а деякі з них — згладжені.

Крем'яних знарядь виразного типу в розкопаній площі в нерушенному стані не знайдено. З рушеної землі вибрано декілька крем'яних відщепів. Отже, основний крем'яний матеріал був викопаний в попередні роки і переданий Т. Г. Грицаем С. Н. Замятніну в 1940 р., тому потрібно для повної характеристики Іллінки I віднайти і описати цей крем'яний матеріал.

Кістковий матеріал, який вдалося здобути, являє собою великий інтерес і потребує детального вивчення.

Встановлено, що в піщаній довгий час жили ведмеди. Про це свідчить наявність численних останків молодих ведмедів і навіть ембріонів. Комплекс інших тварин, виявлених в Іллінці I, свідчить про наявність полювання у Іллінській палеолітичній людині і про боротьбу її з корінними мешканцями піщані — ведмедями.

Вік стоянки без чітко виявлених крем'яних знарядь визначити поки що з певністю не можна, але фауністичні ознаки дають підстави вважати її мустєрською. Для характеристики фауни Іллінки I нами використані дані про розкопки попередніх років, які зберіг і передав нам Т. Г. Грицай. Подаємо склад фауни в зведеному вигляді за роками розкопок.

Назва тварин	1938 р.		1939 р.		1940 р.		1941 р.		1945 р.		1946 р.		Разом	
	кісток	особин	кісток	особин										
Піщаний ведмідь . . .	2800	50	6369	161	3947	50	3685	52	12535	61	29336	374		
Гіена . . .	—	—	2	1	9	1	—	—	1	1	12	3		
Лисиця . . .	—	—	—	—	2	1	—	—	1	1	5	4		
Корсак . . .	—	—	—	—	—	—	1	1	2	2	3	3		
Борсук . . .	80	4	124	7	265	20	20	2	85	18	524	51		
Заяць . . .	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	2	2		
Сіноставець . . .	—	—	—	—	8	3	—	—	—	—	8	3		
Дикобраз . . .	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1	2	2	
Сліпак . . .	—	—	—	—	8	4	—	—	—	—	—	8	4	
Хом'як . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	
Бовк . . .	—	—	—	—	—	—	3	1	6	3	9	4		
Кінь . . .	—	—	2	1	4	1	—	—	4	2	8	3		
Візон . . .	—	—	—	—	4	1	—	—	2	1	8	3		
Сайга . . .	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	2	2		
Козула . . .	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	2	2		
Олень австралійський . . .	—	—	3	1	—	—	1	1	1	1	5	3		
Разом	2830	54	6501	172	4249	83	3712	59	12641	94	29935	464		

З поданого матеріалу безпосередньо мною не визначені сіноставці. Заслуговує на велику увагу нахідка дикобразу.

У балці Ковалівка разом з останками піщаного ведмедя найдені останки північного оленя. Отже, в районі Іллінка намічається цікавий фауністичний комплекс, який показує на певну ардність умов півдня УРСР за часів існування стоянки Іллінка I і про можливу наявність в Іллінці північного оленя. Наявність бобра в Іллінці, вказана Рощиним, виявилася помилковою.

И. ПИДОПЛИЧКО

Раскопки палеолитической стоянки Ильинка в 1946 г.

Резюме

Стоянка Ильинка I, приуроченная к пещере карстового происхождения, была открыта Т. Г. Грицаем в 1938 г., но изучалась только палеонтологами. Археологи П. П. Ефименко и А. В. Добровольский обратили первые внимание на ее палеолитический характер.

Раскопками 1946 г. вскрыто большое скопление костей пещерного медведя, а также таких животных как лошадь, бизон, олень, сайга и др., на которых охотился древний человек. Имеются кости со следами воздействия человека. Кремневый инвентарь не обнаружен. На основании фауны и найденных ранее кремней можно говорить о мустерском возрасте стоянки.

ДАНИЛЕНКО

(Київ)

КРУГЛИК — ПЕРША НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА ПАМ'ЯТКА УРСР

(Попереднє повідомлення)

Наприкінці квітня 1946 року, в межах порожистої частини Дніпра (30 км на північ від м. Запоріжжя), у місцевості Круглик, авторових рядків пощастило відкрити перше на території УРСР нижньопалеолітичне знахідце. Кілька місяців пізніше, на прибережній частині заплави Дністра, коло с. Лука-Врублевецька, на Кам'янець-Подільщині, П. Й. Борисковський знайшов кілька перевідкладених знарядь та відщепів досить давнього періоду нижнього палеоліту.

Роботи на Круглику було проведено під керівництвом автора і за допомогою О. П. Черниша, С. К. Накельського, Є. А. Цуканової, почасті О. В. Бодянського та групи студентів Дніпропетровського університету. Окремо слід відзначити велику допомогу, подану під час розвідок та розкопок місцевим колгоспником М. Ф. Книриком.

Назва „Круглик“ у мовній практиці південно-наддніпрянського населення означає заокруглення високого берега річки.

Наш Круглик є заокругленням максимальної у цих місцях (щонайменше IV) тераси правого берега Дніпра, яке розташоване на схід від одноіменної балки, за 3 км нижче с. Федорівки, Верхньохортицького району.

Вихідні елементи геоморфології району Круглика визначаються тим, що Дніпро коло сіл Петровського і Вовниг, стикаючись з могутніми скелястими бар'єрами, тече із сходу на захід, а згодом, на північ від с. Федорівки, відштовхуючись від другого бар'єра, тече в південному напрямі. В районі Федорівки Дніпро, затиснутий у кристалічне ложе, різко повертає на схід. З місцем цього повороту, відзначеного також балкою Круглик, геоморфологічно і пов'язане знахідце Круглик.

Специфічне заокруглення рельєфу помітно тут вже на рівні горизонталі, де позначилась лінія поєднання уступу плато та високої зовнішньої лінії, максимальної у цих місцях тераси, 26—30 м. Це і є тераса Круглик. Вона досягає тут ширини 0,5 км і простежується від балки Круглик до балки Петерса за 2,5—3 км нижче по течії.

Контурам тераси Круглик та контурам 17—25-метрової тераси, яка тут має вигляд неширокого скелястого уступу, відповідають контури однолесової тераси. Саме з цією терасою і пов'язані всі палеолітичні знахідища порожистої частини Дніпра, крім стародавнішого Кодацького знахідища.

ІІ тераса тут також має вигляд скелястого виступу, але трохи ширшого, який характеризує позначка в 12—17 м над рівнем Дніпра. Археологічно цей рівень не датований, він, певно, відповідає береговій лінії епіпалеолітичного Дніпра. Надлукова (11—12 м) тераса тут добре виявленя і досягає ширини 300—500 м; кінець її датують ранньонеолітичні знахідища.

Так само побудована і чільна частина острова Таволжаного. Це один з найвищих островів Дніпра, якщо не найвищий. Його максимальні позначки на 3—5 м перевищують відповідні позначки Круглика.

Острів Таволжаний розділяє течію Дніпра на два рукави. Тепер, після відремонтування ДГЕС ім. Леніна, острів майже весь залиний водою; видно лише його високу частину. Тут у 1946 р., на підставі поверхневих знахідок, було відкрито ще один нижньопалеолітичний пункт, причому перші знахідки кременів зробив М. Ф. Книрик.

Знахідище Круглика було відкрито після виявлення кількох відщепів на тому рівні тераси Круглик (понад 26 м), де були помітні сліди берегової лінії Дніпра в районі ДГЕС, відзначені розмивом.

Навесні на площині понад 100 м² було виявлено знахідки саме там, де розмив розкрив поверхню червонообуріх глин. Проте, як пізніше з'ясувалось, стратиграфічно знахідки з цією породою пов'язані не були.

Під час стаціонарних робіт, проведених у липні—серпні 1946 р., геологічна будова знахідища та умови залягання шару були повністю з'ясовані. Зокрема було з'ясовано, що культурні рештки, внаслідок діяльності давніх делювіальних факторів, були переміщені з поверхні великого скелястого виступу, що міститься безпосередньо на схід від місця найбільшої концентрації знахідок.

Ще навесні було з'ясовано, що сіrozелений жорстуватий прошарок, який містив знахідки, залягає під самим пізнім лесом, на поверхні червонообуріх суглинків, підстелюваних типовими червонообурими глинами.

Але не було ясно, чому на знахідищі відсутня лесова товща, яку можна було б віднести до середніх підрозділів четвертичного періоду. Лише наприкінці роботи, внаслідок розкопів, проведених на площині понад 150 м², було з'ясовано, що тераса Круглик, бувши максимальною, є разом з тим залишком плато. Плато тут почало розмиватись за ріс-вюрмського періоду, що, певно, відповідає періоду вироблення головних елементів геоморфологічних особливостей долини Дніпра в межах описаного мікрорайону.

З'ясувалось, що жорстуватий прошарок, який містив знахідки, відповідав напіврозмитій за давніх геологічних часів ділянці знахідища, на яку був зміщений (змитий) археологічний інвентар разом з жорством з поверхні згаданого скелястого виступу. На південній частині знахідища, що обернуто до плато, культурні залишки зазнали менш значних пересувань і залягали тут під додатковим шаром, який північніше був таким самим „озерним“ суглинком, що містив археологічні знахідки на Кодаку. Тут, у краще збереженій частині знахідища, знахідки залягали

у верхній звітрілій (рожевуватого кольору) частині червонобурого суглинку, який можна розглядати як пізній продукт делювіальної переробки типових, дуже темних піскуватих червонобурих глин, що перекриваються цим суглинком.

Таке положення знахідок дозволяє їх датувати часом дещо стародавнішим, ніж час знахідок старомустьєрського, ранньоріського Кодака. Про це свідчить і сам склад археологічних матеріалів, які представлені досить повно, — від невеликих відщепів до ручних рубил, нуклеусів та відбійників. Нуклеуси тут репрезентовано двома типами: примітивно-дискуватим (рис. 1) та поліедричним, властивим фінальним етапам клектонської техніки розщеплення кременю.

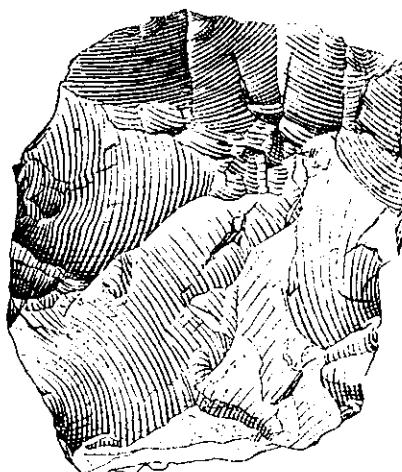

Рис. 1. Пліскувато-дископодібний нуклеус.

Незважаючи на те, що основним матеріалом Круглика є халцедонізований кварцит, відщепи знайдені тут невеликих розмірів, хоча вони своєю шириною, великим кутом між ударною площинкою та площею відколювання промовляють за передмустьєрський час техніки розщеплення кам'яної сировини.

Відщепи-заготовки, як і нуклеуси, — двох типів: пластинчасті, одержані з поліедрично-кубуватих нуклеусів, і власне відщепи, збиті з плоских дискуватих нуклеусів.

Порівняно досконалу якість заготовочного матеріалу слід пояснити наявністю відбійників з пригостреним кінцем, що нагадують грубуваті рубильця.

Виробничий інвентар Круглика можна поділити на три основні групи: грубі ручні рубила (рис. 2, 3), ручні скребала (обидві групи нечисленні) та ручні гостроконечники, частину яких виконано способом двобічної оббивки (табл. I, рис. 2, 4, 5). Третя група знарядь — найчисленніша.

Інвентар знаходження, особливості техніки його виготовлення, стратиграфічне положення шару дозволяють вважати його нижньо-палеолітичним знаходитцем. У дні відкриття, через трудність дослідження ко-

лекції, в якій було мало виробів з кременю і багато з кварциту, стародавність знахідки автором дещо перебільшувалась. Після проведення стаціонарних робіт та опрацювання здобутих матеріалів автор

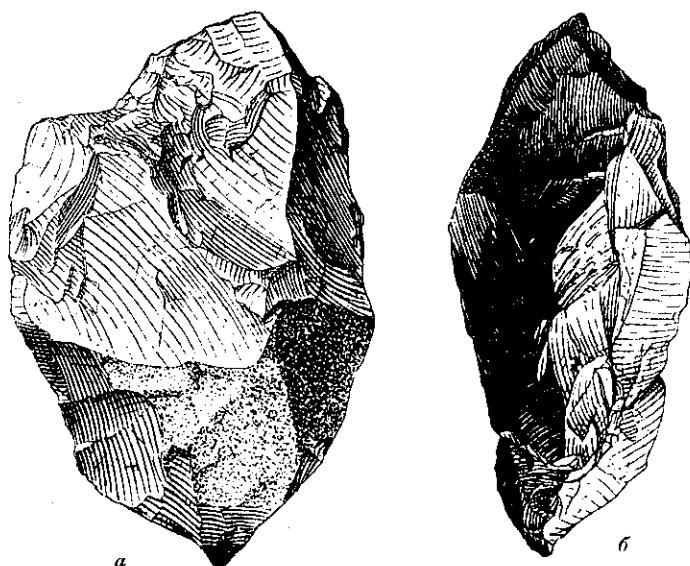

Рис. 2. Ручне рубило: а — вигляд спереду; б — вигляд збоку.

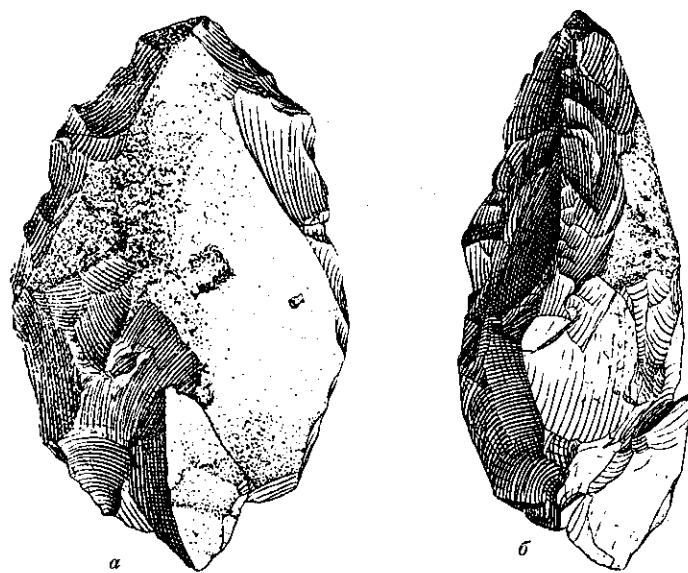
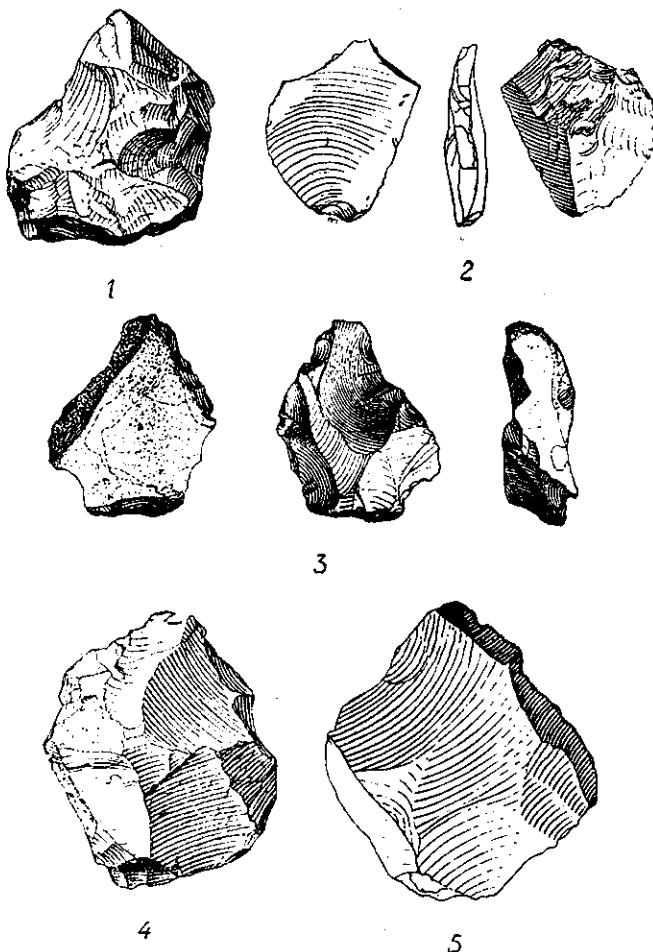

Рис. 3. Ручне рубило: а — вигляд спереду; б — вигляд збоку.

має можливість датувати Круглик передміокосським періодом ашелью, що рівнозначно визнанню тяжіння пам'ятки до числа передмистєрських.

Навряд, щоб питання про значення пам'ятки потребувало коментарів. Досить відзначити лише два факти: дослідники нижнього палеоліту в цьому знахідці виявили стратифікований, а не з поверхневих знахідок,

ТАБЛИЦЯ 1

Виробничий інвентар Круглика. 1, 4, 5 — гостроконечники; 2 — відщеп; 3 — скребачка.

самий північно-східній в світі нижньопалеолітичний пункт; дослідники ж геологічної історії Дніпра здобули найстародавніший, і по суті — не один, археологічний репер.

В. ДАНИЛЕНКО

Круглик — первый нижнепалеолитический памятник УССР

Резюме

Настоящая статья представляет собой предварительное сообщение о нижнепалеолитическом стойбище Круглик (30 км на север от г. Запорожье), открытом автором в 1946 г.

Археологические находки залегали на выветрившейся поверхности краснобурых суглинков и перекрывались серозелеными суглинками рисского возраста. Условия находки позволяют приурочить ее к максимальной террасе порожистого Днепра.

Каменный инвентарь местонахождения характеризуют: ручные рубилы, различные остроконечники, скребла, отбойники, дисковидные и полиэдрические нуклеусы, а также мелкий т. н. атилический инвентарь.

Как условия находки, так и состав инвентаря не противоречат позднеашельскому возрасту местонахождения.

ЗМІСТ

Передмова	3
---------------------	---

СКІФО-САРМАТСЬКІ ЧАСИ

Л. Славін (Київ), Розкопки Ольвії в 1946 р.	7
М. Болтенко (Одеса), Розкопки на острові Березані в 1946 р.	31
Л. Дмитров (Київ), Білгород-Дністровська археологічна експедиція	39
М. Рудинський (Київ), Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р.	53
I. Фабриціус (Київ), Тяжминська експедиція	80
Б. Граков (Москва), Інформаційний звіт Нікопольської археологічної експедиції за 1946 р.	112
П. Шульц (Москва), Розкопки Неаполя-Скіфського в 1946 р.	116
Є. Покровська (Київ), Розкопки коло с. Макіївки	130
І. Іллінська (Київ), Розвідка пам'яток скіфського часу на Писуллі в 1946 р.	139
М. Синицин (Одеса), Дослідження скіфо-сарматських пам'яток під Одесою в 1946 р.	149

НЕОЛІТ І ЕПОХА БРОНЗИ

О. Лагодовська (Київ), Кам'яні закладки Надпіріжжя. (За матеріалами досліджень 1945—1946 рр.)	159
А. Добровольський (Київ), Кам'яні закладки в околицях Тавілжаного острова	180
А. Добровольський (Київ), Кам'яні спорудження в Надпіріжжі	189
О. Лагодовська (Київ), Усатівська експедиція 1946 р.	191
Є. Махно (Київ), Дві пам'ятки бронзової доби в басейні р. Тетерева (Житомирська експедиція 1945 р.)	201
I. Свешників (Львів), Звіт експедиції до с. Затока, Львівської області	205
Т. Пассек (Москва), Розкопки трипільського поселення коло с. Володимирівки в 1946 р.	212
С. Бібіков (Ленінград), Дотрипільське поселення Лука-Врублівецька на Середньому Дністрі	217
А. Добровольський (Київ), Восьма Ігринська неолітична стоянка	226
О. Бодянський (Дніпропетровськ), Неолітична стоянка на острові Шулаевому	243
М. Рудинський (Київ), Стоянки з мікролітичним інвентарем на острові Кізлевому. (Пороги).	253
	264

ПАЛЕОЛІТ

М. Воєводський (Москва), Короткий звіт Деснянської експедиції про результати вивчення пам'яток кам'яної доби в 1945—1946 рр.	277
О. Черниш (Київ), Пізньопалеолітична стоянка коло с. Володимирівки	284
I. Левицький (Харків), Розкопки палеолітичної стоянки на балці Осокорів'ї в 1946 р.	289
С. Бібіков (Ленінград), Верхньопалеолітичні знаходища на Середньому Подністров'ї	292
М. Рудинський (Київ), З матеріалів Дністрянської експедиції 1945 р. (Палеолітичні стоянки Сокіл, Китайгород, Колачківці)	299
П. Борисковський (Ленінград), Роботи в галузі вивчення палеоліту на Середньому Дністрі в 1946 р.	315
I. Підоплічко (Київ), Розкопки палеолітичної стоянки Іллінка I в 1946 р.	323
В. Даниленко (Київ), Круглик—перша пізньопалеолітична пам'ятка УРСР	326

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	3
СКИФО-САРМАТСКАЯ ЭПОХА	
Л. Славин (Киев), Раскопки Ольвии в 1946 г.	30
М. Болтенко (Одесса), Раскопки на острове Березани в 1946 г.	37
Л. Дмитров (Киев), Белгород-Днестровская археологическая экспедиция	52
М. Рудинский (Киев), Мачухская экспедиция Института археологии в 1946 г. .	79
И. Фабрициус (Киев), Тяньминская экспедиция	110
Б. Граков (Москва), Информационный отчет Никопольской археологической экспедиции за 1946 г.	115
П. Шульц (Москва), Раскопки Неаполя-Скифского в 1946 г.	129
Е. Покровская (Киев), Раскопки близ села Макеевки	138
В. Ильинская (Киев), Разведка памятников скифского времени на Песчанье за 1946 г.	148
М. Синицын (Одесса), Исследование скифо-сарматских памятников под Одес- сой в 1946 г.	156
НЕОЛИТ И ЭПОХА БРОНЗЫ	
Е. Лагодовская (Киев), Каменные закладки Надпорожья (по материалам исследований 1945—1946 гг.)	179
А. Добровольский (Киев), Каменные закладки в окресте Таволжаного острова	189
А. Добровольский (Киев), Каменные сооружения в Надпорожье	200
Е. Лагодовская (Киев), Усатовская экспедиция 1946 г.	203
Е. Махно (Киев), Два памятника бронзовой эпохи в бассейне р. Тетерева (Житомирская экспедиция 1945 г.)	211
И. Свешников (Львов), Сообщение экспедиции в с. Затока, Львовской области	216
Т. Пассек (Москва), Раскопки трипольского поселения у с. Владимировки в 1946 г.	225
С. Бибиков (Ленинград), Дотрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Среднем Днестре	242
А. Добровольский (Киев), Восьмая Игренская неолитическая стоянка	252
А. Бодянский (Днепропетровск), Неолитическая стоянка на острове Шулаевом .	263
М. Рудинский (Киев), Стоянки с микролитическим инвентарем на острове Кизлевом. (Пороги)	273
ПАЛЕОЛИТ	
М. Воеводский (Москва), Краткий отчет Деснянской экспедиции о резуль- татах изучения памятников каменного века в 1945—1946 гг.	283
А. Черныш (Киев), Позднепалеолитическая стоянка около с. Владимировки .	288
И. Левицкий (Харьков), Раскопки палеолитической стоянки на балке Осокоровой в 1946 г.	291
С. Бибиков (Ленинград), Верхнепалеолитические местонахождения на Среднем Поднестровье	298
М. Рудинский (Киев), Из материалов Днестровской экспедиции 1945 г. (Палеолитические стоянки Сокол, Китайгород, Колачковцы)	314
П. Борисковский (Ленинград), Работы в области изучения палеолита на Среднем Днестре в 1946 г.	322
И. Пидопличико (Киев), Раскопки палеолитической стоянки Ильинка в 1946 г.	325
В. Даниленко (Киев), Круглик — первый нижнепалеолитический памятник УССР	331

Археологические памятники УССР.

том II

(На украинском языке)

Техредактор *Л. М. Шведов*

Коректор *В. І. Кричоший*.

БФ 00342. Зак. № 1337. Тираж 1200.

Формат паперу 59x84½. Друк. арк. 42.

Обл.-вид. арк. 22,0, вкладів в 1 друк.

арк. 52.000. Підписано до друку 3/III 1949 р.

***** *

Друкарня Видавництва АН УРСР

Львів, вул. Стефаника, 11.

ВИДАННЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

Славін, Л. М., Ольвія, К., 1938, ст. 88.

Ольвія, т. I, К., 1940, с. 302, табл. 49. Л. М. Славін, Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг.; М. М. Худяк. Терракоты; Е. И. Деви, Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг.; Т. Н. Киплович, Керамика местного производства из раскопа И.; О. А. Кульская, Химико-технологическое исследование керамических изделий; М. А. Наливкина, Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг.; И. Г. Пидопличко, Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг.; А. Н. Зограф, Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг.; С. А. Жебелев, Что понимать под „Борисфеном“ в IOSPE, 1², 24; С. А. Жебелев, Ольвия и Мирафадат Евпатор (IOSPE, 1², 35); А. Н. Зограф, Находки pontийских монет мифрадатовского времени в Ольвии.

Трипільська культура, т. I, К., 1940, ст. 594. Т. С. Пассек, Трипільське поселення Коломийщина; Т. С. Пассек, Звіти про розкопки жител (площадок) № 1, 2, 4 і 11; Є. Ю. Кривчевський, Звіти про розкопки жител (площадок) № 13, 23, 5 і 14; О. А. Кульська, Кераміка трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження); О. А. Кульська і Н. Д. Дубіцька, Будівельні матеріали трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження); Є. Ю. Кривчевський, Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1937 р.); М. Л. Макаревич, Археологічні досліди в с. Білий Камінь; Є. Ю. Кривчевський, Розкопи на Коломийщині і проблема трипільських площадок.

Дмитров Л. Д., Перекоп. Ров и вал, К., 1940, ст. 106.

Борисковський П. І., Людина кам'яного віку на Україні, К., 1940, ст. 130.

Пассек Т. С., Трипільська культура, К., 1941, ст. 84.

Граков Б. М., Скіфи, К., 1947, ст. 95.

Археологія, т. I, К., 1947, ст. 200. I. Статті і розсліди. М. Рудинський, Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті; Б. Граков, Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи?; М. Болтенко, Стародавня руська Березань; Б. Рибаков, Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі. II. З історії археологічних досліджень. Л. Славін, 25 років археологічних досліджень Академії наук УРСР; П. Борисковський, Огляд історії вивчення палеоліту України. III. Звіти і повідомлення про археологічні розкопки. I. Самойловський, Корчоватський могильник; М. Смішко, Селище доби полів поховань у Вікниках Великих; П. Третьяков, Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли; Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. (з матеріалів наукового архіву Ін-ту археології АН УРСР). IV. Публікація пам'яток. В. Блаватський, Поліхромна ойнохоя з Ольвії; Ф. Штітельман, Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею; К. Маєвський, Античні бронзи у Львівських збірках. V. Повідомлення про археологічні знахідки. М. Макаревич, Випадкові знахідки в с. Раковичах, Радомишльського району, Житомирської області; Ф. Копилов, Ще одна знахідка фарби трипільських гончарів. VI. Хроніка. Є. Дзбановський, Інститут археології АН УРСР в 1944 р.; М. Смішко, Львівський відділ Інституту археології АН УРСР в 1944 р.; С. Одінцова, Археологічні пам'ятки Ізюмщини; Б. Граков, Нікопольська експедиція; Л. Славін, Стан

Ольвійського заповідника Академії наук УРСР; Є. Махно, Вивчення культури полів поховань; Д. Бліфельд, Сучасний стан археологічних і архітектурних пам'яток Чернігова.

Археологія, т. II, К., 1948, с. 227. I. Статті і дослідження. П. Єфименко, До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Кам'я; М. Новицька, До питання про текстиль трипільської культури; О. Лагодовська, Войцехівський могильник бронзової доби на Вслині (за матеріалами С. С. Гамченка); В. Петров, Харчові рештки з Пастирського городища; Д. Люстгавс, Торгівля деревом у стародавній Греції (V—IV ст.ст. до н. е.); М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР; Д. Бліфельд, До питання про Боричев узвіз стародавнього Києва. **II. Звіти і повідомлення про археологічні розкопи.** М. Кузнцов, Розвідувальні розкопи в Лубнах. **III. Публікація пам'яток.** А. Добровольський, Бериславський скарб бронзової доби; І. Луцкевич, Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області; С. Коршенко, Пряжка з головою варвара; Н. Линка-Геппенер, Копиївський скарб; І. Самойловський, Скарб часів Київської Русі. **IV. Хроніка. V. Наукова конференція Інституту археології АН УРСР.**

Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, с. 262. Пам'ятки часів Київської Русі. М. Каргер, Розкопки у Києві в 1946 р.; Б. Рибаков, Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р.; Б. Рибаков, Розкопки в Чернігівському дитинці в 1946 р.; В. Гончаров, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища (за матеріалами експедиції 1946 р.); А. Дмитревська, Звіт Городської експедиції 1946 р.; Я. Станкевич, Шестовицька археологічна експедиція 1946 р.; І. Ялпушкін, Старослов'янське поселення VIII—XIII ст. ст. на території м. Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.); І. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько; І. Свєчников, Поховання XI ст. и. е. Мільниці коло Старого Самбора; А. Добровольський, Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. у Надпріжжі; О. Равич, Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської області; Д. Бліфельд, Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської області; М. Воєводський, Городища Десни (Дослідження Деснянської експедиції 1945—1946 рр.); С. Семенов-Зусер, Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р.; Ю. Захарук, Розкопки коло с. Нерубайське під Одесою (Усатівська експедиція Інституту археології АН УРСР, 1946 р.); К. Бернякович, Розкопки могильника поблизу с. Іллінка Одеської області в 1946 р.; *Раннє слов'янські пам'ятки*. Є. Махно, Поселення культури „полів поховань“ на північно-західному Правобережжі (Розкопки 1945—1946 рр.); М. Тиханова, Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука-Врублевецька (Культура так званих „полів поховань“ і середньовічна слов'янська культура); Т. Сіскова, Попередній звіт про розкопки в с. Грушівка, Первомайського району (Одеська Середньобузька експедиція); М. Смішко, Звіт про дослідження періоду „полів поховань“ в Неслухові в 1946 р. *Маршрутні експедиції*. Т. Пассек, Пороська археологічна експедиція 1945 р.; П. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні Росі і Тясмину; В. Гончаров, Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р.; Ф. Копилов, Посьульська експедиція 1945—1946 рр.; М. Смішко, Верхньодністриянська експедиція 1946 р.; М. Артамонов, Південноподільська експедиція (попереднє повідомлення).

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ II

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1949